

TOKYO SUMMIT

ICSSCA-V

5TH INTERNATIONAL CONGRESS ON
SOCIAL SCIENCES, CHINA TO ADRIATIC

SEPTEMBER 18-25, 2017
Tokyo - JAPAN

CONGRESS BOOK OF FULL TEXTS

Editors

PROF. DR. MUSTAFA TALAS
DR. HOSHI NAGATAMO
DAMEZHAN SADYKOVA

IKSAD
Publishing House

ISBN 978-605-9885-47-8

congress book of
full texts

TOKYO SUMMIT

*ICSSCA – International Congress on Social Sciences, China to
Adriatic-V*

*September 18-25, 2017
Tokyo - Japan*

Editors

Prof. Dr. Mustafa TALAS
Dr. Hoshi NAGATAMO
Damezhan SADYKOVA

Institution Of Economic Development And Social Researches Publications®

(The Licence Number of Publisher: 2014/31220)

TURKEY

TR: +90 342 606 06 75 USA: +1 631 685 0 853

E posta: kongreiksad@gmail.com

www.iksad.org www.iksadkongre.org

All rights of this book belong to IKSAD. Without written permission can't be copied or duplicated
Authors are responsible both ethically and juridically

Iksad Publications - 2017©

ISBN – 978-605-9885-47-8

SUMMIT ID

NAME OF SUMMIT

TOKYO SUMMIT

CONGRESSES

International Congress on Social Sciences, China to Adriatic -V

EJONS - International Congress on Engineering, Mathematic and Natural Sciences - II

KAORU ISHIKAWA International Congress on Business Administration and Econoomy - II

DATE & PLACE

September 18-5, 2017 - Tokyo

HEAD OF SUMMIT

Prof. Dr. Mustafa TALAS

INVITED SPEAKER

Prof. Dr. Necati DEMİR

HEAD OF ORGANIZING COMMITTEE

Mustafa Latif EMEK

ORGANIZING COMMITTEE

Sefa Salih BİLDİRİCİ

Damezhan SADYKOVA

Hoshi NAGATAMO

Kaldygul ADILBEKOVA

WU Yicheng

LANGUAGES

English, Turkish , Japanese, Chinese, Russian

Dr. A.S. KISTAUBAYEVA
AI – Farabi Kazakh National University

Dr. Abdigappar MAVLYANOV
Kyrgyzstan National University

Dr. Adil AKINCI
Kırklareli University

Dr. Akira HIBIKI
Tohoku University

Dr. Alma T. AKAJANOVA
Abai Kazakh National University

Dr. Alla A. TIMOFEVA
Vladivostok State Economy University

Dr. Ali Rıza GÜL
Eskisehir Osmangazi University

Dr. Alia R. MASALIMOVA
AI – Farabi Kazakh National University

Dr. Amanbay MOLDIBAEV
Taraz State Pedagogy University

Dr. Ahmet ULUSOY
Karadeniz Teknik University

Dr. Akmaral S. SYRGAKBAYEVA
AI – Farabi Kazakh National University

Dr. Armağan KONAK
Mehmet Akif Ersoy University

Dr. Anatoliy LOGINOV
Ukraine Shevchenko Lugan National University

Dr. A.S. KIDIRSAEV
Makhambet U. Batı Kazakhstan State University

Dr. Ayslu B. SARSEKENOVA
Orleu National Development Institute

Dr. Bahit KULBAEVA
S.Baybeshev Aktobe University

Dr. Bakit OSPANOVA
H.Ahmet Yasawi International Kazakh-Turk University

Dr. Bayram BOLAT
Ömer Halisdemir University

Dr. Bazarhan IMANGALIEVA
K.Zhubanov Aktobe State Region University

Dr. Baris YILDIZ
Gumushane University

Dr. Bekzhan B. MEYRBAEV
AI – Farabi Kazakh National University

Dr. Berrin GUZEL
Adnan Menderes University

Dr. Bigamila TORSIKBAEVA
Astana Medical University

Dr. B.K.ZAYADAN
AI – Farabi Kazakh National University

Dr. Botagul TURGUNBAEVA
Kazakh State Women's Teacher Training University

Dr. Caner KARAVIT
Mimar Sinan University

Dr. Cemal INCE
Gaziosmanpasha University

Dr. Cholpon TOKTOSUNOVA
Rasulbekov Kyrgyz Economy University

Dr. D.K.TÖLEGENOVA
Makhambet U. West Kazakhstan State University

Dr. Dinarakhan TURSUNALIVA
Rasulbekov Kyrgyz Economy University

Dr. Dursun KOSE
Mehmet Akif Ersoy University

Dr. Dzhakipbek Altaevich ALTAEV
AI – Farabi Kazakh National University

Dr. Elbeyi PELIT
Afyon Kocatepe University

Dr. Elvan YALCINKAYA
Ömer Halisdemir University

Dr. Elena Belik VENIAMINOVNA
Vladivostok State Economy University

Dr. Engin KANBUR
Kastamonu University

Dr. Erkan ALSU
Gaziantep University

Dr. F. Zisan KARA
Aksaray University

Dr. Fethi DEMIR
Yuzuncu Yil University

Dr. Fujimaki HARUYUKI
Tottori University

Dr. George RUDIC
Montreal Pedagogie Moderne Institute

Dr. Gonul ERDEM NAS
Bartın University

Dr. Guzel SADYKOVA
Kastamonu University

Dr. Gulmira ABDIRASULOVA
Kazakh State Women's Teacher Training University

Dr. Gulsat SUGAYEVA
Dosmukhamedov Atyrau State University

Dr. Gurcan PAPATYA
Suleyman Demirel University

Dr. G.I. ERNAZAROVA
Al – Farabi Kazakh National University

Dr. Hacer ARSLAN KALAY
Yuzuncu Yil University

Dr. Hacer MUTLU DANACI
Akdeniz University

Dr. Hakan CANDAN
Karamanoglu Mehmetbey University

Dr. Halil AKMESE
Necmettin Erbakan University

Dr. Hasan COSKUN
Gaziosmanpasha University

Dr. Hasan TUTAR
Sakarya University

Dr. Hiroshi NAKAHARA
Sapparo City University

Dr. Huseyin ÇETİN
Selcuk University

Dr. Ibrahim BOZACI
Kırıkkale University

Dr. Ilker YAKIN
Mersin University

Dr. Isaevna URKIMBAEVA
Abilai Khan International Relations University

Dr. Jun NAGAYASU
Tohoku University

Dr. Kalemkas KALIBAEVA
Kazakh State Women's Teacher Training University

Dr. Karligash BAYTANASOVA
Al – Farabi Kazakh National University

Dr. Kasım KARAMAN
Erciyes University

Dr. Kemal EROL
Yuzuncu Yil University

Dr. Kenjehan MEDEUBAEVA
Kazakh State Women's Teacher Training University

Dr. Kenan ILARSLAN
Afyon Kocatepe University

Dr. Kenes JUSUPOV
M. Tinisbaev Kazakh Communication Academy

Dr. Latkin A. PAVLOVIC
Vladivostok State Economy University

Dr. Keles Nurmasuli JAYLIBAY
Kazakh State Women's Teacher Training University

Dr. Kulas MAMIROVA
Kazakh State Women's Teacher Training University

Dr. Machabbat OSPANBAEVA
Taraz State Pedagogy University

Dr. Maha Hamdan ALANAZI
Riyad King Abdulaziz Technology Institute

Dr. Malik YILMAZ
Ataturk University

Dr. Masaya SAITO
Sapparo City University

Dr. Mavlyanov ABDIGAPPAR
Kyrgyz Elaralik University

Dr. Maira ESIMBOLOVA
Kazakhstan Narkhoz University

Dr. Maira MURZAHMEDOVA
Al – Farabi Kazakh National University

Dr. Mehmet AVCI
Mugla Sitki Kochman University

Dr. Mehmet AKSARAYLI
Dokuz Eylul University

Dr. Mehmet GUNGOR
Mersin University

Dr. Mehmet Recep TAS
Yuzuncu Yil University

Dr. Merina B. VLADIMIROVNA
Vladivostok State Economy University

Dr. Mehmet GULLU
Gaziosmanpasa University

Dr. Metin KOPAR
Adiyaman University

Dr. Mirac EREN
Ondokuz Mayıs University

Dr. Michio SUZUKI
Tohoku University

Dr. Mustafa GULEC
Ankara University

Dr. Mustafa UNAL
Erciyes University

Dr. Mustafa TALAS
Omer Halisdemir University

Dr. Nadezhda Khan
E.A. Buketov Karaganda State University

Dr. Necati DEMIR
Gazi University

Dr. Nihan BIRINCIOGLU
Karadeniz Teknik University

Dr. Nobuaki TAKEDA
Sapparo City University

Dr. Nuran AKSIT ASIK
Balikesir University

Dr. Nurhan PAPATYA
Suleyman Demirel University

Dr. Orhan ELMACI
Dumlupinar University

Dr. Osman Kubilay GUL
Cumhuriyet University

Dr. Ozkan AYDOGDU
Cumhuriyet University

Dr. Omer UĞUR
Gumushane University

Dr. Ozlem GUZEL
Akdeniz University

Dr. P.S. PANKOV
Kazakh State Women's Teacher Training University

Dr. Rustem KOZBAGAROV
M. Tinisbayev Kazakh Communication Academy

Dr. Ryo YAMADA
Sapparo City University

Dr. Sarash KONYRBAEVA
Kazakh State Women's Teacher Training University

Dr. Salima N. KAIRZHANOVA
Dosmukhamedov Atyrau State University

Dr. Selahattin KAYNAK
Ondokuz Mayıs University

Dr. Seden DOGAN
Adnan Menderes University

Dr. Shigeko KAMISHIMA
Sapparo City University

Dr. Sibel BAYRAM
Duzce University

Dr. Sibel Mehter AYKIN
Akdeniz University

Dr. Suat KOLUKIRIK
Akdeniz University

Dr. Sevcan YILDIZ
Akdeniz University

Dr. Sara MAZHITAYEVA
E.A. Buketov Karaganda State University

Dr. Takashi HASUNI
Sapparo City University

Dr. Turkmen Taser AKBAS
Pamukkale University

Dr. Tsendiin BATTULGA
Mongolia State University

Dr. T.O. ABISEVA
Kazakh State Women's Teacher Training University

Dr. Ulbosin KIYAKBAEVA
Abai Kazakh National Pedagogy University

Dr. Umrhan TURKYILMAZ
Gazi University

Dr. Wakako SADAHIRO
Sapparo City University

Dr. Vecihi SONMEZ
Yuzuncu Yil University

Dr. Veysel CAKMAK
Aksaray University

Dr. Vera ABRAMENKOVA
Russia Family Studies Institute

Dr. Vlademir VISLIVYI
Ukraine National Technical University

Dr. Yasin DONMEZ
Karabuk University

Dr. Yang ZITONG
Wuhan University

Dr. Yoshio KANAZAKI
Tohoku University

Dr. Zekeriya NAS
Yuzuncu Yil University

Dr. Zeynep KARACOR
Selcuk University

Dr. Zeynullina AYMAN
S. Toraygirov Pavlodar State University

Dr. Zharkyn BALTABAEVA
Abai Kazakh National Pedagogy University

Dr. Zhaparkwlova N. IKSANOVA
AI – Farabi Kazakh National University

Dr. Zongxian FENG
Xi'an Jiatong University

Dr. Zuhail ONEZ CETIN
Usak University

CONTENTS

CONGRESS ID	i
SCIENCE COMMITTEE	ii
PROGRAMME	iii
FOREWORD	iv
CONTENTS	v
PHOTO GALLERY	vi

TEXTS

Сатай Сыздықов - профессор, тарих ғылымының докторы қазақ мемлекеттілігінің генезисі: бектік (билер) ИНСТИТУТ	1
Ыскак НАБИ	
ПРОГНОСТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИННОВАЦИОННОСТИ ЭЛЕКТРОННОГО ОБУЧЕНИЯ PREDICTIVE MODEL OF E-LEARNING INNOVATIVENESS ASSURANCE	3
Elshibaeva K. Z&Murzinova A.S&Abdirasilova G.K& Timbolova A.O.	4
STRATEGIC COMMUNICATION OF POLITICAL DISCOURSE	
МУРЗИНОВА А.С & ЕЛШИБАЕВА К.З & АБДИРАСИЛОВА Г.Қ&ТЫМБОЛОВА А.О	8
ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ ФИТОСТЕРЕОТИПТЕРДІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ	
Алматы, Қазақстан	
ЯВЛЕНИЕ ПАРЦЕЛЛЯЦИИ В СОВРЕМЕННОМ ЛИТЕРАТУРНОМ КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ PARCELING IN THE MODERN KAZAKH LANGUAGE	16
Қ.Әшірханова& Karlygash Ashirkhanova	
ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ЕМШІЛІГІНІҢ СИПАТЫ МЕН ТҮРЛЕРІ FORM AND TYPES OF KAZAKH TRADITIONAL HEALDING	22
Бейсембаева К.Д&Скакова Р.Ә &Каримова Р.Е &Мақұлбекова А.А	26
БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫ КӘСІБИ ӨЗІНДІК ДАМУДА ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДАЯРЛЫҚТЫҢ РӨЛІ	
Beysembayeva K.D &Skakova RA &Karimova RE &Makulbekova A.A	31
Modern Akmeologiji «discipline» of the methodological principles and platforms	
Saodat Davlatova	39
THE SEMANTICS OF CHARACTERS IN THE UZBEK TRADITIONAL CRAFTS	
Саодат Давлатова тарих фанлари номзоди, катта илмий ходим	52
ЎЗБЕК МИЛЛИЙ ҲУНАРМАНДЧИЛИГИ: АНЪАНА, УРФОДАТ ВА МАРОСИМЛАР	
Ералиева Т.Е. & Жұмахметова З.Ж.	68
ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИХ ЗНАКОВ НА ПОЛИМОДАЛЬНОЕ ВОСПРИЯТИЕ ВЕРБАЛЬНЫХ СТИМУЛОВ	
Жұмахметова З.Ж. & Ералиева Т.Е.	74
БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ЖАҢА ТРЕНДТЕР МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ҒЫЛЫМДАҒЫ МӘНІ МЕН МАҢЫЗЫ	
L. Buskunbaeva& Z. Sirazitdinov& A. Ishmukhametova& G. Shamsutdinova	82
BAŞKURT DİLİNİN AFORİSTİK TÜR METİNLERİ DERLEMİNİN OLUŞTURULMASI	
Engin ÇAKIR & Abdurrahman GİDER	89
MEB E-OKUL UYGULAMASININ KULLANIMI VE KABULÜNE İLİŞKİN ÖĞRENCİ VELİLERİ ÜZERİNE ANKET ÇALIŞMASI	

ҚАНАТ БАЗАРБАЕВ & ҮСЕНБЕК РАХМЕТ	
ЖАСТҮРІКТЕРДІҢ БІЛІМ САЛАСЫН ДАМУДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҰСТАНЫМДАРЫ	98
Fatma KOÇ & Leyla KAYA DURMAZ	
GİYSİLERDE KUYRUK UYGULAMALARININ BİÇİMSEL ÖZELLİKLERİ VE SEMBOLİK DEĞERLERİ	103
Zhetpisbai Aliya Kozhamuratovna & Moldagali Bakhytgul & Sarybayeva Bayan Zhumashevna & Esentai Manar	109
THE IDEA OF TIME IN GERMAN AND KAZAKH LANGUAGES	
Moldagali Bakhytgul & Zhetpisbai Aliya Kozhamuratovna & Esentai Manar & Sarybayeva Bayan Zhumashevna	114
THE PROBLEM OF TIME IN THE REPRESENTATION OF THE TURKIC PEOPLES	
Muratbaeva Guinar & Konyrbayeva Sarash	
ETHNOEDUCATIONAL BASE OF “KAZAKH ARU” SPECIAL COURSE TEACHING IN THE KAZAKH STATE WOMEN’S TEACHER TRAINING UNIVERSITY	120
Muratbaeva Guinar & Konyrbayeva Sarash	
ETHNOEDUCATIONAL BASE OF “KAZAKH ARU” SPECIAL COURSE TEACHING IN THE KAZAKH STATE WOMEN’S TEACHER TRAINING UNIVERSITY	128
K.N.Mamirova & Sh.M.Nadirov & M.B.Sagatova & A.K.Kairova & A.D.Nakyszhan	140
GEOPOLITICAL PROBLEMS OF CENTRAL ASIAN REPUBLICS	
Nuraisha Bekeyeva & Bakytgyl Tundikbayeva	
АБАЙ ЖӘНЕ КОНФУЦИЙ МҰРАЛАРЫНДАҒЫ ОРТАҚ СЫНШЫЛДЫҚ КӨЗҚАРАСТЫ БОЛАШАҚ МАМАН ДАЙЫНДАУДА ПАЙДАЛАНУ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	146
K.N.Mamirova & Sh.M.Nadirov & M.B.Sagatova & A.K.Kairova & A.D.Nakyszhan	152
GEOPOLITICAL PROBLEMS OF CENTRAL ASIAN REPUBLICS	
Nuraisha Bekeyeva & Bakytgyl Tundikbayeva	
THE IMPORTANCE OF USING THE COMMON CRITICAL APPROACH OF CONFUCIUS AND ABAI’S LEGACY IN PREPARATION OF FUTURE SPECIALISTS	158
Bauyrzhan OMARULY & L.N. Gumilyov	164
PERIODIZATION EXAMPLES OF THE HISTORY OF KAZAKH AND TURKMEN LITERATURE	
Ospanbaeva Makhabbat Pernebaevna & Medetbekova Gulshat Onlanbekovna & Taukebaeva Kunsulu Satkhanovna & Kurmanova Saltanat Nadirbekovna, senior lecturer	177
PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF MODERNIZATION OF PUBLIC CONSCIOUSNESS	
R. Turysbek & A.Ussen & B. Kurganbekov & O.Temirbekov	185
THE NATIONAL LANGUAGE IS THE WEALTH OF THE PEOPLE	
O.Temirbekov & A.Ussen & R. Turysbek & B. Kurganbekov	192
THE HUMANISTIC ASPECT OF THE KAZAKH RELIGIOUS WORLDVIEW	
Zharkynbike SULEIMENOVA & Akmaral KURMANALIEVA	199
HOMOGENEOUS HOMONYMS IN THE KAZAKH LANGUAGE: TRADITION AND WORLD OUTLOOK	
Necati DEMİR	
URAL-ALTAY DİL AİLESİ VE JAPONCANIN TÜRKÇE İLE AKRABALIĞI	204
Bakytgul Tundikbayeva	
FORMATION OF MODELS OF ENTREPRENEURIAL UNIVERSITIES: ANALYSIS OF WORLD EXPERIENCE	211

FOREWORD

Dear academics,

It is my great pleasure to have all of you with us in the beautiful city Tokyo, the hearth of Japan. On behalf of the Summit board and iksad society, and also in my own name, I warmly welcome all of you to the Tokyo Summit.

Japan has been a culture, tradition and science port since ancient times as well as a gateway of far east's opening up and external cooperation. Embracing the vast ocean, the island has hosted visitors from around the world. On a personal note, being the biggest economic zone in Japan, the Tokyo was at the forefront of Japan's reform and opening up endeavor and was brimming with development opportunities.

Today, we are in a great era of development, transformation and adjustment. Although conflict and poverty are yet to be eliminated globally, the trend toward peace and development has grown ever stronger. Our world today is becoming increasingly multipolar; the economy has become globalized; there is growing cultural diversity; and the society has become digitized. The law of the jungle where the strong prey on the weak and the zero-sum game are rejected, and peace, development and win-win cooperation have become the shared aspiration of all peoples.

Such overseas organizations gather scientists from all of the world and encourage scientific cooperations. I warmly thank Necati DEMIR, Mustafa Latif EMEK, WU Yicheng, Hoshi NAGATAMO, Miho NARITA, Mustafa UNAL, Kasım KARAMAN, Damezhan SADYKOVA, Aydin ZOR and to all efforts for that distinguished organization.

Kind regards

Prof. Dr. Mustafa TALAS

Head of Tokyo Summit

қазақ мемлекеттілігінің генезисі: бектік (билер) ИНСТИТУТ
Сатай Сыздықов - профессор, тарих ғылымының докторы
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, E-mail: satay14@mail.ru

Ортағасырлық түркілер тарихының маңызды мәселесі мемлекеттік басқару институттары. Солардың бірі – бектік басқару жүйесі. Кейбір ғалымдар мен мемлекеттік шенеуніктер Батыс Еуропадағыдай мемлекеттік институттар мен олардың атаулары болмаса мемлекет болмаған деп, көшпелілігі басым қоғам туралы жаңсақ пікір қалыптастыруда. Мұндай көзқарастардың белең алуы көшпелілікке негізделген қоғамның табиғатын түсінбегендіктен және сол табиғатынан туындайтын мемлекеттілік генезистің ерекшелігін ескермегендіктен болып отыр. Жалпы бектік институттың қалыптасуы ежелгі түркі ру-тайпаларға ғұн, сақ дәуірінен басталады. Өйткені көшпелілігі мен мал шаруашылығы басым қоғамға осы бектік басқару жүйесі барынша қолайлы болды. Сондықтан әр түрлі формаларда кездесетін бұл «бек» сөзі (көктүріктерде – бег, ұйғыр. – бэг, хазар. – беһ, пех, қазақ, қырғыз. – би, пи, өзбек. – би, бей, түрікмен. – биг, бег, осман. – бей т.б.) негізінен мынадай мағыналарда қолданылған: 1) лауазым, атақ, шен; 2) қожайын, отағасы, ер; 3) мырза, қожа; 4) ханзада. Көшпелілігі басым қоғамда ірі ру-тайпалық бірлестіктер көбінесе соғыс жағдайында өздерінен күшті жауға тойтарыс беру үшін құрылды. Бірақ соғыс бітісімен ақ, ру-тайпалар дербестікке, еркіндікке ұмтылып отырды. Ол туралы Түрік қағанаттарының саяси тарихы жазылған бітіктастардағы жазуларда жиі кездеседі. Бектік институттың күрделі түрі – бірнеше ру-тайпадан тұратын бірлестікте қатардағы бектермен бірге олардың үстінен билік жүргізетін аға бектің болуы. Көшпелілігі басым түркілердегі дербес, тәуелсіз иеліктерден тұратын ру-тайпалық құрылым бектік институттың қалыптасуына және сақталуына ықпал етті. Кейін бұл жүйе Қазақ хандығы тұсында да жалғасын тапты. Қарапайым, бюрократиядан ада, бектік немесе билер институты көшпелі қоғамға өте қолайлы және оңтайлы басқару жүйесіне айналды. Дәстүрлі Шығыс елдерінде мемлекеттің қалыптасуы және дамуы Еуропа елдеріне карағанда басқаша жолмен жүрді. Еуропадағыдай дәстүрлі мемлекеттік жүйе құрылымының болуы бұл қауымдық қоғам дәстүрінің онан әрі эволюциялық дамуына кедергі жасайтын еді. Еуропада антикалық дәуірден бастап мемлекет қондырма болса, Шығыс елдерінде ол өндірістік қатынастардың субъектісі ретінде базистік құрылымға кірді. Ал Шығыста мемлекет әміршілдік мәнге ие бола тұрып, жеке меншіктің өзін де бақылап отырады. Қазақ хандығы тұсында бектік құрылым эволюциялық даму жолында билер институтына айналып, өзінің өміршендігін көрсетті. Қазақ хандығының тарихында билерді тыңдамаған, ел мүддесіне кереғар саясат ұстанған хандардың ақырында тақтан қуылып, елден безінуіне алып келген. Түркі дәуірін дегі бектік институт өзінің эволюциялық дамуы нәтижесінде билер институтына өтіп, қазақ мемлекеттілігінің тұрақты дамытуын қамтамасыз ететін басты әлеуметтік-қоғамдық факторге айналғанын көруге болады.

Түйін сөздер: БЕК, МЕМЛЕКЕТ, БИ, КӨШПЕЛІ, ҚОҒАМ, ИНСТИТУТ

Тіркелу картасы:

1.Аты-жөні: Сыздыков Сатай Максutowич

2.Ғылыми дәрежесі, атағы: Тарих ғылымының докторы, профессор

3.Қызметі: «Этносаралық қатынастар және ҚХА толеранттығы» ғылыми-зерттеу Орталығының директоры

4. Мекеме аты: Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

5.Мемлекет,қала: Қазақстан, Астана

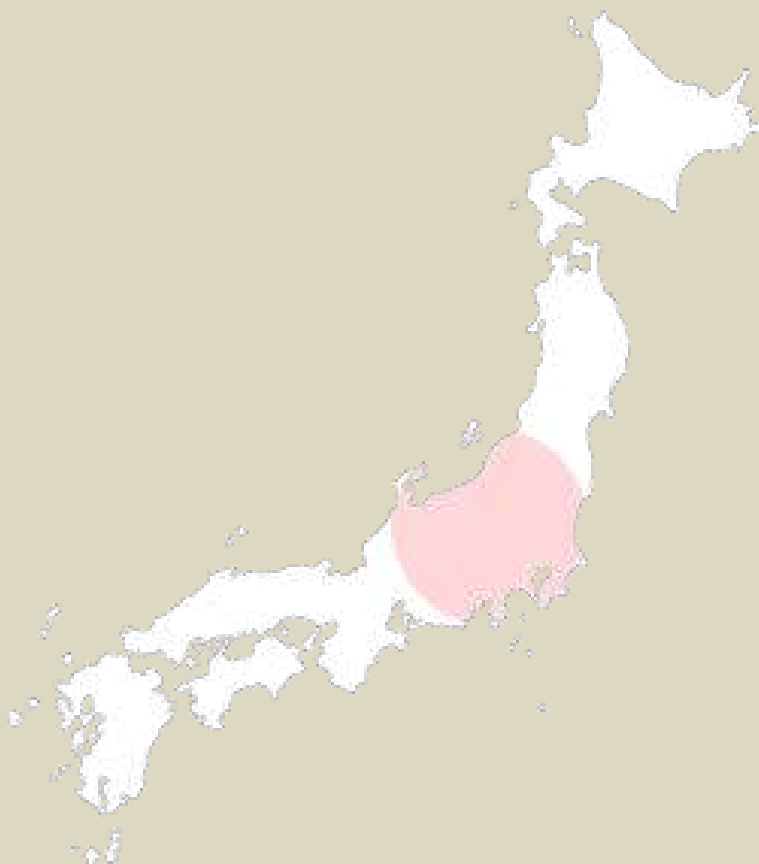
6. Мекеменің адресі: Қазақстан, Астана, ул. Қ. Сәтбаев -2 , Астана, 010008

7.Телефон: 8 (717) 2 709 500, Моб.т. 7029644598

8. E-mail: satay14@mail.ru

9. Баяндама: Қазақ мемлекеттілігінің генезисі: бектік (билер) институт

10. Қонақ үй қажеттілігі: Қонақ үй қажет

ПРОГНОСТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИННОВАЦИОННОСТИ ЭЛЕКТРОННОГО ОБУЧЕНИЯ PREDICTIVE MODEL OF E-LEARNING INNOVATIVENESS ASSURANCE

Ыскак НАБИ

доктор педагогических наук, профессор

Финансовая академия

inabi@yandex.ru

В предыдущих наших трудах впервые в педагогической науке ставилась и успешно решена проблема изучения инновационности электронного обучения с позиций методологии. На первом этапе изучения нами выполнено обоснование методологических аспектов инновационности как основы дальнейших теоретических и прикладных исследований. В частности, с использованием системного и диалектического подходов, метода экспертных оценок на основе разработанной схемы инновационного преобразования систематизированы категории, принципы, критерии инновационности электронного обучения и уточнена ранее данная дефиниция. Категории инновационности разделены на качественные и количественные: в качественном отношении это индустриальная, постиндустриальная и информационная модели, а в количественном отношении каждая из этих моделей может быть внутренней или внешней. Обоснование принципов инновационности проведено с двух позиций: с позиции принятой дефиниции понятия и с позиции методологии электронного обучения. Критерии инновационности приняты с учетом самой дефиниции: это качество и эффективность образования. Проверка обоснованности уточненной данной дефиниции показала, что она получила достаточно высокую оценку экспертов.

В развитие полученных результатов ставится задача разработать прогностическую модель обеспечения инновационности электронного обучения.

Т.к. нами исследуется конкретная образовательная система, то мы используем дидактическое прогнозирование, ориентированное на прогностическое обоснование целевого, организационного, содержательного и управленческого компонентов системы электронного обучения. Особенностью разрабатываемой прогностической модели является то, что она опирается на обоснованные ранее методологические аспекты инновационности, поэтому состоит из трех блоков (критерии, категории, принципы) и соответствующих компонентов. Целевой компонент соответствует категориям инновационности: внутренней (прогностической характеристике профессиональной среды) и внешней (компетентностной модели выпускника учебного заведения). Организационный компонент включает педагогические исследования, ресурсную поддержку интерактивности, оценку результатов обучения. Содержательный компонент включает разработку образовательных программ, учет потребностей онлайн-сервисов. Управленческий компонент состоит из двух сложных подкомпонентов: системы управления обучением и системы управления преподаванием. Последние три компонента основаны на принципах инновационности электронного обучения.

Ключевые слова: категории, принципы, критерии инновационности электронного обучения, прогностическая модель

Keywords: categories, principles, criteria of e-learning innovativeness, predictive model

STRATEGIC COMMUNICATION OF POLITICAL DISCOURSE

Elshibaeva K. Z.,¹Murzinova A.S.,²Abdirasilova G.K.,³Timbolova A.O.⁴

Abstract: The article discusses political discourse and its principles and ways to influence it. At present, the domestic and foreign linguistic schools are aimed to identifying the strategic communication in the political discourse, which is a linguist of the national language, in the national consciousness of the people. It also focuses on identifying the research framework of modern political linguistics. The system of political communications influences public consciousness to achieve certain political goals. Today, the public should be a good strategist besides the speaker. In this regard, the article clarified five types of strategic directions, examples are given. It must enter not only one person but a whole society.

Since the middle of the last century, political discourse has had its influence in shaping and enhancing the state's image at the international level in various fields. In the conditions of changing the economic situation, the formation of a positive image of the country certainly affects the improvement of economic partnership and economic situation. In this case, of course, a special role is played by political discourse.

Discourse is closely related to theory, divided into political and social positions. And in some studies, discourse is a distinctive feature of a political agent. Based on a study in the future, discourse will have a single meaning, regardless of whether it is spoken or visual. A person who writes political texts expresses his political views on these political opinions.

Nowadays the speech and actions of political figures in various fields of political linguistics are studied scientifically. And also aims at identifying a range of studies of modern political linguistics.

Key words: Discourse, politics, political discourse, political linguistics, strategy, PR (public relations) political communication.

САЯСИ ДИСКУРСТАҒЫ СТРАТЕГИЯЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ

Түйіндеме: Мақалада саяси дискурс және оның ұстанымдары мен әсер ету жолдары туралы қарастырылады. Қазіргі таңда отандық және шетелдік лингвомәдениеттану мектебі ұлттық тілдің бойынан тіл иесі – халықтың ұлттық санасында дүниетанымдық көзқарасы бойынша қатталып қалыптасқан саяси дискурстағы стратегиялық коммуникацияны анықтауға бағытталған. Саяси комуникация жүйесі белгілі бір саяси мақсатқа қол жеткізу үшін қоғамдық санаға әсер етуші болып табылады. Бүгінгі таңда қоғам алдында сөйлеуші шешен болумен қатар мықты стратег болуы шарт. Осыған орай мақалада стратегиялық бағыттың бес түрі нақтыланып, мысалмен берілген. Ол бір адамға ғана емес, жалпы қоғамға әсер етуі қажет.

Өткен ғасырдың ортасынан бастап саяси дискурс әртүрлі салаларда халықаралық деңгейде мемлекеттің имиджін қалыптастырып, көтеруге өз ықпалын тигізе бастады.

¹Elshibaeva K. Z.- PhD doctoral student, 2nd course of Kazakh State Women Pedagogical UniversityKazakhstan, AlmatyE-mail: kalima.elshibaeva@mail.ru

²Murzinova A.S.- PhD doctoral student, 2nd course of Kazakh State Women Pedagogical UniversityKazakhstan, AlmatyE-mail: msai2013@mail.ru

³Abdirasilova G.K.– Professor, Kazakh State Women Pedagogical UniversityKazakhstan, AlmatyE-mail: Ab.gulmira@mail.ru

⁴Timbolova A.O. – Professor, Kazakh State Women Pedagogical UniversityKazakhstan, Almaty, E-mail: tumbolova@mail.ru

Экономиканың өзгеруі жағдайында елдің жағымды имиджін қалыптастыру экономикалық әріптестік пен экономикалық жағдайдың жақсаруына тікелей әсер етері сөзсіз. Бұл жағдайда, әрине, саяси дискурс ерекше роль атқармақ.

Дискурс теориямен тығыз байланыста болып, саяси және әлеуметтік ұстанымдарға бөлінеді. Ал кейбір зерттеулерде дискурс саяси агенттің ерекше көрініс болып табылады. Зерттеу негізінде дискурстың болашақта ауызша немесе визуальды айтылғанына қарамастан, мағынасы бірдей болады. Саяси мәтінді жазушы адам дәл осы саяси көзқарастарға қатысты өзінің саяси пікірін білдіреді.

Қазіргі таңда түрлі салаға бөлініп зерттеліп жүрген лингвистика саласында бүгінгі күнгі саяси шешендердің сөйлеуі мен іс- әрекеті ғылыми тұрғыдан зерттелуде. Сондай-ақ қазіргі таңдағы саяси лингвистиканың зерттеу шеңберін де анықтауға бағытталады.

Тірек сөздер: Дискурс, саясат, саяси дискурс, саяси лингвистика, стратегия, PR (паблик рилейшнз), саяси коммуникация.

The scientific term that binds politics and the individual's position is called "discourse." French sociologist Pier Burdier said: "Discourse is a possible position in the space and the views expressed on these principles. In particular, discourse on policy creates policy space, identifies possible positions and allocates dispositions between agents according to planned principles. However, political discourse is a very wide-ranging discourse formation that can not be studied "[1].

The political and social position closely related to the theory on discourse. For example, in the concept of M. Fuco, discourse is the external organizer of the position, and according to Yu. Habermas' concept, discourse reflects the particulars of political and social position of the agent. In essence, the linguist Roland Bart has introduced the concept of discourse in the scientific circulation. He says: "In the future, we call speech compositions as discourse, debate, and even though they are verbal or visual, they all have the same meaning." [2, 74], after that the concept of discourse was politically motivated.

The writer of political texts expresses his political views on these political views. This political text can only affect some members of society, and on the other hand, if we take a broader look, it may affect the whole nation.

At present, the field of research in the branch of political linguistics is expanding, is a branch of science that has a different direction. An important part of this branch, which is being studied differently, is the linguistic use of the political figures and their actions.

In recent years, many work has been done on political communication. One of them is J.K. Ibraeva's book "Fundamentals of psychological linguistics". Chapter 3 of this work is called "Basics of psycholinguistics". This chapter gives a lot of information about the influence of speech and nonverbal influence on political communication, psycholinguistics and political technology: the problem of political PR communicative management, as well as the image of the modern politician in the field of influence psycholinguistics.

Strategy and tactics in communication - planning speech, sorting out approaches, tricks to help you succeed. Zh.K. Ibraeva, referring to foreign scientists in her work, points out the cognitive-speech strategies of politicians as follows. They are:

1. *Conclusion.* Typical sentences: "Always the same", "Each time you go through it," It will always be repeated. "
2. *Give an example.* 'Here's an example', "For example, last week," "Take our politician. He is ... "
3. *Correction.* This is a formulas or rhetorical strategy (often lexical). Individual speech control produces the following assumptions: any CV or reference, which leads to "false" or unwanted comments, and the listener's deep implication or association assessment.
4. *Amplification.* Typical sentences: "It's awful, shy, shame ..."

5. (*Strikingly*) adaptation, permits. Typical sentences: "There are good people among them," "No need to worry, but ...", "Politicians can do the same thing" (and also a comparison).
6. *Repetition*. The formulation is closer to its functionality: attention, information structuring, subjective judgment, underline more important topics, and more.
7. *Contradiction*. A step with some cognitive activity. Rhetorical: attract the attention of the participants (structuring of information). Semantic: Designing positive and negative assessments of people, their attitudes or qualities - often by opposing US and THEIR group (typical example: "We had to work for many years, and they get benefits and do nothing ") - and all the situations in which conflicts of interest are encountered.
8. *Softening*. This step serves in general the self-identification strategy, which reflects understanding and tolerance, and the "exclusion" of estimation or digestion.
9. *Scroll*. Typical example: "I do not care, but other MPs are protesting our faction."
10. *Deviation*. Typical sentences: "I do not know", "I do not associate with them", "I do not care what they are doing", "I do not have time ..." [3, p. 75].

Depending on the purpose, it is possible to distinguish between effective and ineffective communication. When people meet their goals, communication will be more effective. The psychologists' are called this process cooperation. According to A. Kudiyarova, the most inconvenient arguments are individualism and aggression, as the propagandistic partner has been ignored, and his defense strategies are triggered. When the researcher describes interpersonal interaction strategies, the following five types are distinguished:

1. *The strategy of the rivalry*, to increase its competitiveness. A person is focused exclusively on his own goals and does not consider the purpose of others. "Not to you, to me".
2. *The strategy of escape* according to the motivation to reduce the winning of others. Avoiding true intentions, avoiding communication, for reducing the winning of others not to achieve their goal as well "You do not have and me, too."
3. *The strategy of tolerance* coincides with motivation to increase the winning share. Don't sacrifice your goal in order for the partner to achieve its goal. "Not for me, for you."
4. The coincidence strategy implements the motivation for reducing the winnings. Sharing equality partners are far from reaching their goals. "To me, as much as you are."
5. *Collaboration strategy*, co-operation and competition arguments. Full compensation of social needs of the participants of the joint venture. "Everything is for you and for me" [4, p. 56].

PR has a special place in influencing the psychological state of the society. The main objective of PR (public relations) as a scientific system is to analyze the state of communication space, including the organization and use of the world. This gives an opportunity to clarify the direction of the communicative flow process that contributes to the interaction of members of the society with the living environment at each stage of its development. As a practical communication system, the public relations function is used as the main social mechanism for managing the speech ethics, which ensures the formation, creation and transformation of all social and public relations that meet the needs of a new type of society in accordance with the requirements of time and space.

From the middle of XX century PR-technologies are used in various spheres to form and enhance the image of the state at the international level. Formation of a positive image of the country in the context of globalization of economy will have a direct impact on the economic partnership and improvement of the economic situation, as it promotes confidence in the government and its agents and obtaining substantial benefits in the area of international borrowing. In addition, PR-technologies have been widely used by different countries to enhance their impact on the value system and the world community (cultural and economic).

The RACE system is used in PR management strategies. R (research) - mandatory and analysis; A (action) - creating a common program and concept; C (communication) -

establishing communicative communications on the way to achieving the goals set; E (evolution) - providing feedback, summarizing and correction results.

Formation of symbolic performance - Mass demonstrations (support or protest) organized globally (eg anti-globalization, greetings, etc.); public announcement, sports competitions.

Audience classification (segmentation) - defining target orientation of PR-technologies, groups of different countries or population groups taking into account religious, cultural, educational, property, value orientation.

Spin-doctoring is the introduction of social, economic, political and cultural space through information space management technology, decoding information space and information space, as well as restoration of information in crisis situations. The use and development of global media, which has a decisive influence on the image of the world at the global level [5].

The political communication system is a means of influencing public consciousness to achieve certain political goals. According to researcher B.S. Akhatova, political communication consists of the following components: 1) political PR; 2) political propaganda; 3) Political advertising. Political PR is foreseen for a long time in order to build the confidence of the majority on a particular political entity (political party or activist); (2) And political propaganda absorbs specific political ideas on public consciousness to create a certain type of political behavior on the basis of the same conviction; (3) And political advertising calls for a "right choice" of the part of the electorate that has been influenced by the electorate, that is, to vote for a specific political party or its leader. [6, p. 110]

Among these, the PR's communicative influence is weaker than publicity and advocacy, which directly and potentially influences the public. But we can not say the above negative PR materials. Such "black PR" is much more prominent than publicity, with the use of unlawful, dirty technologies to create a counter-argument against any candidate's candidacy. The information is distorted, sometimes false information is given, the slander is subject to various slander, and even provocative actions are planned. In the end, all this is contrary to the true meaning of PR, which means "public relations". If we look at the issue in more detail, it is also regarded as a flagrant offense of national dignity [7, p. 42].

There are many types of PR-technologies. The PR-technologies are used in the direction of the route: the propaganda; Promotion - formation of public opinion in the required direction; publicity - promoting positive outreach in the media, public information, media communication - information support for political activities; brainwashing - intense forms of action; rumors spread. Crisis technology is a deliberate idea of a crisis situation, which is a way to predetermine the future. It is especially effective in traditional cultures. As a result of the crisis and the intensive and accelerated reporting of information, there is a stressful situation. Many attitudes and values are revised, increased mobility, loss of traditional values, and resulting in a new system of values.

References:

1. Burdier P. Political Positions and Cultural Capital // Бурдье П. Sociology of Politics. - Moscow: Socio-Logos, 1993.
2. Bart R. Mythology // Bart R. Избранные произведения. Moscow: Progress, 1994.
3. Ibrayeva Zh.K. Fundamentals of psycholinguistics. - Almaty: Kazakh University, 2010. - 125 p.
4. Kudiyarova A. Psychology of communication (Sharing). - Almaty, 2006. - 182 p.
5. Political Explanatory Dictionary. - Almaty, 2007. ISBN 9965-32-491-3
6. Akhatova BS Political discourse and writing: monograph.- Almaty: Economics, 2006. - 302 c.
7. Esenova K. Pragmatics of modern Kazakh media text. Phil. the science doc degree diss. author - A., 2007. - 49 p.

ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ ФИТОСТЕРЕОТИПТЕРДІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

МУРЗИНОВА А.С.,¹ ЕЛШИБАЕВА К.З.,² АБДИРАСИЛОВА Г.Қ.,³ ТЫМБОЛОВА А.О.⁴

Түйіндеме: Мақалада ұлттық-мәдени фитостереотиптердің лингвистикалық сипаты шетелдік және отандық лингвист-ғалымдардың тұжырымдарын сараптай келе, олардың берген анықтамалары арқылы түйін жасалды. Олар мысалдар арқылы дәлелденді. Сонымен қатар қазіргі тіл біліміндегі зерттеу еңбектерден стереотиптің әлеуметтік стереотип, ділдік стереотип, гендерлік стереотип, ойлау стереотипі, қатысым стереотипі, тілдесім стереотипі, этникалық стереотип және ұлттық-мәдени стереотип деген түрлерін кездестіруге болады. Солардың бірі - қазіргі лингвомәдениеттану ғылымында ұлттық-мәдени стереотипті арнайы қарастыру – өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Ұлттық-мәдени стереотиптерді анықтау үшін ең алдымен лингвомәдени қауымдастықтың өзіне ғана тән ұлттық-мәдени кодын анықтап алу қажет. Ұлттық-мәдени код тілдегі тұрақты тенеулер, символдар, метафоралар сияқты ауыспалы мағынадағы (көп мағыналы) лексикалық бірліктердің мәдени коннотациялары арқылы айқындалады.

Тірек сөздер: лингвомәдениеттану, стереотип, фитостереотип, әлемнің ұлттық бейнесі, ұлттық таным, лингвомәдени бірлік, ұлттық-мәдени семантикалық код, ұлттық мінез, ұлттық тіл.

LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF NATIONAL-CULTURAL PHYTOSTEREOTYPES

Abstract: The article is devoted to some aspects of the study of stereotypes in linguistics. At present, the word stereotype is used both in everyday speech and in the scientific sphere, and even with its terminological interpretation there are discrepancies: "philosophical", "psychological", "sociological" and "linguistic" stereotypes - each has its own characteristics. Modern linguistics is characterized by the study of language in relation to man, his consciousness, thinking and practical activity. In this regard, the scientific interest in the national and cultural aspect of the study of language, in the study of units of language and speech, reflecting the phenomena typical of a particular linguistic culture, is growing. The development of anthropocentric approach in linguistics served as a new source of knowledge of the system of communication, linguistic mentality, stereotypes of communication and behavior, and also contributed to the emergence and development of new interdisciplinary scientific directions, such as psycholinguistics, sociolinguistics, ethnolinguistics, linguoculturology, linguistics.

¹ МУРЗИНОВА А.С. - Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің 3-курс PhD докторанты, E-mail: msai2013@mail.ru

² ЕЛШИБАЕВА К.З., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің 2-курс PhD докторанты, E-mail: kalima.elshibaeva@mail.ru
Алматы қ., Қазақстан

³ АБДИРАСИЛОВА Г.Қ - Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің ф.ғ.д., профессоры, E-mail: Ab.gulmira@mail.ru

⁴ ТЫМБОЛОВА А.О - Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің ф.ғ.д., профессоры, E-mail: tumbolova@mail.ru

This article offers the analysis of the «Phytostereotypes» in the Kazakh, Russian and English language picture of the world. We analysis direct and figurative meaning of the Kazakh, Russian and English words and set expression, free combination of words of given thematic group. We analysis polysemy, metaphors, connotation of the Kazakh, Russian and English words of given thematic group, phraseology and settled similes in the Russian and English languages. Considerable place take the analysis of the Kazakh, Russian and English folklore. The Kazakh, Russian and English words of given thematic group are a part of the language picture of the world of Kazakh, Russian and English ethnic group. The analysis uncognate languages makes a certain contribution to the reconstruction of the integrated language world picture of Kazakh, Russian and English ethnic group and also helps to find out some peculiarities of national comprehension.

Key words: linguistics, stereotype, phytosteresis, national image of the world, national identity, linguistic-cultural unity, national-cultural semantic code, national character, national mentality.

Қазіргі таңда отандық және шетелдік лингвомәдениеттану мектебі ұлттық тілдің бойынан тіл иесі – халықтың ұлттық санасында дүниетанымдық көзқарасы бойынша қатталып бекіген стереотиптерді анықтауға бағытталған.

Алғаш рет іргетасы әлеуметтану мектебінде қаланған стереотип ұғымы тіл білімінде XX ғасырдың аяғына қарай зерттеле бастады. Мұндай іргелі зерттеулердің жүргізілуіне американдық ғалым Х.Патнэмның: «стереотиптік ұғымдар тілдік бірліктердің (сөз, сөз тіркесі) мағынасымен тікелей байланысты» деген тұжырымы негіз болды. Осыған орай тіл білімі кеңістігінде вербалды стереотиптер, яғни тілдік стереотиптер деген атау қалыптасты. Бұл атауды енгізген О.В.Белованың пайымдауынша: «Тілдік стереотиптер дегеніміз – ақиқат дүниенің мәдени тілдік бейнесін құрайтын формальды-семантикалық құрылым» [1,35]. Ғалымның бұл көзқарасынан стереотиптің таңбалық және мазмұндық қабаты болатынын және оның таңбалық қабаты фразеология, тілдік клише, бейнелі тіркестерден қаланатынын, ал мазмұндық қабаты түпкі/негізгі коннотаттық мағыналардан тұратынын аңғаруға болады.

О.В.Белованың осы пікірін қуаттай отырып, ғалым В.Н. Телия стереотиптерге бір құрамды атауларды, фразеологизмдерді, перцепенттік мәтіндерді, сөйлеу әрекеті түрлерін (монолог, диалог) жатқызады [2,559], поляк ғалымы Е.Бартминский: «Стереотип – этнолингвистиканың негізгі ұғымы, ол – тұлғаның ұжымдық сана үлгісіне сай белгілі бір зат туралы қабылдайтын түсінігі мен бағасы», - дейді [3,189]. Лингвист-зерттеуші тілдік стереотиптердің өзіне тән аймақтық құрылымы болатынын, олардың өзегінің айналасына тұрақты белгілері туралы мағыналары жинақталып топтасатынын, содан кейін ғана санада тұрақталып, ақиқат дүние туралы деректер (бейнелер) шоғырланатынын пайымдайды. Сондай-ақ, стереотиптердің шегі болмайтынын, олар адамзат танымы кеңейген сайын толығып отыратынын, әрі субъектінің санасында ұжымдық түсініктер негізінде қабылданып, мәдени-тілдік білім арқылы бейнеленіп, жарыққа шығатынын айқындайды.

Ал, Ю.Е.Прохоровтың зерттеуінде, стереотип субъектіге негізделген түсінік ретінде қарастырылып, оның екі белгісі (сипаттамалық және бағалауыштық) анықталады. Ғалым стереотипті бұрыннан қалыптасқан әлеуметтік-танымдық үлгілер арқылы ақиқатты танудың нәтижесі деп түсіндіреді [4,72]. Н.В.Уфимцеваның пайымдауында, мәдениетті танудың кілті ретінде айқындалады [5,253]. Е.Маленконың пікірінше, белгілі бір этномәдени кеңістіктегі этнотілдік деректер ғана стереотиптер қызметін атқара алады [6,39]. В.А.Маслованың көзқарасы бойынша, кез келген фразеологизмдер, тұрақты теңеулер, клишелер тілдік стереотип бола алады [7,38]. Ә.С.Әлметованың пайымдауында, әлеуметтік құбылыс пен объектіге берілген стандартты образдар деп түсіндіріледі [8,90]. Н.Уәлидің тұжырымында, менталды картина түрінде санада

тіркелген, бізді қоршаған ақиқаттың фрагменттері деп талданады [9,39]. Э.Д.Сүлейменованың пікірінше, тілдесім жағдаятында дайын күйінде жұмсалатын сөйлем орамдары мен сөз тіркестері деп анықталады [10, 180]. К.Н.Смағұлованың зерттеуінде, адамдардың күнделікті тіршілігінде қайталанатын дағдылы іс-әрекеттер нәтижесінде қалыптасқан образдар ретінде тұжырымдалады [11, 112]. Р.А.Омарованың көзқарасы бойынша, стереотип – мәдениеттің кейбір доминантты құрамаларын сақтауға, жеткізуге және «өзінікін» тануға мүмкіндік беретін тұрақтандырушы фактор, тіл мен сөз құбылысы болып саналады [12,138].

Осыған орай, жоғарыда берілген шетелдік және отандық лингвист-ғалымдардың тұжырымдарын сараптай келе, мынандай түйін жасауға болады:

- тілдік стереотиптер дегеніміз – белгілі бір зат, құбылыс, жағдай, орта туралы ұжымдық санада таңбаланып бейнеленген түсініктер жиынтығы;
- этнолингвистика, психолингвистика, когнитивтік лингвистика, әлеуметтік лингвистика, прагматика, лингвомәдениеттану, коммуникативтік лингвистика салаларында олардың тілдік көрінісін тілдік таңба, штамп, клише, сөйлем орамы, сөз құбылысы, сөз тіркесі, тұрақты теңеу, фразеологизмдер құрайды;
- стереотиптер – танымдық ақпараттар формасы және қарапайым өмірден туындаған дағдылы іс-әрекеттердің нәтижесі;
- белгілі бір халықтың мәдениетін танытатын этнотілдік деректер көзі;
- әлемнің тілдік бейнесінің құрамдас бөлігі;

Қазіргі тіл біліміндегі зерттеу еңбектерден стереотиптің әлеуметтік стереотип, ділдік стереотип, гендерлік стереотип, ойлау стереотипі, қатысым стереотипі, тілдесім стереотипі, этникалық стереотип және ұлттық-мәдени стереотип деген түрлерін кездестіруге болады. Мұндай түрлерге жіктелуі оның ғылыми кеңістіктегі маңыздылығын көрсетеді. Стереотиптер тілді тұтынушы халықтың өмірімен тығыз байланысты. Олар халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігінде жиі қайталанатын дағдылы іс-әрекеттері арқылы қалыптасып, таным үдерісі негізінде сол ұжымдық ортаның түйсіну нормасына сай, адам санасында қабылданады және тұрақталған стандартты үлгі ретінде сақталады. Сол себепті де, стереотиптерді таным көрсеткіші деп атайды.

Қазіргі лингвомәдениеттану ғылымында ұлттық-мәдени стереотипті арнайы қарастыру – өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Өйткені оларды зерттеу арқылы лингвомәдени қауымдастықтың ұлттық дүниетанымы айқындалып, халықтар арасында мәдениетаралық қатысымды жеңілдетуге жол ашылады. Ұлттық-мәдени стереотиптерді анықтау үшін ең алдымен лингвомәдени қауымдастықтың өзіне ғана тән ұлттық-мәдени кодын анықтап алу қажет. Ұлттық-мәдени код – құндылықтар арқылы санада тіркелген ментальді үлгі ғана емес, ол ұжымдық ортаның стереотиптік этномәдени санасын қоршаған дүниені қабылдау ерекшелігіне сай қалыптастыратын жүйе. Ұлттық-мәдени код тілдегі тұрақты теңеулер, символдар, метафоралар сияқты ауыспалы мағынадағы (көп мағыналы) лексикалық бірліктердің мәдени коннотациялары арқылы айқындалады. Мәдени коннотациялардың түзілуіне халықтың күнделікті тіршілігінде көріп жүрген заты, оқиғасының санадағы объективті бейнесі, яғни денотаты ұйытқы болады. Ұйытқы сөз сыртқы экстралингвистикалық факторлардың (әлеуметтік-тарихи жағдайы, этнографиялық мәдени өмірі, әдебиеті, діни сенімдері) әсері арқылы ассоциативтік мағыналармен толығады. Ассоциативтік мағыналар эмоциялық, экспрессивтік, бағалауыштық секілді сезімдік қабылдауға байланысты пайда болады. Сол себепті де, мәдени коннотациялардың бойынан халықтың ұлттық қабылдау, ұлттық дүниетаным, ұлттық ойлау ерекшеліктері байқалады. Бұлар дәстүрлі этномәдени санада қатталып тұрақталған ұлттық-мәдени стереотипті таным мен тіл нәтижесі ретінде

анықтауға мүмкіндік береді. Демек лингвомәдениеттану кеңістігінде ұлттық-мәдени стереотипті тілді тұтынушы халықтың дүниетанымы негізінде қалыптасқан лингвомәдени таңба үлгісі деп зерттеуге болады.

Ағаш – табиғаттағы маңызды тіршілік көзі. Оның адамзат өмірінде алар орны айырықша. Осыған орай қазақ, орыс, ағылшын халықтарының дәстүрлі ұжымдық санасында «Ағаш/Дерево/Tree» денотаттары бойынша қандай фитостереотиптер қалыптасқанын және олардың мәдени коннотациялары қандай түсініктерді бейнелейтінін салғастыра отырып, анықтауға болады. Бұл үш халықтың дәстүрлі мәдениетіндегі ұқсастықтар мен ерекшеліктерді ажыратуға мүмкіндік береді.

Қазақ, орыс, ағылшын халықтарының дәстүрлі ұжымдық санасында тұрақталып, вербалданған «Ағаш/Дерево/Tree» денотаттарына қатысты фитостереотиптерді шартты түрде «Ағаш – адам моделі», «Ағаш – наным-сенім моделі» деген тақырыптық топтарға бөліп қарастыруды жөн көрдік.

«Ағаш – адам моделі» бойынша қазақ тіліндегі: «Ағаш тамырымен, адам ағайынымен мықты» [13, 355], орыс тіліндегі: «У дерева – ветви, у человека – друзья» [14, 59], ағылшын тіліндегі: «As a tree falls, so shall it lie» (ауд: Ағаш қалай құласа, солай жатады; мағ: істеген ісіңе өз басыңмен жауап беру керек) [15, 552] деген паремияларды мысалға келтіруге болады. Бұлардың мәдени мазмұнында әр халықтың ұлттық ерекшелігін сипаттайтын ұжымдық және жеке мәдениет жайлы танымдық стереотиптері көрініс берген. Мәселен, бірінші паремияда, қазақ халқының ағайыншылдық, бауырмалдық қасиеттері ағаш тамырының мықтылығымен, екінші паремияда, орыс халқының достық, сыйластық жайлы көзқарасы ағаш бұталарымен салыстырылып берілсе, ал үшінші паремияда, ағылшын халқының адам іс-әрекеті туралы ұстанымы ағаштың құлаған күйімен байланыстырылып берілген.

«Ағаш – наным-сенім моделі». Қазақ халқы иен далада өскен жалғыз ағашты қасиетті ағашқа балайды. Ондай ағаш тек пайғамбарлар мен әулие-әнбиелердің жүрген жеріне ғана өседі, оның киесі болады деп есептейді. Сондай-ақ, оны жалғыздықтың символы ретінде қабылдайды. Ал қатар өскен қос ағаш пен көктеп келе жатқан ағашты – дүниедегі барлық жаратылыстың сыңарына теңеп, жақсылықтың жаршысы ретінде бағалайды. Мұның тілдегі көрінісін: «жалғыз тұрған ағашты кесуге болмайды, оның киесі ұрады», «жалғыз тұрған ағаштың түбінде ұйықтауға болмайды, өмірде жалғыз қаласың», «егіз ағашты кесуге болмайды, қанатыңнан қырқыласың», «бұр жарып келе жатқан ағашты сындыруға болмайды, көктей соласың», «Өркенің өссін!» секілді тыйым мен тілек мәнді ұлттық-мәдени мінез-құлық стереотиптерінен байқауға болады.

Орыс тілі мен ағылшын тілінде «Дерево/Tree» денотаты негіз болған тыйым сөздер байқалмады. Сол себепті, «ағаш – наным-сенім моделін» құрайтын лингвомәдени бірліктерді ағаш түрлерін («Емен/Дуб/Oak», «Бәйтерек», «Қайың/Береза/Birch», «Шынар», «Willow») жеке талдаған кезде анықтауды жөн санадық.

«Емен/Дуб/Oak». Емен – көп жыл жасайтын, діңі мықты, құлашы кең, күннің аптаған ыстығына да, аязды суығына да төтеп бере алатын алып ағаштардың бірі. Оның мұндай қасиеттері қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі: «Еменнен қатты ағаш жоқ, көп жатса жерде дерт ілер», «Қайыңның тозын мақта, еменнің өзін мақта», «Ер жігіттің екі сөйлегені өлгені, Еменнің иілгені сынғаны», «Жалғыз еменге жай түскіш» [13, 221-223], «емендей мықты», «емендей ерегісу», «емендей қату» [16, 164-166], «Держись за дубок, дубок в землю глубок» (еменнен ұста, еменнің тамыры тереңде), «С одного удара дуба не свалишь» (бір ұрғаннан еменді құлата алмайсың) [14, 112], «старый дуб» (кәрі емен), «дуб дубом» (емен – емендігімен мықты) [17, 451], «hard as oak» (емендей мықты), «broad shouldered man – oak strength» (емендей ұзын бойлы, кең жауырынды адам), «a person as giant oak» (емендей алып тұлға), «character strength of a person – oak strength» (емендей сенімді тұлға), «sound sleep – oak strength» (емендей

ұйықтау) [18, 224-429] т.б. сияқты паремиялар мен тұрақты теңеулерде көрініс береді. Берілген лингвомәдени бірліктердің бойынан емен ағашының символикалық мәні айқын аңғарылады. Үш тілде де ер кісінің болмысын сипаттайтын стереотип-бейнені білдіреді. Мұны тіпті төменде берілген мысалдардан да көруге болады: «Еліне жақындаған сайын тәтті бола бастаған жанын әлдеқашан екі інісінің жолына садаға еткені қайда? *Емен ағаштың майысқаны – сынғаны, қорқудың төркіні ездікке тірелер болар.* Оның есіне шешесі айтып отыратын тағы бір әңгіме оралды» [О.Бөкей. Айпара ана. 73 б]. «*Будь крепок, как дуб!*» (емендей мықты бол), «*У вас есть береза, а у нас дуб*» (сіз де қайың болса, бізде емен бар)» [Н.Сумцов. Народный быт и обряды с.38]. «*The oak was Churchill's father Winston*» (Шершиллдің әкесі – Уинстон емендей беделді болған) [Taylor. p 128], «*[The general] He is rock, the oak not be wind-shaken*» (Ол өте сенімді, оны еменде орнынан қозғай алмайды), «*I went to bet, slept like an oak, and woke up at around eight o' clock*» (Мен емендей ұйықтап, сегізге жуық ояндым) [Taylor. p 429]. Дегенмен, бұл мысалдардың мәдени коннотациясынан әр халықтың өзіне ғана тән ділдік ерекшеліктері де байқалады. Мысалы, қазақ халқының қайсарлық, ерлік, өрлік, төзімділік сияқты ұлттық мінез-құлық стереотиптері көрінсе, орыс халқының үйлену ғұрпы мен денсаулық тілеу әдебін білдіретін ұлттық-дәстүрлі стереотиптері, ал ағылшын халқының әлеуметтік-мәдени стереотиптері байқалады.

Емен ағашы – орыс халқының дәстүрлі ұжымдық санасында қасиетті ағаштардың бірі болып саналған. Ол көптеген рәсімдерде культтік мәні бар, сакральді қызмет атқарған. Солардың бірі – үйлену және өмірге ер бала әкелу салтымен тікелей байланысты. Мәселен, қыз бала алғаш келін атанып, ата-енесінің үйіне барған күні, ең алдымен босаға аттамай тұрып, міндетті түрде емен ағашына тәу етіп, одан өмірге ұл бала әкелуді сұраған. Бұл рәсімнің тілдегі көрінісі: «*Около двора дубочки, а в дом – сыночки*» секілді сөйленістердің мазмұнында айқын бейнеленген. Сондай-ақ, дүниеге келген ер баланың тұңғыш жуындырған суын да емен ағашының түбіне төгетін болған. Бұл орыс халқының «сәбидің денсаулығы емендей мықты болсын!» деген түсінігінен туындаған.

Орыс тіліндегі адам өмірінің соңғы сәтін бейнелейтін «*дубовыми досками пахнут*» фразеостереотипінің қалыптасуына ежелгі орыс халқының жерлеу рәсімі негіз болған. Берілген мысалдардан байқағанымыздай, емен ағашы – орыс халқының дүниеге келу, үйлену, ақырғы сапарға аттану секілді мәңгілік өмір заңдылықтарын білдіретін стереотиптік бейнеге айналған.

Емен ағашы – ағылшын танымында мәңгілік өмір ағашы ретінде рәмізделеді. Бұған ағылшын тілінде кездесетін «*The tree of life*» (өмір ағашы) және «*Family tree*» (отбасы ағашы) лингвомәдени бірліктері айқын дәлел бола алады. «*Family tree*» – ағылшын халқының «*баланың өмірге келуі, мектепке баруы, үйлену тойы*» секілді айырықша маңызы бар айтулы күндерде ағаш отырғызу салты мен отбасылық шежіре туралы түсінігін танытатын мәдени коннотацияға бай стереотиптелген тілдік бірлік. Мұндай стереотиптелген лингвомәдени бірліктің қалыптасуына діни жазбаларындағы (Инжіл кітабы) «емен ағашы – «*The tree of life*», яғни «өмір ағашы» деп бейнеленуі негіз болса керек.

Сайып келгенде, емен ағашы – орыс және ағылшын халықтарының дәстүрлі ұжымдық санасында мәңгілік өмір ағашы ретінде стереотиптелсе, қазақ халқы үшін «мәңгілік өмір ағашы – бәйтерек» болып саналады.

Қазақ халқының дәстүрлі түсінігінде бәйтерек ағашы үш кеңістікті байланыстыратын дәнекер ретінде рәмізделеді. Бұл туралы аңызда: «Жер мен көктің кіндігінде жападан жалғыз өскен киелі бәйтерек бар. Бұл теректің басы аспанмен, түп тамыры жер астымен жалғасқан. Ол көзге көрінбейтін киелі ағаш. Бұл бәйтеректе жайқалып өскен әрбір жапырақ жер жүзінде жасаған әрбір адамның өмір тіршілігінің нышаны, жер

жүзінде тіршілік етіп отырған әрбір адам киелі теректің жапырағы жарылғанда өмірге келеді, жапырағы жайқалып өскенде өсіп, үлкейіп, кемеліне келеді, жапырағы мезгілсіз сарғайса, қайғы-қасіретке тап болады, жапырағы солса, қартайды, жапырағы үзіліп, жерге түссе, қазаға ұшырайды», - делінген [Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 80 б]

Бұдан басқа қазақ тілінде: «Ата – бәйтерек, бала – жапырақ», «бәйтерек түптен жығылды», «қазақтың үш бәйтерегі» секілді лингвомәдени таңбалар бар. Бұлардың мәдени коннотацияларының астарында халқымыздың ұлттық стереотиптік танымы мазмұндалған. Мәселен, бірінші мысалдағы паремияда: «Ата – ұлы әке». «Ол – отбасының ақылшысы, тірегі». «Бала – ұрпақ». «Жанға медеу болатын сая». «Бәйтерек – ұлы ағаш». «Ол – діңі мықты, құлашы кең, тамыры терең ағаш». «Жапырақ – тіршіліктің мәні, жаңарудың белгісі» сияқты ассоциациялық түсініктерден ұлттық-мәдени стереотип-метафора қалыптасса, екінші мысалдағы фразеада: бәйтеректей алып ағаштың құлауы – ер адамның қазасын меңзейтін дәстүрлі этикеттік стереотиптің жасалуына ықпал еткен. Оны мына үзіндіден де көруге болады.

«Қосым бидің Нұралы ханның өлімін естіртуі:

Бәйтерек түптен жығылды,

Алтынменен күптесе де тұрмас-ты» (Бабалар сөзі. 35 б). Ал үшінші мысалдағы лексемада, бәйтерек ағашы – ұлы тұлға, тамыры – терең білімі, діңі – өмір жолындағы ұстанымдары, құлашы – үйреткен білімі, жайқалған жапырағы – ізін жалғастырған шәкірттері сияқты түсініктермен ұқсатылып, қазақ зиялылары – *Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин* жайлы ақпараттарды білдіретін ұлттық-мәдени стереотип-бейнелердің қалыптасуына түрткі болған.

Сайып келгенде, бәйтерек ағашын – қазақ халқының ұлттық бейнесін танытатын ұлттық-мәдени фитостереотип ретінде қабылдауға болады.

«Ағаш – адам моделі» бойынша: «Қайың/Береза/Birch» – қазақ танымындағы қаттылықтың, мықтылықтың белгісін білдіреді. Мұны тіліміздегі *«қайыңның безіндей», «қайыңның тозындай»* [15, 164-165] сияқты тұрақты теңеулерден байқауға болады. Мысалы, *«Бұлардың ішінде қайыңның безіндей берік, қазан тастай шомбал, төртпақ келген біреу ерекше көзге түседі. Бұл – Баянауылдағы Қаржастан шыққан Азнабайұлы Сейтен»* (І. Есенберлин. Көшпенділер. 7 б).

Қазақ халқы қайың ағашын үйдің жанына отырғызуға тыйым салған. Оны қайғы-қасіреттің белгісі деп ұққан. Мұндай түсінікпен байланысты ауызекі сөйлеу тілінде: *«Қайың екеннің қайғысы көп»* деген айтылыс кездеседі.

Орыс тілінің сөздік қорындағы: *«берёзка»*(қайың-қыз), *«у нас дуб, а у вас берёзка»* (біз де емен, сіздер де қайың бар), *«стройная как берёзка»*(қайыңдай сұңғақ), *«Кривая береза, не удержит снега, плохой человек не сдержит слова»* (қисық қайыңға қар тұрмайды, жаман адам сөзінде тұрмайды), *«Какова береза, такова и отростка»* (қайың қандай болса, көшеті де сондай), т.б. лингвомәдени бірліктерден орыс халқының қайың ағашы туралы ұлттық-мәдени стереотиптік түсінігін аңғаруға болады. Қайың ағашы – аталған табу сөздер мен тұрақты теңеулерде *жас қыздың, сұлулықтың, нәзіктіктің, тазалықтың, пәктіктің, жастық шақтың* эталондық үлгісі ретінде рәмізделсе, ал паремияларда адамның жағымсыз іс-әрекеті мен қанына сіңген мінез-кұлқын танытатын бейне түрінде сипатталады.

Қайың – орыс халқының *«ағаш – наным-сенім моделінде»* бойтұмар қызметін атқарған. Оның бойында қара күшке қарсы тұра алатын тазартқыш қасиеті бар деп сенген. Сондықтан оны үйдің маңайына отырғызып, отбасының бақыты мен берекесін қорғайды деп ой түйген. Осыған байланысты орыс тілінде: *«береза ума дает», «березовая каша»* (жазалау) секілді символдық мәнге ие, стереотиптенген тілдік бірліктер қалыптасқан. Ол – орыс халқының ұлттық-мәдени фитостереотиптерінің бірі

болып саналады.

Ал ағылшындар үшін, қайың ағашы – кедейліктің нышаны ретінде бейнеленеді. Мұндай түсініктің негізі «*a birch at Yule even*» (қайың ағашы қасиетті күні ғана киелі) деген фраземадан көрінеді.

Дәстүрлі орыс мәдениетінде жас қыздың бейнесі – қайың ағашына теңелсе, қазақ танымында – шынар ағашына, ал ағылшын мәдениетінде willow (жылауық тал) ағашына балаңады. Мысалы, қазақ тілінде шынар ағашына байланысты: «Шынар» (қыз есімі), «қияда өскен шынардай», «қазақтың қос шынары» (Әлия мен Мәншүк) секілді ұлттық-мәдени стереотиптер кездеседі. Мұндай стереотиптердің қалыптасуына шынар ағашының биік таудың шыңына өсетіндігі мен желдің өтіне шыдамдылығы, күннің ыстығы мен суығына төзімділігі, тамырының тереңдігі мен саясының кеңдігі секілді табиғи қасиеттері арқау болған. Мұны тіліміздегі ұлттық ерекшелікті көрсететін: «Қазақтың маңдайына біткен қос шынары – Әлия мен Мәншүк», «Түйе атасы – нар, ағаш атасы – шынар», «Ағаштың жақсысы – шынар», «Ұсынғанда қол жетпес, Шыңдағы өскен шынарсың. Сіз сықылды-ау құрбыны, Көрмей қайтіп тұрарсың?!» (Халық әндері. 79 б) деп келетін прецедентті мәтіндерден түсінуге болады.

Демек, шынар ағашының табиғи қасиеттері мен қазақ қызының бойындағы тектілік, тәрбиелілік, пәктік, өрлік, тазалық, төзімділік, көнбістік, сұлулық, қайсарлық т.б. сияқты асыл қасиеттері ұқсатылып ассоциацияланған.

Ағылшын тілінде willow (жылауық тал) ағашына қатысты: «*young woman – willow*» (жылауық талдай қыз), «*crying woman – willow in spring*» (көктемдегі жылауық талдай әйел), «*a willowy lady*» (жылауық талдай нәзік әйел) т.б. стереотип-метафоралар бар. Бұлардың сөйлемдегі қолданысы төмендегідей: «*Here she was confronted by a willowy lady dressed in a clinging robe of lavender silk, and heavily veiled hat*» (сөзбе-сөз аударма: Бұл жерде оған басына бүрмелген қалпақ пен үстіне сәнді жібек көйлек киген әдемі жылауық талдай қыз қасқайып тұрды) [Heyer, p 196]. «*What will you say when I'm old and toothless, and bent like a willow tree?*» (сөзбе-сөз аударма: Күйеуіме: «Мен тіссіз, жылауық талдай бүкірейіп қартайғанда не айтасыз? – деді әйелі) [Cox, p 220]. Берілген мысалдарда әйел адамның нәзіктігі, иілгіштігі, сұлулығы жылауық талмен байланыстырылып кескінделген.

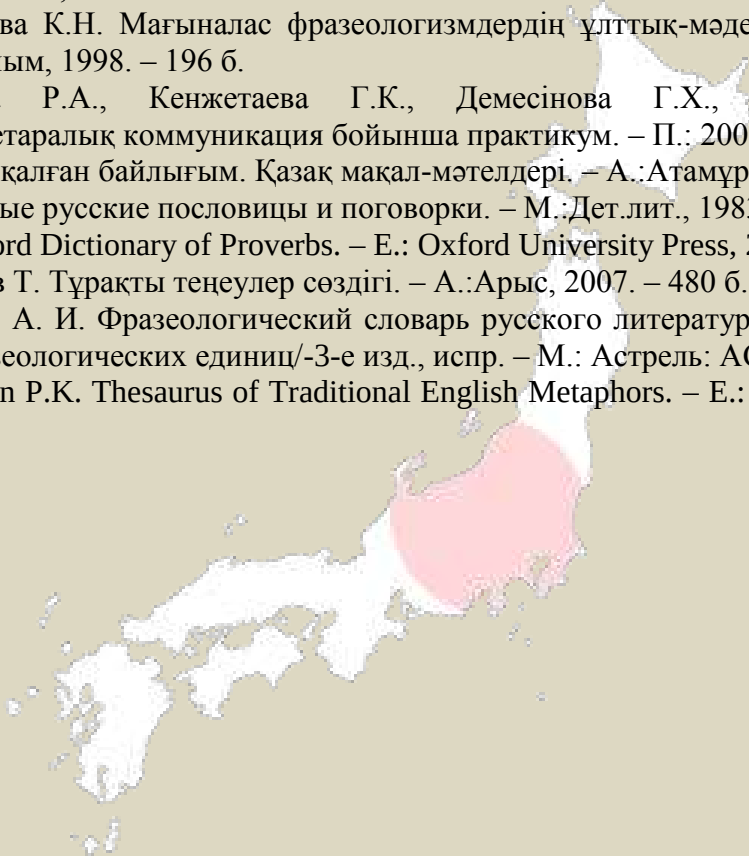
Түйіндей келгенде, қазақ, орыс, ағылшын халықтарының «Ағаш/Дерево/Тее» денотаттары бойынша түзілген фитостереотиптердің («Емен/Дуб/Oak», «Бәйтерек», «Қайың/Береза/Birch», «Шынар», «Willow») мәдени коннотацияларының ұқсастықтары мен ерекшеліктері бес деңгейде байқалды:

- фитостереотиптер денотаты;
- фитостереотиптердің лексикалық мағыналары;
- фитостереотиптер коннотацияларының денотаттық және лексикалық мағыналарымен сәйкес келуі;
- фитостереотиптер коннотацияларының денотаттық және лексикалық мағыналарымен сәйкес келмеуі;
- фитостереотиптердің ұлттық-мәдени ерекшелігі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Белова О.В. Этнические стереотипы по данным языка и народной культуры славян : автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – М.: 2006. – 35 с.
2. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
3. Бартминский Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике. –

- М.:Индирик, 2005. – 512 с.
4. Прохоров Ю.Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев. Изд. 4-е, стер. – М.: URSS, 2006. – 224 с.
 5. Уфимцева Н.В. Стереотипы национальной культуры в межкультурном общении. – М.: 2014
 6. Маленко О.О. Етнокоди сучасної лінгвістики: до мовних джерел// Вивчаємо українську мову та літературу. – 2012. - №9. 37-39 с.
 7. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
 8. Әлметова Ә.С. Лингвомәдениеттану негіздері. – А.:2014. – 316 б.
 9. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің негіздері. Фил.ғыл.док., дайынд.дисс. – А.: 2007. – 326 б.
 10. Сулейменова Э.Д. Языковые процессы и политика: монография. – А.:Қазақ университеті, 2011. – 117 с.
 11. Смағұлова К.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – А.:Елтаным, 1998. – 196 б.
 12. Омарова Р.А., Кенжетәева Г.К., Демесінова Г.Х., Мағзұмов Х.Б. Мәдениетаралық коммуникация бойынша практикум. – П.: 2007. – 158 б.
 13. Бабадан қалған байлығым. Қазақ мақал-мәтелдері. – А.:Атамұра, 2014. – 408 б.
 14. Старинные русские пословицы и поговорки. – М.:Дет.лит., 1983. – 309 с.
 15. The Oxford Dictionary of Proverbs. – E.: Oxford University Press, 2007. – 625 p.
 16. Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – А.:Арыс, 2007. – 480 б.
 17. Фёдоров А. И. Фразеологический словарь русского литературного языка: ок.13 000 фразеологических единиц/-3-е изд., испр. – М.: Астрель: АСТ, 2008. – 878 с.
 18. Wilkinson P.K. Thesaurus of Traditional English Metaphors. – E.: Press, 2001. – 612 p.

ЯВЛЕНИЕ ПАРЦЕЛЛЯЦИИ В СОВРЕМЕННОМ ЛИТЕРАТУРНОМ КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ PARCELING IN THE MODERN KAZAKH LANGUAGE

***Акыжанова Акмаржан Тасибековна кандидат филологических наук, доцент
Международный университет информационных технологий
Алматы, Казахстан
takmarzhan@mail.ru***

***Akyzhanova Akmarzhan Tasybekovna Candidate of Philological Sciences
Associate Professor
International Information Technology University
Almaty, Kazakhstan
takmarzhan@mail.ru***

РЕЗЮМЕ: В статье описывается новое явление в современном литературном казахском языке – парцелляция, ее возможности, функции и типы парцеллятов.

До сих пор при синтаксическом анализе предложения разбирались на словосочетания, члены предложения, обособленные члены и приложения, т.е. ограничивались разносторонним распознаванием только синтаксических категорий предложения. Но в художественных произведениях казахских авторов можно встретить множество примеров, не поддающихся такому анализу.

Оставим коней подальше от привязи. Туда. (Ф.Мусрепов)

Сердце забилося. Но не испугался. (Ф.Мустафин)

Эта песня Бейшена как будто посвящена мне. Только мне изливает душу. Я тяготеем этой песне! Жажду ее! (І.Жақанов).

С точки зрения традиционного синтаксиса, подобные предложения анализируются следующим образом: каждое высказывание состоит из двух самостоятельных предложений, первое из которых можно классифицировать по видам, выделить в нем словосочетания, разобрать по членам предложения. Но следующие за основным предложением словосочетания и отдельные слова представляют собой особый тип предложений.

Отдельные слова, словосочетания и предложения, следующие за первой частью высказывания, нельзя рассматривать как компоненты сложного предложения. Фактически, они выполняют функцию приложения (айқындауыш) к основному предложению. Однако эти синтаксические элементы отличаются от приложений (айқындауыш), во-первых, изолированным использованием по отношению к основному предложению, во-вторых, синтаксической функцией, в-третьих, особенностью формы. Но эти элементы нельзя рассматривать и как обычные неполные предложения, так как последние характеризуются отсутствием одного из главных членов предложения, но при этом они имеют самостоятельное предикативное значение. Рассматриваемые предложения – изолированно стоящие за законченным полным предложением элементы, не имеющие признаков самостоятельного предложения.

В казахском языке это явление парцелляции как эмоционально-экспрессивное средство стало объектом исследования только в конце 90-х годов, тогда как в других языках мира оно разносторонне широко рассматривается с 60-х годов прошлого века. В современном казахском языке парцелляция очень часто используется как прием выражения экспрессивности. В данной статье описывается явление парцелляции в современном литературном казахском языке, ее возможности и функции, типы парцеллятов.

ABSTRACT: The article discusses a new phenomenon in the modern Kazakh literary language - partcellation, its features, functions and types of partcellators. Keywords: partcellation, sentence division, basic sentence, partcellator, actualization, emotional expressiveness.

Until now, when parsing, sentences were dismembered into phrases, sentence members, detached parts and appositives, i.e. were limited only to a recognition of different syntactic categories. However, in the works of Kazakh writers there are many examples that can not be analyzed using the abovementioned method.

Leave the horses away from the leash. There. (G.Musrepov)

My heart started beating. But I was not scared. (G.Mustafin)

This song of Beishen seems to be dedicated to me. It pours out its heart only to me. I'm drawn towards this song! I long for it! (I.Zhakanov).

From the point of view of traditional syntax, such sentences are analyzed in the following way: each sentence consists of two independent sentences, the first of which can be classified according to the types, dismembered into phrases and sentence members. Still, the phrases and individual words that follow the main sentence represent a special type of sentences.

Single words, phrases and sentences following the first part of the sentence can not be regarded as components of a complex sentence. In fact, they perform the function of appositives to the main sentence. However, these syntactic elements are different from appositives: firstly, by isolated use with respect to the main sentence; secondly, by the syntactic function; and thirdly by the form. Nonetheless, these elements can not be considered as ordinary, incomplete or elliptical sentences, since the latter are characterized by the absence of one of the main sentence members, but they have an independent predicative value. The sentences under consideration are isolated elements that follow a complete sentence and have no signs of an independent sentence.

In the Kazakh language, this phenomenon of parceling as an emotionally expressive tool became the object of study only in the late 1990s, while in other languages it has been widely viewed since the 1960s. In the modern Kazakh language, parceling is often used as a means of expressiveness. This article describes the phenomenon of parceling in the modern literary Kazakh language, its potential, functions and types of parcels.

Keywords: partcellation, sentence division, basic sentence, partcellator, actualization, emotional expressiveness.

До сих пор при синтаксическом анализе, предложения разбирались на словосочетания, члены предложения, обособленные члены и приложения, т.е. ограничивались разносторонним распознаванием только синтаксических категорий предложения. Но в художественных произведениях казахских авторов можно встретить множество примеров, не поддающихся такому анализу.

Аттарды желіден аулағырақ байлайық. Былайырақ. (*Оставим коней подальше от привязи. Туда*). (Ғ.Мусрепов).

Жүрегі қағып кетті. Бірақ қорықпады (*Сердце забилося. Но не испугался*). (Ғ.Мустафин).

Бейшеннің мына әні маған арналғандай. Маған ғана сыр шертеді. Мен құмармын. Ынтықпын оған! (*Эта песня Бейшена как будто посвящена мне. Только мне изливает душу. Я тяготею этой песне! Жажду ее!*) (І.Жақанов).

С точки зрения традиционного синтаксиса, подобные предложения анализируются следующим образом: каждое высказывание состоит из двух самостоятельных предложений, первое из которых можно классифицировать по видам, выделить в нем словосочетания, разобрать по членам предложения. Но следующие за основным предложением словосочетания и отдельные слова представляют собой особый тип предложений.

Отдельные слова, словосочетания и предложения, следующие за первой частью высказывания, нельзя рассматривать как компоненты сложного предложения. Фактически, они выполняют функцию приложения к основному предложению. Однако эти синтаксические элементы отличаются от приложений, во-первых, изолированным использованием по отношению к основному предложению, во-вторых, синтаксической функцией, в-третьих, особенностью формы. Но эти элементы нельзя рассматривать и как обычные неполные предложения, так как последние характеризуются отсутствием одного из главных членов предложения, но при этом они имеют самостоятельное предикативное значение. Рассматриваемые предложения – изолированно стоящие за законченным полным предложением, элементы, не имеющие признаков самостоятельного предложения.

Имя существительное как член предложения отдельно используется обычно только в назывных предложениях типа «Ночь. Мерцающие звезды». Но при современном подходе к синтаксическому разбору предложений, в художественных текстах можно встретить множество примеров отдельно использованных слов, словосочетаний, даже отсеченных компонентов сложных предложений в качестве самостоятельной фразы. И это становится особенностью синтаксического строя и нормой литературного языка. В языкознании эти синтаксические элементы называются парцелляциями или присоединительными конструкциями. Различие между обычным простым предложением и присоединительной конструкцией – самостоятельность первого и семантическая зависимость, неполнота второго. Таким образом, дополнительные синтаксические элементы сами по себе представляются категорией, не являющейся специальным синтаксическим объектом. Эти синтаксические элементы используются как категории, являющиеся неотъемлемой частью основного предложения, они вносят дополнительное значение, раскрывают его суть. Эти отдельные слова и словосочетания, используемые как вспомогательные, характеризуются привязанностью или к основному предложению полностью, или к отдельному его слову. Таким образом, парцелляция, выраженная отдельным словом, словосочетанием, предложением, характеризуется следующими особенностями: во-первых, она неотделима от предложения, к которому относится, во-вторых, является смысловым дополнением, в-третьих, привязана или к целому предложению или к его отдельному члену. По грамматической форме парцелляция может быть схожа с теми словами, к которым она относится, а может быть не схожа. Из этого следует, что эти синтаксические элементы – неотделимая часть предложения, подобная приложению, являющаяся вспомогательной частью базового предложения.

В русском языкознании шли жаркие споры по поводу сущности парцелляции. Одни ученые идентифицировали подобные предложения как обособленные члены предложения (Руднев А.Г.), другие определяли их как самостоятельное синтаксическое явление и называли присоединением (Л.В.Щерба, В.В.Виноградов, С.Е.Крючков и т.д.), третьи (М.О.Платонова, А.А.Андреевская, А.П.Сковородников, Р.Сыздык) рассматривали как средство художественной выразительности. В итоге бурного интереса к проблеме присоединения, «из этого обширного понятия выделено узкое понятие «парцелляция» [5: 18] .

По определению Ю.В.Ванникова, от которого отталкиваются на сегодняшний день практически все лингвисты, исследующие это явление: «парцелляция – расчленение предложения, т.е. единого синтаксического строения, и его выражение в нескольких интонационно-смысловых единицах, т.е. фразах» (Ю.В.Ванников) [1:5]. Так, Н.С.Валгина определяет парцелляцию как «явление, перешедшее из устной речи в письменную, конструкции, присоединенные без союза после долгой паузы-точки, связанные только интонацией» [2:262], а Р.П.Лисиченко рассматривает как «мощное

средство превращения в актуальный элемент высказывания каждой парцеллированной части, благодаря выделению отдельных его частей» [3:12].

Итак, парцелляция это - синтаксическая категория, имеющая структурную, семантико-синтаксическую и коммуникативную функции. Ее сущность заключается в преднамеренном интонационном и позиционном расчленении элементов единой синтаксической структуры предложения на две и более части: основную (базовую) часть и парцеллят, с целью актуализации значимой части высказывания. При парцелляции между частями конструкции устанавливаются коммуникативно-актуализирующие отношения.

Под парцелляцией также понимается сам прием расчленения структуры предложения, в результате которого получается экспрессивный вариант стилистически нейтрального предложения. Таппасаң таптың. Алдың алатыныңды. Тобылға жүресің. Тап ертең жүресің. (*Нашел что искал. Получил что заслужил. Отправишься в Тобол. Завтра же отправишься*). (С.Сматаев).

Аршағұл-ау! Сүйіншімді бер! Жоламан тірі екен! (*Ау, Арашгуль! Давай подарок! Жоламан то жив!*) (С.Сматаев).

Такой прием расчленения предложения Т.М.Николаева предлагает назвать «обособление для экстренного введения в ситуацию», то есть особый вид просодического обособления, акцентирования внимания [4:182-187] .

Если Н.С.Валгина основным признаком парцеллированной конструкции называет долгую паузу-точку, то примеры из современной казахской художественной прозы показывают, что эту функцию могут выполнять также вопросительные и восклицательные знаки. Көп ұзамай Есіл мен Ертістің аралығын тұтас жайлаймыз! Жетісу, Жайық, Сыр – бәрің. (*Вскоре займем все пространство между Есилем и Иртышом! Семиречье, Урал, Сырдарью-все*). (М.Мағауин).

Дәрі жоқ па? Сүзекке... тұмауға... дизентерияға. Әйтеуір толып жатыр. (*Разве нет лекарств? От тифа... от гриппа... от дизентерии. В общем, полно*). (І.Жақанов).

В основе парцелляции, являющейся приемом письменного литературного языка, лежит подражание устной разговорной речи, в которой фразы строятся не по предварительно обдуманной формуле, а по течению мысли. Но в современном литературном языке авторы расчленяют синтаксические конструкции преднамеренно, с целью усилить экспрессивность высказываний. Сложное синтаксическое целое при расчленении делится на базовое предложение и парцеллят. В современном казахском литературном языке парцеллятами могут стать как отдельные члены предложения, так и компоненты сложных предложений. Парцелляты, имеющие форму отдельных членов предложения или придаточного предложения, могут, не изменяя структуры, как обособленная конструкция, включиться в структуру базового предложения. Соның бәрінің соңында кшірім жататын қайран халқым-ай. Кеңсіндер ғой. (*В конце всего этого лежит прощение, родной мой народ. Великодушны же вы*). (Д.Исабеков). Қазір бәрі жақсарды. Қабағынан көріп жүрмін. (*Сейчас все наладилось. Вижу по глазам*). (Д.Исабеков). При парцелляции высказывания на простые, короткие фразы, создается впечатление его динамичности, отрывистости, облегчается интонирование. На самом деле, при осложнении структуры предложения не происходит разделения смысла высказывания, потому что связь между базовой конструкцией и парцеллятом не нарушается. Несмотря на то, что в письменном тексте две конструкции (полная и неполная) разделяются паузой, обозначаемой точкой, они составляют синтаксическое целое, высказываемое в двух или нескольких фразах.

Если текст с парцеллированным предложением воспринимается как образец устной разговорной речи, то текст с множеством обособленных членов воспринимается как литературно обработанная, специально осложненная конструкция. Благодаря

парцелляции, дополнительно к синтаксическим средствам, появляется возможность легкого распространения предложения, не загромождая его дополнительными членами и отдельными предложениями. При парцелляции однородных членов и однородных придаточных предложений, помимо акцентирования этих синтаксических единиц, происходит упрощение синтаксической конструкции.

Если письменный язык позволяет выражать мысли как органически связанные предложения, то в устной речи необходимость быстро выражать мысль для легкости восприятия и анализа вынуждает передавать элементы высказывания в виде отдельных частей .

Белгілі суретші-портретист. Бұл саладағы мен сыйлайтын адамдардың бірі, шығармалары екі рет жеке көрмеге қойылған. Жас. Дарынды. (*Известный художник-портретист. Один из уважаемых мною людей, произведения дважды выставались на персональной выставке. Молодой. Одаренный*). (Д.Исабеков).

Использование парцелляции дает возможность переноса парцеллята, неполной распространяющей и расширяющей конструкции, отдельного члена предложения или целого с синтаксической точки зрения предложения, на новый абзац. Множество примеров такого использования парцелляции мы находим у великого мастера художественного слова – Мухтара Ауэзова.

1.Қырын отырған әкенің үлкен, кесек пішіні Абайға жартылай ғана көрінді.

Түсі суық. Қара сұр жүзіне бозғылданып түгі де шығып алыпты. (*Крупное лицо отца, сидящего боком к Абаю, виден наполовину.*

Суров. На темно-сером лице даже щетина встала дыбом.)

2.Одан өзінің оң жағында отырған Бөжейге қадалды.

Бөжей мен Байсал мызғыған жоқ. (*Затем уставился на Божея, сидящего справа. Божей и Байсал не шелохнулись.*)

Парцеллированные члены могут относиться не только к одному последнему слову, но и ко всем однородным членам или к однородному предложению. Например, ... бүкіл Сібір жұртына тірек болған тайпалы ел тұтасымен қазақ шығып кетті. Көшкен жоқ. Бүкіл жұртымен, қоныс жайлауымен қосыла салған. (...племя, бывшее опорой для народа Сибири, целиком перешло к казахам. Не кочевали. Просто примкнули всем населением, поселением и джайляу). (М.Мағауин).

Енді терістікке тура тартқан. Адасты. Ашықты. Азып-тозды. Бәрібір жетті. (*Теперь прямоком направился на север. Блуждал. Голодал. Износился-истощал. Все-таки дошел*). (М.Мағауин).

Кроме этих чисто синтаксических свойств и возможностей, одной из основных функций парцелляции является выделение отдельной части высказывания с экспрессивной целью. Здесь стоит особо отметить, что парцелляция свободно сочетается с остальными экспрессивными синтаксическими средствами. Например, чтобы особо акцентировать какую-нибудь часть высказывания, парцелляция используется вместе с инверсией.

1. Жалғанда осы бала жаттығымды тіршілігінде білмей-ақ қойса екен! Маратым-менің! (*Хоть бы этот ребенок при жизни не узнал свою чуждость! Маратик-мой!*) (І.Жақанов).

2. Лагерьдегі сынық шеге мұның назарынан тыс қалар ма екен. Қазымыр. Шалдыртпайтын жылпос. Сергек. Комендант Ганс Шулерге осы қасиетімен жаққан ол. (*И сломанный гвоздь не проскользнет мимо его внимания. Дотошный. Неуловимо скользкий. Бдительный. Коменданту Гансу Шулеру этим качеством и угодил он*). (І.Жақанов).

С помощью парцелляции, благодаря распространению главного слова назывного предложения, сохраняется один из основных признаков номинатива – его

конкретность, лаконичность. Қайран ауыл! Кіндік кесіп, кір жуған қасиеттім. Медетім. Алыстағы айбарым. Қысылғанда сиынар қорғаным. Жоқтаушым. (*Любимый аул! Моя священная, родимая земля. Опора моя. Крепость моя при трудностях*). (І.Жақанов). Түн жым-жырт. Жел де жоқ. Бірақ сәл ғана білінген салқын бар. (*Тихая ночь. Нет ни ветра. Чуть заметная прохлада*). (М.Әуезов).

Айтарсың. Осылай айтарсың. Қазақ баласы айтпағанды сен айтарсың. Абай! Асылым! Шөлімдегі жалғыз алтын терегім. Шөлден шүлен боп туған серегім! (*Скажешь. Так ты и скажешь. Ты скажешь то, что ни один казах не сказал. Абай! Мой дорогой! Единственный мой золотой тополь в пустыне*). (М.Әуезов).

Встречаются единичные примеры разрыва предикативной связи в основном предложении. В этом случае, тема простого предложения отделяется от ремы и выносится за пределы фразы, что очень сложно осуществить без потери смысла, поэтому это является особым художественным мастерством писателя.

Барғаның жөн ... Ел көресің, жер көресің. Ленинград! Қасиетті қала ғой ... Оны да көрген жақсы, Айнаш. (*Правильно, поезжай. Людей, страну посмотришь. Ленинград! Священный город... Его тоже нужно увидеть, Айнаш*). (І.Жақанов).

Әуелде бізді жапырып жіберді. Әсіресе садақшылары. (*Сначала нас разгромили. Особенно лучники*). (М.Мағауин). В этом примере путем выведения темы в постпозицию, во-первых, ей уделяется особое внимание, во-вторых, сочетание с наречием усиливает ее значение.

Таким образом, парцелляция в современном казахском языке со стилистической точки зрения является средством художественной выразительности, которое усиливает эмоционально-экспрессивную окраску синтаксической конструкции и имеет тенденцию к широкому распространению.

БИБЛИОГРАФИЯ

Ванников Ю.В. Синтаксические особенности русской речи (явление парцелляции) . – М. УДН., 1969.

Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. – М., «Высшая школа», 1973.

Лисиченко Р.П. Интонационные характеристики парцелляции в современном немецком языке. Автореф. дис. канд. – М., 1972.

Николаева М. Экстренное введение в ситуацию. // Теория языка. Методы его исследования и преподавания. К 100-летию Л.В.Щербы. – Л., «Наука», 1981.

Платонова М.О. Присоединительные конструкции в языке Л.Н.Толстого. Автореф.дис.канд. – Л., 1973.

Сыздық Р. Сөз құдіреті. – А., «Санат», 1997.

Сведения об авторе

Акмаржан Акжыганова – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор кафедры языков Международного университета информационных технологий.

Научные интересы: синтаксическая стилистика современного казахского языка, сопоставительная грамматика тюркских языков, методика обучения иноязычной аудитории казахскому языку.

ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ЕМШІЛІГІНІҢ СИПАТЫ МЕН ТҮРЛЕРІ FORM AND TYPES OF KAZAKH TRADITIONAL HEALDING

Қ.Әшірханова,

Омер Халисдемир университеті докторанты

Түркия

Karlygash Ashirkhanova

Omer Halisdemir University

Turkey

karligash78@mail.ru

Аннотация: Күнкөріс кәсібінің негізі малдың бабымен байтақ далада жүрген қазақ халқын ауру сырқаудан атадан балаға мирас болған халық емшілігі сақтаған. Бұл мақалада халық емшілігінің даму тарихынан деректер келтіріле отырып, халық емшілігінің түрлері сипатталады. Халық арасындағы емшілердің емдеу тәсілдері мен ғасырлар бойы жылдар жылжыған сайын жаңа дәуірлік даму сипатына ие болған Қазақтың шипагерлігінің емдік сипаттары қарастырылады.

Кілт сөздер: халық емшілігі, емдеу тәсілдері, бақсы, шаман, сынықшы

Кіріспе

Орта ғасырда Орта Азия мен қазақ жерінен шыққан ғұлама ғалымдар Әл-Бируни, әл-Разани, Әбунәсір әл – Фараби, Жүсіп Баласағұн, Әбу-Әли ибн-Сина сияқты ғұламалардың медицина саласындағы еңбектері халық емшілігінің сипатын айқындап, ғылыми ілімге жақындауына зор ықпал етті. Ғұламалар еңбегі халық арасындағы емшіліктің бай мұрасынан жинақталып сұрыпталып жазылғандықтан да, еңбектің идеялық тұжырымдары халықтың арасында тез тарады әрі оң қабылданды. Отырардан шыққан ғұлама ғалым әл-Фараби «Адам ағзалары жайлы» және «Жануарлар ағзалары жайлы» т.б. медициналық еңбектерін жазып қалдырса, әл-Фарабиді өзінің ұстазы атаған, оның ілімін дамытушы ғұлама ғалым әрі дәрігер Әбу Әли Ибн Сина медицинаға арнап 16 кітап жазғандығы мәлім. Бұл ойшылдардың халықтық шипагерлік ілімін ғылыми теориялық әрі тәжірибелік ілімге айналдыруы, халықтық шипагерліктің емдік тәсілдері мен әдістерін байыта түсті. Қазақтың халық емшілігі өзімен іргелес Қытай, Тибет, Монғолия, Үндістан, Орта Азия, Араб, Ресей т.б. елдердегі халықтың емдік дәстүрлерімен, бір жағынан, өзінше ерекше, бір жағынан, олармен ұқсас, сабақтас та болды.

Халық емшілігінің тарихы

Орта Азияда халық емшілігінің ертеде дамығандығын тарихи деректерден білеміз. Ұлы Әмір Темірдің /1333 – 1405/ өзі жазған өмірбаянында 1354 жылы қатты сырқаттанады. Самарқанның шипагері анардың шырынымен емдей алмай, Түркістанның шипагері қан алып, айықтырғанын айтады [1, 12-13 бб.]. Бұдан Орта Азияда X-XV ғасырларда дамыған жоғары ғылыми шипагерлік ілім болғанынан хабардар етеді. Қазақтың халық шипагерлігінің тарихы ұзақ, біздің дәуірімізден де арырақ басталатыны байқалады. Қазақтың шипагерлігінің емдік сипаттары ғасырлар бойы жылдар жылжыған сайын жаңа дәуірлік даму сипатына ие болды. Қарапайым халық емі түрлері жеке ұлт болып қалыптасудан да бұрын пайда болғандығына да күмәнмен қарауға болмайды. Қазақ даласында алғашқы рулық үйсін, қаңлы, найман, қыпшақ т.б. тайпалары дәуірінде-ақ, емшілер ауру адамның сырқатын емдеуді қолға ала бастаған. Қазақ шипагерлері өздері жасаған табиғи дәрілерін әртүрлі жұппалы аурулардың алдын алуға, бас сақинасын емдеуге, улы жәндіктердің шаққан уытын қайтаруға да қолданған. Қазақтың халық емшілік дәстүріндегі емдік жүйесінің дамуы Шығыс пен көрші елдердің шипагерлік өнерлерінің жетістіктерін сабақтастыра қолдануында еді. Қазақ шипагерлерінің көршілерінің шипалық әдіс-тәсілдерін пайдаланып, өзіндік шипалық тәсілдерін байыту мен біріктіру шеберлігінің жетістігі,

ұлттық шипагерліктің негізін қалады деген тұжырымдама жасауға болады. Қазақ халқының арасында болған халық ешiлерi мен емшiлiк дәстүрiнiң дамуы туралы нақты жазба тарихи деректер болмады. Оның тарихы халықтың ауыз әдебиетiнде көрiнiс табады. Бұл тақырыпқа түрен салып орамды ойларын, пiсiп жетiлген пiкiрлерiн қалың қазағына мұра етiп қалдырған Шоқан Уәлиханов, Мұхтар Әуезов, Әлкей Марғұлан, Ақжан Машанидың жазбалары бар. Оларда Қойлыбай бақсы. Абылай ханның жұлдызшысы Байыс, Мөңке би, Маңқы би, Бекет әулие, Бұқар жырау сынды өзге де халыққа аты кең жайылған қыдыр дарып бақ қонған көрiпкелдер мен данагөйлердiң өрнектi өсиеттерi мен сөздерi iстерi сөз етiледi. Сонымен қатар қазақтың халық шипагерлiгiнiң қыры мен сырын зерделеп қолжазбаларын қалдырған А. Левшин, А. Ягмин, Ш. Уалиханов, Н. Зеленд т.б. да зерттеушiлердiң еңбектерiнде кездеседi. Мәселен, қазақ даласында қан алу емi ауруларды емдеудiң негiзгi жолы екенiн Г. Колосов (1903 ж.), А. Ягмин (1845 ж.) жазды. Ал дәрігер Шустовтың (1895 ж.) жазуы бойынша қазақтың шипагерлерi адамның басы қатты ауырғанда, бастың белгiлi бiр жерiн бiзбен шаншып, оның орнына күл сепкен. Бұл емдеу тәсiлi қытайдың инемен емдеу тәсiлiне ұқсастығы байқалады. Бұл емдеу тәсiлi қытайдан да бұрын немесе қатарлас қазақ халқы арасында да болғандығын көрсеткенiмен уақыт өте келе халық арасында бiртiндеп емдiк түрден алшақтауы нәтижесiнде, ұлттық емдiк сипатын жоя бастағанын көрсетедi. Халықтың өз ұлттық жазуы болмауынан оның сан алуан шипалық шипагерлiк әдiс-тәсiлдерiн қағаз бетiне хатқа түсiруiне мүмкiндiгi болмады. Шипагерлер көргенiн, бiлгенiн, естiгенiн көбiне есте сақтап, жеке шипалық қызметтерiн жалғастырып отырды.

Емдеу тәсiлдерi

Қазақ емшiлерi аурудың пайда болуы денедегi сыртқы суықтық пен iшкi ыстықтықтан пайда болатынын бiлдi. Ауруды жазудың негiзi оны терлету деп, ауруға суық тиген деген болжаммен шөп дәрiлерiн – апиынды, мияның тамырын және жалбызды берiп терлеткен. Терлеген ауруды жылы бөлмеде ұстаған. Өкпе мен көк жөтел ауруларына ұшырағандарға күштi қуатты тағамдар берiп, қымыз iшкiзiп және жылқы мен борсықтың майын iшкiзiп емдеген. Емшiлер адам бойындағы ауру ыстық пен суықтың араласуы болған жағдайда адам қуатының тепе-теңдiгiнiң бұзылуына әкелiп соғатынын түсiндi. Халық арасындағы түрлi ауруларды емдеп жазудың нәтижесiнде олардың емдеу тәсiлдерiнде ойлап таба бiлдi.

Ертеден-ақ, қарапайым халық шипагерлерi психикалық аурулардың пайда болудағы сыртқы сипаттық себептерiн жақсы бiлгендiктен оған «меңiреу», «есi ауысқан», «елiрме», «жынды», «қоян-шық», «құтырған», «делбе», «талма» т.б. анықтамаларды қою арқылы шипагерлiктiң ұлттық сипаттағы психологиялық және философиялық танымдарын туғызды. Халық арасындағы бақсы балгерлердiң сиқырлы әсерлерi мен қарапайым емдерi адамның ауруын емдеуге үлестерiн қосып отырды. Сондықтан да, халық емшiлерiнiң емдеу тәсiлдерi дiни сенiмдер мен әдеп-ғұрыптарға негiзделдi.

Дегенмен, қоғамның даму жүйесi халықтық шипагерлiкте оташылар, сынықшылар, шөппен емдеушiлер, қан алушылар, сылап-сипаушылар, дiни сенiм және әдет – ғұрыптармен емдейтiн т.б. топтары пайда болды да, олар бойларындағы қасиеттерiн жақсы жақтардан көрсетiп дәлелдеуге әрекет етiп нәтижелi болуына ұмтылды.

Бақсылық өнермен емдеу тәсiлi

Бақсылық өнерi тәңiрдiң сиы, құпиясы деген ұғымда болды. Бақсы ол өз ортасында басшы және шипагер қызметiн атқарып өзiнiң болжампаздық, көрiпкелдiк, құмалақшылық, сиқырлық, ақын-сазгерлiк ерекшелiктерiмен халықты өзiне иландыру сенiмi арқылы емдедi. Тәңiрге табынушылардың сәуегейi, бақсылардың пiрi Қорқыт ата болды. Қорқыт ата бақсылық өнерiнiң атасы әрi негiзiн қалаушы да. Бақсының сарыны, үнi ешқандай өлең, толғаулардың сазына, мәнерiне ұқсамайды. Өте қайғылы

тебіреніспен шығатын оның үні адам ағзаларына бірден әсер етіп, өзіндік биоэнергетикалық резонансты тербелісті тол-қындар бөліп шығара отырып, отырған адамдардың психологиялық көзқарасын бір нүктеге қоя біледі. Сөйтіп, өзінің сиқырлы қобызының сазымен, мұңлы үнімен адамдарды өзіне қаратып сырқатты емдеді.

Шамандық діни наным сенім арқылы емдеу түрлері

Халық шипагерлері өркендей келе әртүрлі емдеу тәсілдері ішінде шамандық діни сенімі тәсілімен: қайтыс болған киелі әруақты адамдардың кесенесі басына ауру адамды түнету арқылы мал сойғызып, әруақтарға арнап дұға оқытып ауруынан жазылуына, нәрестелі болуына немесе жолы ашылуына тілектер тілету арқылы / *бүгінде жалғасуда - З.Қ/* және уқалау, ұшықтау, қақтыру, аластау, қорықтық құю, үшкіру, дем салу, шошындыру, дұғалық ішірткі беру, тұмар жазып беру, аштау, бақсылардың көмегіне жүгіну, ауруды көшіру, ауруды қуу, көшіріп емдеу, ұқсастық табу арқылы емдеу, ықылықты емдеу, арбау сөздерімен де, емдеу деген иландыру әдістерімен, шешек ауруын емдеу, жылан, бүйі және қаракұрт шаққаннан емдеу, шабақтау, сорбақта т.б. шипалық тәсілдерді пайдалану арқылы өрісін кеңейте бастады. Халық шипагерлері ертеде ауру адамның ішкі және сыртқы сырқатты белгілерін – өзі айтқаны бойынша тыңдау, тамыр ұстау, ауырған адамның өңін байқау, сөзіне, тұлғалық көрінісіне және жүрісіне қарап, денені сипау мен аурудың өзінен сұрау арқылы анықтады.

Жүйке жүйесі ауруларын емдеу түрлері

Мәселен, шипагерлер қан қысымы өзгерген, бет-аузы қисайған, қол-аяқтың тартылуын адам организміндегі нервтердің зақымдануы деп болжап, қажетті емін пайдаланып, сырқатты жаза білді. Ол үшін науқасқа күйдірілген ыстық қышқаш темірді жалатқанда, одан адамның тілі күймей, керісінше адамның артқы миы мен тұлабойы тітіркенген. Осының әсерінен денедегі зақымдалған нерв талшықтары оянып, қалыпты жұмыс істей бастауынан аурудың беті бері қараған. Ұшықтауда да тітіркендіру әдісін пайдаланып бетке суық сумен бүрку және жүгенмен ұшықтау арқылы, немесе шошындыру үшін аурудың үйіне атпен шауып кіру тәсілі бойынша да, шошынған нервтердің қалпына келуі үшін емдік шаралар қолданған. Бұл емдік шипалық тәсіл бүгінгі ғылыми медицинадағы шартты рефлексстік шошындыру мен өзін-өзі иландыру тәсіліне ұқсастығын білдіреді.

Ішкі ауруларды емдеу

Шипагерлер ішкі ауруларды көбінесе қан кетіру, денені уқалау мен ысқылау, денесін қалың жамылғышпен жауып қымтап жылту, ішін айдату, құстыру, тамақты аздап беріп ашықтыру, қайнатылып жасалған дәрі-дәрмектің тұнбасын немесе ұнтақтарын ішкізумен терлету, зәрін шығару, ішін жүргізу, қақырық түсіру арқылы емдесе, ал табиғи минералды сулар және балшықтар арқылы аяқ – қолдары мен тері ауруларын емдеген. Халықтық шипагерлікте шипагерлер сыртқы жара, ойық жара, сынық, буын шығу, күйік, ісік, сіңірдің тартылуы әрі созылуы мен үзілуін және ісікті де емдей білген. Аурудың түрін анықтаған соң, өзінің дайындаған дәрі – дәрмегін ішкізіп емдеу, қан алу, шертіп немесе шертпей денеге лоңқа қою, уқалау, құяң үзу, денеге ыстық – суық өткізіп емдеу, арасанға түсу /*минералды суларға – З.Қ. /*, күн нұрына қақталу, бұлаулау / *қарағай, , ермен, қайың жапырақтарына, жалбыз т.б. /*, қой терісі мен қой жынына түсу, қуатты мол ет, сүт, маңыз, ірімшік, құрт, айран, саумал, қымыз сияқты тағамдарды пайдалану т.б. әдістерін ауру-ларға емдікке қолданған. Мәселен, жаңа сойылған жылқының, қойдың, ешкінің жылы терісіне суық тиген, белі шойырылып ауыратын сырқаты бар адамдарды түсіріп орап, үстіне қалың жапқыш жауып, терлету тәсілін пайдаланған. Халық шипагерлері аурудың денесінен қан алу тәсілінде өзіндік әдіс тәсілдері бойынша орындаған.

Сынықшылық пен оташылық

Сынықшылар ешқандай дәрі көмегінсіз әрі гипссіз сынықты салып, қарапайым әдіспен таңып мерізімдік шарттық әдіспен қосымша емін жасап, сынықтың толық әрі мінсіз бітуін қадағалаған. Қазақтың көреген оташылары нәрестенің опырылып кеткен бас сүйегінің ұсақ сынған бөлшектерін еппен алып, оның орнына жас тасбақаның сауытын жапсырып, оны жаңа сойған тайдың ішегімен орап таңып тастап қалыпты түрде жазып алуы, халықтық шипагерлердің емдеу мәдениеті сатысының жоғарылығын көрсетеді.

Оташылар: қан тоқтату, қан алу, үсіген жерлерді емдеу, күйікті, жылан мен қарақұрт шаққанды, адам денесіндегі бездерді, көздің ағын сылып алу, желкеге шыққан шиқанды кесіп алу, ісіктің аузын шығару т.б. емдік көмектерін жасаған. Мәселен, қанды тоқтату үшін адамның өзінің аққан қанын жинап алып, оны шағын ыдыста күйдірген де, одан кейін жанған қанның күлін жараның үстіне сепкен. Құмырсқаның илеуін суға қайнатып ісіген жерге таңу арқылы аузын шығарған. Кейде қарапайым тәсілмен жасалған «Қимай» майын жағумен сыртқы жараны емдеген. Бұл туралы қазақтың халық емін дамытып ғылыми анықтама берген медицина ғылымдарының докторы, профессор Естөре Оразақов былай анықтама береді: «*Қимай*» алу үшін қойдың қиын қаластырып жағады, жер ошаққа өртеген қойдың құмалағы мен қиының будақтаған қою қара түтінінің үстіне қазанды төңкергенде жіңішке түтікпен жанындағы жабық ыдысқа тамшылап ағатын майын қимай дейді»[4, 24 б].

Қорытынды

Қазақ шипагерлігінде адамның сырқатының пайда болу себептерін біліп анықтаған сайын емдеп жазудың мәдени емдік жолы ілгерілей бастады. Қазақ шипагерлері табиғаттың ауа райының тұрақты қалыптылығы мен әртүрлі өзгерістерін адамның денсаулығының қалыпты әрі қалыпсыз болуына және жан жануарлар мен өсімдік әлемінің тіршілігіне де үлкен әсері бар деп қарады. Өйткені, ұлттық шипагерлік ауа, су, топырақ және күн сәулесін табиғаттың негізгі тіршілік көзі деп есептеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Оразақов Е. Қазақ халық медицинасы. - Алматы: Ғылым, 1989. - 77 б.
2. Тілеуқабылұлы Ө. “Шипагерлік баян”. - Алматы: Жалын, 1996. - 463 б.
3. Алдашев А., Әлімханов Ж. Қазақтың халық медицинасының құпиясы. - Алматы: Қазақстан, 1992. - 160 б.
4. Қожалымов З. Мәңгілік құпия шежіресі. - Алматы: Сөздік-Словарь, 2001. - 410 б.
5. Әл Машани. Әл-Фараби. - Алматы: Қазақстан, 1990. - 190 б.

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫ КӘСІБИ ӨЗІНДІК ДАМУДА ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДАЯРЛЫҚТЫҢ РӨЛІ

Бейсембаева К.Д. – пед.ғ.магистрі, аға оқытушы

Скакова Р.Ә. – п.ғ.к., аға оқытушы

Каримова Р.Е. – пед.ғ.магистрі, аға оқытушы

Мақұлбекова А.А. – пед.ғ.магистрі, оқытушы

(Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы)

электр.пошта: missis.kenzhe@bk.ru

Аңдатпа: Қазіргі заманда білім беруді модернизациялау жағдайында, өзінің кәсібін, этнопедагогиканың негіздерін еркін меңгерген, еңбек нарығындағы бәсекеге қабілетті және құзырлы мамандарды кәсіби және этнопедагогикалық тұрғыда даярлау мәселесі ерекше маңызды болып саналады. Болашақ мамандар өскелең жас ұрпақпен, педагогикалық ұжыммен, ата-аналармен бірлесіп жұмыс барысында, дәстүрлі педагогикалық мәдениеттің негіздерін, этникалық педагогиканы меңгеруі керек, сонымен бірге өзіндік кәсіби дамытуға деген жоғары деңгейдегі ұмтылысымен айрықшалануы керек.

Түйін сөздер: болашақ маман, кәсіби өзін-өзі дамыту, этнопедагогикалық даярлық, өзіндік даму сатылары, сұрақнама, білім алушылар.

ETNOPEDAGOGICS ROLE TRAINING OF FUTURE EXPERTS IN DEVELOPMENT PROFESSIONAL PERSONAL

Beysembayeva K.D.- master of ped., senior lecturer

Skakova RA - Ph.D., senior lecturer

Karimova RE – masters of ped., senior lecturer

Makulbekova A.A- masters of ped., teacher

(The Republic of Kazakhstan, Almaty)

missis.kenzhe@bk.ru

ras02.01@mail.ru

raziya1966@mail.ru

araika_92_10@mail.ru

ABSTRACT: In the modernization of modern education, fluent in the basics of their profession, pedagogical, competitive and competent professionals in the labor market is particularly important concerning the training and pedagogical approach. The younger generation of future professionals, parents, teaching staff to work together in the traditional pedagogical culture, ethnic pedagogy skills, as well as their own professional development to a high level of ambition must differ.

In the conditions of modernization of modern education, ososbenno an important problem is the problem of ethnopedagogical and vocational training of competitive and competent experts in labor market, masterfully using the profession and fundamentals of ethnopedagogics. An important factor of implementation of the called requirements, the orientation of future experts to professional self-development by means of ethnopedagogics is considered. Educational process of the higher school defines living and world outlooks of professional experts therefore at the higher school formation of interest in traditional pedagogical culture, ethnic pedagogics is necessary, that is implementation of training of the real teacher of the country and the people without ethnopedagogical education is impossible.

In a stage of vocational training in a higher educational institution, training of future experts for professional self-development because during this period motivational and valuable, cognitive and reflexive and activity sonova of professional self-development of the personality have been put is of particular importance. Ethnopedagogical preparation is an important part of vocational training of future expert, it is the continuous and operated process of formation of preparation for ethnopedagogical activity of future expert. The purpose of ethnopedagogical training of future experts for professional self-development, involvement of students to ethnocultural and pedagogical heritage of the Kazakh people, formation of readiness of use of heritages in own professional activity is.

Ethnopedagogical training of future experts for professional self-development, speaks as vocational training on development of ethnopedagogical knowledge, the skills representing tselenpravleny activity of future experts in continuous management of own ethnopedagogical development, in the choice of the purposes, ways and the funds of professional self-improvement allocated for formation of ethnopedagogical activity and promoting understanding of the future professional activity.

For definition of ethnopedagogical training of future experts for professional self-development, it is possible to conduct the questionnaire or survey among students. It is possible to offer the following questions of the questionnaire to future experts:

1. How do you understand the term "ethnopedagogics"?
2. As you will be able to explain the following concepts: "development", "self-development", "is professional self-development"?
3. How you think what value has professional self-development in professional formation of future experts?
4. You feel or whether you realize requirement to professional self-development? Whether you seek for some actions for professional self-development? What difficulties and barriers arise in the course of professional self-development?
5. How you think what interrelation has ethnopedagogics to professional self-development?

Summing up the result of the aforesaid, it is possible to draw the following conclusion: not really high level of ethnopedagogical training of future experts for professional self-development in the system of modern higher education and in the conditions of the higher school is allocated.

Keywords: future specialist training, pedagogical and professional self-development, self-development stages, the students, questionnaire.

___Қазіргі заманда білім беруді модернизациялау жағдайында, өзінің кәсібін, этнопедагогиканың негіздерін еркін меңгерген, еңбек нарығындағы бәсекеге қабілетті және құзырлы мамандарды кәсіби және этнопедагогикалық тұрғыда даярлау мәселесі ерекше маңызды болып саналады. Аталған талаптарды жүзеге асырудың маңызды факторы ретінде, болашақ мамандардың этнопедагогика арқылы өзін-өзі кәсіби дамытуға бағыттылығы алынады. Соңғы жылдары өзінің ана тілін, салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын, тарихы мен мәдениетін білмейтін ұрпақтың саны артып келеді, жастардың дәстүрлі өмір сүру салтынан оқшаулану үрдісі бекіп, ғасырлар бойы қалыптасқан адамгершілік-этикалық ұғымдардың, халықтың рухани құндылықтарының жоғалу үрдісі байқалады, бұлар өз кезегінде ұлттың санасының деформациясына әкелетіні сөзсіз [1].

Жоғары мектепте оқыту үдерісінің болашақ кәсіби мамандардың өмірлік және дүниетанымдық ұстанымын анықтайтын болғандықтан, жоғары оқу орнында дәстүрлі педагогикалық мәдениетке, этникалық педагогикаға деген қызығушылықты, қалыптастыру қажет, яғни этнопедагогикалық білімсіз өз халқының және өз елінің нағыз педагогын даярлау мүмкін емес. Болашақ мамандар өскелең жас ұрпақпен,

педагогикалық ұжыммен, ата-аналармен бірлесіп жұмыс барысында, дәстүрлі педагогикалық мәдениеттің негіздерін, этникалық педагогиканы меңгеруі керек, сонымен бірге өзіндік кәсіби дамытуға деген жоғары деңгейдегі ұмтылысымен айрықшалануы керек.

Болашақ құзырлы мамандарды даярлау идеясы Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында, білім беруді 2011-2020 жылдарға дейін дамытудың Мемлекеттік бағдарламасында, басқа да тұжырымдамалы құжаттарда айқын атап көрсетіледі. Осыған байланысты, болашақ құзырлы мамандарды өзіндік кәсіби дамытуға даярлау мәселесі өзекті бола түседі, оның мәні тұлғаны бірізді бірнеше сатыларды қамтитын, әлеуметтік-кәсіби қатынастар жүйесіне интеграциялауда көрініс береді: кәсіпті білім беру мекемесінде даярлау аясында меңгеру; орындалатын кәсіби функцияларды есепке ала отырып жұмыс орнында бейімделу; жеке кәсіби стильді қалыптастыру; кәсіби өсудің жолдарын іздеу.

Жоғары оқу орнында кәсіби даярлау сатысында, болашақ мамандарды кәсіби өзіндік дамытуға даярлық ерекше мәнге ие болады, себебі дәл осы кезеңде тұлғаның кәсіби өзіндік дамуының мотивациялық-құндылықты, когнитивті және рефлексивті-әрекеттік негіздері қаланады [2].

Жоғары кәсіби білім берудің Мемлекеттік стандартында, болашақ мамандардың жоғары оқу орнын бітірер кезінде төмендегі құзыреттіліктерді игерудің қажеттілігі атап көрсетілген: өзінің педагогикалық шеберлігін жүйелі түрде жетілдіру; білім алушылардың толыққанды оқыту және тәрбиелеу үшін жағдай жасау; психологиялық қолайлы және қауіпсіз білім беру ортасын құру; салалас мамандармен бірлесіп, пәнаралық психологиялық-педагогикалық және әлеуметтік-реабилитациялық іс-шараларға қатысу; әлеуметтік өзара әрекеттестікті құруда, білім беру үдерісіне қатысушылардың этномәдени және конфессиялы айырмашылықтарын ескеру қабілеті; дамудың әлеуметтік-мәдени жағдайының ерекшеліктерін ескеріп, көпмәдени ортада кәсіби іс-әрекетті жүргізу қабілеті және т.б.[3].

Болашақ құзырлы мамандар этнопедагогикалық ерекшеліктерді білуі және есепке алуы қажет, бұл бірлескен оқу және еңбек іс-әрекетін жетістікпен ұйымдастыруда, әрекеттің келісімділігін және өзара түсіністікке қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін қажет. Этнопедагогикалық білім өз кезегінде индивидтердің әртүрлі этномәдени топтарға қатыстылығымен негізделген, ойлаудағы және мінез-құлықтағы ерекшеліктердің көрінісіне толеранттылықты қалыптастыруға ықпал етуі керек.

Қазіргі заманғы психологиялық-педагогикалық теориялар мен гуманистік білім беру тұжырымдамаларын талдау (А.Г.Асмолов, И.Б.Котова, А. В. Петровский, В. И. Слободчиков, Д.И.Фельдштейн, Б.Н.Шиянов) болашақ мамандардың тұлғасын өзіндік дамыту мен өзіндік жетілдіру үдерістерін зерттеудің қажеттілігін көрсетеді. Этнопедагогиканың жекеленген аспектілері Ш.М.-Х.Арсалиев, Г.Н.Волков, В.Н.Иванов, В.А.Николаев, Т.Н.Петрова, К.Ж.Қожахметова, С.А.Ұзақбаева, М.Х.Балтабаев және т.б. еңбектерінде қарастырылады. Қазіргі кезде этнопедагогиканың мәнін педагогтың іс-әрекетінің ғылыми негізі ретінде саналы ұғыну артып келеді.

Сондықтан, көптеген этнопедагогтардың еңбектерінде (А.Л.Бугаева, Г.Н.Волков, К.Ж.Қожахметова, О.Д.Мукаева және т.б.) еңбектерінде педагогты этнопедагогикалық тұрғыда даярлауды ұйымдастыруды арттырудың қажеттілігі аталып көрсетіледі. Сонымен бірге, болашақ құзырлы мамандардың этнопедагогикалық білімін жетілдіру мәселесі аталған еңбектерде қарастырылмаған, сол себепті жоғарыда аталған мәселелер өзекті болып саналады.

Жоғарыда баяндалғандар контекстінде келесі міндеттерді шешу қажет:

1) білім беру теориясы мен тәжірибесінде болашақ мамандадың кәсби өзіндік даму

үдерісіне талдау жасау;

2) болашақ мамандарды кәсіби өзіндік дамытуға этнопедагогикалық даярлаудың шарттарын анықтау және теориялық тұрғыда негіздеу;

3) болашақ мамандарды кәсіби өзіндік дамытуға этнопедагогикалық даярлаудың құрылымдық компоненттерін айқындау, олардың критерийлері мен деңгейлерін анықтау;

4) болашақ мамандарды кәсіби өзіндік дамытуға этнопедагогикалық даярлау бағдарламасын құрастыру және оның тиімділігін эксперименттік түрде тексеру.

Этнопедагогикалық даярлық – бұл болашақ маманды кәсіби даярлаудың маңызды бөлігі, ол болашақ маманды этнопедагогикалық іс-әрекетке даярлығын қалыптастырудың үздіксіз және басқарылатын үдерісі [4]. Мұндай даярлықтың маңызды белгілерінің бірі – оның интегративті сипаты бұл өз кезегінде болашақ маманның оқу жоспарындағы пәндерді оқу нәтижесінде меңгерген негізгі білімдерін, біліктері мен дағдыларын біріктіретін, педагогикалық практикадан өту барысында бекітілген жүйе ретінде анықтауға мүмкіндік береді.

Біздің ойымызша, этникалық құрамдас бөлім кәсіби білім берудің мазмұнына қосымша ретінде анықталып қоймай, сонымен бірге «Этнопедагогика» жеке курсын өтумен шектелмеуі қажет деп санаймыз. Болашақ мамандарды этнопедагогикалық даярлау бойынша жүргізілетін іс-шаралар жоғары мектептің білім беру жүйесіне толыққанды енгізілуі керек, ол жоғары оқу орнын бітіруші түлектердің кәсіби құзыреттілігінің жоғары деңгейіне қол жеткізудің маңызды шарты болып табылады.

Болашақ мамандардың кәсіби өзіндік дамытуға этнопедагогикалық тұрғыда даярлаудың мақсаты, студенттерді қазақ халқының этномәдени және педагогикалық мұраларына баулу, оны өздерінің кәсіби іс-әрекетінде қолдануға даярлығын қалыптастыру болып табылады.

Болашақ мамандардың кәсіби өзіндік дамытуға этнопедагогикалық тұрғыда даярлаудың міндеттері:

- студенттердің балалар мен жастарға отбасылық, қоғамдық, еңбек тәрбиесін берудегі этнопедагогикалық білімді меңгеру;
- білім алушылардың этникалық тәрбие мәселесіне деген қызығушылығын дамыту;
- әлеуметтік-мәдени орта жағдайында болашақ маманның кәсіби іс-әрекетіне қажетті біліктері мен дағдыларын қалыптастыру;
- өзіндік іс-әрекетте этнопедагогикалық білім мен біліктерді шығармашылықпен қолдану қабілетін дамыту;
- кәсіби өзіндік дамытуға және өзіндік біліктілігін арттыруға деген тұрақты мотивацияны қалыптастыру.

Кәсіби өзіндік даму деп, озат тәжірибені және өзіндік дербес іс-әрекетті саналы ұғынуға көмек беретін, сонымен бірге өзін-өзі тану мен өзін-өзі жетілдірудің құралы болып саналатын, кәсіби іс-әрекеттің жеке стилін қалыптастыруға ықпал ететін көп компонентті, тұлғалық, кәсіби маңызды үдеріс ретінде түсіндіріледі [1].

Аталған саладағы зерттеулерге сүйене отырып, біз болашақ мамандарды кәсіби өзіндік дамытудың үш сатысын айқындауға мүмкіндік алдық.

Бірінші саты – бағдарлы. Ол студенттердің кәсіби бағыттарын, тұлғаның өзіндік дамуы туралы білім жүйесін, кәсіби-педагогикалық бағыттылығын қалыптастырудан құралады. Бұл мақсатқа студенттердің педагогика мен психологиядан дәстүрлі курстарын оқыту, өздерінің жеке ерекшеліктерін өзіндік тануы бойынша практикалық сабақтарды өткізу арқылы қол жеткізуге болады.

Екінші саты – орындаушылық (тікелей кәсіби даярлық). Оның мақсаты студенттердің әрекеттің жаңа тәсілдерін меңгеруде анықталады. Бұл мақсатқа педагогика мен психология бойынша курстардың аясында арнайы практикалық сабақтарды

ұйымдастыру, студенттердің тұлғасын өзіндік дамыту мен кәсіби өзіндік дамыту бойынша алуан түрлі арнайы курстар мен арнайы семинарларды жүргізу арқылы қол жеткізуге болады.

Үшінші саты – бақылаушы-түзетуші. Ол студенттердің әрекетінің жаңа тәсілдерін тәжірибеде меңгеруді және бекітуді қамтиды. Бірқатар зерттеушілер бұл сатыны кәсібилендіру сатысы деп атайды, себебі бұл сатыда кәсіпке ену, оы меңгеру және кәсіби өзіндік анықталу жүзеге асырылады [1]. Бұл мақсатқа студенттердің оқу және практикалық жағдаяттарды дербес орындау үдерісінде, сонымен бірге педагогикалық практиканы өту барысында қол жеткізіледі.

Кәсіби өзіндік даму үдерісі адам өмірінің бойында жүреді, әрбір кәсіби іс-әрекеттің өзіндік спецификасы болады, ол өз кезегінде кәсіби маңызды сапалардың белгілі жиынтығын талап етеді; кәсіби өзіндік даму үшін іс-әрекеттің болашақ сферасын тұлғалық тұрғыда қабылдау қажет; кәсіби өзіндік даму үдерісін іштей және студенттердің өзіндік дамуы арқылы басқаруға болады.

Болашақ мамандардың кәсіби өзіндік дамытуға этнопедагогикалық даярлығы деп, біз өзінің болашақ кәсіби іс-әрекетін саналы ұғынуға ықпал ететін, этнопедагогикалық іс-әреентті қалыптастыруға бағытталған, кәсіби өзіндік жетілдірудің мақсаттарын, жолдары мен құралдарын таңдауда, өзінің этнопедагогикалық дамуын үздіксіз басқару бойынша болашақ маманның мақсатты бағытталған іс-әрекетін көрсететін этнопедагогикалық білім, білік және дағдыларды меңгеру бойынша кәсіби даярлығы ретінде түсіндіреміз.

Болашақ мамандардың кәсіби өзіндік дамытуға этнопедагогикалық даярлығын анықтау үшін, студенттер арасында сауалнама жүргізуге болады. Болашақ мамандарға келесі үлгідегі сұрақтарды беруге болады:

1. Сіз «этнопедагогика» терминін қалай түсінесіз?
2. Сіз «даму», «өзіндік дамыту» және «кәсіби өзіндік дамыту» ұғымдарын қалай түсінесіз?
3. Сіздің ойыңызша, болашақ маманның кәсіби қалыптасуында кәсіби өзіндік дамытудың қандай маңызы бар?
4. Сіз кәсіби өзіндік дамытуға деген қажеттілікті сезінесіз бе? Егер сезінсеңіз, онда өзіндік кәсіби дамыту мақсатында қандай әрекет жасауға ұмтыласыз? Кәсіби өзіндік дамыту үдерісінде сізде қандай қиындықтар туындайды?
5. Сіздің ойыңызша, этнопедагогиканың кәсіби өзіндік дамытуға қандай қатысы бар?

Қорытындылай келе, келесі тұжырым жасауға болады: болашақ мамандардың қазіргі жоғары білім беру жүйесінде, жоғары мектеп жағдайында өзіндік кәсіби дамытуға этнопедагогикалық даярлығының жоғары емес деңгейі анықталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Харитонов М. Г. Этнопедагогическое образование учителей национальной школы. - Чебоксары: Чувашгоспедуниверситет им. И. Я. Яковлева, 2004. - 330 с.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы. – 2011. Астана қаласы.
3. Жоғары кәсіби білім берудің Мемлекеттік Стандарты. – Астана, 2010.
4. Чурсина А. С. Формирование готовности к профессиональному саморазвитию у студентов вуза в процессе изучения психолого-педагогических дисциплин: Автореф. дис... канд. пед. наук. - Челябинск, 2011. - 23 с.

Қазіргі кездегі «Акмеология» оқу пәнінің әдіснамалық тұғырлары мен ұстанымдары

Бейсембаева К.Д. – пед.ғ.магистрі, аға оқытушы

Скакова Р.Ә. – п.ғ.к., аға оқытушы

Каримова Р.Е. – пед.ғ.магистрі, аға оқытушы

Мақұлбекова А.А. – пед.ғ.магистрі, оқытушы

(Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы)

электр.пошта: missis.kenzhe@bk.ru

Аңдатпа: Білім беру адамды дамытуға бағытталған. Ғылымның дамуында туындайтын қарама-қайшылықтар жаңа ғылымды құру құралдары арқылы шешіледі. Дәл осылай акмеология пайда болды. Білім беру үдерісінің негізгі қатысушылары: басшылардың, оқытушылардың, білімгерлердің қайта құрушы іс-әрекетінің өнімділігін өлшеу тәсілдерін, технологияларын және теорияларды меңгерген, елдегі және дүние жүзіндегі білім берудің дамуы туралы біліммен қаруланған мамандары бар білім, шынайы түрді іргелі білім болып саналады. Білім беруді модернизациялауды білім берудегі негізгі қарама-қайшылықтың - оқу және ғылыми ақпараттың көлемінің артуы мен оны игеруге жұмсалатын уақыттың қысқаруы арасындағы қарама-қайшылықтың артуына әкелетін ғылыми-техникалық прогресс туындатты.

Түйін сөздер: акмеология, пән, акме, педагогикалық акмеология, акмеологиялық тұғыр.

Modern Akmeologiji «discipline» of the methodological principles and platforms

Beysembayeva K.D.- master of ped., senior lecturer

Skakova RA - Ph.D., senior lecturer

Karimova RE – masters of ped., senior lecturer

Makulbekova A.A- masters of ped., teacher

(The Republic of Kazakhstan, Almaty)

missis.kenzhe@bk.ru

ras02.01@mail.ru

raziya1966@mail.ru

araika_92_10@mail.ru

ABSTRACT: Education aimed at personal development. Contradictions arising from the development of science is solved by means of the creation of a new science. Similarly, there was a Akmeologija. The main participants in the educational process: managers, teachers, students re-forming activity of knowledge, technologies and methods for measuring the performance of theories on the development of education in the country and around the world, experts armed with the knowledge of education, is the real fundamental education. The main contradictions - in education, modernization of education training and an increase in the volume of scientific information and that the increase in the contradiction between the reduction in the time needed for the development of scientific and technological progress has created.

Studying of modern approaches of psychology and pedagogical problems, are considered as the potential of innovative higher education, increase efficiency and effectiveness of professional activity of participants of educational process, on the relation own the strategy of professional formation also consider the reflexive possibilities. The Akmeologic science has long-term history as society. Human culture - creative result of the developed persons.

Development of akmeologicheskyy knowledge and its educational potential considered from the point of view of the sovrmennyykh of approaches of education demands contents changes, the characteristic and orientation of vocational training, process of development of professional knowledge, speaks by means of personal, valuable and motivational spheres of subjects of educational process in a higher educational institution.

Akmeology develops as science about values, their improvement and abilities of highly effective realization of professional activity of the person, also she develops as science about dynamic self-development and self-realization, full activity of the personality. In akmeology education is considered as the self-organizing system subordinating to laws of self-realization of natural potential of the person in culture products, providing spiritual products – primary new education.

Knowledge, competence, skill is "spiritual production", the created in the course of education or mental, physical and akmeologicheskyy new growths in properties of participants of educational process. In communication by development of akmeology as sciences, the next periods and new tasks are defined. First, judgment of achievement of specific acme result in philosophico-historical approach, allocation of acme elements of the past of human activity in the historical periods, their introduction in the future and creation of methodology of profound akmeologicheskyy knowledge. Secondly, development of the concrete directions of akmeology – political science, economy, management, pedagogics and others, then a problem of achievement of the person of the highest results isn't considered relevant, also the problem of achievement of results by the person in spheres of policy, economy, the welfare sphere is a current problem.

The highest stage of development, his peak - "acme" is the many-sided state covering formation of the person as persons and certain periods of his development, characterizing him as experts. As akmeology object, the developing personality in a development stage is. In broad understanding, his subject of studying are the objective and subjektivny factors contributing or interfering the progressive development of the personality that is the conditions promoting the adult in development, the relations, creativity, in the professional activity. Akmeology – new science, but she is considered world outlook science in development and a samosovershestvovaniye, full improvement of the person, and in activity and creativity his contents is considered akmeologicheskyy science. Search of ways of self-realization of the personality, disclosure of his potential is always carried out continuously.

Akmeology as science is capable to opposition to negative conditions intesivno to the changing social conditions of modern society, she has arisen as the requirement necessary for competent experts, highly qualified specialists. Also, akmeology can have negative effect on increase in concepts about improvement opportunities of formation of the person as professional and personality.

For the decision modern social, personnel, professional, educational and other problems, akmeology has proved the practical importance, has been defined as independent science. Scientific interest in akmeology will never disappear. Sources of akmeology originate from pedagogics and psychology and as the new science a problem of improvement of quality of education is actively studied. The Mezhdistsilinary characteristic of akmeology allows search of new opportunities, also creation of model the akmeologicheskikh of schools and to search of new opportunities of his approbation.

Keywords: Akmeologiya. acme, discipline, teaching, Acmeology, foothold.

Психологиялық-акмеологиялық мәселелерге қатысты қазіргі заманғы көзқарастарды зерттеу, инновациялық жоғары кәсіби білім берудің әлеуеті ретінде қарастырылады, білім беру үдерісіне қатысушылардың кәсіби іс-әрекетінің тиімділігін және өнімділігін арттырады, сонымен бірге кәсіби қалыптасудың өзіндік стратегияларына қатынасы

бойынша рефлексияның мүмкіндіктерін қарастырады. Акмеология ғылымы пәнінің қоғам сияқты ұзақ тарихы бар. Адамзат мәдениеті – кемелденген адамдардың шығармашылық нәтижесі.

Білім берудегі қазіргі үрдістер тұрғысынан қарастырылатын акмеологиялық білімнің дамуы және оның білім беруші әлеуеті, кәсіби даярлықтың мазмұнын, сипатын және бағыттылығын өзгертуді талап етеді, онда кәсіби білімді меңгеру үдерісі жоғары оқу орнындағы білім беру үдерісінің субъектілерінің тұлғалық, құндылықты-мағыналық сферасы арқылы басқаша түсіндіріледі.

Акмеология адамның құндылығы, оны жетілдіру мен өзінің кәсіби іс-әрекетін жоғары тиімділікпен жүзеге асыру қабілеті туралы ғылым ретінде дамиды, сонымен бірге, тұлғаның динамкалық тұрғыда өзін-өзі дамыта және өзін-өзі жүзеге асыра отырып, толыққанды өмір сүру туралы ғылым ретінде дамиды. Дәл осы акмеологияда білім беру, алғаш рет бастапқы жаңа құрылымдарды – адамдағы рухани өнімдерді қамтамасыз ететін, мәдениет өніміндегі адамның табиғи әлеуетін өзіндік жүзеге асыру заңдарына бағынатын, өзін-өзі ұйымдастырушы жүйе ретінде қарастырылады.

Білімдер, құзыреттілік, шеберлік – бұл білім берумен құрылатын «рухани өнімдер» немесе білім беру үдерісіне қатысушы тұлғалардың қасиетіндегі психикалық, физикалық және акмеологиялық жаңа құрылымдар. Акмеология ғылымы пәнінің қоғам сияқты ұзақ тарихы бар. Адамзат мәдениеті – кемелденген адамдардың шығармашылығының нәтижесі. Ежелгі дүниенің тарихының дамуындағы акме-кезеңдер дамудың бір дәуірінен екінші дәуіріне дейінгі терең білім мен нақты тәжірибені беру жүйесі ретінде, дамудың терең мәнін түсінуге көмек береді. Әсіресе, адамның дамуы темір дәуірінде аса жоғары акме-нәтижеге жетті.

Акмеологияның бастау көздері Ежелгі Грекияға байланысты, бұл кезеңде адам ақыл-ой және дене дамуының шындығының үйлесімі ретінде кемелдену идеалына ұмтылған болатын. Адамзат қоғамының дамуының әртүрлі тарихи кезеңдерінде идеалдар алуан түрлі болды, алайда олар әрдайым интегративті құрылымдар, табиғаты бойынша гетерогенді үдерістердің шындығының үйлесімі нәтижесі ретінде қарастырылды. Ежелгі Үндістанның данагөйлері адамның жер бетіндегі өмірінің жақсаруын оның тұлғасын жетілдірумен байланыстырды; Конфуций және Лао Цзы азаматтық және әскери жетілдірудің біріктіруін негіздеді; Демокрит, Сократ, Эпикур өзін-өзі дамытуды адамзат өмірінің мақсаты деп санады; Марк Аврелий, Плутарх, Сенека адамгершілік жетілдірудің өзіндік сана мен аскетизм түрінде көрініс беретінін атап көрсетті; Фома Аквинский, Д.Бруно, Г.Лейбниц, Б.Спиноза жетілдірудің мүмкіндігін рухани дамытуға деген сенімділікпен байланыстырды; еркіндік, жалпыадамзаттық құндылықтар, адамгершілік мәселелерін Г.Гегель, И.Кант, И.Фихте, Ф.Шеллинг зерттеді.

Кемелденудің жоғары сатысы, оның шыңы – «акме» – бұл адамның азамат ретінде қаншалықты дәрежеде қалыптасқанын, өз ісінің маманы, тұлға ретінде қалыптасқанын сипаттайтын, оның дамуының белгілі кезеңін қамтитын көпшамалы күйі.

Акмеологияның нысаны ретінде, кемелдену сатысындағы дамушы тұлға алынады. Кең мағынасында оның пәні ретінде – кемелденген тұлғаның прогрессивті дамуына ықпал ететін немесе кедергі келтіретін объективті және субъективті факторлар алынады, яғни ересек адамның дамуда, қатынастарда, шығармашылықта, өзінің кәсіби іс-әрекетінде ең жоғары деңгейге жете алатын жағдайлар алынады.

Акмеологияның ғылым ретіндегі дамуының сатыларында акмеологияның екі базалық атрибуты байқала бастады. Біріншісі – акмеологияның тарихпен және тарихи-философиялық тұғырмен байланысы, ол ересек адамның дамуын талдауда және оның адам мен адамзат дамуындағы жоғары мәдени жетістіктер формасында заттық іс-әрекеттің нақты нәтижелеріне жетуді талдауда, тарихи өркениеттердегі еңбек іс-әрекетін талдауда көрінеді. Екіншісі – белгілі нәтижелерге жетуде және ересек адамның

даму сатылары ретінде өткен мен болашақты қарастыруда, өнімді іс-әрекет үдерісінде адамның психологияның әмбебап заңдарын зерттеуінің басталуы.

Акмеологияның ғылым ретінде дамуына байланысты, дамудың келесі сатысы анықталады және жаңа міндеттер туындайды. Біріншіден, тарихи-философиялық тұғырдан нақты акме-нәтижеге жетуді мағыналау, тарихи сатыларда адамның іс-әрекетіндегі өткеннің акме-элементтерін айқындау, оларды болашаққа ендіру және тереңдетілген акмеологиялық білімнің әдіснамасын құру. Екіншіден, акмеологияның нақты бағыттарын дамыту – саясаттану, экономикалық, басқарушы, педагогикалық және басқалар, онда тек жеке адамның аса жоғары нәтижеге жету мәселесі өзекті болмайды, сонымен бірге оның алуан түрлі жүйелерде - саясат, экономикалық, әлеуметтік-мәдени салаларда аса жоғары нәтижеге жетуі өзекті болып саналады.

Соның салдарынан акмеологияның ғылым ретіндегі пәндік өрісі кеңейеді, «адам-адам», «адам-қоғам» және «адам-табиғат» жүйелеріндегі категориялық-ұғымдық аппаратты нақтылаудың қажеттілігі пайда болды. Сонымен бірге, ғылыми білімнің қол жеткізілген деңгейіне байланысты, акмеология мәселелерін тарихи-философиялық даму тұрғысында қарастыру қажет.

Акмеология – жаңа ғылым, алайда адамның дамуы мен өзін-өзі жетілдіруіне, оның өмірде өзін-өзі жетілдіруінің толыққандылығына қатысты дүниетанымдық ғылымдар болып саналады, ал іс-әрекет пен шығармашылықта мазмұны акмеологиялық болып саналады. Тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыру жолдарын іздеу, оның әлеуетін ашу жолдарын іздеу әрдайым жүзеге асырылды. Толыққанды шамада бұл Қазақстандағы ғылыми ой-пікірлерге қатысты болады.

Акмеология идеясының тарихи дамуының спецификасын Н.В.Кузьмина атап көрсетті, ол адамның өзін-өзі жетілдіруі, рефлексия және даналығы туралы онша танымал емес, гуманистік философиялық және антропологиялық идеяларды ашты (В.С.Соловьев, Н.О.Лосский, А.Ф.Лосев, П.А.Флоренский). Акмеология саласында 1990-жылдардағы зерттеулердің жандануы, жаңа ғылыми бағыттардың пайда болуына әкелді: жалпы және басқарушы акмеология (О.С.Анисимов, А.А.Деркач, В.П.Ситников және т.б.), олар адамның іс-әрекетіндегі шыңға жету жетістіктерінің жалпы заңдылықтарын және олардың басқару қызметі мен мәнсапқа енуін зерттейді, педагогикалық акмеология (Н.В.Кузьмина, А.А.Реан, Ю.А.Гагин, Н.Ф.Вишнякова және т.б.), ол ересек адамның кәсіби іс-әрекетіндегі шыңның (акме) көріністері ретінде кәсібиліктің және креативтіліктің объективті және субъективті факторларын және осы факторлар қалыптасатын өнімді педагогикалық жүйелерді модельдеудің шарттарын айқындайды.

Педагогикалық акмеология білім беру акмеологиясы болып қайта құрылды, оның міндеті ретінде білім беру үдерісінің субъектілерін іс-әрекеттің алуан түрлі сферасында адамның шығармашылық әлеуетін жетістікпен жүзеге асырудың теориясы мен технологиясымен қаруландыру алынады.

Акмеология білім беру жүйесі жағдайында ересек адамның және өскелең ұрпақтың біртұтас дамуындағы жоғары жетістіктерге бағдарлайтын теориялық-әдіснамалық тұғыр ретінде болады. Акмеологиялық тұғыр қамтиды:

- 1) білім беру ортасында өскелең ұрпақты және ересек адамды индивид, тұлға, даралық және өмір сүру субъектісі ретінде біртұтас зерттеу;
- 2) жетістік мотивациясы үшін педагогикалық шарттарды құру, білім беру үдерісінің субъектілерінің жетістіктеріне деген қажеттілікті өзектілеу, олардың жоғары нәтижелерге, шығармашылыққа деген ұмтылысы;
- 3) шығармашылық қайта құрушы іс-әрекетті вариативті білім беру кеңістігі ретінде ұйымдастыру, әрбір даралықтың интеллектуалды және шығармашылық әлеуетін ұйымдастыру;
- 4) синергетикалық білім беру жүйесінде педагог пен оқушының өзін-өзі дамыту мен

өзін-өзі жетілдіруінің интеграциялық критерийлері тұрғысында білім беру сапасын бағалау: шығармашылық даралық адамның біртұтас дамуының жоғары деңгейі ретінде; денсаулық адамның өмірлік күш-қуатының интеграциялық критерийі ретінде; шығармашылық адамның белсенділігі мен дербестігінің жоғары деңгейі ретінде; кемелдену өскелең жас ұрпақтың ересектенуінің әрбір жас кезеңінде дамудың, білім беру мен тәрбиенің бірлігінің интеграциялық критерийі ретінде; кәсібилік адамның кәсіби іс-әрекеттегі мәнді күш-қуатын практикалық тұрғыда жүзеге асырудың жоғары деңгейі, руханилық ретінде.

Білім беру акмеологиясы білім берудегі акмеологиялық тұғырда жобалаушы-бағдарлаушы, қайта құрушы іс-әрекет ретінде және адамның әлеуметтік-мәдени болмысын өзіндік ұйымдастыру саласында, білім берудің акмеологиялық тұжырымдамасын жүзеге асыратын білім беру жүйесінің өнімді модельдерін құрады.

Білім беру акмеологиясы (Н.В.Кузьмина, А.А.Деркач, А.А.Реан, В.Н.Максимова, Е.И.Степанова, Ю.А.Гагин және т.б.) – бұл адамның дамуы, білім беру жүйесінің алуан түрлі типінде және түрлерінде адам дамуында және іс-әрекетіндегі шындыққа жету туралы білімді, білім беру ортасында интеграциялайтын философиялық және психологиялық-педагогикалық ғылым.

Қазіргі заманғы акмеология қалыптасу сатысында келеді. Акмеология – жаратылыстану, қоғамдық және гуманитарлық пәндердің түйісуінде пайда болған және адамның кемелдену сатысында дамуының заңдылықтары мен механизмдерін зерттейтін, әсіресе осы дамудың аса жоғары деңгейіне жетуін зерттейтін ғылым.

Қазіргі заманғы білімнің үш негізгі әдіснамалық бағдары бар: жаратылыстану-ғылыми, гуманитарлы және технологиялық. Акмеологияның негізгі сипаттамаларын қарастырамыз.

1. *Жаратылыстану-ғылыми бағдар* дербес сала ретінде бөлініп шығуға ұмтылыста көрінеді. Әдіснамалық тұрғыда ол көп жағдайда классикалық жаратылыстану білімінде қалыптасқан пәндік стандарттарға сүйенеді (эксперименттік деректерді сипаттау, заңдылықтар мен механизмдерді зерттеу, олардың математикалық тұрғыда сенімділігін қамтамасыз ету түрінде). Бірқатар акмеологиялық феномендерді талдауда (дарындылықтың табиғатын, генетикалық және физиологиялық ерекшеліктерді, кәсіби шеберліктің қалыптасуының психофизиологиялық алғышарттарын және т.б.) жас ерекшелік психологиясынан, психогенетикадан, еңбек психофизиологиясынан және т.б. салалардан жаратылыстану-ғылыми білімдерге деген апелляция жүзеге асады.

2. *Гуманитарлы бағдар* адам туралы ғылымдармен генетикалық өзара әрекетке негізделетін онтологиялық байланыста және дербес пән ретінде олардан пәндік тұрғыда ажырауда көрінеді. Акмеология пайда болғанға дейін ересектердің кәсібилігі, шығармашылығы, оларға білім беру зерттелді, алайда шеберлікті, оның «акме» атты шыңдағы формаларын зерттеудің спецификасы акмеологиялық технологияларды құрастыруға және спецификалық проблематиканың туындауына әкелді.

3. *Технологиялық бағдар* техникалық ғылымдармен өзара әрекеттестікте (кибернетика, жүйелі техника, ақпарат теориясы және т.б.) және практикалық бағдарланған білімнің нақты стандарттарын қолдануда көрініс береді. Ескеретін бір жайт, акмеология техникалық пәндермен жанама түрде байланысты, мысалы, адамзат факторын техникада оңтайландыруды қамтамасыз ететін эргономика арқылы байланыстыруға болады. Сонымен бірге, гуманитарлы білімді технологияландыруда психотехника және ойын техникасы, инноватика және рефлексия И.Семенов бойынша және техникалық ғылымдарды гуманитарландыруда (бионика, соционика, эвристика, синергетика және т.б. пайда болуы) көрініс беретін қазіргі заманғы праксеологияның акмеологияға әсерін ескеру қажет.

Акмеологияның дамуында төрт негізгі саты анықталады:

- латентті – адамтанудың акмеологиялық сферасын ғылыми тануда тарихи, мәдениеттанушы, әлеуметтік, философиялық, ғылыми, педагогикалық, практикалық алғышарттарды бірте-бірте құрастыру;
- номинациялық – осындай тектегі білімде әлеуметтік қажеттілікті саналы ұғыну;
- инкубациялық – акмеологиялық проблематиканы зерттеудің қажеттілігі туралы тұжырымдамалы идеяның туындауы және акмеологияның ерекше пән ретінде кеңейту бағдарламасын ұсыну;
- институционалды – әлеуметтік құрылымдарды құру: жоғары оқу орындарында және акмеологиялық ғылымдардың Халықаралық академиясында акмеологиялық кафедралар мен факультеттерді, зертханаларды құру.

Акмеология – бұл адамның шыңдағы жетістіктері туралы ғылым. Акмеология келесі сұрақтарға жауап беруге тырысады: адамның өзін қалай белсендіруге болады? Өмірде жетістікке қалай жетуге болады? Акмеге – өз мүмкіндіктерінің шыңына қалай жетуге болады? Өмірдің мәні неде? Адамның басты қызметі қандай? Жеке шындық қайда және өз жолын қалай табуға болады?

Әрине, бұл ғылым адамның кемелдену кезеңіндегі жетістіктерін зерттеп қоймайды, сонымен бірге сол жетістіктерге жетелейтін факторларды зерттейді. Ол адамның рухани, интеллектуалды және дене мүмкіндіктерін барынша дамытуды қандай жағдайда жүзеге асыра алатынын анықтайды. Оны зерттеу адам өмірінің мәнін түсінуге көмек береді. Акмеология адамның психофизикалық даму және жас кезеңіндегі динамикасын зерттейді.

Адамның бірінші өмірлік сатысы – балалық шақ. Бұл кезеңде сәби қоршаған әлемді таниды, алғашқы әлеуметтік тәжірибені игереді. Жасөспірімдік кезең. Бұл кезеңде тұлғаның қалыптасуы жүреді. Жасөспірімдік кезеңде рефлексиялау – өзін-өзі тану қабілеті пайда болады. Жасөспірімдер үйрену және дербестік қабілеттері сияқты маңызды сапаларды меңгереді. Жастық шақ. Рухани және дене күштерінің өркендеу уақыты. Өз жолын, өз тағдырын іздеу кезеңі. Кәсіби біліктер, дағдылар меңгеріледі, шығармашылық әлеуеті ашылады. Ересектік өмір. Бұл адамның еңбек ететін, шығармашылықпен шұғылданатын, ойланатын өнімді уақыты. Бұл маңызды жетістіктер, аса маңызды жаңалықтар мен тапқырлық уақыты. Кәрілік кезеңі. Бұл уақытта күш-қуат азаяды, мүмкіндіктер сарқылады. Алайда, өткен өмір туралы естеліктер уақыты ғана емес, сонымен бірге өткенді қайта мағыналауға, өткен өмірді қайта бағалауға мүмкіндік берілетін уақыт.

Адамның ересектенуі – адамның даралану және әлеуметтену сияқты екі қарама-қарсы механизмдерінің, онтогенез бен социогенездің өзара әрекеттестігінің күрделі үдерісі (Д.И. Фельдштейн). Ересектерге білім беруді адамды дараландыру мен әлеуметтендіру үдерістерімен бірлікте, оны біртұтас және өзіндік дамыту үдерісі ретінде қарастыру қажет, ал ересек білім алушыны – әлеуметтік-адамзаттық іс-әрекет субъектісі және білім берудің әлеуметтік-дамытушы функциясын таратушы ретінде қарастыру қажет.

Кемелдену сатысы – онтогенездің шыңдарына жеткен қатып қалған форма емес, ол вариативті жас шеңберлері, акме жетістіктерінің көрсеткіші, айқын дара сипаты бар онтогенетикалық даму сатысы. Білім беру қарым-қатынас пен танымның факторларын «қамтитын», адамның жаңа шыңдарға, шығармашылыққа, ойлаудың стереотиптерін жеңуге, жаңа әлеуметтік байланыстар мен қатынастарға, ішкі резервтерді жұмылдыруға деген қозғалысты қамтитын қажетті шарт ретінде болады.

Әдіснамалық тұрғыда акмеология іргелі-қолданбалы сипаттағы кешенді ғылым болып табылады. Іргелілік басқа ғылымдарда зерттелмейтін болмыс сферасындағы заңдылықтарды танумен анықталады. Акмеологияның танымдық сипаты практикалық-бағдарланған акмеологиялық технологияларда көрініс табады.

Акмеологиялық тұрғыда келесі аспектілер айқындалады: жас ерекшелік, білімділік,

кәсіби шеберлік. Акмеологиялық креативті, экзистенциалды және мәдениеттанушылық мүмкіндіктер зерттеледі. Мұнда жүйе құраушы фактор ретінде шеберліктің рефлексивтілігі алынады. Акмеология — зерттеулер кешенді сипатта болатын интегративті пән. Осындай зерттеулердің нәтижесінде ашылатын деректер мен заңдылықтар жүйелі тұғырда түсіндіріледі. Басқару теориясымен, педагогика және психологиямен өзара әрекеттестікте акмеология кадрларды кәсіби даярлау сферасына біршама өзгерістер енгізеді. Кадрларды даярлаудағы акмеологиялық тұғырда мамандардың шығармашылық қабілеттерін дамыту және олардың біліктілігін жетілдіру проблематикасы басым орын алады. Мәселелер келесі бағыттарда шешіледі:

- жас ерекшелік — педология тұрғысында (балалар мен жастарды зерттейтін), ересектер андрологиясы тұрғысында (студенттер мен мамандарды зерттейді), геронтология тұрғысында (еңбек ардагерлерін зерттейді) нышандар мен қабілеттерді диагностикалау;

- білім беру — жалпы, кәсіби және үздіксіз білім беру жүйесінде білім және біліктерді диагностикалау және дамыту;

- кәсіби — еңбектің белгілі бір түріне кәсіби жарамдылықты, психологиялық дайындықты анықтау және оның нәтижелері үшін жауапкершілікті анықтау арқылы, еңбек іс-әрекетін жүзеге асырудың мүмкіндіктері мен нәтижелерін анықтау;

- креативті — жүзеге асыруда жұмсалатын күш-қуатты анықтау (кәсібиліктің деңгейін, шеберліктің рефлексивті-инновациялық әлеуетін айқындау және шығармашылық үдерісінде алынған инновациялардың әлеуметтік мәнін бағалау).

Мұғалімнің кәсіби дамуының спецификасы, оның кәсіби дамуын қарастырады, «адамзаттық даралық» ұғымынан «кәсіби маман» ұғымын бөліп қарастырмауда, өз кезегінде адамның даралығын дамытудың барлық қырларында көрініс табады. Мұны мұғалімнің құзыреттілігін дамытудың мақсаттарын нақтылауда ескеру қажет. Мұғалімнің кәсіби және тұлғалық дамуының бірлігі, кәсіби дамудың мақсаты - мұғалімнің даралығының біртұтас сапасы ретінде алынуында көрініс табады. Мұнда мұғалімнің дамуының оқушылардың дамуымен ұқсастығы байқалады. Алайда, іс-әрекеттің жетекші типін алмастырумен негізделген айырмашылықтар да болады: бір жағдайда жетекші іс-әрекет ретінде кәсіби іс-әрекет алынады, ал келесі жағдайда – оқу іс-әрекеті алынады. Алайда, оқу іс-әрекеті кәсіби іс-әрекетке «ендіріледі», себебі оқусыз мұғалімнің басты жұмыс инструменті ретіндегі құзыреттілігі мен даралығын тиімді дамыту мүмкін болмайды. Мұғалімнің кәсіби және оқу іс-әрекетінің бірлігі мына жағдайда айқындала түседі: оқу іс-әрекеті объективті түрде даралықты дамытуға бағытталуымен кез келген іс-әрекеттен айрықшаланатын болса, онда оның субъективті мақсаты дәл сондай болады деген анықтаманы ұстанған дұрыс.

Акмеология гуманитарлы ғылымдардың басқа салаларындағы зерттеу нәтижелерін кіріктіріп және қайта мағыналап, «өзін-өзі дамыту», «өзін-өзі маңызды ету», «өзін-өзі жетілдіру», «өзін-өзі жүзеге асыру» ұғымдарының «акме» және «мәдениет» ұғымдарымен арақатынаста болатынын көрсетті. Акме бір мезгілде нәтиже және адамның өзін-өзі дамыту үдерісі ретінде оның мәдениетінде көрініс табады. Өз кезегінде мәдениет өзін-өзі дамытудың интегральды көрсеткіші және осы үдерістің тиімділігін қамтамасыз ететін тұлғалық сапа ретінде болады.

Дамушы акмеологиялық тәжірибе көрсеткендей, адамның өзін қайта құрушы іс-әрекетінің тиімділігі, психикалық өзін-өзі реттеу немесе креативтілікке, рефлексивті немесе аутопсихологиялық құзыреттілікке қатысты, жеткілікті зерттелген психологиялық-акмеологиялық феномендерге сүйенбейтін, белгілі тұлғалық сапалар мен құзыреттіліктер кешенінің болуымен немесе болмауымен негізделеді.

Тұлғаның деңгейінде оның өзіндік дамуы әртүрлі деңгейдегі жаңа құрылымдарды қалыптастыру және дамыту есебінен жүзеге асады. Белгілі жаңа құрылымдарды

қалыптастыру және оларды тұлғалық сапалар ретінде бекіту, дамудың бір әлеуметтік жағдайының бұзылуына әкеледі, тұлғаның жаңа психологиялық бет-бейнесіне адекватты басқа бет-бейнесінің пайда болуын негіздейді. Сонымен бірге, талдау көрсеткендей, адам дамуының интегралды көрсеткіші ретінде және осы дамудың тиімділігін қамтамасыз ететін тұлғалық сапа ретінде мәдениет алынады.

Адамзат іс-әрекетінің барлық пәндік нәтижелерін сыртқы жағынан қамти отырып, мәдениет өзінің ішкі мазмұны бойынша адамның қоғамдық тіршілік иесі, біртұтас және үйлесімді тұлға, іс-әрекет субъектісі ретінде дамыту үдерісі болып табылады, сонымен бірге оны жетілдіру шамасы, адамға өзін-өзі дамыту үдерісін жеделдетуді қамтамасыз ететін тұлғалық жаңа құрылымдар, осы үдерістегі жаңа жетістіктерді бекіту және әрі қарай өзіндік қайта құруға даярлау үдерісі болып табылады. Өзін-өзі дамытудың акме-және өзін-өзі жүзеге асырудың жетістік факторы ретіндегі тиімділігі, белгілі тұлғалық сапаның - акмеологиялық мәдениеттің қалыптасуымен және дамуымен негізделеді.

Адамның кемелденуінің шыңы (акме) – көпшамалы күй, ол адамның ұзақтығы бойынша өмірінің біршама кезеңін қамтиды және көрсетеді, аталған күй адамның тұлға, азамат, іс-әрекеттің кәсіби саласында маман ретінде қалыптасқанын көрсетеді. Сонымен бірге, акме ешуақытта статикалық құрылым болып табылмайды, ол біршама вариативтілікпен, өзгермелілікпен айрықшаланады. Қазіргі акмеологияны бірінші кезекте әртүрлі кәсіптегі адамдардың қандай жаста өркендеу кезеңіне өтетіні және осы деңгейді қанша уақыт нығайтатыны қызықтырады. Акмеологияның басты мәселесі – толыққанды кемелдіктің хронологиялық ұзақтығы емес, кез келген өмірлік кезеңді өркендеу кезеңіне айналдыруға қабілетті адамның рухани күйі.

Акмеология қазіргі заманғы қоғамның тұлғалық кемелденген және жедел өзгертін әлеуметтік әлемнің жағымсыз жағдайларына төтеп беруге қабілетті, құзыретті мамандарға, жоғары білікті кәсіпқойларға деген қажеттілік негізінде туындады.

Сонымен бірге, акмеология адамның өзін кәсіпқой және тұлға ретінде құруда, жетілдірудің мүмкіндіктері туралы ұғымдарының артуына қуатты, кері әсер етуі мүмкін.

Акмеология қазіргі заманғы әлеуметтік, кадрлық, кәсіби, білім беру, педагогикалық және басқа мәселелерді шешу үшін өзінің маңыздылығын практикалық тұрғыда дәлелдеп, өзіндік, дербес ғылым ретінде айқындалды. Акмеологияға деген ғылыми қызығушылық ешуақытта азаймайды. Бастау көздері педагогика мен психологияда болатын акмеология жаңа ғылым ретінде, білім беру сапасын арттыру мәселесі қазір белсенді түрде зерттеліп келеді. Акмеологияның пәнаралық сипаты жаңа мүмкіндіктерді іздеуге, сонымен бірге акмеологиялық мектептердің моделін құру мен апробациялаудың жаңа мүмкіндіктерін іздеуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Деркач А.А., Кузьмина Н.В. Акмеология – наука о путях достижения вершин профессионализма. М., 1993.
2. Кузьмина Н.В. Предмет акмеологии. – Шуя: Шуйс. Гос. Пед. Ун-т, 1995. – 242 с.
3. Коджаспирова Г.М. История образования и педагогической мысли (схемы, таблицы, опорные конспекты). –М., 2003. – 223 с.
4. Краткая философская энциклопедия. –М.: «Прогресс», 1994. – 576 с.

СЕМАНТИКА СИМВОЛОВ В УЗБЕКСКОМ ТРАДИЦИОННОМ РЕМЕСЛЕННОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

*Саодат Давлатова кандидат исторических наук,
старший научный сотрудник*

*Институт истории Академии наук Республики Узбекистана
saodatdavlatova@yandex.ru*

СЕМАНТИКА СИМВОЛОВ В УЗБЕКСКОМ ТРАДИЦИОННОМ РЕМЕСЛЕННОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

В статье автор рассматривает вопрос о семантике форм и украшений, используемых в узбекском традиционном ремесленном производстве. Показано, что орнаменты, занявшие место на различных ремесленных изделиях, являются не просто художественными формами, но и являются важным этнографическим источником, отражающим религиозные представления и верования народа.

THE SEMANTICS OF CHARACTERS IN THE UZBEK TRADITIONAL CRAFTS

Saodat Davlatova

*Candidate of historical sciences, senior researcher
Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan*

The author considers the question of semantics shapes and decorations used in traditional Uzbek crafts. It is shown that the patterns that took place in various handicraft products are not merely art forms, but also are an important source of ethnographic, reflecting the religious views and beliefs of the people.

Вопрос о семантике форм и украшений, используемых в узбекском традиционном ремесленном производстве, является не только одной из актуальных проблем искусствоведения, но имеет присущее место в изучении некоторых проблем этнологии. В частности, всякое изображение и цвет в ремесленном производстве, т.е. в народном прикладном искусстве, имело определенное значение. Подобно этому, символы, изображения и различные элементы, употреблявшиеся в них, отражали религиозные и духовные воззрения людей. Особенностью украшений, изделий и вышивки является также и то, что по прошествии времени они сохраняют в себе забытые особенности символов о природных событиях. Эти формы и семантические изображения являются воплощением огромной информации, которые со временем следует классифицировать и описать.

Орнаменты, используемые в прикладном искусстве украшения, т.е. занявшие место на различных ремесленных изделиях, являются не просто художественными формами, но считаются также одним из важных этнографических источников. Эти орнаменты непосредственно связаны религиозными представлениями и верованиями народа. Орнаменты по своим особенностям делятся на следующие виды: геометрические, растительные, зооморфные и антропоморфные¹. В искусстве кочевых народов широко распространены также орнитоморфные сюжеты². Среди них зооморфные орнаменты включают в себя стилизованные изображения реальных и мифических животных (такие орнаменты обычно называются также стилем «ёввойи» - «дикий»). Зооморфные орнаменты можно часто встретить особенно на изделиях области ткачества и вышивки. В композициях ювелирных изделий также нашли свое выражение изображения антропоморфных, зооморфных и растительных орнаментов.

¹ Гуль Э. Диалог культур в искусстве Узбекистана. – Т. 2005. С.12.

² Богословская И. Қорақалпоқ нақш санъатида зооморф унсурлар // San'at. 2009. №2 16-бет.

В узбекских вышивках иногда можно встретить также антропоморфные узоры, изображения напоминающие мужчину и женщину. Считается, что женщина является символом земли, а мужчина символом неба, и от союза двух этих миров возникает семья³. Эти узоры в основном являются символом того, что молодожены будут жить счастливо и дружно, иметь детей⁴.

Изображения на коврах и паласах Средней Азии также большей мере основаны на воображении и представлены растительным, зооморфным орнаментом, узорами в виде предметов и родовых тамг: следы тигра и верблюда, цветы яблони, виноградная лоза, скорпион, шея верблюда, щит, целебные и продовольственные растения⁵. Среди них самым распространенным символом были изображения рогов. В культуре кочевых тюркских народов издревле имела традиция изображать животных⁶. В центре жемчужин в форме круга, нашедших свое отражение на согдийских коврах, тканях и одежде, часто встречаются изображения цветка хлопчатника⁷. Эти узоры, отражающие в себе присущие себе местные особенности, образовывали сильные геометрические картины. В этих коврах и паласах, имеющих разноцветные изображения, преобладает красный цвет. Вместе с тем, локальной особенностью этих территорий является присущее себе искусное изображение геометрических форм.

В частности, в Узбекистане на коврах ручной работы заняли место различные узоры, зооморфные изображения, которые имели определенное значение. Вода, лошадь, птицы, цветы и геометрические узоры воспринимались в качестве символов счастья, изобилия, светлого будущего, дружбы, достатка⁸.

Со временем изменялась истинная символическая сущность изображений, которые стали восприниматься в качестве только красивых изображений⁹. Среди них стоит отметить широко распространенный среди кочевых этносов ромбовидный крестообразный узор, украшенный рогами. Известность этих узоров свидетельствует об их генетической близости¹⁰. Этот стиль затем получил широкое распространение и среди оседло-земледельческих этносов. Ромб, начиная с эпохи энеолита, считается символом «плодородия» и многодетности. Наши предки воспринимали его в качестве символа Матери Природы и праматери Евы¹¹.

Изображение в виде рогов барана часто встречаются на предметах домашней утвари народов Средней Азии. В вышивке в основном один из признаков барана также обозначал его рог. Подобные узоры у местных оседлых и кочевых народов Средней Азии назывались “қўчқорак/қоҹқарәк”, у кыргызов Ферганской долины “қайқалак/қайқалак”, у узбеков-туркменов Нураты “мўйиз/мойиз¹²”, а у туркмен “чач бўйиз/чаҹ boyiz”. Этот узор, представленный в виде двух завернутых спиралей, занимал

³ Богословская И. Қорақалпоқ безак нақшларидаги сирли хатлар.// San’at. 2008. №2. 8-бет.

⁴ Полевые записи. Кашкадарьинская область Шахрисабзский район. 2010 год.

⁵ Дудин С.М. Ковровые изделия Средней Азии // Сборник Музея антропологии и этнографии. Т. VII., Л., 1928. с. 102- 104.; Его же. Ковровые словарь русского языка. Т. I, М-СПб., 1912. С. 140.; Семенов А. Ковры русского Туркестана. СПб, 1908. С. 43.

⁶ Мошкова В. Ковры народов Средней Азии. Конца XIX – начала XX вв. Ташкент. 1970.

⁷ Сууюнова Д. Сўғд аёлларининг либослари.// San’at. 2012. №4. 5-бет.

⁸ Низомов А., Низомова М. Гилям жилоси // Мозийдан садо. 2003. №3-4. - Б. 67.

⁹ Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана. Ташкент, 1988. С. 99-100.

¹⁰ Вайнштейн С.Н. Мир кочевников центра Азии. – М., Наука, 1991. - С.178.

¹¹ Есбергенов Х. Вопросы этнической истории и традиционной культуры каракалпаков // Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. Нукус, 1989. 67-бет.

¹² Этот символ был элементом, занимающим важное место в узорах на украшениях народов Центральной Азии, Кавказа и Сибири, который воспринимался в качестве оберега.

место в центральной части узорной композиции¹³. Нет сомнения в том, что узор рога барана также использовался исходя из культа барана.

Точно такие же узоры и сегодня используются на коврах и кошмах населения Гузарского и Дехканабадского районов Кашкадарьинской области, занимающегося животноводством. Люди рассматривали животных в качестве покровителя семейства, имеющих божественную силу приносить счастье и изобилие. Лошадь, корова, собака, кабан, бык, верблюд, подобные им животные и даже козел и баран считались священными и воспринимались в качестве существ, связанных с небесными силами¹⁴.

Изображение на вышивке изображений незамкнутого круга, напоминающего «след от подковы лошади»¹⁵ также связаны с шаманскими представлениями.

Если брать в общем, согласно древним религиозным представлениям, баран считался животным, защищающим от злых духов и дурного глаза¹⁶. В свою очередь, изображение рогов барана выполняло функцию защиты от «злых» сил. В некоторых случаях их изготавливали из дерева и пришивали к головным уборам детей и девушек. Рельефное изображение рогов барана наносилось также на поверхность необожженных тандыров. Как видно из этого, теперь в средство защиты превратилось не само животное, а определенная часть его тела¹⁷. На тюбетейках, которые шьют ремесленники Байсунского района Сурхандарьинской области и сегодня встречаются изображения рогов барана. Это также воспринимается в качестве магического сильного символа, оберегающего от различных бед и несчастий¹⁸. В Кашкадарье в угол комнаты, в котором сидели новобрачные в первый вечер свадьбы или же комнату молодоженов вешали сюзаны, на которых был вышит узор в виде рогов барана. Это делалось с целью того, чтобы животное-покровитель защищало молодоженов от различных злых духов¹⁹. Тем более, эта продукция прикладного ремесленного производства, которую вывешивали в доме, выполняла также роль украшения. Эта традиция до сих пор сохранилась среди населения селений Кашкадарьи в качестве символа благополучия. Кроме этого, изображение головы барана также издавна использовалось в народном прикладном искусстве. Так как изображение головы барана напоминает мужчину, спустившего руки к поясу и сложившего их полукругом, оно считалось символом мужского начала²⁰ и кроме того означало также плодородие и преемственность поколений²¹.

В общем, среди племен, занимающихся животноводством, божественные силы традиционно понимались в качестве тотемных животных и птиц. Поэтому на их молитвенных ковриках, коврах часто можно встретить изображения рогов барана или когтей птиц. Символические знаки тотемных животных являются указанием на условную передачу веры в их божественную силу²². Особенно, упомянутые выше традиционные темы в узорах на коврах Кашкадарьи, больше связываются с понятиями мира и счастья. Причиной того, что изображение подобных традиций сохранилось

¹³ Сухарева О.А. Орнамент декоративных вышивок Самарканда и его связь с народными представлениями и верованиями (вторая половина XIX – нач. XX в) // СЭ. 1983. №6. С.78.

¹⁴ Богословская И. Қорақалпоқ нақш санъатида зооморф унсурлар // San'at. 2009. №2.16-бет.

¹⁵ Кармышева Б. Локайские мапрачи и ильгичи // Сообщения Республиканского историко-краеведческого музея. Вып. 2. История и этнография. Сталинабад, 1955. С. 149.

¹⁶ Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – С.315

¹⁷ История материальной культуры народов Узбекистана. – Т.,1961. – С.87.

¹⁸ Полевые записи. Сурхандарьинская область селения Байсунского района. 2011 год.

¹⁹ Полевые записи. Кашкадарьинская область Гузарский район селение Яргунчи. 2010 год.

²⁰ Кадишева О. Гиламда юлдузли тунлар жилоси. // San'at. 2013. №1. 26-бет.

²¹ Kate Fitz Gibbon and Andrew Hale. Uzbek Embroideries in the nomadic tradition. Minneapolis Institute of Arts. 2007. P. 122.

²² Гул Э. Жойнамозлагги рамзлар // San'at. 2001. №3.15-бет.

больше среди животноводческих этносов, является указанием на их хорошее знание строения органов, анатомии крупного и мелкого рогатого скота исходя из их хозяйственной деятельности.

На арабских коврах Кашкадарьи зооморфные знаки, являющиеся выражением символов животных, не используются в качестве украшения. В культуре же кочевых тюркских народов традиция изображать животных имела с древности²³.

Зооморфные мотивы нашли свое отражение и на войлочных коврах кунгратов Сурхандарьи, среди которых особое место занимают узоры «*қўчқор шоҳи*» («рога барана») и «*қурбақагул*» («цветок-лягушка»). Кроме того на войлочных коврах имеются также фигуры треугольников, ромбов, меандров, знаки вихря, изображения небесных тел, различные цветочные узоры²⁴. Среди узоров на коврах кунгратов представлены, в частности, геометрические формы, представленные ромбом, темами меандра, W- и S-образными символами, восьмиконечной звездой, треугольником, небесные и мистические символы, крест, а также группа зооморфных орнаментов – изображения птиц, диких и домашних животных. На них в качестве орнамента использованы только определенные части живых существ, как рога, копыта, когти, глаза и т.п. Эти узоры в данном оазисе получили название *қўчқор шоҳи* («рога барана») или *қўчқора* («барашек»), *туя бўйин* («шея верблюда»), *ит изи* («след собаки»), *каклик тўши* («грудка кеклика»), *қурбақагул* («цветок-лягушка»), *ҳўкиз кўзи* («глаз быка») и др²⁵.

Среди узоров на коврах «*гажари*» Сурхандарьи встречаются W-образные - *каклик тўши* и S-образные формы - *гажак* или *қўчқорак*. Геометрические формы называются *келин қоши*, прямоугольные, решеточные части – *эрганак* (*тўсиқ*, *ўтов эшиги*), формы с рядом веток - *туғдонагул*, *оқ-қора йўл туморча*, а шахматный узор - *ит изи*. Кроме того, на коврах кунгратов Сурханской долины встречаются также геометрические цветы в форме треугольника, ступенек или ромба.

Михраб, изображенный на коврах «*тақир*», в большинстве случаев выполнялся узором *қўчқорак*. Михрабы, иногда были простыми в форме ступенек или колокольчиков, окружались шестиугольной, многоугольной рамкой. Они располагались в центре ковра в один, два или несколько рядов.

Издревле на коврах «*ойгилам*» имелось изображение луны и звезд. Не исключено, что эти ковры являлись выражением изумления такими чудесами природы как луна и звезды и чувства какой-то веры по отношению к ним. Затем ковры «*ойгилам*» стали украшаться различными узорами и изображениями, что немного понизило их ценность. Ковры «*ойгилам*», состоящие из шерстяной основы, поверх которой нанесены изображения луны и звезд из шелка, окрашенного натуральными красками, не так много сохранили свой древний облик²⁶.

Орнаменты, используемые в ковротачестве кунгратов, свидетельствуют об их принадлежности к культуре скотоводческого населения. Именно такое собрание геометрической и животной интерпретации характеризует прикладное искусство кунгратов²⁷.

Если обратить внимание на ковры кунгратов, в особенности на ковры «*гажари*», то можно увидеть, насколько возвышенны и глубинны их интеллектуальные способности. В этих орнаментах, наряду с тонкими художественными линиями, нашли свое отражение также высокий вкус, мастерство и талант, интеллектуальная глубина и

²³ Мошкова В. Ковры народов Средней Азии. Конца XIX – начала XXвв. Ташкент. 1970.

²⁴ Бинафша нодир. Ўзбекистон жанубий ҳудудидаги кўнғиротлар бадий хунарамандчилиги / San'at. 2013. №2. 18-бет.

²⁵ Хакимов А., Гюль Э. Байсун. Атлас художественных ремесел. Ташкент. 2006. С. 153-155.

²⁶ Личные наблюдения. 2008-2013 годы.

²⁷ Гюль Э. Кўнғирот гиламлари. Б.10.

проницательность. В свою очередь, различные древние изящные узоры воплощают в себе красоту и изящество животного и растительного мира, географические изображения, искусство рисования. Ковровщицы создавали каждый узор, символично выражая свои надежды и помыслы. В годы засухи в ожидании дождя ковровщицы украшали ковры узором, являющимся выражением капель дождя. В годы войны в ожидании ушедших на войну своих отцов, братьев или мужей украшали ковры узорами, отражающими сплошные линии или же в виде завитков, похожих на рога барана²⁸. Ковровщицы придумывали узоры, смотря и на простые растения, которые находили свое отражение на сотканных ими коврах. В таких орнаментах мы можем увидеть также поэтапное развитие сознания человека. Таким образом, не зря на национальных коврах нашло свое отражение восхищение природой, которая издревле вдохновляла людей творчества.

В вышивке кунгратов также встречаются различные орнаменты, являющиеся общими для других видов прикладного искусства, как различные типы *рогов барана* (*қўчқор шоҳи*), разновидности трех пальцевых *қўшоёқ*, а также узоры *илон изи*, *ит изи*, *от туёқ*, *туморча*, *жиллик* и др., изображения растений и цветов²⁹.

S-образные символы очень часто встречаются на головных накидках женщин Чиракчинского района Кашкадарьинской области, и они считаются тамгой, свидетельствующей о принадлежности обладательницы одежды к определенному роду³⁰.

Народное ремесленное производство в качестве составной части бытовой жизни каждого народа воплощает в себе национальные особенности, сформировавшиеся в течение веков. В притягательных символах, нашедших свое отражение на ганче и керамике, металлических и золотых изделиях, разноцветных изделиях ткачества и вышивки, монетах и образцах настенного искусства, найденных на исторических памятниках в результате археологических раскопок, изображена вся сфера бытовой жизни (панно, на которых изображены сцены из жизни и обряды, проводимые при участии людей и различных животных).

В вышивке родов племени кунграт, проживающих в оазисах Южного Узбекистана, также присутствуют зооморфный орнамент, представленный в основном изображением птиц. Эти изображения вышивальщицы называют «товус нусха»³¹. Мастерицы, занимающиеся рисованием узоров для вышивания, в узорах, нарисованных на тюбетейках и вышивках (*кашта*) привели в гармонию геометрические фигуры, цветные изображения, взятые из растительного и животного мира. Кроме того, тюбетейки шились также из парчи, плюша, цветистых и простых материй. Это было связано с мастерством, знанием и мировоззрением женщин, которые шьют тюбетейки³².

В вышивке лакайцев нашли свое выражение символы и знаки, среди которых ведущую роль занимают солярные (вышивки с изображением солнца) и астральные (вышивки с изображением звезд) мотивы. Узоры в форме круг, занявшие центральное место в большинстве вышивок, отражают в себе символ солнца или луны³³.

Отражение символа солнца в вышивках тюркских народов отражает в себе историко-традиционную сущность, как символа надежд и чаяний в качестве этно-исторической

²⁸ Полевые записи. Кашкадарьинская область Яккабагский и Чиракчинский районы. 2010 год.

²⁹ Fitz Gibbon K., Hale A. Uzbek embroidery in the nomadic tradition (The Jack A and Aviva Robinson collection at the Minneapolis Institute of Arts)/ Singapore, 2007. P. 118

³⁰ Полевые записи. Кашкадарьинская область Чиракчинский район. 2005 год.

³¹ Носирова З. Бойсун нақшларида баҳор ифори // Мозийдан садо. 2008. №1. Б.7.

³² Турсуналиев К. Все цвета радуги. Ташкент, 1991. С. 4.

³³ Назаров Н. Ўзбек-лакайлари этномаданий қирраларини ўрганишнинг баъзи жиҳатлари // Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари. Тошкент. Наманган. "Акад.К.Шониёзов ўқишлари" туркумидаги IV Республика илмий-назарий конференция материаллари 2007. 96-бет

ценности переходит из поколения в поколение. Использование в прикладном искусстве изображений солнца, луны и звезд, издревле было присуще тюркским народам, что подтверждается многочисленными находками, найденными благодаря археологическим исследованиям. Сегодня сохраняются трансформированная форма этих традиций, которые воплотили в себе положительные грани каждой исторической эпохи и культур.

На изделиях вышивки, являющейся ярким образцом ремесленного производства, нашел свое выражение эстетический мир, а также в них прочное место заняли религиозные и мирские представления. Вышивка в качестве прикладного искусства украшения является формой, на которых заняли место цветы и узоры, искусно выполненные руками девушек при помощи иглы и крючка. На вышивке нашли свое отражение также различные узоры, изображение небесных тел, фруктов и цветов, а также различных животных. По признанию специалистов, вышивание берет свое с древности, когда люди начали шить одежду из шкур животных, и развивалось в результате общественно-исторического прогресса.

Археологические и этнографические находки, происходящие с территории Узбекистана, дают полные сведения о тотемизме, существовавшем в то время. Например, змея считалась символом доброго и злого начала³⁴. Она считалась также хранителем богатства и сокровищ, защитником рода и семьи. Парные изображения змей сохранились в наскальной живописи, на различных изделиях из камня и металла. Имеются многочисленные находки серебряных скрученных браслетов с изображением змей. Ранние формы браслетов были представлены фигурой обвивающихся, смотрящих друг на друга двух змей. Парное изображение змей, не только имело свой смысл в искусстве, но и являлось указанием на то, что начало человеческой жизни началось от мужчины и женщины. Не исключено, что эти серебряные браслеты являлись средством, защищающим женщин и детей от дурного глаза. В музее Истории народов Узбекистана хранится подковообразный каменный амулет в виде двух обвивающихся змей³⁵.

Каждый драгоценный камень, использовавшийся в ювелирном ремесле, имел свой особый смысл³⁶. В качестве основы для формы ювелирных изделий и непохожих друг на друга стилей для их украшения: *растительный* и *геометрический*, был взят животный мир.

Использование ювелирами Сурхандарьи для женского нагрудного украшения «*хапамат*» раковин каури, считающихся традиционным символом и наличие среди них раковин, называемых “*жилан бои*” («голова змеи»), связано с традицией почитания в древности народами Средней Азии змей³⁷. До сих пор в Сурхандарье с целью защиты от сглаза и злых сил на халате детей сзади пришивают изображение змеи³⁸.

В древнем искусстве Узбекистана широко использовались образы быка, газели, горного барана, которые являлись символами природы и космоса. Было широко распространено также изображение льва в качестве символа могущества и мужества. Издревле в этом регионе некоторые птицы почитались в качестве священных. Так, петух, павлин и фазан считались “птицами солнца”. Если изображение орла выражало силу и власть, то фазан, павлин, голубь и кеклик, в большинстве случаев, изображались в качестве птицы счастья.

³⁴ Сирожиддинов Ш. Дин хакида сухбатлар // Ёшлик. №1.. 2008. 39-бет.

³⁵ Музей Истории народов Узбекистана.

³⁶ Альмеева Д. Бухорои шарифнинг заргарлик санъати // Мозийдан садо. Тошкент, 2002. №3, 9-бет.

³⁷ Бинафша Нодир. Хапамат ва гулбанд безаклари маънолари. // San'at. 2009. №1. 6-бет.

³⁸ Полевые записи. Сурхандарьинская область Байсунский районы. 2011 год.

Наличие в образцах прикладного искусства тюркских народов XI века мифической птицы Анка (другое название Хума) также свидетельствует об этом. Она издревле являлась излюбленным символом защиты семьи у тюркских народов, олицетворяя богиню плодородия и изобилия. Птицы издревле почитались в качестве священных нашими предками и, считая их «существами солнца», рассматривали птиц в качестве символов плодородия. В доисламскую эпоху в Средней Азии женщины прикрепляли к своим украшениям перья и когти птиц. Они воспринимались и рассматривались в качестве средства, дающего возможность связаться с божественными силами. Следует отметить, что заколки и ювелирные изделия, используемые в головных уборах и прическах, также украшались перьями птиц. Пучок перьев считался самым лучшим украшением для головных уборов. Это свидетельствует о наличии у древних людей стремления быть похожим внешне на птиц. Это же самое явление непосредственно связано с древними религиозными верованиями людей³⁹. То, что мастера ювелиры отражали на предметах украшения изображение птиц, издревле было связано с духовным мировоззрением народа.

Согласно верованиям народов, после смерти человека птица возносит на своих крыльях его душу на небо (дорога в гору). Птицы, наряду с тем, что возносят души умерших на небо, приносят с неба на землю души рождающихся детей (путь с горы). Верование о том, что аист приносит людям детей осталось с тех времен и оно непосредственно связано с троичностью «мирового дерева»⁴⁰. Т.е., считалось, что «нижний мир» (корни) этого дерева представлен насекомыми, пресмыкающимися, «средняя часть» (ствол) – мир людей и животных, а «верхняя часть» (ветви) связана с жизнью мира птиц. Согласно верованиям кочевых и полукочевых народов, птицы, наряду с защитой от злых сил, приносили добро, изобилие и имели силу устранять несчастья. По этой причине в образе птиц выражались свои различные добрые намерения.

В каракалпакском прикладном искусстве украшения геометрические (космогонические), зооморфные, растительные, предметные, антропоморфные темы, в особенности, зооморфные изображения в орнаментах олицетворяются в качестве «разделенного на части целого»⁴¹.

В течение многих веков кочевые и полукочевые народы уделяли особое внимание животным. Тот факт, что в прикладном искусстве животные стали мало изображаться целиком, а больше стали встречаться изображения их отдельных членов, возможно связано с ослаблением их обожествления.

Известно, что дунганские ювелиры изготавливали серебряные нашейные украшения в виде цепочек, на которые вешались знаки и кольца, а на некоторые в качестве символа защиты «амулет» и различные фантастические животные, выражающие различные действия. Кроме этого, мастера с большим мастерством изготавливали серьги в форме петуха, бабочки, кольца в виде лягушек и литые браслеты с тисненым орнаментом⁴². По утверждению Л.И. Ремпеля, изображение лягушки издавна употреблялось в прикладном искусстве Центральной Азии в качестве символа вызова дождей, счастья и благополучия⁴³.

Сегодня простые украшения такой формы очень часто можно увидеть на всей территории Узбекистана. Их носят в качестве красивого украшения женщины и

³⁹ Борозна Н.Г. Некоторые материалы об амулетах-украшениях населения Средней Азии // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. М., 1975. С. 284.

⁴⁰ Богословская И. Қорақалпоқ нақш санъатида зооморф унсурлар // San'at. 2009. №2. 16-бет.

⁴¹ Богословская И. Қорақалпоқ нақш санъатида зооморф унсурлар / San'at. 2009. №2. 15-бет.

⁴² Левтеева Л. Дунган либослари ва тақинчоқлари // San'at. 2005. №3-4. 20бет.

⁴³ Ремпель Л.И. Цепь времен. Вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. Ташкент, 1987. С. 37.

девушки всех возрастов. Украшения «хапамат» и «гулбанд», изготавливаемые ювелирами Сурханского оазиса, в основном, надевали замужние женщины. Так как их носили на груди и шее, украшения этих ожерелий охраняли их от злых сил и сглаза. Считалось, что они защищают здоровье для продолжения потомства. Эти украшения образовывали ожерелье, сплетенное из разноцветных шелковых нитей. Термин «хапамат» таджикского происхождения и происходит от двух слов «хафа» - «печальный, грустный» и «банд» - «завязанный, преграждающий», имея значение преграждающий путь печали и грусти⁴⁴. Форма «хапамат» непосредственно связана с техникой его изготовления и имеет геометрический характер. Узор ожерелья представлен формами ромба, треугольника, трапеции, образованными сплетением нитей, на которые нанизаны белые, красные, желтые, синие, черные бусины. В основе этих геометрических форм лежат древние символические значения, отражающие в себе мифологические представления, мировоззрение народа о бытии. Треугольник на предметах украшения связан с именем божественной матери Умай. Согласно верованиям древних тюрков, эта богиня занимала особое место среди духов-покровителей, являясь символом божества жизни, рождения, создания семьи, смерти, покровительства детям и матерям, плодородия. Треугольник, лист, луна, гребень, ножницы и копыта также являлись символом матери Умай. Эти узоры были связаны с дочерью матери-Земли, одним из главных образов в верованиях тенгрианства, древнетюркской богиней-матерью Умай. Умай, у всех тюркских народов, считалась также покровительницей беременных женщин и новорожденных. Само слово Умай означает материнский фактор. Это слово означает утробу матери и даже отрезанную пуповину⁴⁵. Некоторые исследователи отмечают, что рисунок скорпиона на изображениях также связан с образом богини-матери⁴⁶. Наличие большого числа растительных изображений на вышивках также связан с изображением Великой богини-матери в качестве покровительницы всего мира, в том числе, растительного мира и природы. На вышивках можно встретить многочисленные традиционные символы, как гребень, лук, копыта, символизирующих богиню. Ромб также считался символом плодородия⁴⁷. Ромб с двенадцатью крючками в орнаментах также считался тамгой. Двенадцать крючков на тамге являлось указанием на двенадцать лет. Как известно, в календаре древних тюрков учитывались не только дни, месяцы, но и двенадцатилетний животный цикл. По этой причине каждый год имел название определенного животного.⁴⁸

Украшение «гулбанд» также состояло из нитей красных бусин. В прежние времена в долине Сурхана его носили с целью предотвращения такой болезни, как краснуха, от которой в то время умирало много детей. По этой причине женщины оазиса носили его также в качестве амулета, оберегающего семейное счастье и спокойствие. К тому же, амулет являлся не просто представлением о защите, а символической идеей развитой с целью⁴⁹.

Одними из самых древних изображений, использующихся в ювелирном деле, являются такие органы человека, как рука и голова. Несомненно, в древности люди считали руку человека основой его способности работать. Амулеты в форме руки назывались у христиан «руками Марии», у мусульман «руками Биби Фатимы», у вавилонян «руками

⁴⁴ Бинафша Нодир. Хапамат ва гулбанд безаклари маънолари. // San'at. 2009. №1. 7-бет.

⁴⁵ Леви-Стросс К. Структурная антропология. М.2001.

⁴⁶ Потапов Л.П. Умай- божество древних тюрков в свете этнографических данных // Тюркологический сборник. 1972. М. 1973. С. 6.

⁴⁷ Бинафша Нодир. Хапамат ва гулбанд безаклари маънолари. // San'at. 2009. №1. 6-бет.

⁴⁸ Керимов Л. Азербайджанский ковер. В 3-х т. Т. III. Баку. 1983. С. 229.

⁴⁹ Gibbon K.E., Hale A. Uzbek Embroideries in the nomadic tradition. Minneapolis Institute of Arts. 2007.

Иштар”, а у древних египтян “руками Исида”. По утверждению Д. Фахретдиновой, так как изображение головы, нашедшее свое отражение на предметах украшения, было похоже на бутон, зерно, его можно считать символом начала жизни, процветания природы. А изображения таких небесных тел, занявших место на украшениях, как солнце и звезды, считаются символом сил природы, дарующих людям плоды⁵⁰.

В Средней Азии, как и в других странах, солнце представлялось в форме шара и круга, которые изображались рядом со звездами и другими небесными телами. Во многих случаях, круг и шар изображались рядом с изображениями ромба или соцветий.

В прошлом в изделиях вышивки кочевых племен одной из основных тем была тема небесных светил, т.е. звезд и солнца, т.к. им требовалось хорошо знать карту звездного неба, дабы находить правильный путь при сезонных перекочевках, ориентируясь по звездам⁵¹. На вышивках всех народов Средней Азии встречаются символы солнца и звезд, словно указывая на то, что они взяли людей под защиту неба. В тенгрианстве верховное божество отец Небо, вечное и бескрайнее, не представлялось в антропоморфном облике. Поэтому они изображались в форме дериватов небесных тел. На арабских коврах Кашкадарьи очень много изображаются такие небесные тела, как луна и звезды. Это связано с верой в небесные тела, которая имела у арабов доисламскую эпоху. В ковроткачестве арабов оазиса особое место занимают ковры «қизгилам». Этот ковер хранился в каждой семье в качестве священной реликвии. На этом ковре изображались священные символы, которые должны защищать молодую семью от дурного глаза и злых сил. В частности, на данном ковре изображается стилизованное изображение двух птиц. Под символом двух птиц подразумевается муж и жена, и он имеет значение счастливый брак и продолжение поколений⁵².

Уместно отметить, что подобные изображения, в частности, встречаются на каждом атрибуте шамана и имеет присущие себе символические значения. Согласно этому, на бубен шамана наносятся рисунки соответственно «модели мира», т.е. на него наносятся также рисунки духов, являющихся помощниками Неба⁵³. Т.к., одной из основных целей шаманской практики была направлена на охрану здоровья и лечение больных, а также введения их в состояние транса. В частности, у практикующих шаманство нанайцев небесные божества и духи изображались на материи и бумаге в виде утки, змеи и других обликах⁵⁴.

Растительный орнамент, охватывая малочисленные темы, обширнее использовался в основном в архитектуре, гончарном производстве, вышивке и ковроткачестве.

В Кашкадарье на кошельках, безрукавках, камзолах, халатах, тюбетейках и других изделиях, изготавливаемых женщинами, наносится узорная вышивка, имеющая определенный смысл. К примеру, перец воспринимался как символ для защиты от сглаза, цветы – символ любви, жизни, а гранат – хлеба насущного и изобилия⁵⁵.

В частности, среди них было хорошо изучен символ граната, что нашло свое отражение во многих научных исследованиях. Этот символ связан с процветающей на этой территории культурой земледелия и связанными с ней обрядами. Гранат считался символом плодородия. Богиня плодородия Анахита изображалась держащей веточку граната в руке. Китайцы также предавали гранату особое значение, и изображение граната считалось у них одним из символов мужского потомства (считалось много зерна – много детей, много сыновей; зерно и дети изображались одним иероглифом –

⁵⁰ Фахретдинова Д.А. Указанное произведение. С. 9.

⁵¹ Гул Э. Лақай кашталари. // San'at. 2012. №3. 10-бет.

⁵² Полевые записи. Кашкадарьинская область махалли города Касан. 2013 год.

⁵³ Смоляк А.В. Шаман: личность, функции, мировоззрение // Народы Нижнего Амура. Москва, 1972.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Полевые записи. Кашкадарьинская область город Шахрисабз. 2007 год.

ци). Поэтому считалось, что в приданном невесты обязательно должна была быть заколка с изображением граната⁵⁶. Это сходство в значении символов связано с тем, что в древности через эти территории проходил Великий шелковый путь, а также прочными культурными и этническими связями, имевшими место между двумя регионами. Учитывая, что появление граната в Китае относится к средним векам, то станет ясным, что обычаи, связанные с гранатом были заимствованы Китаем из Средней Азии.

На вышивках «ироқи» Шахрисабза изображение граната встречается в нескольких разновидностях – ветвистые гранаты, гладкие, с трещиной, с завитками, которые вышивались на ткани канва* в гармонии с другими мелкими узорами⁵⁷. Например, если гранат был символом изобилия и плодородия, то такие изображения, как перец означал защиту от сглаза и различных бед, миндаль – хлеб насущный, раскрывшиеся цветы – любовь, собрание ветвистых цветов – благополучную жизнь. Кроме того, иногда на вышивки наносились изображения кувшинчиков, птиц, деревьев и они означали образ жизни⁵⁸.

В вышивках в основном использовался растительный орнамент – ислими, в дополнение которому на них вышивались изображения птиц, луны, солнца, цветов, бутонов, сложные комбинированные узоры, а кроме того, с целью защиты от дурного глаза изображения ножа, меча. По этой причине, хозяева дома вешали вышивку для охраны семьи от сглаза и, кроме того, эти вышивки играли роль оберега.

В древнем Иране нанесение на головные уборы изображения деревьев и листьев превратилось в традицию. Лист издавна считался символом жизни и пробуждения природы⁵⁹.

Тюльпаны, пара птиц и ветви с распускающимися цветами, изображенные узбекских национальных сюзане, зардевах (золотошвейное покрывало), также пробуждали присущие себе локальные семантические представления. В частности, такие сюзане вывешивались в комнату молодоженов с хорошими помыслами, т.е. чтобы их жизнь была счастливой, и они всегда ходили парой.

Кроме того, заслуживает внимания, что вышитые «бўғжом» (большой квадратный кусок материи для заворачивания одеяла, одежды и т.п.) кунгратов, в основном, украшены узорами в виде растений, пробуждающие чувство предвещения мира и согласия⁶⁰.

Цветовой колорит на вышивках Сурхана в основном состоит из ярких желтых, синих, красных, фиолетовых цветов. Вышивальщицы отображали на своих вышивках различные цветы, как «гулихавтранг» (состоящий из семи цветов, подобных радуге – *Авт.*), «гулисавсар», «гултожихўроз», «зомуча гул», «рафида гуллар»⁶¹.

Нашедшие отражения на предметах ремесленного производства изображения серпа месяца выражает связь с животным миром, а солнечный круг с растительным и человеческим миром. К тому же, в этих семантических символах, также нашли свое отражение идеология, высокая духовность, многовековые традиции и обычаи, религиозное и мирское мировоззрение, образ жизни, и они основаны на бессмертном наследии предков. В частности, зооморфные изображения на узорах появились в связи

⁵⁶ Фахретдинова Д.А. Указанное произведение. С. 11.

* Эта материя, называемая сегодня канва, в древности называлась боранбай и считалась специальной клетчатой материей. Узор вышивается так, как нанесен рисунок. Поэтому, если материя в клетку, узор получается тонким и изящным.

⁵⁷ Там же. С. 9.

⁵⁸ Полевые записи. Кашкадарьинская область Шахрисабзский районы. 2009 год.

⁵⁹ Лунеева В. Ўзбекистонда бош кийимлари беаги тарихидан // San'at. 2005. №3-4. 9-бет.

⁶⁰ Носирова З. Бойсун нақшларида баҳор ифори ...Б.8.

⁶¹ Там же. С. 82.

верованиями, религиозными представлениями древних народов и отражают в себе символические смыслы.

Хотя уже в начале XX века смысл многих узоров был уже забыт, одна их часть и сейчас используется в качестве символа защиты от злых сил. Кроме того, вышивки Ташкента выделяются красными, темно-красными и светло-красными цветами от местных вышивок других областей, что составляет их локальные особенности⁶². В Ташкенте имелось два вида вышивки: «палак»* и «гулкўрпа». Слово «палак» заимствовано из арабского языка и является производным от слова «фалак» в значении небо⁶³. Кроме того, вышивка, называемая в Ташкенте «палак», вышивалась шелковыми или простыми нитями, и их такие разновидности, как «ой палак», «тоғора палак», «юлдуз палак», изображались, обогащаясь небесными телами⁶⁴. Если вышивки Бухары выделялись легкими изящными веточками с цветами, кругами, вышитыми на белой материи, то вышивки Нураты своими растительными орнаментами занимали высокие места в Средней Азии. На вышивках Шахрисабза разновидности «ироки» узорами заполняется вся поверхность, не оставляя пустого места (в форме ковра – *Авм.*), а вышивки Сурхандарьи выделяются кругами темно-красного и желтого цвета последовательно расположенными на сатине, которые со всех сторон украшены веточками, а также своими яркими цветами. Надо обратить внимание на то, использование различных цветов в таких отраслях ремесленного производства Южного Узбекистана, как ткачество (в основном, производство материи), вышивание, гончарное ремесло, ковроткачество и др., являясь своеобразными, имели также определенный символический смысл. В частности, гармония синего, голубого, желтого и красного цветов на вышивках Шахрисабза является выражением процесса пробуждения природы⁶⁵.

На неглазурованных керамических изделиях Кашдарьинского оазиса было широко распространено нанесение выпуклых орнаментов. Самыми распространенными среди них в основном были зооморфные орнаменты, изображения змей, грудей женщины, рогов барана и др.

Среди предметов гончарного ремесла, произведенных в Карши в конце XVIII – начале XX века, выделяются хумы, покрытые белой блестящей глазурью, на которых имеются узоры «юлдуз гул» («цветок-звезда»), «бахор новдаси» («ветвь весны»), хлопковая коробочка.

Уместно отметить, что с развитием гончарного ремесла, глазурованная керамика стала украшаться узором в виде отдельных пятнышек. В узорах получили развитие неразделимо геометрические, стилизованные растительные и эпиграфические мотивы⁶⁶. В гончарном ремесле оазиса для украшения продукции также использовали в основном геометрический и растительный орнаменты. Среди них изделия с узорами в виде локонов, множества цветов, очень много встречаются в гончарном ремесле Шахрисабза.

В том числе, если для гончарного ремесла Бухары и Гиждувана характерны узоры «жийдагул», «чертак», «бўтагул», «бодомча гули», то на гончарных изделиях Каттакургана широко распространены орнаменты «панжагул», «калам-чиндаста», «шона», «чашмик», «булбул» и др.

⁶² Абдуллаев Т.А. Ремесла Узбекистана XIX – XXвв. Путеводитель. Т., Фан. 1976. с. 33.

* Название вышивки, украшенной узором в виде круга и звездами, в Ташкенте и Пскенте. В конце XIX – начале XX века так называлось также украшение вышивок Самарканда.

⁶³ Сухарева О.А. Сузани. Среднеазиатская декоративная вышивка. М., 2006. с. 133.

⁶⁴ Ўзбекистон амалий санъати...20-бет.

⁶⁵ Гул Э. Ўзбекистон бадий тўқимачилигида ранглар жилоси. / San'at. 2008. №3-4. 23-бет.

⁶⁶ Пугаченкова Г.А. Очик осмон остидаги музей. Т. 1981. 15-бет.

Таким образом, узоры на предметах ремесленного производства указывают на наличие связи между духовным миром, характерного для эпох и всех слоев общества. Они останутся вечным источником, раскрывающим домусульманские и исламские традиции, национальный культурно-исторический процесс. Мы можем наблюдать, что такие семантические символы находят свое отражение во всех отраслях узбекского народного ремесленного производства.

Литературы:

1. Абдуллаев Т.А. Ремесла Узбекистана XIX – XXвв. Путеводитель. Т., Фан. 1976. с. 33.
2. Альмеева Д. Бухорои шарифнинг заргарлик санъати // Мозийдан садо. Тошкент, 2002. №3, 9-бет.
3. Бинафша нодир. Ўзбекистон жанубий худудидаги кўнғиротлар бадийи хунарамдчилиги / San'at. 2013. №2. 18-бет.
4. Бинафша Нодир. Хапамат ва гулбанд безаклари маънолари. // San'at. 2009. №1. 6-бет.
5. Богословская И. Қорақалпоқ нақш санъатида зооморф унсурлар // San'at. 2009. №2.16-бет.
6. Богословская И. Қорақалпоқ безак нақшларидаги сирли хатлар.// San'at. 2008. №2. 8-бет.
7. Борозна Н.Г. Некоторые материалы об амулетах-украшениях населения Средней Азии // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. М., 1975. С. 284.
8. Вайнштейн С.Н. Мир кочевников центра Азии. – М., Наука, 1991. - С.178.
9. Gibbon K.F., Hale A. Uzbek Embroideries in the nomadic tradition. Minneapolis Institute of Arts. 2007.
10. Гул Э. Жойнамоздаги рамзлар // San'at. 2001. №3.15-бет.
11. Гюль Э. Диалог культур в искусстве Узбекистана. – Т. 2005.С. 12.
12. Гул Э. Ўзбекистон бадийи тўқимачилигида ранглар жилоси. / San'at. 2008. №3-4. 23-бет.
13. Гул Э. Лақай кашталари. // San'at. 2012. №3. 10-бет.
14. Дудин С.М. Ковровые изделия Средней Азии // Сборник Музея антропологии и этнографии. Т.УП., Л., 1928. с. 102- 104.
15. Дудин С.М. Ковровые словарь русского языка. Т.І, М-СПб., 1912. С. 140.
16. Есбергенов Х. Вопросы этнической истории и традиционной культуры каракалпаков // Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. Нукус, 1989. 67-бет.
17. История материальной культуры народов Узбекистана. – Т.,1961. – С.87.
18. Кадишева О. Гиладда юлдузли тунлар жилоси. // San'at. 2013. №1. 26-бет.
19. Кармышева Б. Локайские мапрачи и ильгичи // Сообщения Республиканского историко-краеведческого музея. Вып. 2. История и этнография. Сталинабад, 1955. С. 149.
20. Kate Fitz Gibbon and Andrew Hale. Uzbek Embroideries in the nomadic tradition. Minneapolis Institute of Arts. 2007. P. 122.
21. Керимов Л. Азербайджанский ковер. В 3-х т. Т. III. Баку. 1983. С. 229.
22. Леви-Стросс К. Структурная антропология. М.2001.
23. Левтеева Л. Дунган либослари ва тақинчоқлари //San'at. 2005. №3-4. 20бет.
24. Личные наблюдения. 2008-2013 годы.
25. Лунеева В. Ўзбекистонда бош кийимлари беаги тарихидан // San'at. 2005. №3-4. 9-бет.
26. Мошкова В. Ковры народов Средней Азии. Конца XIX – начала XXвв.

- Ташкент. 1970.
27. Назаров Н. Ўзбек-лақайлари этномаданий қирраларини ўрганишнинг баъзи жиҳатлари // Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари. Тошкент. Наманган. "Акад.К.Шониёзов ўқишлари" туркумидаги IV Республика илмий-назарий конференция материаллари. 2007. 96-бет.
 28. Низомов А., Низомова М. Гидам жолоси // Мозийдан садо. 2003. №3-4. - Б. 67.
 29. Носирова З. Бойсун нақшларида баҳор ифори // Мозийдан садо. 2008. №1. Б.7-8.
 30. Полевые записи. Кашкадарьинская область город Шахрисабз. 2007- 2013 годы.
 31. Потапов Л.П. Умай- божество древних тюрков в свете этнографических данных // Тюркологический сборник. 1972. М. 1973. С. 6.
 32. Пугаченкова Г.А. Очиқ осмон остидаги музей. Т. 1981. 15-бет.
 33. Ремпель Л.И. Цепь времен. Вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. Ташкент, 1987. С. 37.
 34. Семенов А. Ковры русского Туркестана. Спб, 1908. С. 43.
 35. Сирожиддинов Ш. Дин ҳақида суҳбатлар // Ёшлик. №1.. 2008. 39-бет.
 36. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – С.315
 37. Смоляк А.В. Шаман: личность, функции, мировоззрение // Народы Нижнего Амура. Москва, 1972.
 38. Сухарева О.А. Орнамент декоративных вышивок Самарканда и его связь с народными представлениями и верованиями (вторая половина XIX – нач. XX в) // СЭ. 1983. №6. С.78.
 39. Сухарева О.А. Сузани. Среднеазиатская декоративная вышивка. М., 2006. с. 133.
 40. Суюнова Д. Сўғд аёлларининг либослари./ San'at. 2012. №4. 5-бет.
 41. Турсуналиев К. Все цвета радуги. Ташкент, 1991. С. 4.
 42. Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана. Ташкент, 1988. С. 99-100.
 43. Fitz Gibbon K., Hale A. Uzbek embroidery in the nomadic tradition (The Jack A and Aviva Robinson collection at the Minneapolis Institute of Arts)/ Singapore, 2007. P. 118 .
 44. Хакимов А., Гюль Э. Байсун. Атлас художественных ремесел. Ташкент. 2006. С. 153-155.

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ ХУНАРМАНДЧИЛИГИ: АНЪАНА, УРФ-ОДАТ ВА МАРОСИМЛАР.

*Саодат Давлатова тарих фанлари номзоди, катта илмий ходим
Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тарих институтин
saodatdavlatova@yandex.ru*

Резюме: Бу мақолада ўзбек миллий хунармандчилиги билан боғлиқ анъана, урф-одат ва маросимларнинг Жанубий Ўзбекистонга хос локал хусусиятлари борасида ёритилади. Шунингдек, унда хунармандчилик бирлашмалари, уларда хунар турлари билан боғлиқ урф-одат ва маросимларнинг аҳамияти, ўтказилиш тартиби, уларнинг иштирокчилари ҳақида батафсил ёритилади. Бундан ташқари, бошқа халқлар хунармандчилиги хусусиятлари билан таққосланади.

Калит сўзлар: Марказий Осиё, Жанубий Ўзбекистон, ўзбек хунармандчилиги, урф-одат, маросим, анъана, хунармандчилик бирлашмалари, уста, шогирд, белбоғ боғлаш маросими, хунармандчилик устахонаси, бобо, оксоқол, пир, рисола қоидалари, хунармандчилик турлари, темирчилик, саннонпазлик, хунармандчилик маҳсулотлари.

РЕМЕСЛЕННОЕ ДЕЛО В ЮЖНОМ УЗБЕКИСТАНЕ: ТРАДИЦИИ, ОБЫЧАИ И ОБРЯДЫ.

Резюме: В статье освещены локальные особенности традиций, обычаев и обрядов, связанных с ремесленным делом в Южном Узбекистане. Также, в нем даются подробные сведения о ремесленных объединениях, значимости в них обычаев и обрядов, связанных с видами ремесла, порядков их проведения и об их участниках. Кроме того, обычаи и обряды, распространенные в южных регионах сопоставляются с традициями других народов.

Ключевые слова: Центральная Азия, Южный Узбекистан, ремесленное дело узбеков, обычай, обряд, традиция, ремесленные объединения, мастер (уста), ученик (шогирд), обряд привязывания пояса (кушака), ремесленная мастерская (цех), бобо, оксокол, духовный наставник (пир), ремесленные уставы (рисоля), виды ремесла, кузнечное ремесло, саннонпазлик, ремесленные изделия.

HANDICRAFT IN SOUTHERN UZBEKISTAN: TRADITIONS, CUSTOMS AND RITUALS.

Abstract: The article is enlightened local peculiarities of traditions, customs and rituals related to handicraft business in Southern Uzbekistan. Also, it gives detailed information on craft associations, the significance of customs and rituals related to types of craft in them, the order of their conduct and their participants. In addition, customs and rituals were spread in the southern regions are compared with the traditions of other peoples.

Key words: Central Asia, Southern Uzbekistan, Uzbek craftsmanship custom, ritual, tradition, craft associations, master (usta), pupil (shogird), rite of belt binding (kushak), craft workshop, *bobo*, *oqsoqol*, spiritual lord (*pir*), handicraft statutes (drawing), types of crafts, blacksmith's craft, *sannonpazlik*, handicrafts.

Марказий Осиё узоқ асрлар мобайнида халқларнинг анъанавий ҳаёти ва урф-одатлари билан чамбарчас боғлиқ хунармандчиликнинг йирик марказларидан бири бўлиб келган. Қолаверса, уста хунармандлар турли касб-хунарларнинг бадиий ва техник усуллари, безаклари, анъаналарини яратиб, такомиллаштириб, уларни ўз шогирдларига етказишган.

Шунингдек, узоқ йиллар давомида шаклланган ва тараккиёт босқичларини бошидан кечирган ўзбек халқ хунармандчилигида уста-шогирд анъаналарини ўрганиш ҳамда бугунги кун замонавий хунармандчилигидаги кўринишлари билан солиштириш, қадимий анъаналарни модернизация қилишда ва ёш авлод онгида миллий кадриятларга садокат руҳини шакллантиришда, ўша анъаналарни қайта тиклаш, уларда касбий малака, маҳоратларни оширишда ҳам катта аҳамият касб этади. Айниқса, хунармандчиликнинг ривожланишида инсон омили муҳим бўлиб¹, уста-шогирд муносабатлари эса алоҳида ўрин тутган.

Жумладан, ўзбек анъанавий хунармандчиликнинг ўзига хос хусусиятларидан бири - маълум бир соҳа хунармандларининг муайян ижтимоий ташкилотга эга бўлишидир. Бу ташкилотлар ўзига хос жамоатчилик анъаналарига таянган махсус уюшмаларга бириккан бўлиб, хунармандчилик техникаси ва ишлаб чиқариш характери билан боғлиқ равишда ўз ҳамкасблари манфаатини кўриқлаш мақсадида ташкил топган. Ўзбек хунарманд-усталари ўз уюшмаларига эга бўлиб, бу уюшмалар маҳаллий аҳоли орасида “касаба” деб аталган². Касабалар хунармандчиликни ташкил этишда ўзига хос ички бошқарув органи сифатида муҳим ўрин тутган. Хоразмда касаба аъзолари “улпагарлар” дейилган³.

Қашқадарёда эса касабанинг ишлари билан шуғулланувчи киши марказда бўлиб, у бобо, яъни катта бобо деб аталган⁴. Шаҳрисабз шаҳрида эса металга ишлов берувчиларнинг бошлиғи, яъни *голиб* нафақат Шаҳрисабзлик темирчиларнинг балки, Китоб, Яккабоғ, Чирокчи туманлари ва бошқа дашт, чўл ва қишлоқлардагиларнинг ҳам бошлиғи саналган⁵. Катта бобо бир неча цехларнинг бошлиғи ҳисобланиб, уларни ҳаттоки, Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ ва Чирокчи кулоллари ҳам бош бўлишгани ҳақида кекса хунармандлар эслашади⁶. Уларнинг айтишига қараганда, энг сўнгги кекса бобо Шаҳрисабзда яшаган. Уни юқоридаги шаҳарларнинг кулоллари сайлашган. Уни сайлашаётган пайтда цехда йиғилганлар йигирмата лаълида - (бист лаъли) турли хил ширинликлар, тортиқлар ва матолар олиб келишган⁷. Катта усталар бу поднослардаги ширинликлар билан оғалиқнинг олдида боришиб, унга катта бобони сайлашганликлари ҳақида ҳисобот берганлар. Оғалиқ уларни қабул қилган ва меҳмон қилиб сайланган бобога халат, чопон кийдирилган. Оғалиқ эса катта бобо сайлангани ҳақида амирга хат ёзган ёки шахсан етказган. Амир эса сайланган катта бобо учун у қайси хунармандчилик тури учун сайланган бўлса, унга махсус ёрлиқ юборган. Оғалиқ эса буни бобога етказган. Бобо цехлардаги барча ечилиши лозим бўлган муаммоларни ҳал этган, бироқ катта усталарни жойларига тайинлаш учун эса доимо оғалиқ билан маслаҳатлашган. Оғалиқ (Шаҳрисабзда оғалиқ, Қаршида оғалук)лар ҳам ўз навбатида сайланишган. Уларни халқнинг энг сара вакиллари сайлашганки, бу вакиллар ҳам халқнинг тарафдорларидан бўлиши керак эди. Ва улар ўз навбатида беклардан ҳеч қандай ёрдамсиз ўзлари амалга оширишган. Боболар қайсики кўплаб уста ва ишчилар, яъни *луччаконлар* – камбағаллар, қашшоқлар, бева-бечоралар бор цехларда юқори лавозимга эга бўлган.

¹ Тойнби А. Ж. Постигение истории. – М., 1991. – С.247.

² Пещерова Е.М. Гончарное производства Средней Азии.-М-Л.:АН СССР,1959. с.311

³ Тураева С.Р. ХУШ асрнинг иккинчи ярми – XIX асрнинг 70-йилларида Хива хонлиги хунармандчилиги тарихи. Тарих фанлари ном. дараж. олиш учун ёзилаган дисс. - Тошкент, 2010. - 139-бет.

⁴ Пещерова Е.М. О ремесленных организациях Средней Азии в конце XIX \ начале XX в. // КСИЭ. Вып. XXXIII. 1960. М., с.41.

⁵ Ўша ерда.

⁶ Дала ёзувлари. Шаҳрисабз тумани. 2010 йил.

⁷ Бу ҳадя Ценкирнинг айтишича соврин деб аталган. J.Zenker. Dictionnaire turc-arab-person. Leipzig, 1886, p. 494.

Заргарликда боболар туманлардаги цехларнинг бошлиқларисиз сайланган ва уни қози калон(Бухоронинг олий суди)га тақдим этганлар. Қози калон қачонки амирдан шаҳодатнома олгандан кейин сайланган бобонинг номига ёрлик юборган.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Марказий Осиёда бундай ҳунармандчилик уюшмалари Х асрлардаёқ мавжуд бўлган экан⁸. Бундан ташқари, бундай қасаба уюшмаларнинг пайдо бўлишига йирик ҳунарманд – савдогарлар ҳам сабаб бўлган. Улар асосан четдан рақобатчининг пайдо бўлишини ҳоҳламаганлар, шу сабаб ҳунармандчилик уюшмаларида бир қанча уста-ҳунармандларга бош бўлиб маҳсулот ишлаб чиқарганлар. Ҳунармандчилик устахоналари асосан маҳалла-гузарларда жойлашган бўлиб, ҳунармандларнинг ўзлари ҳам шу гузарларда яшашган⁹. Ҳатто, бозорда ёки савдо расталарида яқинроқ ерда жойлашган алоҳида дўкон ҳамда устахоналарига эга ҳунарманд уюшмалари ҳам мавжуд бўлган.

Маълумки, Марказий Осиёда ҳунармандчиликнинг турлари, хусусан *мато тўқими* (*тўқувчилик*), *каштакчилик*, *зардўзлик*, *гиламдўзлик*, *бўёқчилик*, *мисгарлик*, *дегрэзлик*, *темирчилик*, *заргарлик*, *кулолчилик*, *ёғоч ўймакорлиги* ва бошқа бир қатор ҳунар турлари бўлганки, уларда моҳир ҳунарманд-усталарнинг эстетик диди ва маҳорати акс этиб туради. Албатта, бу усталар узок ривожланиш йўлини босиб ўтган бўлиб, уларда ўзига хос анъана ва ишлаб чиқариш усуллариининг бетакрор услубга эгалиги, буюм шакллари, безаклари билан ажраб турадиган ҳунармандчилик мактабларини вужудга келтирган. Шу боис ҳам йирик-йирик ҳунармандчилик марказлари ўртасида узлуксиз маданий алоқалар туфайли улар яратган асарларда ўзаро ўхшашлик ва яқинликлар мавжуд бўлганлигини кўрсатади.

Ҳунармандчилик уюшмалари қошида бобо ва оқсоқол турган бўлиб, бирлашма фаолияти махсус ҳужжат, рисола¹⁰ асосида амалга оширилган. Рисолада соҳага оид ахлоқий, ҳуқуқий ва ижтимоий нормалар шариат қонунларига асосланган ҳолда баён этилган. Жумладан, мазкур ҳужжатда технологик жараёнлар, маҳсулотларнинг турлари, сифати, меҳнат қуроллари ва ҳунармандчиликнинг ушбу соҳасига оид турли хил урф – одат ва маросимлар батафсил ёритилади. Рисолада баён этилган масалалардан ташқари, ривоят ва ибратли матнлардан ҳам шогирдларни тарбиялаш мақсадида фойдаланилган. Шунингдек, рисолада уста ва шогирд мажбуриятлари ҳам белгилаб қўйилган бўлиб, унга кўра уста ўз шогирдига шариат, тариқат илмидан сабоқ бериши, уни тарбиялаши, ўз ҳунарини пухта ўргатиши лозим бўлган бўлса, шогирд эса ўз мажбуриятига кўра устозини ҳурмат қилиши, унга самимий муносабатда бўлиши ва устанинг руҳсатисиз устахонани тарк этмаслиги керак бўлган¹¹.

XIX асрнинг охири – XX аср бошларида ўлкамиз ҳудудида мавжуд бўлган барча ҳунармандчилик бирлашмалари ўзининг асрлар давомида шаклланиб келган урф-одат ва маросимларига эга бўлган. Бу бирлашмалар Ғарбий Европа мамлакатларининг ҳунармандчилик бирлашмалари каби ягона мақсад яъни, ҳунармандлар манфаатларини ва уларнинг фаолиятини ислоҳ қилиш йўли орқали ҳимоя этишдан иборат бўлган¹².

⁸ История народов Узбекистана.-Т., 1950.-Т.1.с.224

⁹ Қадимги Кеш – Шахрисабз тарихидан лавҳалар.Т.,1998.б.172

¹⁰ Батафсил қаранг: Комаров П.А. Несколько слов о рисола // Туркестанские ведомости., Ташкент,1901,№45., Гаврилов М.Ф. Рисола сартовских ремесленников.Т.,1912.Его же. О ремесленных цехах Средней Азии и их статусах- рисола // Изв. Среднеазиатского комитета по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы. Вып.III.Т.,1928.,С.354-357.; Сухарева О.А. Рисола как исторический источник // Источниковедение и текстология средневекового Ближнего и Среднего Востока., М.,1984.,С.201-215 и др.

¹¹ Атаджанова Д. Рисола – источник по изучению отдельных отраслей истории ремесла // O'zbekiston tarixi. Т.,2005.№2.С.82.

¹² Пешерова Е.М.О ремесленных организациях Средней Азии в конце XIX – начале XX вв.... С. 315.

Ўрта аср цехларида бундай фаолият асосан, аъзолар билан иктисодий муносабатларда асосий роль ўйнайди. Жумладан, Ўрта Осиёга хос бўлган кўринишлар системали(тизимли) ёрдам тарзида цех ҳунармандларига хўжалик мақсадларда, уюштирилган жамоавий тарздаги ёрдамдир. Бирлашмаларда ҳунармандлар жамоавий тарзда битта ишлаб чиқаришга уюшган бўлиб, бу анъаналар бугунги кунгача ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Бирлашмалар асосан четдан у ёки бу ишлаб чиқариш учун ёрдам сўраши, битта турдаги икки ҳунарманднинг маҳсулот ишлаб чиқариши кўпайишига кўмаклашиш, маънавий баъзан ҳуқуқий жавобгарлик, эҳтиёткорлик билан буюртмани тез бажарилиши, ишлаб чиқариш ва ҳунармандлар ўртасидаги ўзаро ҳисоб-китобларни назорат қилишга ўхшаш масалаларни ҳам ҳал этган.

Ҳунармандчилик оқсоқоллари ва саркори ёки ишбошчилари, бугунги кунгача алоҳида ҳунармандлар гуруҳларида ҳам мавжуд бўлиб, битта умумий машғулоти остида бирлашиб, маъмурий ташкилий ишларни бажарганлар. Қолаверса, ҳукумат бошқаруви ва ҳунармандлар орасидаги воситачи ҳисобланиб, баъзан "софдил даллол" сифатида уларнинг савдо ишларида ҳам иштирок этган¹³. Демак, ўз-ўзидан кўриниб турибдики, оқсоқол цехнинг малакали ва "мўйсафид"ларидан бўлиб, шариат қоидалари, ўтмиш васиятларнинг ҳимоячиси ҳамдир. Шунингдек, Ўрта Осиё цехларида маҳсулот айироқлашни тартибга соладиган ва бу ҳаракатларни бирдек ушлайдиган, бир хил турдаги ва бир вақтда яратиладиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришда цех аъзоларини тузиш ёки улар ишлаб чиқарадиган маҳсулотларни сони, миқдорини чегаралайдиган иш юритувчи киши ҳам ҳисобланади.

Ҳунармандчиликка оид урф – одат ва маросимларнинг аксарияти, аجدодлар култи билан боғлиқ ҳолатда бўлган. Маҳсулот ишлаб чиқарувчилар асосан усталар, ёлланма усталар ва шогирдлардан иборат бўлган. Бобо уюшма, яъни касаба бошлиғи бўлиб, обрўли ҳунармандлар ичидан сайланган ва аксарият ҳолларда умрини охиригача шу лавозимда турган¹⁴. Бобо лавозими асосан XIX – XX аср бошларигача сақланиб қолган. Бошқа бир қатор ҳунармандчилик турлари, жумладан, темирчилик, дегрезлик, мисгарлик, ўймакорлик, кўнчилик ва бошқа касаба бошлиқлари *оқсоқол* ёки *голиб* деб ҳам номланган¹⁵. Ўрта Осиё ҳунармандчилик бирлашмаларига хос оқсоқол лавозими, Туркиянинг цех корпарацияларида "*оға-уста*"¹⁶ номи билан юритилади.

Кулолчилик ҳамда тўқимачилик устахоналарида ҳам бобо, ҳам *оқсоқол* лавозими мавжуд бўлган бўлиб, иккаласи ҳам уста- ҳунармандлардан сайлаб қўйилган. Касабанинг ҳақиқий бошлиғи бобо бўлиб, оқсоқол унинг ёрдамчиси саналган. Бобо ёки оқсоқолни сайлашда уюшманинг барча аъзолари иштирок этишган. Оқсоқолликка тайинланувчи устанинг ёши аҳамият касб этмаган ва у умр бўйи шу лавозимда қолмаслиги ҳам мумкин бўлган. Оқсоқол уюшма аъзоларининг норозилиги билан лавозимидан четлаштирилиши ёки бобонинг ўлиmidан кейин унинг ўрнига янгиси сайланиши ҳам мумкин бўлган. Жумладан, заргарларда уюшма бошлиқлари саркор деб номланган ва улар кўпинча сарой амалдорларидан бўлган¹⁷.

Маълумки, боболар уюшма аъзолари олдида ушбу ҳунармандчилик соҳаси пири номидан иш тутган. У бошлиқ сифатида шогирдларини усталикка қабул қилишда фотиҳа берган, устоз кўрмаган ҳар қандай шогирдни яъни уюшма устаси қилиб қабул

¹³ Бухоронинг Вобкент тумани оқсоқоли роли ҳақида қаранг. Современ. Кишлак Ср. Азии. В.ІV стр. 141.

¹⁴ Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства (Историко-этнографические очерки).- Т.,1958.с.100-107.

¹⁵ Пешерова Е.М. кўрсатилган асар...316-бет.

¹⁶ Гарбузова В.С. Эвлия Челеби о стамбульских ювелирах ХУІІ в // Труды отдела истории культуры и искусства Востока. Т. III. - Л., 1940. - С. 314-324.

¹⁷ Сухарева О.А. Позднефеодальный город Бухара конца XIX- начала XX века.-Т.,1962.с.54

* Пойкор- бобонинг хизматиди бўлган юкори табақа ахлидан тайинланган ёш хизматчи ҳисобланган.

қилиш ҳам фақат бобо томонидан ҳал этилган. Бундан ташқари, бобонинг қўл остида уюшманинг барча халифалари бириккан бўлиб, улар деярли бобонинг уйида яшашган. Шунингдек, бобо оқсоқол ва халифалар ўртасидаги келишмовчиликларни ҳам ҳал қилган, ёрдамга муҳтож ёки бемор халифалар бўлса, уларни қўллаб-қувватлаган. Баъзи бир боболар бой-бадавлат бўлиб, нафақат ўз уюшмаси балки бошқа хунармандчилик уюшмалари аъзолари томонидан катта хурматга сазовар бўлиб, ночор аҳволда бўлган касаба бошлиқларига ёрдам берганлар. Ҳаттоки, ишчи кучига муҳтож бўлган уюшмаларга ишчилар жўнатилиб турилган. Баъзи ҳолларда боболар халфалар билан устахона бошлиқлари орасидаги келишмовчиликларни ҳам бартараф этишда ёрдам беришган. Бу муаммолар бобо пойқори* орқали ҳал этилган. Пойқор бобонинг барча топшириқларини бажарган, яъни ёлланма ишчиларни ишдан бўшатган, уста керак бўлган устахоналарга ишчиларни ҳам жойлаштирган. Улар ўз хизмати учун келишаолмаётган ҳар иккала томондан икки танга-дан ундириб олишган. Вазият аниқланиб, келишмовчилик устахона бошлиғи зарарига ҳал этилган, баъзида устахона бир неча кунга ёпиб ҳам қўйилган. Бобонинг қўл остида нафа-қат хунармандлар, балки савдогарлар ҳам бириккан. Масалан, тўқимачилик устахона-ларида матоларга берилган буюртмалар фақат бобо орқали ўтган. Юқори табақа вакил-лари ўз буюртмаларини боболарга етказган ва тайёр маҳсулот ҳам олдин унинг кўригидан ўтиб, буюртмачига етказиб берилган.

Оқсоқоллар уюшма назоратидан ташқари, бозор билан боғлиқ масалалар билан ҳам шуғулланганлар. Улар маҳсулот сифатини назорат қилган, ҳамда ушбу маҳсулот сифатига яраша сотилишини таъминлаган. Улар иштирокида алоҳида усталар билан буюртмага оғзаки шартномалар тузилган. Ўз хизмати учун оқсоқоллар йилига тўрт марта бир бозор кунининг бутун фойдаси ҳисобига ҳақ олган. Алоҳида олинган бундай кунларда даромаддан кимдир ўмариб кетмаслиги учун каттиқ назорат қилинган. Кейинчалик йирик шаҳарларда бобо бошқаруви йўқолиб, уларнинг ўрнини оқсоқол ва ғолиблар эгаллаган¹⁸. Чеккароқ ўлкаларда бобо лавозими касаба бошлиғи, пирлар ўринбосарлари сифатида уюшмалар қанча фаолият кўрсатган бўлса шунча вақт мавжуд бўлган.

Ўлкада мавжуд хунармандчилик турларининг бошқарув тартиби жамият бошқарувининг маълум бир соҳадаги содда идора қилиш усулига асосланган бўлиб, у аср-лар давомида такомиллашиб давр руҳига мослашиб борган. Рус босқини натижасида ўлка-га капиталистик муносабатларининг кириб келиши, хунармандчилик корхоналарининг йириклашуви, товар-пул муносабатларининг аҳоли ҳаётида катта ўрин эгаллаши хунар-мандларнинг идора усулини маълум бир ўзгаришларга олиб келган. Ўз навбатида, шу вақтгача амал қилиб келган бобо ва оқсоқол хизматида бўлган эҳтиёжнинг камайиб бори-ши, шогирдларга хунар ўргатиш учун маълум миқдорда ҳақ олини бошланиши, усталар-нинг кўплаб масалаларни шаҳар, уезд маъмурияти билан яқка тартибда ҳал қилишга одатланиши юқоридаги талаблар аста-секин издан чиқишига сабаб бўлди. Аммо шунга қарамасдан, хунармандларнинг ўзини-ўзи бошқариш тартиби ўлканинг сиёсий-иқтисодий ҳаётида муҳим ўрин тутди ҳамда хунармандчилик соҳаларининг сақланиб қолиши ва бизгача етиб келишида муҳим аҳамият касб этди.

Хунармандчилик уюшмалари уюшма бошида бобо (кулолчилик, тўқимачилик, нонвойчилик, отбоқарларда), оқсоқол ёки ғолиб (темирчилик, дурадгорлик, кўнчилик ва бошқаларда), устакор яъни устахона эгаси ва унинг фарзандлари, қариндош-уруғлари, кейин халфалар, шогирдлар тартибдаги хунармандлар гуруҳидан ташкил топган. Четдан келган ёлланма ишчилар *халфа* деб номланган. Уларнинг шогирдлардан

¹⁸ Пешерева Е.М. кўрсатилган асар...с.317.

фарқи шундаки, халфалар асосан шогирдликдан юқори даражага кўтарилган уста ҳунармандлар бўлиб, ўзларининг устахоналарига эга бўлмаганликлари учун ҳунармандчилик уюшмаларида ёлланиб ишлаганлар(улар деярли ўз усталари кўлида меҳнат қилган¹⁹) ва иш ҳақи олишган. Унинг шогирддан фарқи шундаки, у анча эркин бўлган, иккинчидан, уста билан келишувга мувофиқ иш ҳақи олган. Халфа истаган пайтида ўз устасидан кетиб ишлаши ва бошқа устага ёлланиши мумкин эди.

Пешерова Е.М.²⁰ манбаларни таҳлил этар экан, бир қатор тадқиқотчиларнинг *халфа* терминига изоҳига қўшилмайди Унингча, халфа бу бир неча олимларнинг фикрича шогирд эмас, балки бошқалардан фарқли ўлароқ, ёлланма ишчидир. Яъни, у келишилган иш ҳақи эвазига ёлланиб ишлайдиган ишчи ҳисобланади.

Корхона бошлиғи уста деб юритилиб, унинг кўл остида бир неча халфа, яъни ёрдамчи ва шогирдлар касб – ҳунар ўрганар ҳамда ҳунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқарар эдилар²¹. Одатда, шогирдлардан ёрдамчи ишчи кучи сифатида корхонадан таш-қари, уй хўжалигида ҳам кенг фойдаланиларди. Малакали усталар ҳар кимни шогирд қи-либ олавермас ёки шогирдликдан халифаликка кўтармас эдилар. Масалан, ўша даврнинг таниқли ҳаттотлари ёки наққошларига, заргару зардўзларига, фақат бой хонадонларнинг фарзандларигина шогирд бўла оларди. Шу боис ҳам ҳунармандлар шаҳарнинг маданиятли табақаси гуруҳига мансуб кишилар эдилар.

Ҳунармандчилик уюшмаларида касаба уйи-тақия мавжуд бўлиб, у қўллаб-қувват-лаш, таянч, бошпана, дам олиш жойи деган маъноларни англатган. Тақия одатда, кўпгина ёлланма ишчиларга эга бўлган уюшмаларда мавжуд бўлган. У уюшма аъзолари томонидан йиғилган пул ҳисобига қурилиб, яшаш хонаси – хужралардан ва чойхонадан иборат бўлган. Унда вақтинчалик бошпаналар ҳам мавжуд бўлиб, шаҳарга иш излаб келган ёл-ланма усталар яшаганлар. Юқори малакали усталар тақияда яшамаганлар, улар ишлатиш-га олиб келган уста уйида яшаган. Тақия шунингдек, уюшма клуби вазифасини бажариб, у ерда ишчилар ва ҳунармандлар ҳордиқ чиқарганлар²².

Ўрта Осиёнинг барча шаҳарларидаги каби Бухорода ҳам халфаларга бўнак - пиндисиз қарз бериш удуми мавжуд бўлган. Қарздор халфа бошқа устахонага ўтиши таъқиқланган ва фақатгина бошқа устахона эгаси унинг қарзини узиб, ўзига ўтказиши мумкин бўлган. Бўнак асосан кўп сонли ёлланма ишчи кучи керак бўлган уюшмаларда, асосан этикдўзлар, тўқимачилик устахоналарида ва қисман кулолчиликда мавжуд бўлган. Бу анъана мисгарлар, заргарлар ва зардўзларда учрамаган, чунки уларда халфалар деярли бўлмаган. Мисгарлар шогирдларини маълум даражада касбга ўргатганларидан сўнг, усталикка фотиҳа бериб, уларга устахоналар очишга кўмаклашганлар ёки ўз устахонала-рида уста билан бир қаторда ишлашларига рухсат берганлар²³.

Ҳунармандчилик уюшмалари аъзоларининг қуйи табақаси вакили шогирдлар бўлган. Шогирдлар четдан устага ёшлигидан ҳунар ўрганиш учун ёлланиб, 5-15 йил давомида ёрдамчи ишларни бажариб туришга мажбур бўлган. Улар иш ҳақи олиш ҳуқуқига эга бўлмаганлар ва асосан қора ишларни бажарганлар. Уларнинг маълум иш вақти белгиланмай, тонг отгандан кун ботгунгача давом этган²⁴. Заргарлар ва зардўз уста-лар четдан жуда кам ҳолларда шогирдликка олинган. Бу ҳунармандчилик турларида асосан касб-ҳунарни мерос қолдириш удуми мавжуд бўлиб, деярли барча заргар ва зардўзлар устазодалар бўлган. XVI асрда шогирдликка олиш тўғрисидаги шартномалар

¹⁹ Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти. Шеробод тумани. 2009 йил.

²⁰ Пешерова Е.М. Из истории цеховых организаций в Средней Азии....С. 34-35.

²¹ Ўзбекистон Республикаси .Энциклопедия.Т.,1997.Б.138.

²² Пешерева Е.М. кўрсатилган асар...с.327

²³ Пешерева Е.М. кўрсатилган асар...с.321

²⁴ Мукминова Р.Г. Очерки по истории ремесла в Самарканде и Бухаре вXIV веке .-Т.,- с 154-157.

ёзма тузилганлиги ва шогирдлик муддати қисқарок (5 йил муддатгача) тузилганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд²⁵.

XIX-XX аср бошларида эса заргарликда ҳам четдан олинган шогирдлари мавжуд бўлгани, ҳунар ўрганиш муддати эса 10 йилдан 15 йилгача чўзилган ва ёзма ҳужжатлар имзоланмагани борасидаги маълумотлар адабиётларда учрайди²⁶.

XX аср бошларида шогирдларнинг аҳволи анча яхшиланган бўлиб, ҳунармандчилик корхоналарида ишлаётган 17 ёшгача бўлган шогирдлар умумий овқатланиш вақтидан ташқари 3 соат мактабда ўқиб келишга ҳақли бўлган²⁷.

Шогирд йиллар давомида ҳунар ўрганиб, маълум даражага эришгандан кейин уста унга усталик учун фотиҳа ва ўрганган ҳунарига қараб унинг қўлига иш қуроли ҳамда бир марта бирор буюмни ишлаб чиқаришга етадиган хом-ашё берган . Шогирдлар устазода бўлса, фотиҳа олгандан кейин устози ёнида ёки бирор бир устахонасида келишув асосида ёлланиб ишлаган²⁸.

Ўзбек ҳунармандчилиги билан боғлиқ анъана, урф-одат ва маросимлар алоҳида локал аҳамиятга эга бўлган. Жумладан, Ўзбекистон жанубий ҳудудлари (Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари)да ҳар бир ҳунарманд усталар сафига кириши учун ўз ўрнида анъаналарга мувофиқ, аввал шогирдлик курсини ўташи керак бўлган. Бунинг учун, у ўз устозидан "фотиҳа" олиши керак, иккинчидан эса урф-одатни бажариши керак, яъни "арвоҳи-пир маросимини"²⁹ ўтказиб, ҳунармандлар биродарларига тортиқлар улашиши, ўтган ҳунар пирлари ҳақида дуо қилиш, катта усталарга совғалар тортиқ қилиш, учинчидан белбоғ боғлаш маросимидан ҳар бир уста ўтиши шарт бўлган. Бу "камар-банд ва миён-банд" акти ҳисобланади³⁰.

Ҳунарманд-уста учун бу уч шарт ниҳоятда муҳим бўлган. Кўпгина ҳунармандчи-лик анъаналари, хусусан устозга миннатдорчилик билдириш, ундан дуо олиш анъанаси ҳунармандчилик рисолаларида сақланиб қолган "камарбанд", "камарбаста"(камар боғлаш ва камар олиш) тартиб қоидалари билан боғлиқдир³¹. Асосан, "камарбаста" термини маъ-лум касб сирларини эгаллаган ҳунармандларга нисбатан ишлатилган. Афсуски, эндиликда бу одатларнинг аксарияти унутилиб кетган.

Бухорода ўз анъаналарини сақлаб қолиш кўпроқ металлга ишлов берувчиларда- (темирчилар, мисгарлар, чўян қуювчилар), тўқувчилар ва этикдўзларда сақланиб қолган³². Масалан, кўнчилар ва этикчилар ҳам ўз анъаналарига кўра уста-шогирд муносабатларига амал қилиб, ўз ишини бошлаш ва устахона очиш, мустақил пул топиши учун устозидан "фотиҳа" олган. Бундан ташқари, уларда ҳамон йилда бир марта умумий йиғилиш "анжу-манлар" ўтказиб турилган. Бундай анжуманларда ҳам янги усталарнинг қўшилиши, "арвоҳи пир" маросимини ўтказилиши, пирларга атаб

²⁵ Мукминова Р.Г. Социальная дифференциация населения городов Узбекистана конец ХУ-ХУІв.-Т.:Фан, 1985. с.81

²⁶ Сухарева О.А. Кўрсатилган асар.с.161; Гулямов Я.Г. Из истории организации ремесла в Ферганской долине.....с.29

²⁷ Ўз.Р.МДА.Фонд И-1.опись-12. Дело-.1775.

²⁸ Пешерова Е.М.О ремесленных организациях Средней Азии вконец XIX – начале XX вв.Краткое сообщения инс.этнологии.- М - Л.,1960.- Вып. XXXIII. с.311-317.

²⁹ Грузин цехларида бу маросим "худо оши" ёки "худо учун ош пишириш" деб аталади.// Соврем. Кишлак...с. 140-144.

³⁰ ("опаясанию поясом и перевезке им своей поясицы"). Бугунги кунда "белбоғ боғлаш" ишга кадам қўйиш бўлиб, бу икки жараён устага бағишланган маросим ҳисобланади. Тўқувчилик рисоласига кўра, пайғамбар Сиф(библияга кўра) 21 ёшида устозига белбоғ боғлаган, 40 ёшида унга шогирди белбоғ боғлаган. Бу "усталик белбоғи" баҳрама матосидан қилинган. Қаранг: Пещерова Е.М. О ремесленных цехах Средней Азии в конце XIX - начале XX в...С.39.

³¹ Атаджанова Д. Ремесленный обряд «камар басте»(посвящение учуника в мастера)в Средней Азии. / San'at. 2009. №1. С.2.

³² Современный кишлак Средней Азии. Вып. IV. Вобкентская волость. Т., 1926. Стр. 140-141.

худойи қилиш, уларга атаб тортиқ-лар пишириш, кекса ва ҳурматли усталарга чопон, тўн ва халатлар кийдириш биргина "белбоғ боғлаш" маросимининг ўзини сақланиб қолганлигини ҳозиргача ҳам кўриш мумкин. Замонавий усталарнинг ҳақиқий уста номини олиши учун аввало бу маросимни ўтказиши керак бўлган.

Таъкидлаш жоизки, уста агар ҳунарманднинг бирон-бир аждоди ёки уруғидан уста ҳунарманд бўлса, бу маросим ўтказилган. Агар шогирд устанинг ўғли ёки қариндоши бўл-са, унинг фақат фотиҳа олиши етарли ҳисобланган. Бундай пайтда уста обрўли усталарни таклиф қилиб, устахонанинг ўзида зиёфат уюштирган ва шогирдини ишини намойиш этиб, дуо қилиб, унга мустақил ишлашга рухсат берган³³.

Ўзбек ҳунармандчилигига оид урф-одат ва маросимларнинг аксарияти аجدодлар култи билан боғлиқ ҳолатда бўлган. Ушбу ҳолат айниқса, уста томонидан ўз шогирдига фотиҳа бериш маросимида, аждодлар руҳига миннатдорчилик билдириш кўринишида содир бўлади. Шунингдек, анъанавий ҳунармандчиликнинг ҳар бир соҳасида ҳунарнинг муқаддас ҳисобланиши ва авлоддан-авлодга ўтиб келиши маросимини ҳам аждодлар култи билан боғлаш мумкин. Рус тадқиқотчиси А.Кун томонидан XIX асрнинг ўрталарида Хоразмда ота вафотидан сўнг, ҳунар катта ўғилга ўтиши маросими мавжуд бўлганлиги келтирилиб ўтилади³⁴. Ҳар бир ҳунарманд уста ўз касбининг нозик сирларини биринчи навбатда ўз ўғлига ўргатиб келган, яъни ҳунар билан боғлиқ сирларни оиладан ташқарига чиқармасликка ҳаракат қилинган. Бу одат, асосан темирчиларда кўпроқ учрай-ди.

Усталар сулоласига мансуб шогирд усталикка тавсия қилиш маросимидан ўтиши шарт эмас. Чунки, темирчилар фарзандларига ўз ҳунарларини болаликдан ўргатишган ва 15 ёшга тўлганларида катта усталар билан ёнма-ён ишлашган³⁵. Европанинг баъзи давлатларида ҳам устанинг шогирдлари асосан унинг оила аъзоларидан бўлган³⁶. Устанинг қариндошлари ҳам устахонага шогирд тушишда алоҳида имтиёзга эга бўлишган. Устанинг хотини ва болалари фақат шогирдлик даврини ўтаса шунинг ўзи етарли бўлган. Улар пул тўлашмаган, зиёфат беришмаган ва устахона асбоблари ва ускуналари уларга мерос қолдирилган. Устанинг беваси эса устахонага эгалик ҳам қилган ва эрини ишини давом эттириш ҳуқуқини ҳам олган³⁷. Бундан ташқари, Хивада бу маросимни ўтказишда уста ва шогирд ўртасида рози-ризалик ҳам сўралади ва маросим якунида шогирд ўз устозига чопон кийдириб, калантар (Хивада устахона бошлиғи)га қўйлақ тортиқ қилади³⁸. Этикдўзлар устахонасида ўтказиладиган камарбаста маросимигача шогирд ишлаган маҳсулот бозорга чиқарилиб, маҳсулот устанинг қайси шогирди томонидан тайёрланганлиги айtilган. Агар маҳсулот сифатсиз бўлса, калантар шогирдини бозордан қувиб юборган ва маҳсулот йиртиб ташланган.

Қашқадарёнинг Қарши ва Шаҳрисабз шаҳрида металлга ишлов берувчилар Бобога атаб доимо маълум бир даврда маросим худойи - *саннонгарлик* \ *саннонпазлик* ўтказиб туришган. Бу худойи маросими 2-3 йилда бир марта қилиниб, унда асосан ҳунармандларнинг жамоавий ишлари, уларнинг ҳунар пирлари раҳномалиги остида қандай кечаётганлиги борасидаги масалалар кўрилган. Саннонпазлик маросимида

³³ Сванидзе А.А. Ремесло и ремесленники средневековой Швеции (XIV-XV вв.). Москва, 1967. С. 244-246.; Он же. Наемный труд и трудовая этика в ремесленных цехах Швеции: уставные принципы. / Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 2. Жизнь города и деятельность горожан. М., 1999. С. 1-20.

³⁴ Кун А. Поездка по Хивинскому Ханству в 1873 г. ИРГО. Т.Х, вып. I. 1874. С.57.

³⁵ Атаджанова Д. Ремесленный обряд «камар басте»(посвящение ученика в мастера)в Средней Азии...С.2.

³⁶ Anton Spiesz. Statuty Bratislavských cechov. Dokumenty. Bratislava. Obzor, 1978. P. 508.

³⁷ Сванидзе А.А. Ремесло и ремесленники средневековой Швеции (XIV-XV вв.). ...С. 244-246.

³⁸ Джаббаров И.М. Ремесло узбеков южного Хорезма в конце XIX – начале XX в. // Среднеазиатский этнографический сборник. Вып. III. Ленинград. 1971. С. 131-132.

Қуръондан ва ҳунармандчилик низоми Рисоладан парчалар ўқилган, кимдир яна қўй ва эчки олиб келиб қурбонлик ҳам қилишган³⁹.

Саннонпозлик бу арвоҳи пир маросимининг ўзгинаси бўлиб, бу маросимга барча металлга ишлов берувчилар, яъни темирчилар, мисгарлар, заргарлар ҳам таклиф этилган. Маросимни салкин ва сўлим жойларда, баъзан металлчи усталарнинг қўрғонлари ёки мачит ҳовлиларида ҳам ўтказилган. Худойи маросими тайин қилинган кунда барча таклиф қилинганлар ташриф буюришган, кимгадир темир-терсаклар, қўмир ва бошқа маҳсулотлар керак бўлса, маросим куни тортиқлар ва пишириқлар билан бирга етказиб берилган. Бундан ташқари, оқсоқолга барча умумий ҳаражатлар учун бир қисм пул ҳам берилган. Келган одамлар юқорида ўтирган ҳурматли имом, бобо, оқсоқол ва катта усталар билан саломлашишган. Ҳамма йиғилгандан кейин Қуръон ўқилиб, рисола ва ҳунар пирларига сажда қилинган. Кейин устхоналарни таъмирлаш бошланиб, бу бир неча кун давом этган. Ҳар куни катта қозонда овқат қилинган ва барча ҳунармандчиликка алоқадор кишилар келишган, таом ейишгани учун бу маросимни оши худойи - қурбонлик оши деб аташган. Бунга амалга ошириш учун 20 яқин киши иштирок қилган. Бу худойини энг яхши уста ҳунармандлар амалга оширишиб, саннонганлик, худди байрамга ўхшаб ўтказилган. Иш охирида Қуръондан суралар ўқилиб, оқсоқол барча ишчиларга бир неча кун ўз иш жойларида ишламаганликлари учун иш ҳақи тарзида пул тарқатган. Катта усталарга ишлаш бепул бўлган, чунки қилинган бу худойи барча ўтган уста-ҳунармандлар руҳига аталган.

Бундай усталикка ўтиш маросими ёқут темирчиларида ҳам бўлиб, темирчи бўлишни ҳоҳлаган одам зарур асбобларни сотиб олиб ишни бошлайверган⁴⁰. Агар унинг ҳақиқий темирчи бўлиб етишиши устахонасида болғаларнинг тақиллаши ва босқоннинг овози эшитилган. Бу эса темирчилик устахонаси ўз устасига эга бўлганлиги билдирган. Кулолчиликда бу маросим сал бошқача ўтказилган. Яъни, уста кулол шогирди тайёрлаган маҳсулотни сотган ва тушган пулни камар баста маросими учун йиғиб қўйган. Умумий зиёфатдан сўнг усталикка номзод катта усталар қаршисида турган. У устахона рисоласини овоз чиқариб ўқигач, устахона бошлиғи номзодга белбоғ бойлаган. Сўнгра уста шогирдига кулолчилик асбобини совға қилиб, унга оқ фотиҳа берган. Шундан кейин уста ва шогирд устахона бошлиғи ва йиғилган кекса ҳунармандларга чопон ҳадя қилган⁴¹.

Туркияда ҳам шогирдни усталикка ўтказиш маросими мавжуд⁴². Унда шогирдлар етакчиси (Туркияда жўрабоши ҳисобланади) устахона аъзоларини тўплаб, “уч хошияли қизил энтари” кийган шогирдлар қатор ўтиришади ва маросимни очиш учун шайх оят-лардан ўқийди. Шогирдлар маросимгача калима келтиришиб, жўрабоши уларга белбоғ боғлаб қўяди⁴³. Бу маросимда уста ва шогирдлар ўртасида савол-жавоблар ўтказилиб, шогирднинг усталик мақомига қабул қилинганлиги эълон

³⁹ Пещерева Е.М. О ремесленных организациях Средней Азии в конце XIX – начале XX в....С.43.; Муаллиф қайди. Қашқадарё вилояти, Шахрисабз шаҳри. 2009 йил.

⁴⁰ Докторов П.И. Ремесло и кустарное производство якутов (История и современность). Якутск: Якутский государственный университет, 1999.С. 49-51.

⁴¹ Пещерева Е.М. Городское гончарное производство Средней Азии. Москва – Ленинград., 1959. С. 312-314.

⁴² Гордлевский В.А. Из жизни цехов в Турции. К истории Ахи // Азиатский музей. Записки коллегии востоковедов. Т. II. вып. 2. Ленинград, 1927. С. 239-243.; Он же. О футувет-номе(справка) / Избранные сочинения. Т. I. Исторические работы. Москва, 1960. С. 307-318.; Куравлев В.П. К организации ремесленных цехов в Турции // Социальная история народов Азии. Москва, 1975. С. 260-269.

⁴³ Ислам. Энциклопедический словарь. Москва, 1991. С. 231, 246.

қилинади. Тадбир устозга совғалар ином қилиш ва зиёфат билан якунланади. Афғонистоннинг Тошқўрғонида эндиликда усталлик маросими йўқ қилинган экан⁴⁴.

Қашқадарё воҳасида ҳунармандчилик доирасида ва деҳқончилик соҳасида *кайвони* деган атама ҳам учрайди. Бу атама тоғли тожиклар орасида катта оилалардан тайинланган аёл киши бўлиб барча аёлларга ишни таъминлаб берувчи бўлган⁴⁵. Кайвони катта ҳурматга лойиқ киши бўлиб, барча оилавий маросимларни ўтказишда маслаҳат берган. Бухоронинг текисликларида яшовчи тожикларида эса кайвони оиладаги барча дафн маросимлари ва байрамларни ўтказишда иштирок этиб, меҳмонларга совға беришда ва егуликларни тортишда маслаҳат берган. Бу мансаб ҳам баъзан оиладаги ва қишлоқдаги аёллар, қизлар ўртасида сайланган. Кайвони Фарғона водийсида *ходим*, Тошкентда эса *дастурхончи* деб аталган.

Қашқадарё вилоятининг туркитли аҳолиси орасида кайвони атамаси аёлларга нисбатан эмас, балки тожик оқсочлари ва турк оқсоқоллари билан тенгликда бўлган шунчаки катта ёшдаги эркалар қишлоқ ва маҳаллалардаги ҳунармандчилик цехлари масалалари билан мурожаат қилувчилар номланган. Бу атама бошқа ҳеч қаерда, қолаверса Ўрта Осиё ҳунармандчилиги соҳасида умуман учрамайди, фақатгина А.М.Беленицкий томонидан топилган Самарқанднинг ўрта асрларга оид қозилик ҳужжатлари орасида *коргар* термини учрайди⁴⁶. Унинг “Самарқанднинг ХУ-ХУІ асрлардаги ҳунармандчилик ташкилотлари” мақоласида: “Ҳунармандчилик ишлаб чиқаришида уста асосий бошчи - устахона хўжайини ва шогирд ўқувчи ҳисобланган. Демак бундан кўриниб турибдики, Ўрта Осиё шаҳарларида ҳунармандчилик устазодани билмаган, худди ўрта аср европаликларидегидек характерда бўлган. Уста ва шогирдлар қаторида коргар-ишчи номи ҳам келтирилиб, уни аниқлаш жуда мушкулдир”⁴⁷.

Беленецкий Ўрта Осиё цехларида шогирд шахсини билишмаган, фақатгина Ғарбий Европаникига ўхшаш тарзда бўлган дейди. Бизнингча бу мутлоқ нотўғри фикр, чунки қа-димдан Ўрта Осиёда ҳар бир ҳунармандчилик соҳасининг уста-шогирд анъанаси бўлган. Эҳтимол, унинг кузатишича, бу кўриниш бошқача номланган ҳам бўлиши мумкин. Нима бўлган тақдирда ҳам ўзбек миллий ҳунармандчилиги бу нарсани инкор этмайди. Балки, бу ёлланиб ишлайдиган ишчи *халфа-ҳунарманд* ҳам бўлиши ҳам мумкин. (- С.Д.) Қолаверса, ҳеч бир ҳунар уста-шогирд анъанасисиз давом этмайди. Буни ҳунармандчилик Рисолалари ҳам исботлайди.

Е.М.Пещереванинг маълумотларига кўра, у *коргар* атамасини қаршилиқ кўнчилардан эшитган, ва бу сўз ҳунармандчилик ишлаб чиқаришида ёлланиб ишлайдиган *халфалардан* бўлган, бироқ у ўзларининг одамларидан эмас балки бошқа ердан келганлар ҳисобланган⁴⁸. Одатда, шунинг учун бўлса керак Ўрта Осиё ҳунармандчилиги ва халфалар ҳақида ёзадиган этнографлар, тарихчилар ва иқтисодчилар бу ҳақда кўп ўйлашади.

Шуниси эътиборлики, нафақат эркалар, балки аёллар ҳам ўз касбини оила аъзолари ва шогирдларига мерос қилиб қолдиришган. Хусусан, каштачилик касби оқ фотиҳа бериш билангина ўтказилган ва кичикроқ зиёфат ҳам берилган⁴⁹.

⁴⁴ Centlivres-demont M. Un corpus de risola du Turkestan Afgan // Madrassa la transmission du savoir dans le monde musulman. Sous la direction de Nicole grandin et Mart Caborieau. Paris, 1997. 84-88.

⁴⁵ Пещерева Е.М. О ремесленных организациях Средней Азии в конце XIX – начале XX в....С.44.; Муаллиф қайди. Қашқадарё вилояти. Яккабоғ шаҳри. 2010 йил.

⁴⁶ Беленецкий А.М.

⁴⁷ Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Вып. ІУ. Москва–Ленинград, 1940. С. 46.

⁴⁸ Пещерева Е.М. кўрсатилган асар...44-бет.

⁴⁹ Дала ёзувлари. Шахрисабз тумани. 2010 йил.

Уста ўз шогирдига оқ фотиҳа бераётиб, вафотидан кейин унинг руҳи қўллашини айтган. Шогирд усталик мақомига эга бўлгач, топган маблағини бир қисмини бу дунёдан ўтган усталар руҳини шод этиш учун худойи қилиб турган⁵⁰. Шундай қилиб ҳунармандлар маросимлари орасида шогирднинг усталикка ўтиши алоҳида ўрин тутиб, шогирднинг маълум ҳунар тури билан мустақил шуғулланишида муҳим ўрин тутади. Айниқса, бугунги кунда Ўзбекистонда ҳам аёллар ҳамон каштачилик, тикувчилик, зардўзлик ва бошқа майда ҳунар турларини ўз шогирдларига ўргатиб келишмоқда. Қашқадарё воҳасида ҳам устахонага бағишланган маросим фотиҳа бўлган, яъни устознинг шогирдига берадиган дуоси ҳисобланади. Иккинчи маросим *камарбандон* деб номланиб, бу маросимда белбоғ тақиш ҳисобланади. Фотиҳани ташқаридан келган шогирд ўз отасидан эмас, балки ҳунар ўргатган устозидан олган. Бундан кейин эса фотиҳа олган шогирд ўз иш фаолиятини халфадек давом эттирган. Устози эса унга ўзини тутиб кетиши учун анча ёрдам берган ва у бирданига уста бўлиб ишлай олмаган. Шериклар ёрдамида устачилик ишларини олиб борган. Бу қоида фақатгина четдан келганларга хос бўлиб, ўз шахридан чиққан устазода фотиҳа олгандан кейин ҳеч қачон халфа бўлиб ишламаган. Фақат шерик сифатида иш олиб борган. Ўз шаҳаридан кетгандан кейин эса у халфадек иш юритган. Шунинг учун ҳам халфаларни фотиҳа олиб уста бўлиб чиққан. Аммо мустақил иш юритиш учун ҳали қуввати етмаганларни аташади.

Халфа билан камарбандонлар орасида, деярли фарқ бўлмаган. Қачонки икки маросим ўтказилиб, устозидан ажраб чиққан шогирд ўзи алоҳида устахона очиб мустақил иш юри-тиши мумкин бўлган. Шундагина у ўз устозлари билан бир қаторда ўтириб ўтган кетганларни эслашган. Чунки, уни катта боболарни дуосини олган ва камар бойлаган деб аташади. Унинг ўзи ҳам бир-иккита шогирд чиқариши лозим бўлганлиги учун ҳам *пахта силар* маросими ўтказилган, яъни улар усталар меросига содиқ қолиш учун. Бу маросимни ўтказилишидан мақсад, у кўпроқ ҳунар, дастгоҳ, кулолчилик ўчоқлари ёки чармчилардошқозонлари пири, руҳлари билан боғлиқ бўлиб, улар одамни “ушлаб қолиши” ёки “уриши” туфайли устахона ва унинг атрофида киши касалга чалиниб қолса деб ўйлашган. Шу сабаб ҳам касалликка чалинганлар тез-тез фолбинларга фол (пол - киши тақдирини олдиндан башорат қилиш - С.Д.) очириш учун ва касаллик тарихини билиш учун бориб туришган. Агар фолчи унга “сизни чармгарни пири ушлади” деса, у тезда бир сиқим пахта олиб устозларидан бирига мурожаат қилган. У борган одам устазода бўлмаса, у уни мен устазода эмасман, бошқа кишиникига боринг деб усталарникига юборади. Ва уста уни олиб борган пахта билан силаб, ўқиб қўядива пахтасини қайтариб беради. Касал одам пахтани уйига олиб келади ва бир неча кун устахонага қурбонликлар (ёғда қовурилган ислар, чалпақлар) ва пахтадан қилинган чироқ пиликлар (улар ҳам ёғ билан хўлланади) олиб боради. Чалпақларни ўша пайтда устахонада қайси усталар бўлса еган ва мойли пиликлар ёқилиб, ундан таралган ҳидга ҳунар руҳлари, пирлари озиқланган деб эътиқод қилинган.

Айрим усталар ўз шогирдлари учун талаблар ҳам ишлаб чиққанлар. Шогирдларидан покизаликни, иш вақтида чалғимасликни, эгри ва номаъқул ишларга қўл урмасликни, устозни руҳсатисиз бирон ножўя иш қилмасликни қатъий талаб қилганлар. Негаки ҳар бир ҳунарни ўрганиш ўта нозик дид, сабр- қаноат талаб қилган. Таълим муддатини ўтаган шогирд устозидан “оқ фотиҳа” олган. Шогирд уйига қайтишнинг ўзи бир маросим бўлган. Уни касб-ҳунар ҳомийларининг руҳи қўллаб юрсин деб “арвоҳи пир” маросими ўтказишган. Бу маросим шогирднинг зиммасига тушиб, уюшма аъзолари иштирокида унинг уйида ўтказилган. Устоз шогирдининг белига белбоғ боғлаб, мустақил иш бошлашга ижозат берган. Маросим кунда устозга бош-оёқ сарпо, тугун

⁵⁰ Сухарева О.А. Сузани – среднеазиатская декоративная вышивка. Москва. 2006. С. 44.

инъом қилинган. Бу тугунлардан бобо, оқсоқол ва пойкор ҳам қуруқ қолмаган. Борди-ю “оқ фотиҳа” олган шогирд иқтисодий жиҳатдан ночор бўлиб, мустақил иш бошлашга кўзи етмаса, устози уйида қолиб ишлашни сўраган. Бундай ҳолда унга халфа тарзида ишлаш ҳуқуқи берилиб, ҳар иккала томон ана шу шарт асосида иш ҳақини келишиб олган. Усто томонидан ўз шогирдига фотиҳа бериш маросимида, аجدодлар руҳига миннатдорчилик билдириш кўринишида яққол намоён бўлади. Шунингдек, ҳунармандчиликнинг ҳар бир соҳасида ҳунарнинг муқаддас ҳисобланиши ва авлоддан – авлодга ўтиб келиши (айниқса, зардўзлик ҳунари) маросимини ҳам аجدодлар қулти билан боғлашимиз мумкин. Бухоро усталарининг зардўзлик касбини ўғил отадан ўрганиб ва у фарзандларига ҳам ўргатган⁵¹. Ўғли йўқ оталар бу касбни энг яқин қариндошларига ўргатганлар. Зардўзлик касбини ўрганиш учун 10-12, айрим ҳоллардагина ундан каттароқ ёшдаги болаларни жалб этганлар. Болани уста олдида олиб бориш ўзига хос тантана бўлган. Боланинг ота-онаси ва қариндош- уруғлари бўй деган бўғирсоқ , ҳолвайтар қилиб, устанинг ҳузурига келганлар ва “боланинг эти сизники, суяги бизники”, қабилидаги гаплар билан устага топширганлар. Келтирилган пишириқлар ўша пайтдаёқ биргаликда тановул этилган. Уста болага ҳунар ўргатиш билан бирга бутун ўқиш давомида уни озиқ-овқат билан ҳам таъминлаб турган. Иккала келишувчи томонлар ўртасида ёзма шартномалар бўлмаган. Касб- ҳунар бепул ўргатилган. Янги шогирдга чинакам таълим бериш ишларини уста бирдан бошлавермаган. Дастлабки пайтларда шогирд уй юмушларига қарашган, устахонани супуриб сидиришган, сув ташиган, бозор-учар қилган, орадан бир йил ёки ундан сал кўпроқ муддат ўтганда унга тикиш сирлари ўргатила бошлаган. Шогирдга маблағ тўплаш борасида маълум қоида бўлмаган. Ҳунар ўргатиш муддати ҳам чекланмаган. Таълим бериш 4 йилдан 7 йилгача давом этган, бордию шогирд ўта қобилиятли чиқиб қолса, бундай малакали ишчисидан маҳрум бўлишни истамаган устоз уни 8-10 йилгача ҳам сақлаган. Бундай пайтларда шогирд оқсоқолни ўртага солиб, устаси тезроқ руҳсат беришини сўратган. Бордию шогирдни талаби ҳақ бўлса, оқсоқол устадан шогирдига оқ фотиҳа беришни сўраган ёки бўлмаса меҳнатига яраша ҳақ тўлаши лозимлигини айтган. Албатта, шогирдига тўланадиган ҳақ халфаларга тўланадиган ҳақдан анча кам бўлган. Норозилик туғилмаслиги учун уста қиска вақт ичида зардўзлик сирларини пухта эгаллаган лаёқатли шогирдларини аҳён- аҳёнда четдан иш олишига монелик қилмаган. Гап шундаки, тушган даромаднинг каттагина қисми устага ундан ортгани шогирдига қолган.

Развадовский В.нинг берган маълумотида кўра, кулолчиликда шогирдликка олиш 17-20 ёшдан бошланади⁵². Фикримизча, бу маълумот бироз муболағалидир. Чунки, кулолчиликда бугунги кунда ҳам шогирдликка олиш ёшлиқдан, яъни бола ақлини танигандан ҳунар ўрганиши шарт қоида асосида ёшлигидан ўргатилади. Баъзи ҳолларда авлоддан-авлодга ўтадиган ҳолларда кичиклигидан ҳунар ўргатилади. Чунки, бунда бир ёш чегарасини танлаш ғоятда ноўриндир.

Ҳунармандчиликнинг барча турларида ҳунар отадан болага мерос қолдирилган ва уни давом эттирмаслик гуноҳ ҳисобланган. Халқона қарашларга кўра, ота ҳунари давом эттирилмаган уйда пирлар чироқсиз қолган. Шунинг учун ўғил фарзанди бўлмаган уста қизини энг яхши шогирдига турмушга берган ва уни ўз ўғли сифатида кўрган⁵³.

Бундан ташқари, ҳунармандчиликда усталар меросига содиқ қолиш учун *пахта силар* маросими ҳам ўтказилган. Бу маросимни ўтказилишидан мақсад, у кўпроқ ҳунар, дастгоҳ, кулолчилик ўчоқлари ёки чармчилар дошқозонлари пири, руҳлари билан

⁵¹ Гончарова П.А. Бухоро зардўзлик санъати.Т.: Ғ.Ғулом., 1986. 82 - бет.

⁵² Развадовский В.К. Исследование гончарного и некотор.... - № 6. - С. 641.

⁵³ Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти, Шахрисабз тумани. 2007 йил.

боғлиқ бўлиб, улар одамни “ушлаб қолиши” ёки “уриши” туфайли устахона ва унинг атрофида киши касалга чалиниб қолса деб ўйлашган. Шу сабаб ҳам касалликка чалинганлар тез-тез фолбинларга фол (пол - киши тақдирини олдиндан башорат қилиш - С.Д.) очириш учун ва касаллик тарихини билиш учун бориб туришган. Агар фолчи унга “сизни чармгарни пири ушлади” деса, у тезда бир сиким пахта олиб устозларидан бирига мурожаат қилган. Касал борган одам устозда бўлмаса, у унга мен устозда эмасман, бошқа кишиникига боринг деб усталарникига юборади. Ва уста уни олиб борган пахта билан силаб, ўқиб қўяди ва пахтасини қайтариб беради. Касал одам пахтани уйига олиб келади ва бир неча кун устахонага қурбонликлар (ёғда қовурилган ислар, чалпаклар) ва пахтадан қилинган чироқ пиликлар (улар ҳам ёғ билан ҳўлланади) олиб боради. Чалпакларни ўша пайтда устахонада қайси усталар бўлса ейишган ва мойли пиликлар ёқишиб, ундан таралган ҳидга ҳунар руҳлари, пирлари озиқланган деб эътиқод ҳам қилинган.

Ёқут темирчиларида агар 2-3 йил ишлаганларидан сўнг қўл ва оёқларида қадоклар пайдо бўлса ёки бели оғриса, бу унинг аждодидан темирчи ўтганлигини, у аждодлари ҳунари билан яхши шуғулланмаётганлигини билдирган⁵⁴. Шунинг учун ҳам уларда аждодлари ҳунари билан шуғулланмаган темирчилар оғриб қолади деган ақида ҳозиргача мавжуд экан. Шундай ҳолатда темирчи уч ёшли қора букани қурбонлик қилиш учун шомонга келтириб бериши керак бўлган. Тадбирлардан сўнг касаллик чекинади ва темирчи ҳақиқий уста бўлиб қолади деб тушунилан⁵⁵.

Темирчиларга азалдан сеҳр-жоду, азайимхонлик, табиблик билан шуғулланади деб қаралган. Е.М.Пешерованинг маълумот беришича, темирчилар устахонасига кўп беморлар келишган ва улар иш жараёнида ҳам иштирок этишган. Беморлар ўзлари билан кўзада қайнаган сув олиб келишган. Уста бу сувга чўғ бўлиб турган металл парчасини ташлаган. Чунки, кумуш ионлари сувдаги бактерияларни зарарсизлантирган. Бу сувни ичган бемор тузалиб кетган⁵⁶. Мисгарлар тўғрисидаги рисолаларда ҳам бундай маълумотлар учрайди⁵⁷. Бухоронинг темирчилик ҳунармандчилиги музейида сақланаётган “Рисолаи оҳангари ва мисгари” (темирчилик ва мискарлик рисоласи)да тажрибали темирчилар ҳафтанинг чоршанба ва шанба кунлари “Оятал курси” сурасини уч марта ўқиб, ушбу муолижаларни бажаришган⁵⁸. Бухорода ҳозир ҳам темирчилар қадим табибларнинг бу усулидан фойдаланиб беморларни даволайдилар.

Энди Ўзбекистонда ҳунармандчилик билан боғлиқ урф-одатларга кўра, келин куёвнинг уйига ипакдан тикилган кашта безакларини сеп сифатида олиб боришган⁵⁹ ва ҳар бир келиннинг сарпосида албатта кашта маҳсулотлари бўлиши шарт бўлган. Ва бу одат ҳозиргача барча қатламдаги аҳоли орасида сақланиб қолган. Бундан мақсад, келин-куёвларнинг фаровон турмушга эришиши, бахтли ва тотув яшашларига ишорадир. Қолаверса, келин сарпосида ҳам куёв учун совға сифатида алоҳида каштали дўппи ва белбоғ тайёрлаганлар⁶⁰. Шунингдек, Тошкентнинг айрим жойларида келинни куёвникига олиб боришда келинни бошида сўзана ёпишиб олиб боришган бўлса⁶¹, қизнинг уйига совчи келганда эса хонадон эгалари розилиги сифатида совчилар

⁵⁴ Докторов П.И. Ремесло и кустарное производство якутов (История и современность). Якутск: Якутский государственный университет, 1999.С. 49-51.

⁵⁵ Ўша ерда. 49-51 бетлар.

⁵⁶ Пешерова Е.М. Organizations of craftsmen in Central Asia in the late XIX th and early XX th centuries // Труды XXV Международного конгресса востоковедов 9-16 августа 1960. Москва, 1963. Т. III.

⁵⁷ Рисола медников // Туркестанская туземная газета. Ташкент. 1902, №29.

⁵⁸ Атаджанова Д. Бухоро темирчилик ҳунармандчилиги / San'at. 2008. №1.19-бет.

⁵⁹ Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти. Шахрисабз тумани, Филон қишлоғи. 2010 йил.

⁶⁰ Фахретдинова Д.А. Декоративно – прикладное искусство Узбекистана. Т., 1972. С. 21.

⁶¹ Дала ёзувлари. Тошкент шаҳри маҳаллалари 2009 йил.

дастурхонига қизи тиккан кашталардан намуналар солиб қайтаришган⁶². Бундай одат Ўзбекистоннинг Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида ҳам ҳозиргача давом этаётганлиги кузатилади. Чунки, келин-куёв бахтли яшашлари учун улар бошидан сўзана ёпишиб гўшангага кузатилади. Қолаверса, тўй сарполарида албатта гилам, каштали маҳсулотларнинг бўлиши ҳам шарт бўлган⁶³.

Ўрта Осиё хунармандчилигининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири, бу ҳар бир хунар соҳасининг ҳомийси ҳисобланган ўз пирларига эга бўлишидир. Жумладан, тўқувчиларнинг пири Сиф алайҳи салом, темирчиларники эса Довуд алайҳи салом, жувозчиларнинг пири Хўжа Рўшои ва бошқалар. Пирларга сиғиниш хунармандчилик тараққиётида ва хунармандларнинг ҳаётида ҳам катта аҳамиятга эга бўлган. Пирлар асосан, маълум соҳадаги хунармандларни жипслаштириб туришга хизмат қилган. Жумладан, Марказий Осиёда барча кулолларнинг пири Саид кулол яъни Шамсиддин кулол саналган⁶⁴. Баҳовуддин Нақшбандий эса ўз устахонасига эга бўлмаган, ёлланиб ишлайдиган уста- халфалар ва шогирдларнинг пири ҳисобланган⁶⁵. Олов билан ишловчилар яъни заргарлар, темирчилар, дегрезлар, нонвойлар ва кулолларнинг бир қисми ҳазрати Довудни ўзларига пир деб билганлар⁶⁶. Игна билан ишловчилар яъни тикувчилар, зардўзлар, этикдўзларнинг пири Бобо Порадўз ҳисобланган⁶⁷. Бундан ташқари, зардўзлар Ҳазрати Юсуфни ўзларининг пири деб билганлар. Усталарнинг айтишларича, энг биринчи уста зардўз, энг биринчи устоз, ғойибона ҳомий пир Ҳазрати Юсуф бўлган⁶⁸. Қолаверса, хунармандчилик устахоналарида озодаликка риоя этиш, меҳнат қуролларини тартиб билан жойлаштириш, жамоатчилик анъаналарига риоя этиш каби ҳолатлар ҳам бевосита аجدодлар култи ва соҳа пири билан боғлиқ ҳисобланади⁶⁹. Тўқимачиликда тўқувчи ва ип йигирувчиларнинг пири яъни бибиси Биби Сешанба бўлган. Баъзи жойларда уни Биби Чоршанба деб атаса, Усмон турклари Биби Пайшанбаи - кори деб атаганлар. Марказий Осиё халқлари афсоналаридаги машҳур Деви Сафед, Биби Сешанба⁷⁰, Амударёнинг юқори оқимида Биби Расонда, Афғонистонда Биби Чархан деб аталган ушбу пирлар яъни бибилар умуман олганда ип йигирувчилар ҳомийси ҳисобланган⁷¹. Ипакчиларнинг пири Айюб пайғамбар саналган. “Рисолаи бофандачилик” ёки “Бофандалик рисоласи” номли тўқувчилик рисоласида келтирилишича, олача тўқиш санъати асосчиси Шайх Нажмиддин Кубро бўлган⁷². Отбоқарларнинг пири Али, деҳқонларники эса Бобо Дехқон, чорвадорларники Занги бобо ҳисобланган.

Касаба бошлиқлари яъни, бобо ёки оксоқол пирларнинг ердаги акси ёки давомчилари сифатида ҳурмат қилинган. Усталар пирлар ҳаққига ҳар бир иш бошланмасдан олдин дуо ўқиб, улардан ишига барака ва ҳар хил зиён – захматлардан асраш учун мадад тилаган. Бундан ташқари, айрим тадқиқотларга кўра уй-жой қурувчиларнинг ҳам пирлари бўлиб, уйнинг тўсинини ёки ёғочини кўтаришда усталарга кескилик ҳаққи

⁶² Дала ёзувлари. Тошкент шаҳри. 2009 йил.

⁶³ Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти. 2009 йил.

⁶⁴ Жаббаров И.Дресвянская Г. Духи, святые боги Средней Азии.-Т.,1993.с.174

⁶⁵ Жаббаров И.кўрсатилган асар...с.179.

⁶⁶ Сухарева О.А. Позднефеодальный город Бухара....-С.54.

⁶⁷ Пешерова Е.М. Гончарное производство Средней Азии....С.320.; Алимов У.А., Мирзаахмедов Д.К. К истории мавзолея Бобои - Порадўз в Бухаре// История материальной культуры Узбекистана. – Т.,1982.- Вып.ХУП.- С.169.

⁶⁸ Булатов С. Ўзбек халқ амалий безак санъати.Б.321.; Гончарова П.А.

⁶⁹ Дала ёзувлари. Қашқадарё воҳаси туманлари.2005 йил.

⁷⁰ Сулайманов Р.Х. Нахшаб – унитилган тамаддун сирлари.-Т.,2004.-Б.43.

⁷¹ Женщина в мифах и легендах / Состав.Валянская О.П.-Т.,1985.-С.57

⁷² Мукминова Р.Г. К характеристики Самаркандских тканей конца XV - ХУІ века.// Общественные науке в Узбекистане 1970,№9. С.102.; Её же. Очерки по истории ремесла... С.53.

берилган⁷³. Унга кўра, уста ўзи ишлаб пул топаётган ушбу ҳунар асосчисининг ҳаққига дуои-фотиҳа қилиб туриши лозим бўлган. Устачиликнинг пири Иброҳим Ҳалилуллоҳ ҳисобланган. Чунки, бу пайғамбар одамлар орасига иморат қурган киши ҳисобланган. Айримлар эса, Нух пайғамбар одамлар орасига энг биринчи бўлиб, ёғочдан қайиқ ясаган инсон бўлганлиги сабабли уни ёғоч ҳунаrmандчилиги пири сифатида тан оладилар⁷⁴.

Заргарлик ҳунаrmандчилик турининг ҳар томонлама ривожланиши ва маҳсулотларни юқори санъат даражасига етиши учун усталар ўз ҳунарларига содиқлигини, қадимий анъаналарини давом эттириш, яъни уста-шогирд анъаналари, ҳунар пирлари, пайғамбарлари, авлиёлари ҳақиқа дуолар қилиш учун ҳунаrmандчилик рисоаларидан фойдаланишган. Ҳар бир заргар устанинг ўз маҳсулотларини яратиш техникаси ва технологияси махсус ҳужжат рисолага асосланган. Заргарларнинг ушбу рисоалари фақатгина ҳунаrmандчилик аҳамиятига молик бўлмасдан, балки устахоналарни ривожлантириш билимлари, асбоблари, ҳунаrmандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш технологиялари манбаси ҳам ҳисобланган. Рисолага кўра заргарлик ҳунарининг пири – Довуд пайғамбар ҳисобланган⁷⁵.

Халқ ҳунаrmандчилигининг барча соҳаларида маҳаллий халқнинг урф-одат, маросим, байрам, диний ва дунёвий дунёқарашлари билан бевосита боғланган тасвирлар, доимо рамзий оҳангда, етакчи мавзу сифатида талқин этиб келинган ва уларда йил фасллари, урф-одатлар билан боғлиқ маросимларида айтиладиган айтишув, эртақ, лапарларидаги асосий қахрамон – инсон, табиат ва коинот бўлиб ҳисобланади. Урф-одат, маросимларда дастлаб дунёнинг пайдо бўлиши, табиат ходисаларини илоҳийлаштириш тараннум этилса, даврлар оша улар орасидаги боғлиқлик, аввал диний, кейин фалсафий мушоҳада тарзида намоён бўлади.

Бундай урф-одат ва маросимларни ўрганишдан асосий мақсад ўзбек ҳунаrmандчилигининг шаклланиши, тарихий илдизлари, турли даврдаги ижтимоий-иқтисодий омилларининг унга таъсири, ишлаб чиқариш жараёнлари, муносабатлари, анъаналари, табиий ривожланиш жараёни ва трансформацияси каби масалаларни тадқиқ қилишдан ҳам иборатдир.

Ушбу анъаналар ҳунаrmандларни асрлар давомида бир – бирига боғлаб жипслаштириб келган. Бугун “Усто - шогирд” мактаблари ташкил қилиниб, миллий ҳунаrmандчиликни ривожлантириш мақсадида ёшларга касб, ҳунар ўргатиш учун уларни уюшмаларга бирлаштирилмоқда. Уларнинг ишлаб чиқарган маҳсулотлари Россия, Франция, Германия, Жанубий Корея, Ҳиндистон, Япония давлатларида кўрғазмаларда қўйилиб, ўз харидорларини топмоқда.

Ҳунаrmандчиликнинг халқ амалий санъати даражасига кўтарилишида миллий анъаналарнинг ўз ўрни бор. Бунда асосан анъанавий ва ноанъанавий ҳунар турларининг замонавийлиги, модернизацияси, қолаверса улар ўртасидаги уйғунлик кўзга ташланади. Чунки анъаналар даврдан даврга ўтиши жараёнида ўзида тўлақонли хусусиятларини сақлаб қола олмайди. Қолаверса, ҳар бир ҳунаrmанд ўзи ясаган буюмга ўз дунёқараш, ўзи яшаб турган муҳит нафасини сингдира олиши табиий ҳолдир. Ўтмишдаги анъаналарни юзаки ўрганиб бўлмайди. Ундаги фалсафий, маънавий- ахлоқий, бадиий-эстетик, ижтимоий- тарихий шароитлар ва улардаги диалектик боғланишларни эътиборга олиш лозим.

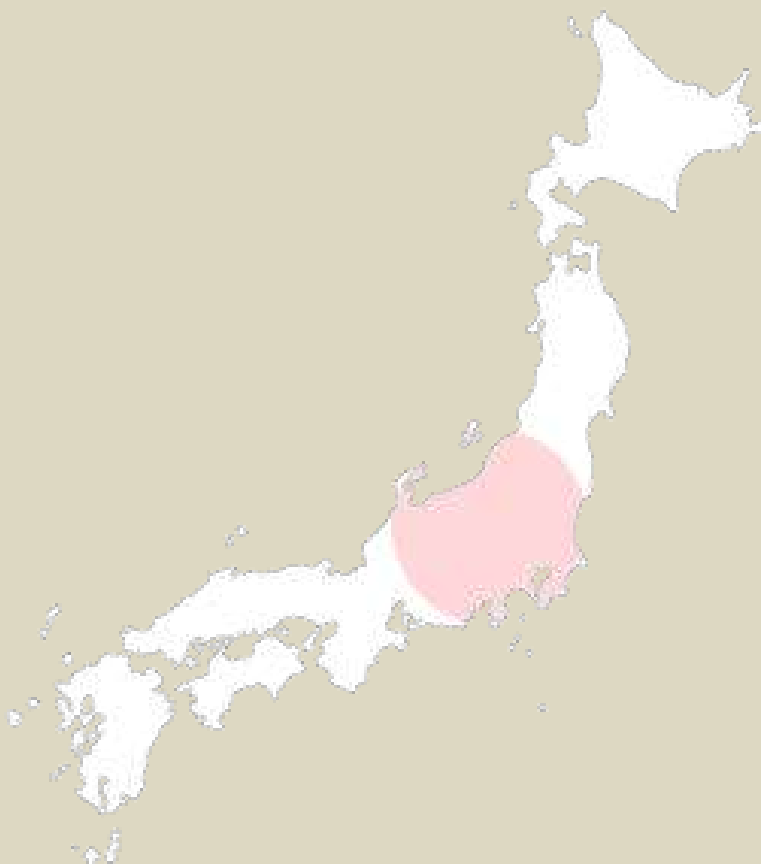
⁷³ Аширов А.А. Ўзбек халқининг турар жойлар билан боғлиқ урф-одатларида диний эътиқодлар симбиози// О'zbekiston tarixi. 2007. №3. 59-бет.

⁷⁴ Ўша ерда. 60-бет.

⁷⁵ Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана. – Тошкент: Литература и искусство, 1988. С.73.

Мустақиллик шарофати ила ўзбек халқининг тарихий турмуш тарзи, урф-одатлари, қадимий анъаналари, бой миллий ва маънавий қадриятлари, асрлар давомида яратилиб, бизнинг давримизгача етиб келган моддий маданият дурдоналари, амалий санъат асарлари, нодир ёзма манбалар, шунингдек халқимизнинг ақл-идроқи ва тафаккури ютуғи ҳисобланмиш ҳунармандчилик турларини илмий тадқиқ этиш учун имконият туғилди. Қолаверса, ҳунармандчилик турлари тарихи, ишлаб чиқариш жараёнлари, буюмлар шакллари, безаклари, рангларини билиш, уста-шогирд муносабатлари, анъаналарини ўрганиш янада долзарбдир.

Умуман олганда, ўзбек ҳунармандчилигидаги маросим ва анъаналарни илмий ўрганишда шундай хулосага келиндикки, улар диний-фалсафий қарашлар билан узвий боғлиқ бўлибгина қолмай, балки ердаги ўсимлик, ҳайвонот олами, диний аҳамият касб этган рамзий тасвирлар ва коинот рамзи, инсон ва табиатнинг зарраси эканлиги ва руҳ абадийлиги ҳам ифода этилади.

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИХ ЗНАКОВ НА ПОЛИМОДАЛЬНОЕ ВОСПРИЯТИЕ ВЕРБАЛЬНЫХ СТИМУЛОВ

Ералиева Т.Е.

Жұмахметова З.Ж.

Казахская национальная академия искусств имени Т.К. Жургенова

г. Алматы, Казахстан

Резюме

Статья посвящена изучению психологических особенностей функционирования словесного знака, помещенного в условия полимодального конфликта, а также особенностей его восприятия респондентом. Проблема индивидуально-типологических свойств личности предопределяет необходимость привлечения в качестве эмпирических индикаторов различных полимодальных показателей наряду с традиционными психологическими индикаторами. Работа выполнена на материале двух языков: русского и казахского.

В качестве респондентов выступили студенты различных факультетов Казахской национальной академии искусств имени Т.К. Жургенова в возрасте от 19 до 26 лет с нормальным, либо скорректированным до нормального зрением и слухом. В эксперименте на материале русского языка приняло участие 29 респондентов (15 женщин и 14 мужчин), на материале казахского языка - 41 (21 женщина и 20 мужчин). Основными достоинствами экспериментальных методов изучения материала является высокая степень объективации получаемых результатов благодаря масштабам анализируемых выборок и значительному числу респондентов, принимающих участие в экспериментальном исследовании, а также возможности применения методов математической статистики для анализа получаемых выборок случайных величин.

Результаты проведенного эксперимента позволили сделать следующие основные выводы. Визуальный канал восприятия является доминирующим при полимодальном восприятии текстов. При этом характер стимулов также оказывает влияние на успешность усвоения информации.

Словесный знак представляет собой сложное формально-семантическое целое, в котором вычленяется план выражения и план содержания. При этом форма имеет два пути реализации: визуальную (как последовательность графем) и аудиальную (как последовательность звуков). Различные единицы формальной и семантической организации слова, а также языковые категории могут оказывать влияние на бимодальное (аудиовизуальное) восприятие слова. Формально-семантические параметры слова могут обладать большей или меньшей степенью корреляции с семантикой либо с формой слова. Поэтому в качестве анализируемых параметров мы выбирали те, которые отражают разную степень и тип связи плана выражения и плана содержания.

Таким образом, мы рассмотрели варианты влияния различных типов словесных знаков и различных форм корреляции семантики и формы на бимодальное восприятие вербальных стимулов. Цель эксперимента достигнута, задачи решены.

Ключевые слова: модальность, словесный знак, эксперимент, аудитория, восприятие.

INVESTIGATION OF THE INFLUENCE OF LEXICAL AND GRAMMATICAL SIGNS ON THE POLYMODAL PERCEPTION OF VERBAL STIMULI

Yeraliyeva T.E

Zhumakhmetova Z.Zh.

T.Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts,
Almaty, Kazakhstan

Abstract

The article is devoted to the study of psychological features of the functioning of a verbal sign placed in the conditions of a poly-modal conflict, as well as the peculiarities of its perception by the respondent. The problem of individual and typological properties of personality predetermines the need for attracting various polymodal indicators as empirical indicators along with traditional psychological indicators. The work is based on the material of two languages: Russian and Kazakh.

Respondents were students from various faculties of the Kazakh national Academy of arts named after T. K. Zhurgenov in age from 19 to 26 years old with normal or corrected vision and hearing. In the experiment on the Russian language was attended by 29 respondents (15 women and 14 men), on the material of the Kazakh language, 41 (21 women and 20 men). The main advantages of experimental research methods material is the high degree of objectivity of the obtained results due to the scale of analyzed samples and a significant number of respondents involved in the pilot study, and the possibility of application of methods of mathematical statistics for the analysis of the obtained samples of random variables.

The results of this experiment allowed us to draw the following conclusions. The visual channel of perception is dominant in the perception of multimodal texts. The nature of the stimuli also affects the success of the assimilation of information.

The word mark is a complex formal-semantic unit, which is the plan of expression and plan of content. The form has two ways of implementation: visual (as a sequence of graphemes) and auditory (as a sequence of sounds). On bimodal (audio-visual) perception of speech can be affected by various units of the formal and semantic organization of words and linguistic categories. Formal-semantic word settings can have a greater or lesser degree of correlation with the semantics of a word. Therefore, as the analyzed parameters, we chose those that reflect a different degree and type of interaction between the plan of expression and plan of content.

Thus, the influence of different types of word marks and various forms of correlation of semantics and forms on bimodal perception of verbal stimuli. The purpose of the experiment is reached, the problem is solved.

Key words: modality, verbal sign, experiment, audience, perception.

Национальным богатством Казахстана назвал двуязычие казахстанцев Президент РК, «Вот уже четверть века в языковой политике мы идем четким курсом, постепенно развиваем государственный язык, начиная со школ для детей. Создаем условия для развития языков всех других этносов. Сегодня найдется немного стран, где большинство населения говорит и думает, как минимум, на двух языках. Это мы. Казахстан в их числе, и это наше национальное богатство», - сказал Н.А. Назарбаев.

Актуальности экспериментального исследования определяется характерным для современной научной парадигмы расширением понимания термина «словесные знаки (текст)» как объекта психологического изучения. Расширение интерпретации термина вызвано изменениями в психосоциальной сфере: внедрение мультимедийных

технологий в жизнь человека привело к всплеску исследовательского интереса к текстам не только вербальной, но и гетерогенной семиотической и перцептивной природы. Происходит изменение понимания самого объекта исследования: словесные знаки изучаются как семиотически гетерогенный объект, как целостное произведение, полученное с использованием элементов не только вербального кода, но и в соединении с невербальными средствами коммуникации (Л.С. Выготский, Е.Е. Анисимова, А.В. Степанов А.В., Л.М. Ким Е.Д. Некрасова и др.).

Цель исследования - изучение влияния формы и семантики текстов и единиц вербального кода на их восприятие в условиях конкуренции модальностей при аудио-визуальном восприятии.

Поставленная цель предполагает решение ряда следующих **задач**:

1. Разработать дизайн эксперимента для исследования полимодального восприятия вербальных текстов;
2. Составить необходимые базы психолингвистических стимулов для проведения поведенческих экспериментов с учетом всех необходимых параметров;
3. Выявить особенности корреляции модального компонента семантики слова с перцептивным каналом;
4. Экспериментально проверить влияние на полимодальное восприятие слова следующих элементов его формально-семантической структуры;
5. Изучить влияние установки произвольного внимания при аудиовизуальном восприятии (одна модальность, либо обе модальности) на скорость восприятия слова.

Участники эксперимента. В качестве респондентов выступили студенты различных факультетов Казахской национальной академии искусств имени Т. К. Жургенова в возрасте от 19 до 26 лет с нормальным, либо скорректированным до нормального зрением и слухом. В эксперименте на материале русского языка приняло участие 29 респондентов (15 женщин и 14 мужчин), на материале казахского языка - 41 (21 женщина и 20 мужчин).

Основными достоинствами экспериментальных методов изучения материала является высокая степень объективации получаемых результатов благодаря а) масштабам анализируемых выборок и б) значительному числу респондентов, принимающих участие в экспериментальном исследовании, а также возможности применения методов математической статистики для анализа получаемых выборок случайных величин.

Стимульный материал и дизайн экспериментального исследования. Для подготовки стимульного материала нами было отобрано по 100 существительных и глаголов русского и казахского языков (в общей сложности 400 единиц) в словарных формах. В качестве стимулов использовались словарные формы имени существительного и глагола в русском и казахском языках.

Все слова были сгруппированы в пары: одно для предъявления в визуальной модальности, другое - в аудиальной модальности, группировка производилась с учетом следующих критериев:

- Частотность употребления слова не отличалась для групп слов, использовавшихся в аудиальной и визуальной модальностях. Статистический анализ показал отсутствие значимых различий частотности единиц: двусторонняя значимость (t-критерий для независимых выборок) составила $p = 72$ для казахского языка и $p = 78$ для русского языка.
- Длины слов (учитывалось количество букв и количество слогов в каждой паре) в каждой аудиально-визуальной паре совпадали, либо значимо не различались. В данном случае также двусторонняя значимость (t-критерий для независимых выборок) составила $p = 83$ для казахского языка и $p = 92$ для русского языка.

В основу формирования аудио-визуальных пар как в русском, так и в казахском языках

было положено противопоставление по лексико-грамматическим классам: N - существительное, V - глагол.

Всего было сформировано четыре типа пар, из которых две содержали идентичную информацию (N+N, либо V+V) и две - конфликтную информацию (N+V, V+N). Варианты стимулов для обеих модальностей были представлены следующим образом

Таблица 1. Стимульный материал, использовавшийся в экспериментальных сериях.

	визуальная модальность		аудиальная модальность	
Язык	русский	казахский	Русский	Казахский
(а)	крокодил	қолтырауын	танцевать	Билеу
(б)	Войти	кіру	травя	Шөп
(в)	Колос	Масақ	магазин	Дүкен
(г)	продавать	Сату	показывать	Көрсету

При этом случаи (а) и (б) представляют собой соединение несоответствующей (конфликтной) информации - «noncognate», случаи (в) и (г) представляют собой соединение соответствующей (идентичной) информации - «cognate».

Таким образом, нас интересовало взаимодействие следующих элементов:

- соотношения модальностей: визуальная vs. аудиальная,
- лексико-грамматический класс: имя существительное vs. глагол. Дизайн эксперимент предполагал наличие одной независимой переменной:

1. Соотношение лексико-грамматического класса в аудиовизуальной паре с двумя уровнями:

Соответствие - «cognate» (совпадение лексико-грамматического класса в двух словах аудиовизуально пары стимулов);

Несоответствие - «noncognate» (несовпадение лексико-грамматического класса в двух словах аудиовизуальной пары стимулов);

В качестве зависимых переменных собирались данные *времени реакции* (reaction time).

Процедура проведения эксперимента предполагала использование следующей инструкции:

Сейчас Вам будут предлагаться пары слов: одно на экране, другое в наушниках. Среди предлагаемых слов будут имена существительные и глаголы. Вам необходимо определить, какое слово представлено на экране. Нажмите:

1. Если слово, представленное на экране, - это имя существительное;
2. Если слово, представленное на экране, - это глагол;

Экспериментальная проба (trial) представляла собой типовой вариант процедуры, описанный выше, однако для тренировочной сессии привлекалось 20 пар стимулов.

Анализ результатов и выводы. Всего в выборке представлено 1640 наблюдения в эксперименте на казахском языке и 1740 наблюдения в эксперименте на русском языке. Перед началом анализа все данные усреднялись и проверялись на соответствие выборки нормальному распределению согласно процедуре, описанной выше. В общей сложности из анализа было исключено не более 3,4% данных в эксперименте на материале казахского языка и не более 4,9% данных в эксперименте на материале русского языка.

Поскольку эксперименты проводились в разноязыковых аудиториях, сравнение данных двух языков наиболее достоверным представляется в варианте соединения наблюдений двух языков в единый массив данных с одновременным введением дополнительной переменной: язык, предполагающей два языка: *русский и казахский*

Дисперсионный анализ с повторными измерениями (Repeated Measures ANOVA) эксперимента по показателю времени реакции выявил наличие интеракции между анализируемыми факторами язык (казахский и русский соответственно) и соотношение лексико-грамматического класса (соответствие и несоответствие).

Таблица 2. Таблица дескриптивной статистики.

	Среднее	Ст. Отклонение	Ст. Ошибка	Среднее	Ст. отклонение	Ст. Ошибка
Казахский Язык	1275,05	247,10	38,59	1366,80	209,60	32,73
Русский Язык	618,55	82,42	15,30	627,04	78,41	14,56

Значимый результат ($p < .001$) между временем обработки пар стимулов, совпадающих и несовпадающих по принадлежности к тому или иному лексико-грамматическому классу, был обнаружен только на материале *казахского языка*. В ситуациях, когда аудиально предъявляемый стимул совпадает по лексико-грамматическому классу с визуально предъявляемым стимулом, находящимся в поле произвольного внимания, происходит ускорение обработки визуально воспринимаемого реципиентом стимула. Например, если на экране представлено имя существительное, то появление в аудиальном канале стимула идентичной частеречной принадлежности сократит время обработки визуального стимула. В ситуации параллельного транслирования дистракторной информации восприятие пары слов замедляется.

Характер выявленного эффекта заключается в сокращении времени, затрачиваемого респондентом на восприятие пар стимулов с совпадающей по лексико-грамматическому классу информацией: появление в аудиальной дорожке стимула схожей принадлежности ускоряет обработку стимула из поля произвольного визуального внимания.

Противоречивый характер полученных данных может иметь ряд объяснений. На примере анализа лексико-грамматического разряда конкретности-абстрактности мы обнаружили, что повышение семантической информации (вывод о превалировании семантической или формальной информации делается на основании характера выявляемого эффекта) в грамматическом явлении влечет за собой уменьшение влияния данной категории на полимодальное восприятие пары стимулов в казахском языке.

Характер выявленного эффекта свидетельствует о высокой роли семантической составляющей анализируемого грамматического явления, однако наличие значимой разницы в обработке пар стимулов, противопоставленных по лексико-грамматическому классу, согласно выявленным когнитивных закономерностям, свидетельствует о высокой степени формализации анализируемого аспекта слова (для казахского языка). Это согласуется со специфичностью словарной формы глагола, т.е. отражением в ней грамматических категорий времени, числа, лица (1 лицо, единственное число).

При сравнении лексико-грамматического класса с другими анализируемым грамматическими явлениями, можно сделать вывод о превалировании семантической информации в анализируемом грамматическом эффекте на основании характера выявленного эффекта влияния. При этом степень формализации анализируемого грамматического аспекта слова выше в казахском языке, о чем свидетельствует различие во влиянии лексико-семантического класса на восприятие пар слов в казахском и русском языках.

Результаты проведенного эксперимента позволили сделать следующие основные выводы.

Визуальный канал восприятия является доминирующим при полимодальном

восприятии текстов. При этом характер стимулов также оказывает влияние на успешность усвоения информации.

Словесный знак представляет собой сложное формально-семантическое целое, в котором вычленяется план выражения и план содержания. При этом форма имеет два пути реализации: визуальную (как последовательность графем) и аудиальную (как последовательность звуков).

Различные единицы формальной и семантической организации слова, а также языковые категории могут оказывать влияние на бимодальное (аудиовизуальное) восприятие слова. Формально-семантические параметры слова могут обладать большей или меньшей степенью корреляции с семантикой либо с формой слова. Поэтому в качестве анализируемых параметров мы выбирали те, которые отражают разную степень и тип связи плана выражения и плана содержания.

Таким образом, мы рассмотрели варианты влияния различных типов словесных знаков и различных форм корреляции семантики и формы на бимодальное восприятие вербальных стимулов. Цель эксперимента достигнута, задачи решены.

Использованная литература

1. «Двуязычие - это наше национальное богатство». Н.А. Назарбаев. Выступление на XXI сессии АНК, проходящей во Дворце мира и согласия. 18.04.2014.
2. Выготский, Л.С. Психология развития человека / Л.С. Выготский. - М.: Издательство Смысл; Издательство Эксмо, 2004. - 1136 с. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. - М.: Издательство «Наука», 1981. - 139 с.
3. Анисимова, Е. Е. Лингвистика текста и межкультурная коммуникация (на материале креолизованных текстов) / Е.Е. Анисимова. — М.: Издательский центр «Академия», 2003. — С. 8-15.
4. Степанов А.В., Ким Л.М. Деструктивное поведение и проблема культуры восприятия информационных потоков. Алматы. <http://group-global.org/ru/publication/30108>.
5. Некрасова, Е.Д. Взаимозависимость модальной семантики слова и перцептивного канала предъявления информации / Е.Д. Некрасова // Вестник Томского государственного университета. - 2016. - № 402. - С. 10-17.

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ЖАҢА ТРЕНДТЕР МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ҒЫЛЫМДАҒЫ МӘНІ МЕН МАҢЫЗЫ

Жұмахметова З.Ж.

Ералиева Т.Е.

*Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы қ., Қазақстан*

Кілтті сөздер: білім беру жүйесі, педагогикалық технология, жаңа трендтер, инновация, оқу-тәрбие процесі.

Аннотация

Мақалада қазіргі білім беру жүйесіндегі жаңашылдық, педагогикалық технологиялар мен білім берудің жаңа трендтерін оқу процесіне ендірудің қажеттілігі мен маңыздылығы, оның ғылымдағы мәні кеңінен қарастырылған.

Зерттеушілердің еңбектерінде білім берудегі және педагогика ғылымындағы инновациялық процестер секілді мәселелерді қарастырады: іс жүзіндегі педагогикалық ойлар және инновациялар; педагогикалық инновацияларды жүзеге асыру мәселелері; білім беру ісіне енгізілген жаңалықтардың өміршендік мәселелері; дәстүрлер және жаңартулар. Кейде жаңалық өз уақытынан ерте туады да көпшілік тарапынан қолдау таппайды, ал кейін, жағдайға байланысты пісіп-жетіліп, қоғам сұранысын қанағаттандырады. Жаңалық өте ерте кезде туып, күнделікті қажеттілікке айналып, өліп-өшіп қалмайды, керсінше одан әрі дамиды, жетіледі бірнеше рет түрленіп, жаңа қатынаста тағы да көрініс, қолданыс табады.

Білім берудегі трендтер – бұл білім берудің өзгеру процестері. Соңғы он жыл бойында білім беру жүйесінде педагогикалық инновацияларды және компьютерлік әдістемені оқыту оқудың нәтижелері мен оның сапасын жақсарту мақсатында белсенді түрде енгізіліп келеді.

Заманауи білім жүйесінің талабы қоғамды тек керекті біліммен қамтамасыз етіп қана қоймай, қоғамдық құндылықтарды нығайту, ұлғайту, гуманизм мен азаматтықтың жағдайларын кеңейту өзекті мәселе етіп қойылуда. Бұл процесс үздіксіз жүреді, адамның әлеуметтенуі іске асырудың барлық кезеңінде жүзеге асырылады.

Қазіргі кезеңде қолданылып жүрген инновациялық технологияның негізіне жататындар: әрбір білім алушының жеке және дара ерекшеліктерін ескеру; білім алушылардың қабілеттері мен шығармашылығын арттыру; білім алушылардың өз бетінше жұмыс істеу, іздену дағдыларын қалыптастыру. Инновациялық технология түрлеріне: ынтымақтық педагогикасы; білім беруді ізгілендіру технологиясы; проблемалы оқыту технологиясы; тірек сигналдары арқылы оқыту технологиясы; түсіндіру басқарып оза оқыту технологиясы; деңгейлік саралап оқыту технологиясы; міндетті нәтижеге негізделген деңгейлеп саралап оқыту технологиясы; модульдік оқыту технологиясы; жобалап оқыту технологиясы.

Қазіргі білім беру саласындағы инновациялық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты білгір маман болу мүмкін емес.

NEW TRENDS IN EDUCATION, SCIENCE AND TECHNOLOGY, THE ESSENCE AND VALUE OF THE USE

Zhumakhmetova Z.Zh.

Yeraliyeva T.E

*T.Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts,
Almaty, Kazakhstan*

Abstract

The article discusses innovation in the education system, the importance and necessity of introduction in educational process of new educational technologies and trends education and its importance in teaching science.

Innovative processes in science and education pedagogy in the works of researchers addresses the issues of: innovation and pedagogical thought in the actual; on the implementation of pedagogical innovations; life cycle of innovations in the field of education; tradition and renewal. In the news support from the public ahead of time sometimes not appearing, and then, depending on the circumstances of maturing, improving, and meets the needs of society. The news very early when I was born, has become a necessity, everyday, death is not off, then the opposite is developing, several times transformed, yet a new kind of communication is used.

Trends in education is the process of education, changes. For the past ten years and his teaching methods and pedagogical innovations in the educational system to improve the quality of education, actively implemented computer results.

Only the requirement of the modern education system not only provides the necessary education society, social values, strengthening, increase, extension relevant the question is, citizenship and humanism. This process occurs continuously, at all stages of implementation, is the socialization of the person.

Applicable laws the basis of innovative technologies on the modern stage are: physical and individual characteristics of each student; taking into account the abilities and raising creative potential of students; self-work of students, formation of skills search. The types of innovative technologies: pedagogy of cooperation; humane education; technology problem-based learning; technology of learning with the help of reference signals; technology advanced education technology controls interpretation; the technology level of differentiation of training; technology of multi-level differentiated instruction based on the result, definitely; technology of modular training; project-based learning technology.

Skills for future innovative technologies in the field of education, competently, comprehensively qualified specialist can't be.

Key words: education, educational technology, new trends in education, innovation, the educational process.

Қазіргі кезең – барлық саланың жаңару, жаңғыру кезеңі. Күнбе-күнгі жаңалықтар немесе маңызды енгізілімдер қоғам өмірінің құрамдас бөлігі болып отыр. Ашық ақпараттық кеңістік қоғам қажеттілігіне сай сұранысты өтеуге кең мүмкіндік береді. Осы ретте білім беру мен тәрбие саласында да маңызды өзгерістерін уақыт талабы алға тартты. Қоғамдық еңбектің басқа жаңалықтардың нәтижелі жүзеге асырылуы білім беру саласындағы өзгерістермен тікелей байланысты. Білім берудің қоғамдық қызмет ретінде қоғамдық өзгерістерден қалыс қалмауы және оның дамуы мен өзгеруіне әсерін тигізуі – басы ашық мәселе.

Қоғам мүшелерінің білім деңгейін арттыру ісінің қоғамға жан-жақты әсерін тигізетіні белгілі. Тәрбие және білім беру саласындағы өзгерістер тұтас алғанда қоғамда қайта құрудың құралы болып отыр. Сондықтан да білім беру мен тәрбиелеу ісіндегі жаңалықтар тек педагогикалық қана емес, сонымен қатар қоғамдық маңызға ие. Осы

фактілерді зерттеу, оларды кешенді түрде талдау соңғы жылдарда «педагогикалық инновация» деп аталып жүрген жаңа ғылыми пәннің туындауына алып келді. Бірақ қазіргі заманғы бастапқы білім беретін білім ордаларында инновациялық процестердің мазмұндық құрлымын сөз етпестен бұрын, бұл процестерді талдаудағы ғалымдар мен педагогтардың көзқарастарына тоқтала кеткен дұрыс болар еді.

Зерттеушілердің басым көпшілігі жаңаның басты белгісі прогрессивтілік, яғни алға басушылық деп аталады. Осы ретте В.И. Загвязинский «педагогикадағы жаңалық бұрын ұсынылмаған немесе қолданылмаған идеялар, әдістер, технологиялар ғана емес, сонымен бірге өзгермелі өмір жағдайында тәрбие және білім беру ісінің міндеттерін барынша тиімді шешуге мүмкіндік беретін прогрессивті бастамаға негізделген педагогикалық процесс элементтерінің кешені немесе жеке элементтері» деп болжайды [1].

Педагогика ғылымы үшін білім берудегі жаңалық мәселесі белгілі бір қызығушылық туғызады. Әдебиеттерде жаңалықтың сапалы және қатысымдық сипаттары аталады. Сапалық сипат ең үздік өндірістік және тұтынушылық қасиеттерді білдіретін, осы сипаттағы жаңалықтарды әрі қарай дамытатын, сонымен қатар одан басқа жаңаларын ұсынатын белгі ретінде анықталады. Қазіргі педагогика үшін жаңалықтың сапалы сипаттары ерекше маңызды, сондықтан аталған саладағы жаңалықтардың мәні мен табиғатын тереңірек түсіну үшін бізге инновация классификациясына мән беру қажет.

Инновациялық процестерге қатысты саласындағы зерттеулер көрсеткендей, енгізілетін жаңалықтардың классификациясы түрлі негіздерге сүйене ұсынылып жүр.

Педагогикалық жаңалықтар мен жаңадан енгізулердің жан-жақты толық классификациясы Н.Р.Юсуфбекованың еңбектерінен табуға болады. Ғалым педагогика ғылымына өзара синоним болатын «білім берудің инновациялар» мен «педагогикалық инновация» терминдерін негіздеп енгізіп, ғылыми негіздемесін жасаған. Н.Р. Юсуфбекова педагогикалық инноватиканы өзінің жеке объектісі, пәні және әдістері бар педагогика ғылымының жеке саласы ретінде құрастырды. Автор «педагогикалық инновация» қиын және көпсалалы ұғым дейді [2, 21].

Жаңашылдық – ғылыми идеялардың тууынан оның практикалық қолданысқа енуіне дейінгі барлық кезеңдерді қамтитын және әлеуметтік – педагогикалық ортадағы осыған сәйкес өзгерістерді жүзеге асыратын процесі.

Педагогикалық жаңалықтардың мазмұны педагогикалық қызметті толығымен немесе оның жеке құрамдас бөліктерін (білім берудің, тәрбиелеудің, басқарудың және ұйымдастырудың мазмұны мен барысын) қамтуы мүмкін деген ойды дамытады. Енгізілген өзгерістердің сипаттары бойынша педагогикалық жаңалықтарды төмендегідей топтарға бөлінеді:

- 1.оқу-тәрбие процесіне түбегелі өзгерістер әкелетін жаңалықтар;
- 2.оқу- тәрбие процесінің бір бөлігін ғана өзгеріс әкелетін жаңалықтар;
- 3.педагогикалық жаңалықтарды, жалпы алғанда олардың бірегейлігі және күтпеген жерден пайда болуы тұрғысынан сипаттауға болады [3].

Білім беретін мекемелердегі инновациялық процестердің теориялық базасына және жалпы білім берудегі бастауыш инновациялық процестерді жүйелеп талдау тәжірибесі, көрсетілгендей, сондай-ақ барлық іргелі еңбектердің авторлары көрсеткен генезистік даму жолы мен ғалымдары В.Зомбарт, В.Метчерлих және австрия экономисі И.Шумпетер болып саналады. Олар бұл ұғымдарды қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық және техникалық процестермен байланыстыра қарастырған. Кейінірек бұл ұғымдар педагогикалық еңбектерде қолданыла бастады [4].

Педагогикалық әдебиеттерде әлі күнге дейін инновациялық процестерді ұғынудың тек жекелеген талпыныстары кездеседі. Ғалым-педагогтар өз еңбектерінде білім берудегі және педагогика ғылымындағы инновациялық процестер секілді мәселелерді

қарастырады: іс жүзіндегі педагогикалық ойлар және инновациялар; педагогикалық инновацияларды жүзеге асыру мәселелері; білім беру ісіне енгізілген жаңалықтардың өміршендік мәселелері; дәстүрлер және жаңартулар. Кейде жаңалық өз уақытынан ерте туады да көпшілік тарапынан қолдау таппайды, ал кейін, жағдайға байланысты пісіп-жетіліп, қоғам сұранысын қанағаттандырады. Жаңалық өте ерте кезде туып, күнделікті қажеттілікке айналып, өліп-өшіп қалмайды, керсінше одан әрі дамиды, жетіледі бірнеше рет түрленіп, жаңа қатынаста тағы да көрініс, қолданыс табады.

Тренд дегеніміз не? Тренд ("трэнд"деп оқылады, ағылш. trend - тренд) - негізгі бірқатар тенденциялардың уақыт бойынша өзгеру процесі (Ақпарат көзі: Еркін энциклопедиясы). Білім беру жүйесіндегі трендтер – оның өзгерісіндегі тенденциялар. Заманауи трендтер туралы айтқанда өзгеріске себеп болған сәттер, фактілерге баса мән берген жөн, сонымен қатар өзгеріс бағытын зерттеп зерделеген дұрыс.

Сән немесе экономикадағы трендтер бар екені бізге аян.

Трендсіз өмір сүруге бола ма? Трендті сән бе, білім беруде, экономикада пайдалануды оқып үйренбей-ақ өмір сүруге бола ма? Бір қарағанда болатын сияқты көрінеді. Бәлкім, көпшілігі солай жасайтын да шығар.

Бірақ:

- сәндегі трендтерге мән бермей, біз сәннен қана қалып қоймаймыз, ескі тұрғыдан ойлайтын адамға айналамыз; бұл біздің еңсемізді түсіріп, көңілсіз еткенімен қоймай, өзімізге деген бағалауды түсіреді.

- экономикадағы трендтерге назар аудармай, біз өз қаржымызды ақылмен жұмсап, түрлі тәуекелдерге барып, үлкен шығынға ұшырап, «кедей» және «ауру» атанамыз.

- білім және ғылым саласындағы трендтерге мән бермей, жан-жақты қалыс қаламыз. Бұл тұрғыда пікірталас тоқтамайды.

Трендтер спортта, сәнде, экономикада және білім беруде қолданыста бар. Білім берудегі трендтер – бұл білім берудің өзгеру процестері. Соңғы он жыл бойында білім беру жүйесінде педагогикалық инновацияларды және компьютерлік әдістемені оқыту оқудың нәтижелері мен оның сапасын жақсарту мақсатында белсенді түрде енгізіліп келеді. Оқу сапасы оқу процесінің тиімділігі критерийін және дәстүрлі және кез келген инновациялық технологияны оқытуды анықтау [5].

Заманауи білім жүйесінің талабы қоғамды тек керекті біліммен қамтамасыз етіп қана қоймай, қоғамдық құндылықтарды нығайту, ұлғайту, гуманизм мен азаматтықтың жағдайларын кеңейту өзекті мәселе етіп қойылуда. Бұл процесс үздіксіз жүреді, адамның әлеуметтенуі іске асырудың барлық кезеңінде жүзеге асырылады.

Білімнің жаңа философиялық-әлеуметтанулық парадигмасы бірнеше шарттарға жауап беруі керек:

- 1) Біздің қоғамның полимәдениеттілік тәжірибесін ескеру.
- 2) Білім беру жүйесінің замана тенденцияларға сай келуі.
- 3) Әлемнің дәстүрлі тәжірибесімен шамалас болу.

Көпмәдени қоғам жағдайында Қазақстанның ғылыми және педагогикалық зиялылары тәрбиелеуші оқыту моделінің таңдауында тұрып қалды. Тәрбиелеу мен оқытудың теориясын іздеу тек педагогика мамандары үшін ғана емес – бұл жалпы ортақ әлеуметтік мәселе. Қазақстанның тұрақты дамуына әлеуметтену үшін қандай жағдайлар жасалатынына байланысты балалар мен жасөспірімдердің жеке бағының неге бағытталатынына байланысты.

Білім берудегі жаңалықтарды жіктеу барысында инновацияның адам қызметінің ең маңызды түрлерінің бірі екендігін ескерген жөн. Бұл қызметті қатаң шектеуге және бөлшектеуге болмайды. Білім берудің барлық құрамдас бөліктері мен аспектілеріне жаңалық енгізу қиын, тіпті мүмкін емес болғанымен, оларды бір құрамдас бөлікке біріктіру одан сайын қиынға соғады. Сондықтан, білім беру мазмұнындағы жаңалықтар

міндетті түрде ұйыммен және тиісінше, жұмыс істеу әдістемесімен өзара ықпалдасып отырады.

Қазіргі уақытқа дейін ғылыми әдебиеттерде инновациялық процесті мынадай кезеңдерге бөледі. Идеяның немесе инновация тұжырымдамасының пайда болу кезеңі, мұны шартты түрде, іргелі де қолданбалы ғылыми зерттеулердің нәтижесі болып табылатын жаңалықтың ашылу кезеңі деп те атайды. Ойлап табу кезеңі, яғни қандай да бір нысанға, материалдық немесе рухани өнім-үлгіге айналған жаңалықты құру немесе ашу кезеңі. Жаңалықты енгізу кезеңі, мұнда ойлап табылған жаңалық іс-жүзінде қолданысқа еніп, қайта өңделеді және жаңалықтан тұрақты нәтиже алынады. Бұдан кейін жаңалық өз бетінше өмір сүре бастайды да, инновациялық процесс жаңалыққа деген алғырлық қалыптасқан жағдайда келесі кезеңге аяқ басады. Жаңалықты пайдалану кезінде мынадай кезеңдер орын алады: Жаңалықты тарату кезеңі, мұнда жаңалық кеңінен қолданысқа енгізіліп, жаңа салаларға кіреді. Нақты бір салада жаңалықтың үстемдік ету кезеңі, мұнда жаңалық бұрынғы жаңашылдық қасиеттерін жоғалта бастайды да оны едәуір тиімді жаңалықпен ұтымды алмастыру процесі қарастырылады. Жаңалықтың қолданылу аясын қысқарту кезеңі, мұнда жаңалық жаңа өніммен алмастырылады.

Инновациялық білім беру процесінің мән-маңызы, біздің пікірімізше, оның инновацияны бастау, жаңа өнімдер мен мәмілелерді дайындау, оларды нарықта сату және одан әрі қолданысқа енгізу жөніндегі максатты іс-әрекеттер тізбегін қамтитындығынан көрінеді. Инновациялық білім беру процестерін басқаруды кәсіби қалыптастырудың тиімділігін бағалау критерийлеріне инновациялық білім беру процесінің шынайылығы, жүзеге асырылғыштығы (ресурстық қамтамасыз етілу деңгейі), басқарылғыштығы, инновациялық деңгейі, гуманитарлығы, өңделгендігі және таралу мүмкіндігі жатады.

Еліміздегі жоғары оқу орындарында білім мен ғылымдағы ең алуан түрлі және болашағы зор қазіргі заманғы білім беру технологиялары ендірілуде. Оқытудың кредиттік жүйесін, қашықтан оқыту формасын енгізуді, маман даярлаудың көпсатылы құрылымына көшуді, оқу процесінде қазіргі заманғы білім беру технологиялары мен сабақ берудің озық әдістерін қолдануды атап айтуға болады.

Философиялық және педагогикалық әдебиеттерде инновациялық процестерді зерттеу барысында кейбір ғалымдар жаңалықтың жүйелілік, әрекеттік тұжырымдамасын ұсына отырып, жаңалықты енгізуді әртүрлі деңгейде (жалпы ғылымилық, жалпы әдіснамалық) талдаудың қажеттілігіне ерекше көңіл аударады.

Инновациялық процесс осы жаңалықтардың ашылу жолдарын қарастырып қана қоймайды, сонымен бірге паудалануын, оның практика жүзінде таралуын қамтамасыз етеді. Педагогика үшін жаңалықтың сапалық, сипаттамаларының маңызы зор. Бұл жаңалықты енгізу мәселелерімен тығыз байланысты. Кейде жаңалықты енгізу барысында оқытушының шығармашылық қабілетіне сәйкес жаңалықтар көпнұсқалығымен, кенеттен пайда болуымен сипатталады.

Инновация сөзін қазақша тәржімаласақ, жаңалық, жаңашылдық, өзгеріс дегенді білдіреді. Педагогикалық процесте инновация: оқыту мен тәрбиенің әдіс-тәсілдері, түрлері, мақсаты, мазмұны, сондай-ақ, оқытушы мен білім алушының бірлескен қызметін ұйымдастыруға жаңалық енгізу.

Қазіргі кезде педагогикалық инновацияның білім беру жүйесіндегі маңызды мәселелерінің бірі – жаңалықтарды топтастыру. оқытушы үшін ашылған жаңа әдісті жан-жақты түсіне білу үшін, бұл жаңалықтың басқа жаңалықтардан ерекшелігін, айырмашылығын, артықшылығын көре білу қажет.

Педагогикалық технология – оқытушының кәсіби қызметін жаңартушы және сатыланып жоспарланған нәтижеге жетуге мүмкіндік беретін іс-әрекеттер жиынтығы.

Педагогикалық технологиядағы басты мақсат – білім алушының оқу-танымдық әрекетін жандандыра отырып, алға қойған мақсатқа толықтай жету. Ал бұдан педагогикалық технологияның тиімділігі шығады [6].

«Технология» термині алғаш рет 1904-1950 жылдары шет елдерде пайда болды және ол педагогикалық процесте технологиялық құралдар мен оқыту бағдарламаларын пайдалануға байланысты болды. Технология – өнім алу барысында шикізаттың, материалдың немесе жартылай шикі заттың қалыбын, қасиетін, формасын өңдеу, әзірлеу не өзгерту әдістерінің жиынтығы [7].

Қазіргі кезеңде педагогика ғылымының бір ерекшелігі – баланың тұлғалық дамуына бағытталған оқыту технологияларын шығаруға ұмтылуы. Ал бұның өзі педагогтар қауымына зор жауапкершілік, үлкен міндет жүктейді. Мұндай міндеттерді шешу оқытушыларданоқу орындарында білім алушыларға берілетін ғылым негіздерін олардың болашақ іс-әрекетінің берік негізі әрі тірегі болатындай етіп оқытуды, оқу-тәрбие процесін, білім мазмұнын жаңартумен қатар, оқытудың әдіс-тәсілдері мен әр алуан құралдарын қолданудың тиімділігін арттырудың, оқытудың инновациялық технологиясын меңгеруді, педагогикалық жаңалықтарды тәжірибеге батыл енгізуді талап етеді.

Оқыту технологиясы оқыту мазмұнын жүзеге асыру жолындағы алға қойған мақсатқа жетудің тиімділігін қамтамасыз ететін оқытудың әдіс, құрал және түрлерінің жүйесі болып табылады. Қажетті мазмұнды, тиімді әдістер мен құралдарды бағдарлама мен қойылған педагогикалық міндетке сәйкес іріктей білу оқытушының педагогикалық шеберлігіне байланысты. Берілген анықтамалардан «технология» techne - өнер, шеберлік және logos - ғылым, заң, яғни технология дегеніміз шеберлік (өнер) туралы ғылым екенін білуге болады.

Педагогикалық технологиялар тарихын, оның пайда болуын және маңызды құрылымдық ерекшеліктерін қарастыру педагогикалық құрылымды түсінуге мүмкіндік береді. Ғалымдардың тарихи-педагогикалық зерттеулерін талдау педагогикалық технологияның бірнеше ғасырлар бойында ғылыми пікірталастың басты нысаны болғанын айқындайды.

Сонымен, педагогикалық технологиясы оқыту әдістемесімен салыстырғанда, білім алушылардың өздерінің іс-әрекетін ұйымдастыру тәсілдері және мазмұнын өндіруді көрсетеді. Олар диагностикалық білім маңыздылығын және оқыту процесінің қасиеттерінің жалпы білім алушылардың тұлғасын дамытуға бағытталған объективті бақылауын қажет етеді. Ал инновациялық технология жаңа ғылыми немесе практикалық шығармашылықтың қорытындысы деуге болады.

«Педагогикалық технология» термині тек қана оқытуға байланысты қолданылады, ал технологияның өзі техникалық құралмен оқытуды түсіндіреді. Бүгін педагогикалық технологияны, педагогикалық міндеттерді шешумен байланысты, педагогтің жалғастырмалы жүйедегі іс-әрекеті ретінде немесе алдын-ала жобаланған педагогикалық процестің тәжірибе де тұрақты және жалғастырмалы шығаруы ретінде түсіндіріледі [8,132].

Ғылым мен техниканың жедел дамыған, ақпараттық мәліметтер ағыны күшейген заманда ақыл-ой мүмкіндігін қалыптастырып, адамның қабілетін, талантын дамыту білім орындарының басты міндеті болып отыр. Ал, бүгінгі білім кеңістігіндегі ауадай қажет жаңару оқытушының қажымас ізденімпаздығы мен шығармашылығымен келеді. Сондықтан да, әрбір білім алушының қабілетіне қарай білім беруді, оны дербестікке, ізденімпаздыққа, шығармашылыққа тәрбиелеуді жүзеге асыратын жаңартылған педагогикалық технологияны меңгеруге үлкен бетбұрыс жасалуы қажет. Өйткені, мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқу процесін ұйымдастыру инновациялық технологияны ендіруді міндеттейді. Инновациялық педагогикалық іс-әрекет белгілі

оқытудың, тәрбие беру мен дамытудың стереотипіне қарама-қайшы, ол белгілі межеден шығып, жеке шығармашыл, өз бағытымен жұмыс істей алатын оқытушы қалыптастыруға бағытталады [9].

Педагогикалық жаңалықтарды жасау, игеру қолдауды біріктіретін инновациялық процестер білім беруді жаңарта алатыны сөзсіз. Сондықтан да, инновациялық процестерді игеру, жасау, қолдану мәселелерін талдау және жүзеге асыру білім беру жүйесінің әртүрлі баспалдақтарында кеңінен қолдануда.

Оқытушылар мен практикалық қызметкерлердің педагогикалық жаңа білімге деген қажеттіліктің күшеюінен келесі үрдістер туындайды. Педагогикалық жаңалықтарға объективті баға бере алатындай, инновацияларды игере алатындай педагогикалық қауымның құрамын және құрылысын жаңарту жүзеге асып жатыр. Келесі процесс жаңалықтарды практикаға енгізу кезеңімен байланысты. Жаңаны қолданудың жалпылама сипаты өседі. Мұны педагог-новаторлардың іс-тәжірибелерін таратудан көруге болады. Сонымен, инновация мәселесі педагогикада педагогикалық еңбектің өнімділігін сапалы өзгертетін оқыту мен тәрбиелеудің жаңа үлгілері мен әдістерін құру процесіне ықпал жасайды. Көпшілік ғалымдардың айтуы бойынша мұндай нәтижеге жетуі үшін педагогтің инновациялық іс-әрекеті келесі талаптарға сай болуға тиісті:

- өзінің жеке қасиеттерін есепке ала отырып, басқалардың инновациялық тәжірибесін өзгерту, жетілдіру, қабылдау қабілетіне;
- жаңа ғылыми идеялар мен басқалардың тәжірибесінен хабардар бола отырып, өз жұмысын ұғыну қажеттілігіне;
- жаңа ғылыми зерттеулер, олардың әдістемелік жүзеге асуын үздіксіз тәжірибеге енгізуі;
- педагогикалық инновацияның жаңа әдіс-тәсілдерін өз бетінше жасау;
- педагогикалық кертартпалықпен, артта қалушылықты болдырмау [10].

Инновациялық технологияны пайдалану педагогикалық іс-әрекетте әлеуметтік-экономикалық жағдай тудырған басқа білім беру салаларынан белгілі бір стандарттың межесінен ауытқу мен балама жүйе енгізу шараларын атқарады. Инновациялық іс-әрекет жаңалықтарды ойлап шығару, зерттеу, қолданысқа дайындау, тәжірибеде пайдалану сияқты процестермен сипатталады.

Білім беруді реформалауды жүзеге асырудың маңызды бір сипаты қазіргі уақыттағы оқыту процесін технологияландырудың қажеттілігінен туып отыр. Осыған орай, соңғы кезде оқытудың әр түрлі педагогикалық технологиялары жасалып, енгізіліп жатыр. Олар: Лысенкованың алдына ала оқыту, Шаталовтың интенсивті оқыту (тірек сигналдарын пайдалану арқылы), Эрдниевтің ірі блоктан оқыту, мәселелік оқытудың белсенді әдісі, т.б., В.М. Монаховтың оқытудың ұжымдық тәсілі, сондай-ақ профессор Ж.Қараевтың деңгейлік оқыту технологиясын елімізде қолданып жүр. Білім орындарында жүргізіліп жатқан қазіргі тәжірибелік-сынақ жұмыстардың басты міндеті – жаңаша оқытудың педагогикалық технологиясын оқу процесіне енгізу. Мәселен, Л.В. Занков, Д.Б. Эльконин, В.В. Давыдовтың бірлесе жасаған «Дамыта оқыту жүйесі» бір-бірімен тығыз байланысты әрі мынадай ұстанымдардан құралады: жоғары деңгейдегі қиындықта оқыту; теориялық білімнің жетекші ролі; оқу материалын жеделдете оқыту; оқу процесін білім алушының сезінуі; барлық білім алушылардың дамуы үшін жүйелі жұмыс істеу.

Қазіргі кезеңде қолданылып жүрген инновациялық технологияның негізіне жататындар: әрбір білім алушының жеке және дара ерекшеліктерін ескеру; білім алушылардың қабілеттері мен шығармашылығын арттыру; білім алушылардың өз бетінше жұмыс істеу, іздену дағдыларын қалыптастыру. Инновациялық технология түрлеріне: ынтымақтық педагогикасы; білім беруді ізгілендіру технологиясы; проблемалы оқыту технологиясы; тірек сигналдары арқылы оқыту технологиясы;

түсіндіру баскарып оза оқыту технологиясы; деңгейлік саралап оқыту технологиясы; міндетті нәтижеге негізделген деңгейлеп саралап оқыту технологиясы; модульдік оқыту технологиясы; жобалап оқыту технологиясы.

Оқытудың технологиясын жетілдірудің педагогикалық бағыты негізгі ой-тұжырымдары бұрынғы меңгергендерді пайдалана отырып, ақыл-ойды дамытатын оқуға көшу, білім алушыға орташа деңгейде білім беретін бағдарламадан жекелеп, саралап оқыту бағдарламасына өту.

Барлық жаңа технологияның алдымен қоятын мақсаты – білім алушының жеке басының дара және дербес ерекшеліктерін ескеріп, олардың өз бетінше ізденуін арттырып, шығармашылықтарын қалыптастыру. Принциптері – оқытуды ізгілендіру, өздігінен дамытын, дұрыс шешім қабылдай алатын, өзін-өзі жетілдіріп тәрбиелеуші тұлға қалыптастыру.

Қазіргі білім беру саласындағы инновациялық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты білгір маман болу мүмкін емес. Инновациялық технологияны меңгеру оқытушының зейін-зерделік, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген ұстаздық келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие процесін жүйелі ұйымдастыруына көмектеседі.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Загвязинский В.И. Методология и методика дидактического исследований. М.: Педагогика, 1982.
2. Юсуфбекова Н.Р. Педагогическая инноватика как направления методологических исследований.// Педагогическая теория идеи и проблемы: сб. науч. тр.(Отв. ред. В.С. Шубинский. –М.:ИТПИМНО),1992.-С.20-26.
3. Рысбаева А.Қ. Педагогикалық процесс субъектілерінің табысты іс-әрекетіне интерактивті оқытудың ықпалы. - Алматы, 2008, 80б.
4. Абуов А.Е. Мектептің оқу-тәрбие үрдісінде білім беруді, инновациялық технологиясын пайдаланудың педагогикалық шарттары. Пед.ғ.к. дисс ... - Шымкент. 2005. - 151 б.
5. Красильникова В.А. Компьютерлік технологияны оқыту концепциясы. – Орынбор: ОГУ, 2008. – 42с.
6. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследование, игр, дискуссий. Рига: НПП “Эксперимент”, 1995. 175с.
7. Санай Г.Е. Педагогические условия формирования готовности учителя к реализации инновационных технологий обучения. Дисс.к.п.н. Тараз, 2005. - 48 с.
8. Өстеміров К., Исаева Г.Б. Методика использования технических средств обучения на базе новых информационных технологий: оқу-әдістемелік құрал. Алматы, 2009. - С130-160 .
9. Хомерики О.Г. Инновации в практике обучения //Педагогика. 1993.№2
10. Көшімбетова С.А. Оқу-тәрбие үрдісінде оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерін пайдаланудың педагогикалық шарттары. Пед.ғ.к., дисс ... Алматы, 2004.-132 б.

**BAŞKURT DİLİNİN AFORİSTİK TÜR METİNLERİ
DERLEMİNİN OLUŞTURULMASI
THE CREATION OF CORPUS OF APHORISTIC TEXTS OF THE BASHKIR
LANGUAGE**

“Bu araştırma Başkurdistan Cumhuriyeti hükümetinin ve RFBR (Russian Foundation for Basic Research) mali desteğiyle № 17-14-02010 a/p projesi kapsamında yapılmıştır”.

L. Buskunbaeva

Filoloji bilim adayı, Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Ufa Bilim Merkezi, Rusya Bilimler Akademisi, Ufa, Başkurdistan Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu (Ph. D. of Philology, Researcher of the Laboratory of Linguistics and informational technologies at the Department of Linguistics, Institute of History, Language and Literature, Ufa Scientific Center, Russian Academy of Sciences (Ufa). e-posta: buskl@yandex.ru

Z. Sirazitdinov

Filoloji bilim adayı, Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Ufa Bilim Merkezi, Rusya Bilimler Akademisi, Ufa, Başkurdistan Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu (Ph. D. of Philology, Leading Researcher and Head of the Laboratory of Linguistics and informational technologies at the Department of Linguistics, Institute of History, Language and Literature, Ufa Scientific Center, Russian Academy of Sciences (Ufa). E-mail: sazin11@mail.ru

A. Ishmukhametova

Araştırma görevlisi, Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Ufa Bilim Merkezi, Rusya Bilimler Akademisi, Ufa, Başkurdistan Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu (junior research fellow of the Department of Linguistics, Institute of History, Language and Literature, Ufa Scientific Center, Russian Academy of Sciences (Ufa). E-mail: ishmuhametova_anita@mail.ru.

G. Shamsutdinova

Asistan araştırmacı, Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Ufa Bilim Merkezi, Rusya Bilimler Akademisi, Ufa, Başkurdistan Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu (laboratory assistant researcher of the Department of Linguistics, Institute of History, Language and Literature, Ufa Scientific Center, Russian Academy of Sciences (Ufa). E-mail: moon07@yandex.ru.

Anahtar sözcükler: Başkurt dili, Türk dilleri, derlem dilbilimi, veritabanı, folklor, aforistik türler, etiketleme sistemi.

Özet

Makalede Başkurt folklor metinlerinin aforistik türler derlemine oluşturma prensipleri araştırılmaktadır. Veritabanında bulunan folklorun küçük türler metinleri okuyucuya folklor dilini keşfetmek için izin verir. Metin verilerini özetleme meselesi üzerinde ayrıntılı çalışma yapılmaktadır. Ayrıca makalede derlemi bilimsel çalışmalar ve eğitim süreci içinde kullanma imkanı anlatılır.

Abstract

The article discusses the principles of the design of corpora of texts of aphoristic genres in the Bashkir folklore. Small genres of folklore included in the database will allow the reader to explore the language of folklore. The authors dwell in detail on the problem of annotating data texts. Also the article discusses the possibility of using the developed case in the scientific works and educational process.

Keywords: Bashkir language, Turkic languages, corpus linguistics, database, folklore, aphoristic genres, tagging system.

1. GİRİŞ

Halkın yaşam ve dünya görüşünü yansıtan ve arkaik öğeleri içeren folklor malzemeleri, dil tarihi gelişimi, dünya dili tanımı için hem teorik araştırma hem pratik sözlükbilimi açısından değerli bir kaynak olarak tanımlanmıştır. Bu nedenle, yerli derlem dilbiliminde folklor

metinlerine olan ilgi her geçen gün artıyordu: Rus dilinin [Nikolayev, 2015], Kalmuk dilinin [Kukanova, 2012], Nganasan dilinin [Nganasan dilinin folklor metinleri derlemi], Tuva dilinin [Salçak, 2012] folklor metinleri derlemi oluşturma işleri aktif yapılmaktadır. Etnoloji ve Antropoloji Enstitüsü tarafından bazı Sibiry dillerinin de folklor derlemeleri oluşturulmaktadır (örneğin, Evenki, Şor, Nenes, Teleüt dillerinde) [Rusya Bilimler Akademisinin Etnoloji ve Antropoloji Enstitüsü Derlemeleri].

Bu derlemelerin nesnesini epik, masal, incil ve mitolojik metinler oluşturmaktadır. Bugüne kadar Rusya halkları dillerinin hiç birinde aforistic tür derlemi için bilimsel araştırma nesnesi olmamıştır. Bu mesele ilk olarak Başkurt dilbilimcileri tarafından ortaya koyulmaktadır.

Başkurt halk sanatı dilinin aphoristik türleri – küçük hacimli folklor eserleridir. Bu tür atasözleri (мәкәлдәр), deyişleri (әйтемдәр), bulmacaları (йомактар), işaretleri (һынамыштар), yasakları (тыйыуҙар) tahminleri (юрауҙар) v.b. içermektedir. Özlü ve ferah yargılar Başkurt halkının yaşam gözlemlerini ve geleneksel bilgeleri kurallarını yansıtmaktadır.

Rusya Bilimler Akademisi Ufa Bilim Merkezi Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü folklor ve sanat bölümü görevlileri tarafından Başkurdistan Cumhuriyetinde ve Başkurtlar yaşayan komşu illerde ve cumhuriyetlerde yapılan bilimsel araştırma gezileri sürecinde Başkurt folklorunun aforistik türlerinin zengin bir malzemesi toplanmıştır. Bu malzemeler ayrı ciltler olarak “Başkurt halk sanatı” [Башкорт халык ижады, 1995; Башкорт халык ижады, 2007; Башкорт халык ижады, 2006] kitaplarında, [Башкортса-русса фразеологик һүзлек, 1973; Духовное наследие., 2008; Башкирско-англо-русский словарь адекватных пословиц и поговорок, 2002] sözlüklerinde ve monografilerde [Надршина Ф.А., 2008; Нәзершина, 1983] yayımlanmıştır.

Folklorda toplanan malzeme hacmi büyüyor ve onlar ağırlıklı olarak kağıt üzerinde sunulmuştur. Başkurt dilinin Folklor Derlemi içinde bu aforistik tür metinlerinin elektronik veritabanını oluşturmak onları tek yerde kaydetmeye ve doldurmaya izin vermektedir.

Bu proje Başkurt halkının kültürel mirasın yeni teknolojiler yardımı ile korumak ve başkurt folkloru malzemelerini eğitim ve araştırma amaçlı yaygınlaştırmak için bir fırsat sağlıyordu. Derlemin etiketlemesinin olması metinde istatistiksel ve otomatik testler yapılmasına mümkünlük açıyordu. Bu da belli bir kelimeyi eşzamanlı ve artzamanlı görünüşte keşfetmeye, belirteç oranı ve gramer kategorisi, sözcük birimleri hakkında veriler almaya yardım ediyordu.

2. DERLEMİN MİMARLIĞI

Bu derlem Başkurt Dilinin Derlemi modeli temelinde oluşturulmuştur. Bugün Başkurt Dilinin Derlemi edebiyat, gazetecilik (gazete ve dergiler) ve folklor (destanlar ve masallar) metinlerini içermektedir [Buskunbaeva 2011, 45–51; Buskunbaeva 2012, 139–141; Buskunbaeva 2012, 54–58; Buskunbaeva 2013, 135–140; Sirazitdinov 2014, 86–89; Sirazitdinov, 2015, 658–664; Sirazitdinov 2013; Sirazitdinov 2011, 269–274].

Başkurt Dilinin Derlemi İnternette işleyişi için Ufa Bilim Merkezi Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsünün dilbilimi ve bilgi teknolojileri laboratuvarı görevlileri tarafından entegre edilmiş sistem yapılmıştır. Bu sistem derlemler oluşturmaya, geniş arama görevleri ve veritabalarını yönetmek için izin vermektedir [Sirazitdinov, Polyanin 2014; Sirazitdinov, 2014]. O ORACLE veritabanlarıyla yönetim sistemi temelinde geliştirilmiştir.

Entegre edilmiş sistem kullanıcı ve yönetim bloklarından oluşuyordu.

I. Kullanıcı blogu aşağıdaki gibi program araçlarını içermektedir:

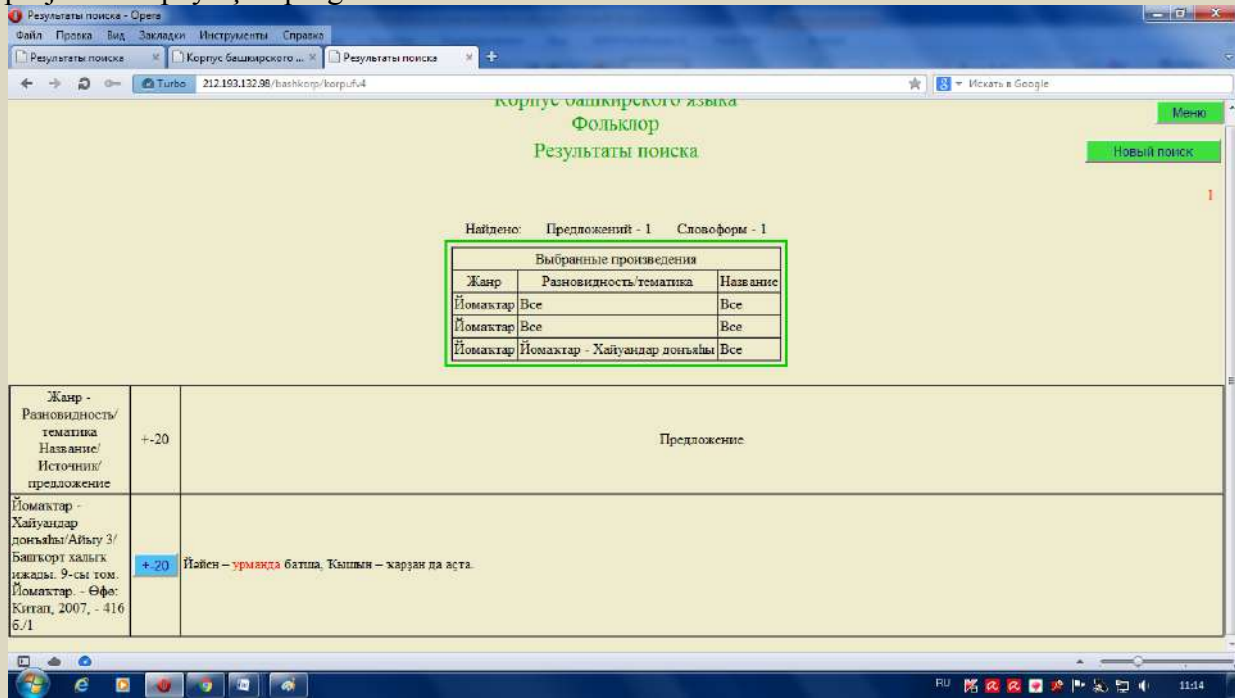
1. Derlem miktarını, kullanıcı bölümünün belirlenmesi için araçlar.

2. Arama araçları. Arama programları birçok dilbilimsel parametrelere göre arama yapabiliyorlardır. Örneğin, sözcüğe, lemmaya, birleşmiş lemmalara, birleşmiş sözcüklere (iki ya da yukarı, kullanıcı isteğiyle), gramer kategorilerine, birleşmiş gramer kategorilerine (beşe kadar), anlambilime, birleşmiş anlambilimlerine göre. Derlem frekans sözlükleri

oluşturmaya da yardımcıdır.

II. Yönetici blogu (oturum açma hakkına sadece laboratuvar çalışanları sahiptir). Aşağıdaki yazılım araçlarını içermektedir:

1. Metinleri otomatik etiketleme ve giriş program araçları. Bu araçlar yeni girilen metinlerin morfolojik ve semantik etiketlerini yapıyordur.
2. Düzenleme araçları. Temel sözlüğü, çekimsel kategori listelerini, çekim eki modellerini ve metinleri düzenleme mümkünlüğü öngörülmüştür.
3. Gramer ve leksik belirsizliklerini manuel kaldırma araçları. Laboratuvar çalışanları metni cümle cümle bakabiliyorlar ve omonimik olayları düzeltebiliyorlardır.
4. Metinler derleminin katılımcılar sayısını istatistiksel hesaplama programları.
5. ORACLE veritabanındaki herhangi bir xml formatındaki etiketli metni başka derlem projeleri ile paylaşım programları.

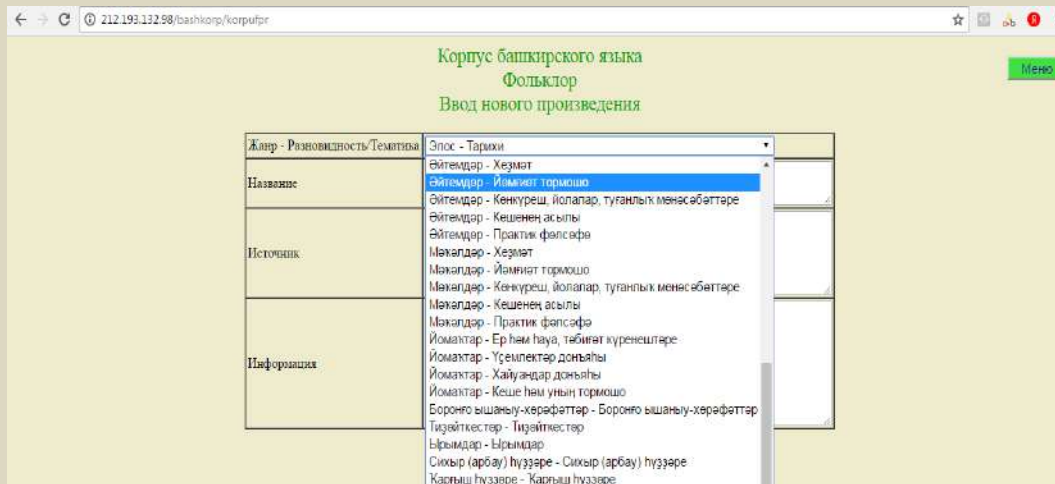
Resim. 1. Başkurt folklorunun aforistik tür metinleri ile birlikte folklor metinlerinin derlemi arayüzü.

3. BAŞKURT FOLKLORUNUN AFORİSTİK TÜR METİNLERİNİN ETİKETLEME SİSTEMİ

Bugüne kadar Başkurt folklorunun aforistik türler metinlerinin metametin ve dilbilimsel etiketleri tasarlanmıştır.

Aforistik türler metinlerinin metametin etiketleri (metin hakkında bilgi):

- tür (atasözü ‘мәкәл’, deyiş ‘әйтәм’, bulmaca ‘йомак’, işaret ‘һынамыш’, yasak ‘тыйыу’, tahmin ‘юрай’);
- konu (örneğin, bulmacalar için şu türler gösterilmiş: toprak ve gök, doğa olayları ‘ер һәм күк, тәбиғәт күренештәре’, bitkiler dünyası ‘үсәмлектәр донъяһы’, hayvanlar dünyası ‘хайуандар донъяһы’, insan ve onun yaşamı ‘кеше һәм уның тормошо’);
- isim (eğer varsa, örneğin, bulmacalarda isim olarak onun cevabı verilir);
- kaynak (kaynağın ismi, yayımlanma yılı);
- metin hacimi (cümle, sözcük sayısı).

Resim 2. Metinleri girmek için program araçlarıyla yönetici blogu.

Derlemdeki Balkurt sözcüğünün morfolojik bilgisi aşağıdakileri içerir:

– sözün özgün formu (lemma);

– kelime bilgisi özelliği;

– isim ve fiil soylu formlara bölünmüş ekleme ile morfolojik belirtiler birleşimi.

12 tane sözcük türü belirlenir: isimler, sayılar, sıfatlar, belirteçler, fiiller, zamirler, yansıma sözcükler, ünlemler, modal kelimeler, bağlaçlar, ilgeçler, edatlar.

Sözcük türlerinin kabul edilmiş kategori tanımları:

N (noun) – isim: *бала, шатлык*;

V (verb) – fiil: *барыу, тырышыу*;

NUM (numeral) – sayı: *ике, алтмышар*;

ADV (adverb) – belirteç: *яй, арттан*;

ADJ (adjective) – sıfat: *бәләкәй, кызыл*;

PRON (pronoun) – zamir: *без, касан*;

POST (postposition) – edat: *менән, өсөн*;

CONJ (conjunction) – bağlaç: *әммә, йәһә*;

PART (particle) – ilgeç: *генә, әле*;

INTJ (interjection) – ünlem: *ай, тфү*;

MOD (modal word) – modal kelime: *әйе, юк, түгел, әлбиттә*;

IMIT (imitative word) – yansıma sözcük: *сылтыр, шалтыр*.

İsmin morfolojik özellikleri 15 kategori göstergisini içerir:

- sayı kategorisi (tekil Sg `singular` ve çoğul Pl `plural`),
- hal kategorisi (yalın hal Nom `nominative`, -i hali Gen `genitive`, -e hali Dat `dative`, -de hali Acc `accusative`, -den hali Abl `ablative`, tamlayan hali Loc `locative`),
- iyelik kategorisi (Poss `possessive`: -м/-ң/-һы/-быз/-һыҙ),
- yüklem kategorisi (Pred `predicativity`: -мын/-һың/-быҙ/-һығыҙ),
- soru kategorisi (Q `question`: -мы/-ме),
- belirsizlik kategorisi (Indf `indefinite`: -дыр/-дер),
- artırma kategorisi (Int `intensifying`: -сы/-се),
- atıf pozisyonundaki kategori (PssAttr `attributive possessive`: -дыкы/-деке),
- küçültme kategorisi (Dimin `diminutive`: -кай/-кәй),
- karşılaştırma kategorisi (Comp `comparison`, comp1: -дай/ -дәй; comp2: -са/-сә),
- niteleyici lokatif kategorisi (LocAttr `attributive locative`: -тағы/-тәге),
- sahiplenme kategorisi (CmtAttr `attributive comitate`: -лы/-ле),
- geçersizlik kategorisi (Abs `abessive`: -һыҙ/-һеҙ),
- bitmişlik kategorisi (Term `terminative`: -һаса/-һәсә),

- karşılaştırma dereceleri kategorisi (DgCom `degrees of comparison` аффиксом *-рак/-рәк*).

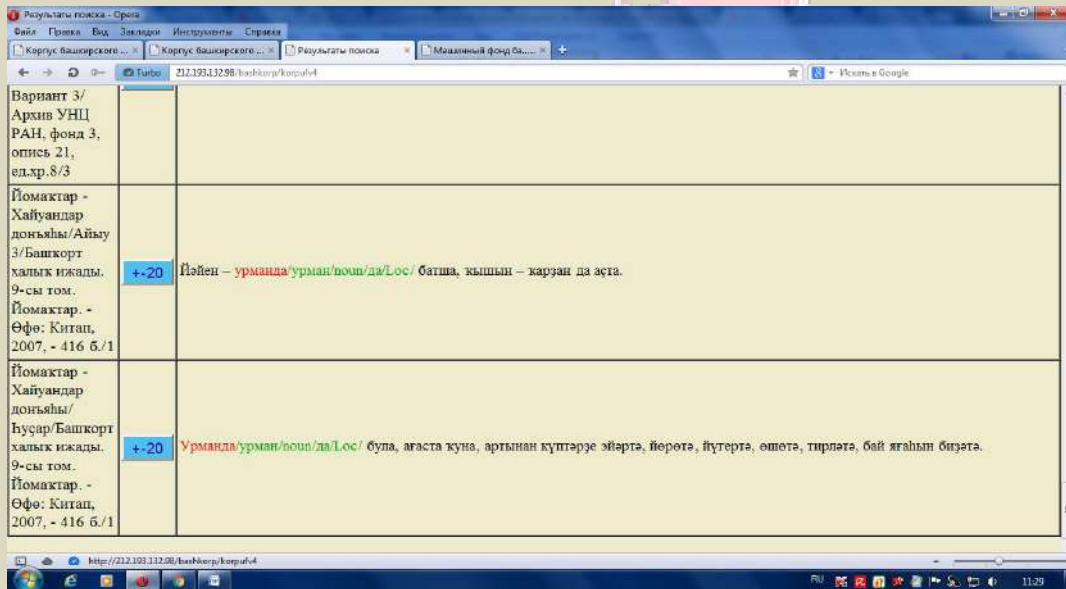
İyelik ve yüklem kategorileri için şahıs kategorileri belirlenir: p1, p2, p3.

Fiilin morfolojik özellikleri 11 kategori göstergisini içerir:

- Soru kategorisi (Q `question`: *-ме/-ме*).
- Belirsizlik kategorisi (Indf `indefinite`: *-дыр/-дәр*).
- Artırma kategorisi (Int `intensifying`: *-сы/-се*).
- Olumsuzluk kategorisi (Neg `negative`: *-ма/-мә*).
- Kip kategorisi (Ind `indicative` haber kipi, Cond `conditional` şart kipi, Opt `optative` dilek kipi, Imp `imperative` emir kipi, Intl `intentional` niyet kipi).
- Zarf-fiil kipleri (Ger `gerund`: Ger1: *-ен/-ын*; Ger2: *-гас/-гәс*; Ger3: *-ганса/-гәнсә*; Ger4: *-гансы/-гәнсе*).
- Sıfat-fiil kategorisi (Ptcp `participle`: Prs: *-ыусы/-еүсе*; Pst: *-ган/-гән*, Fut1: *-асак/-әсәк*; Fut2: *-ыр/-ер*).
- Hareket-fiil kategorisi (Act: *-ыу/-еү*).
- İsim-fiil kategorisi (Inf `infinitive`: *-рға/-рә*).
- Habitualis-fiil kategorisi (Hab `habitualis`: *-сан/-сән*).
- Soyut adları oluşturma kategorisi (Abst `abstractness`: *-лык/-лек*).

Derlemde aşağıda yazılmış fiil formları belirtilmiştir:

- Zamanlar (Prs `present` şimdiki zaman, Fut `future` gelecek zaman: FutIndf `Future indefinite tense` bilinmeyen gelecek zaman, FutDef `Future definite tense` bilinen gelecek zaman, Pst, geçmiş zaman, PstIndf `Past indefinite tense` bilinmeyen geçmiş zaman, PstDef `Past definite tense` bilinen geçmiş zaman, PqpfDef `Plusquamperfect definite tense` bilinen geçmişten önceki zaman *-ғайным/-гәйнем*).
- Şahıs kategorisi (p: 1-3).
- Sayı kategorisi (sg, pl).

Вариант 3/	Аннотация
Архив УНЦ РАН, фонд 3, опись 21, ел.хр.8/3	
Йомактар - Хайуандар доңъяһы/Айһу 3/Башҡорт халыҡ ижады. 9-сы том. Йомактар. - Өфө: Китап, 2007, - 416 б./1	+20 Йәйен – урманда/урман/boon/da/Loc/ батша, кышын – жарған да аста.
Йомактар - Хайуандар доңъяһы/Һуғар/Башҡорт халыҡ ижады. 9-сы том. Йомактар. - Өфө: Китап, 2007, - 416 б./1	+20 Урманда/урман/boon/da/Loc/ була, ағаста ҡуна, артынан күптәрҙе эйәртә, йөрөтә, йүтөртә, өшөтә, тирләтә, бай яһаһын бизәтә.

Resim 3. Başkurt folklorunun aforistik tür metinlerinin morfolojik işaretlenmesi.

4. Sonuç.

Gördüğümüz gibi, folklor derlemine birleştirilmiş Başkurt folklorunun aforistik tür metinlerinin elektron veritabanını oluşturmak kullanıcıya Başkurt folklorunun aforistik tür metinlerinin dilini incelemeye ve analiz etmeye, metinlerin morfolojik bilgilerine dayanarak dilbilimsel veriler almaya yardımcı oluyordur. Tam metine erişimin olması da derlemin

büyük avantajlarının birisidir, çünkü çoğunlukla analizin en önemli birimi metindir. Bu derlem türlü alan araştırmacıların — dilbilimcilerin, folklorcuların, gazetecilerin, öğretmenlerin, öğrencilerin ilgisini çekebilir.

Кайнакча:

1. Башкортса-русса фразеологик һүзлек. – Өфө: Башк. Китап нәшр., 1973. 168 б.
2. Башкорт халык ижады. I т. Йола фольклоры. Өфө, 1995.
3. Башкорт халык ижады. IX т. Йомактар. Өфө, 2007.
4. Башкорт халык ижады. X т. Мәкәлдәр һәм әйтемдәр. Өфө, 2006.
5. Башкирско-англо-русский словарь адекватных пословиц и поговорок. Авт.-сост. – Ф.А. Надршина, Э.М. Зубаирова [Созинова]. – Уфа: Китап, 2002. – 160 с.
6. Бускунбаева Л.А., Сиразитдинов З.А., Ишмухаметова А.Ш., Ибрагимова А.Д., Мигранова Л.Г. Корпус текстов периодической печати на башкирском языке // Актуальные проблемы языков народов России: Материалы XII региональной конференции. Уфа, 2012. С. 139–141.
7. Бускунбаева Л.А., Сиразитдинов З.А., Ибрагимова А.Д., Мигранова Л.Г., Полянин А.И. Башкирские языковые корпуса в Лаборатории лингвистики и информационных технологий // Урал и просторы Евразии сквозь века и тысячелетия. Уфа, 2013. С. 135-140.
8. Бускунбаева Л.А., Сиразитдинов З. А. О проблемах создания национального корпуса башкирского языка // Материалы Международной научно-теоретической конференции «Современное казахское языкознание: актуальные вопросы прикладной лингвистики», посвященная 75-летию известному ученого профессора Жубанова Аскара Кудайбергеноулы. Алматы, 2012. С. 54–58.
9. Бускунбаева Л.А., Сиразитдинов З.А. Система разметок в национальном корпусе башкирского языка // Языки меньшинств в компьютерных технологиях: опыт, задачи и перспективы. Йошкар-Ола, 2011, С. 45-51
10. Духовное наследие: фольклор свердловских башкир. – Уфа: ООО «Деловая династия», 2008. – С. 207-247. (на башк. яз.).
11. Корпусы Института этнологии и антропологии РАН: <http://corpora.iea.ras.ru/corpora/> (дата обращения: 07.06.2017).
12. Корпус нганасанских фольклорных текстов: <http://www.iling-ran.ru/gusev/Nganasan/texts/index.php> (дата обращения: 07.06.2017).
13. Куканова В.В. Фольклорный подкорпус: проблемы, структура и перспективы использования//Участие калмыков в укреплении российской государственности: материалы региональной научно -практической конференции Элиста: КИГИ РАН, 2012. С.193-198
14. Надршина Ф.А. Русско-башкирский словарь пословиц эквивалентов. – Уфа: Китап, 2008. – 196 с.
15. Николаев Д.С. Создание электронного корпуса фольклорных текстов на русском языке// V социологическая Грушинская конференция, 13 марта 2015 https://wciom.ru/fileadmin/file/nauka/grusha2015/s2_6/Nikolaev.pdf. (дата обращения: 07.06.2017).
16. Нәзершина Ф.А. Халык һүзе. Өфө, 1983.– 160 б.
17. Салчак А.Я. Электронный корпус текстов тувинского языка // Новые исследования Тувы (Электронный журнал). №3, 2012 URL: https://www.tuva.asia/journal/issue_15/ (дата обращения: 07.06.2017).
18. Сиразитдинов З.А., Бускунбаева Л.А., Барлыбаева А.Д., Ишмухаметова А.Ш. К разработке корпуса прозаических текстов башкирского языка с 1917 по 1940-е годы //

Этногенез. История. Культура. I Юсуповские чтения: Материалы Международной научной конференции, посвященной памяти Рината Мухаметовича Юсупова. Уфа, 2011. С. 269–274.

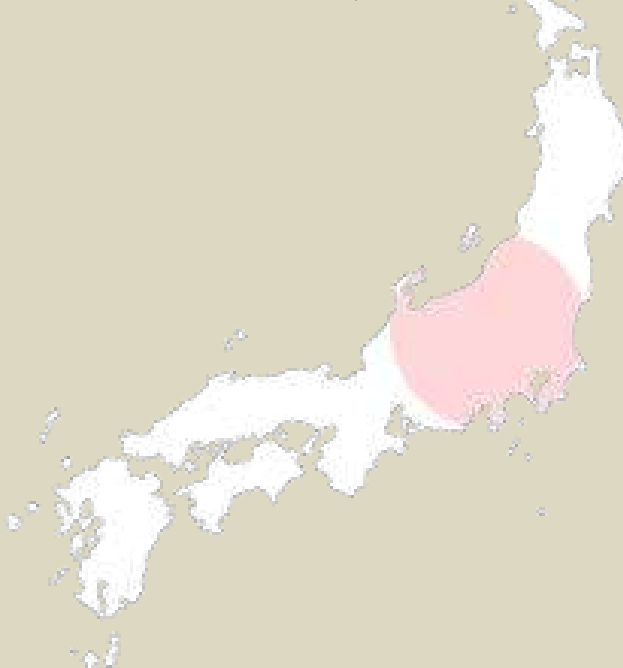
19. Сиразитдинов З.А., Бускунбаева Л.А., Ишмухаметова А.Ш., Ибрагимова А.Д. Информационные системы и базы данных башкирского языка. Уфа: Книжная палата РБ, 2013. – 116 с.

20. Сиразитдинов З.А., Бускунбаева Л.А., Ишмухаметова А.Ш., Ибрагимова А.Д. О создании корпуса башкирского фольклора // Урал-Алтай: через века в будущее: Материалы VI Всероссийской тюркологической конференции (с международным участием). Уфа, 2014. С. 86–89.

21. Сиразитдинов З.А., Бускунбаева Л.А., Ишмухаметова А.Ш. Лингвистические корпуса Лаборатории лингвистики и информационных технологий ИИЯЛ УНЦ РАН // Проблемы изучения национальных литератур: Материалы международной научной конференции. Махачкала, 2015. С. 658-664.

22. Сиразитдинов З.А., Полянин А.И. Об опыте разработки интегрированной корпусной системы на базе СУДБ Оракл // Труды казанской школы по компьютерной и когнитивной лингвистике TEL–2014. Казань, 2014. С.85–88.

23. Sirazitdinov Z.A. The corpora of the bashkir language // [Turklang_14](#) Proceedings of the International Scientific Conference. Istanbul, 2014. P. 125–129.

MEB E-OKUL UYGULAMASININ KULLANIMI VE KABULÜNE İLİŞKİN ÖĞRENCİ VELİLERİ ÜZERİNE ANKET ÇALIŞMASI

Engin ÇAKIR¹

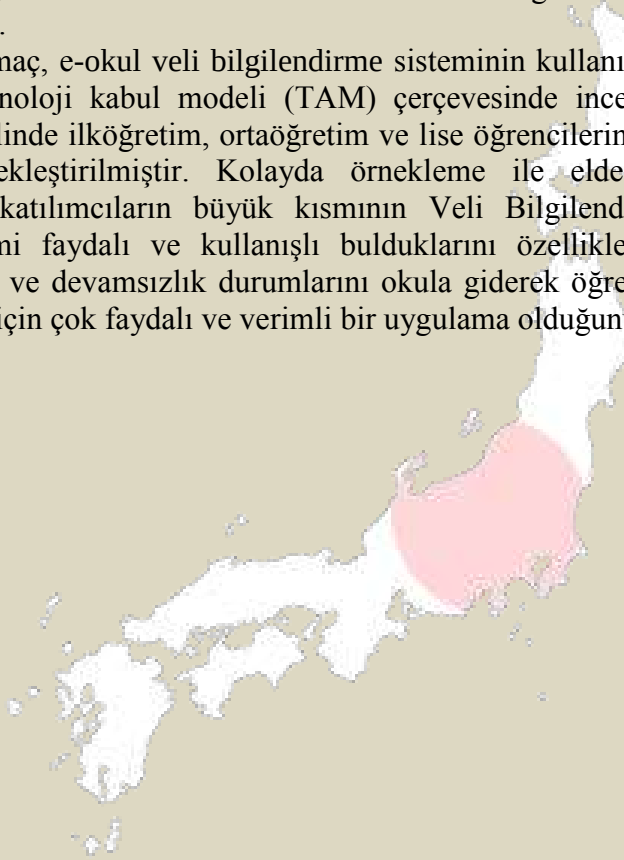
Abdurrahman GİDER²

ÖZET

Eğitim kurumları bilgi teknolojilerindeki gelişmeleri yakından takip ederek, yeni ve güncel teknolojik uygulamaları bünyelerine taşımak zorundadırlar. e-Okul; öğrenciye ait; ders not bilgisi, devamsızlık bilgileri, öğrencilerin sınavının olduğu günler, okumuş olduğu kitaplar, genel anlamda davranışları, diploma ve yılsonu puanları ve nakil durumunu belirten tüm bilgileri içerisinde barındıran, velinin bu bilgilere ulaşmasını kolaylaştıran ve hızlandıran faydalı bir bilgilendirme sistemidir.

Eğitimde başarının olmazsa olmazlarından olan öğrenci velilerinin de bu teknolojiden faydalanmalarını sağlamak amacıyla, Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) tarafından 2006-2007 eğitim-öğretim yılında hizmete sunulan e-Okul Veli Bilgilendirme Sistemi 10 yılı aşkındır kullanılmaktadır.

Bu çalışmada amaç, e-okul veli bilgilendirme sisteminin kullanılmasına yönelik öğrenci veli görüşlerinin teknoloji kabul modeli (TAM) çerçevesinde incelenerek araştırılmasıdır. Bu amaçla, Aydın ilinde ilköğretim, ortaöğretim ve lise öğrencilerinin velileri anakütle seçilerek uygulama gerçekleştirilmiştir. Kolayda örnekleme ile elde edilen 400 anket verisi doğrultusunda, katılımcıların büyük kısmının Veli Bilgilendirme Sisteminden memnun oldukları, sistemi faydalı ve kullanışlı bulduklarını özellikle iş, yoğunluğundan dolayı öğrencisinin not ve devamsızlık durumlarını okula giderek öğretmenleriyle görüşme imkânı olmayan veliler için çok faydalı ve verimli bir uygulama olduğunu belirtmişlerdir.

¹Yrd. Doç. Dr. Engin ÇAKIR, Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli İİBF İşletme Bölümü, engincakir@adu.edu.tr

²Abdurrahman GİDER Doktora Öğrencisi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, abdurrahmangider@gmail.com

A SURVEY STUDY ON THE STUDENTS' PARENTS CONCERNING THE USE AND ACCEPTANCE OF E-SCHOOL APPLICATION OF THE MINISTRY OF EDUCATION

ABSTRACT

Educational institutions are to follow the developments in information technology closely, and incorporate the new and recent technological applications into its body. E-school is an information system that keeps all the information of a student such as the course grades, attendance information, dates of the exams, books read, general behaviors, diploma and the end-of-year points, and transfer situation and also facilitates and accelerates the access to this information by the parents.

The e-School Parent Notification System put into service by the Ministry of Education in the school year of 2006-2007 in order for the students' parents, one of the essential parts of success in the education to utilize this technology has been used for more than 10 years.

The purpose of this study is to analyze and investigate the opinions of the parents of the students concerning the use of e-school parent information system within the framework of technology acceptance model. For this purpose, a survey was carried out to select parents of the primary school, secondary school and high school students in the province of Aydın. In accordance with the data of 400 surveys obtained through convenience sampling, a great majority of the participants stated that they were satisfied with the Parent Information System, they found the system beneficial and useful and it was an extremely useful and efficient application for the parents not having the chance to go to school to talk to the teacher of their children about the student grade or attendance due to work load in particular.

Keywords: E-School Application, Technology Acceptance Model, Parent Notification System

1. GİRİŞ

Dünyadaki bilimsel ve teknolojik ilerleme ve gelişmelerin bir doğal sonucu olarak eğitim sistemi de bu gelişmelerden büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu gelişmeler eğitim kurumlarında daha çok teknoloji kullanımına yol açmıştır.

Çağımız dünyasında bilgi, ekonominin, sosyal hayatın ve kültürel gelişmenin temel taşlarını oluşturmaktadır. Ülke zenginliğinin belirlenmesi sürecinde, vazgeçilmez bir anahtar rolünü üstlenmektedir. Ekonomik gelişmişliğin kökeninde bilgi yatmakta ve bilginin aktif bir şekilde kullanılması ülkelerin zenginliğinin lokomotifini oluşturmaktadır. İçerisinde bulunduğumuz çağ bilgiye olan gereksinimin artmasına neden olmuştur. Sosyal devlet olma yolunda adımların atıldığı bu çağda ülkelerin bilişim ve iletişim teknolojilerindeki gelişmişlik düzeyi, her bireye eğitim alabilme olanağını vermektedir. Bu da eğitimin hem ülkeler hem de bireyler açısından öneminin artmasına ve eğitim alanında atılacak adımlara daha fazla önem gösterilmesini gerekli kılmaktadır. (Turan ve Çolakoğlu, 2008).

e-Türkiye dönüşüm projesi 2003 yılı şubat ayından itibaren toplumun bilgiye erişiminin sağlanarak daha fazla faydalanmasına yönelik yapılan çalışmaları desteklemek ve koordinasyonu sağlamak amacıyla uygulamaya konulmuş bir projedir. Bu konuda toplum yararına çalışan kurumların birçoğu farklı projeler geliştirmişlerdir. Millî Eğitim Bakanlığı da merkez ve bağlı birimlerinin arasındaki bilgi akışını sağlamak amacıyla iletişim ağı olan MEBBİS (Millî Eğitim Bakanlığı Bilişim Sistemleri) uygulanmaya konmuştur (Bağlıbel vd., 2010).

Millî Eğitim Bakanlığı 2007 yılında merkezi veritabanını oluşturarak daha önce kullanmış oldukları geleneksel yöntemleri bırakarak e-okul uygulamasını hayata geçirmişlerdir. MEB'e bağlı ilköğretim okullarının tümü 2007 yılında, ortaöğretim okullarının tümü ise 2008 yılından itibaren e-okul uygulamasını kullanmaktadırlar (Bağlıbel vd., 2010).

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. E- Okul Veli Bilgilendirme Sistemi

E-okul veli bilgilendirme sistemi, Milli Eğitim Bakanlığının 2007 yılı Ocak ayından itibaren uygulamaya koyduğu bilgilendirme sistemi yazılımıdır. Öğrencinin okula kayıt yaptırmasıyla başlayan ve mezun olana kadarki süreci kapsayan bilgilendirme sistemidir. (<http://www.sabah.com.tr/egitim/2015/01/29/eokul-hakkinda-tum-bilgiler>)

MEB tarafından uygulamaya konulan e-okul veli bilgilendirme sistemi, velilerin çocuklarının eğitim yaşamları boyunca aldıkları belgeler, yılsonu puanları, nakil işlemleri okula devam durumları gibi eğitim ve davranışlarıyla ilgili bilgilerin dijital olarak depolanmasına ve güncel takibini yapmaya imkân veren sanal bir eğitim veri sistemidir.

Dijital bir veri sistemi olan e-okul veli bilgilendirme sistemi velilere için çocuklarının eğitim durumları ve davranışlarıyla ilgili güncel bilgilere ulaşmaları son derece önem arz etmektedir. Bilhassa ebeveynlerin geçim derdi koşuşturması ve iş yoğunluğu gibi nedenlerden dolayı okula giderek, çocuklarını sormaya vakitlerinin olmaması, eğitim sürecinde tam destek olamamalarına ve bu da öğrencilerin başarılarında olumsuzlukların yaşanmasına yol açmaktadır. Milli Eğitim Bakanlığının, uygulama soktuğu bu faydalı sistem ile veliler internetin hızı ve kolay erişimi ile çocuklarının okuldaki eğitim durumlarının takibini yapabilmektedirler.

Veliler e- okul bilgilendirme sistemiyle çocuklarının eğitimiyle ilgili son durumlarına ait en güncel ve detaylı bilgileri alabildiklerinden dolayı okula giderek çocuğunun derslerine giren her öğretmenden tek tek randevu alma ihtiyacı da ortadan kalkmaktadır. Hakeza veliler çocuklarının eğitim sürecinin takibinden kopmadan ve kendi gündelik hayat mücadelelerini normal bir şekilde sürdürme imkânını sağlamaktadır. MEB'nin e-Okul veli bilgilendirme sistemiyle ebeveynler istedikleri yerden internete bağlanarak çocuklarının sınıf not ortalamaları, başarı durumları ve okula devam bilgileri gibi önemli bilgilere erişerek eğitim durumlarını değerlendirebilme olanağına sahip olabilmektedirler (<http://www.milliyet.com.tr/e-okul-vbs-ogrenci-not-sorgulama-gundem-2459433>).

2.2. Teknoloji Kabul Modeli

TAM, Fishbein ve Ajzen tarafından önerilen ve mantıksal eylem teorisinin adaptasyonudur (Legris vd., 2003). TAM, Davis tarafından bilgisayar kullanım davranışını açıklamak için geliştirilmiştir. Modelin teorik temelleri Fishbein ve Ajzen'in Mantıklı Eylem Teorisi (Theory of Reasoned Action - TRA)'dır. TRA'ya göre, inançlar tutumları etkiler ve bu da tutumları etkiler ve bu da davranışları yönlendiren veya üreten niyetlere yol açmaktadır. TAM, bu inanç-tutum-niyet-davranış ilişkisini bir BT kullanıcı kabul modeline uyarlamaktadır. TAM'ın amacı "geniş kapsamlı bir son kullanıcı bilgisayar teknolojileri ve kullanıcı popülasyonları arasında kullanıcı davranışını açıklama yeteneğine sahip olan, genel kabul gören bilgisayar kabulü belirleyicileri için bir açıklama yapmak ve aynı zamanda hem azimli ve teorik olarak haklı olmaktır (Hu vd., 1999).

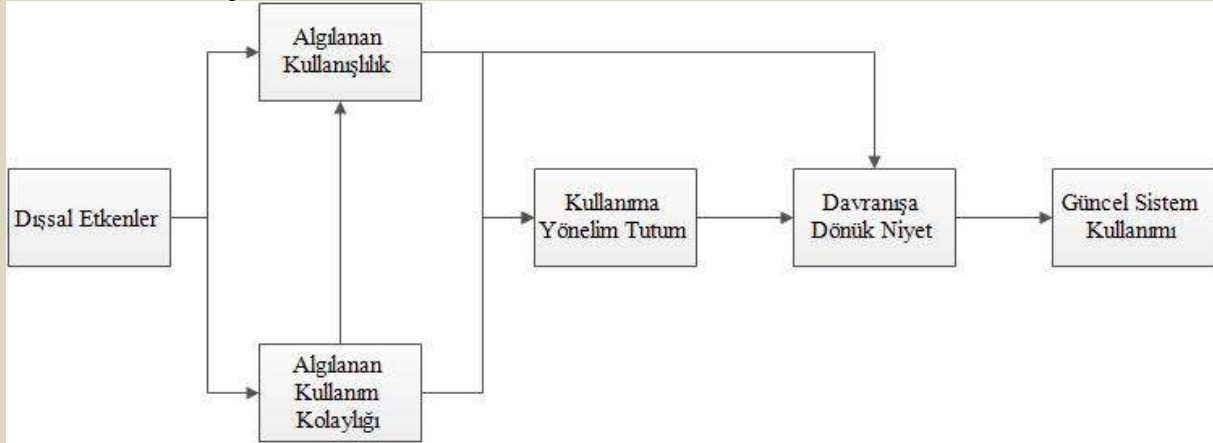
Teknoloji Kabul Modeli, 1989 yılında Davis tarafından geliştirilmiş bir modeldir. Teknoloji uygulamaları kabulü kuramlarında kuramsal altyapı olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır (Martinez-Torres vd., 2008).

Teknoloji kabul modeli kullanıcıların teknoloji kabulünün algılanan kullanışlılık ve algılanan kullanım kolaylığının etkisi altında şekillendiğini savunmaktadır (Turan ve Çolakoğlu, 2008). Davis vd. (1989) tarafından literatüre kazandırılan TKM, TRA modeli bileşenlerini modifiye ederek bilgisayar kullanımına adapte olmayı test eden bir model olarak ortaya çıkmış ve TRA modelindeki inanç belirleyici faktörleri yerine “kullanma kolaylığı” ve “işlevsellik” faktörlerini getirmiştir. Teknoloji Kabul Modeli” (TKM) temelde teknoloji kullanma davranışını etkileyen kriterleri ölçmektedir. Model, algılanan kullanım kolaylığı ve işlevsellik faktörlerinin “teknolojik ürünü kullanma eğilimi” ve “kullanma davranışını”, “tutum” üzerinden nasıl etkilediğine bakmaktadır. Kullanma eğilimi ve davranışı, kullanıma karşı

tutum ve aynı zamanda “kullanma kolaylığı” ve “işlevselliğin” hem direkt hem de endirekt etkilerinin altında kalmaktadır. Hem kullanım kolaylığı hem de algılanan işlevsellik birlikte kullanıma karşı tutumu etkiler, kullanıma karşı tutum ise “kullanma eğilimi”ni, kullanma eğilimi de “kullanma davranışı”nı etkiler. Aynı zamanda kullanım kolaylığının işlevsellik üzerinde doğrudan etkisi vardır. Diğer bir deyişle, kullanma kolaylığı işlevselliğin ön bileşenidir. Teknolojiyi Davranışa karşı tutum Davranışa karşı subjektif normlar Davranış eğilimi Davranış 6 kullanmak kolaylaştıkça, teknolojiden beklenen yarar ve performans üzerindeki olumlu etkisi de buna bağlı olarak artacaktır (Göğüş, 2014).

Teknoloji Kabul Modeli, bilgisayar teknolojilerinin kullanıcılar tarafından üç ana öğeye göre teknolojiyi kullanma talep ve maksatlarını ölçen bir kuramdır. Bunlar: “Algılanan Kullanışlılık”, “Algılanan Kullanım Kolaylığı” ve “Kişinin Davranışa Yönelik Niyeti” olarak sıralanmaktadır.

Şekil 1: Teknoloji Kabul Modeli

Kaynak: Davis, Bagozzi ve Warshaw, 1989: 985.

Özetle, Teknoloji Kabul Modeli, bireyin bilişim teknolojilerini kullanmayı davranışsal niyeti belirlemekte ve bireyin davranışsal niyeti ise bireyin kullanıma olan eğilimlerinin üzerinde önemli bir etkiye sahiptir (Gürol, 2008).

3. MEB E-Okul Uygulamasının Kullanımı ve Kabulüne İlişkin Öğrenci Velileri Üzerine Anket Çalışması

3.1. Amaç

Araştırmanın amacı, öğrenci velilerine ait cinsiyet, yaş, öğrenim durumu ve demografik özelliklerinin, Teknoloji Kabul Modeli çerçevesinde, e-okul veli bilgilendirme sistemi hakkındaki görüşlerinin farklılaşıp farklılaşmadığı belirlemeye çalışmaktır. Bu amacı gerçekleştirmek için aşağıdaki sorulara cevap aranmaya çalışılmıştır:

Öğrenci velilerinin e-okul veli bilgilendirme sistemine ilişkin tutumları (Kullanım ve memnuniyet düzeyleri),

Demografik özelliklerinin, e-okul veli bilgilendirme sistemine yönelik bakış açılarını etkileyip etkilemediği, durumlarının belirlenmesi çabasına dayanmaktadır.

3.2. Örneklem ve Veri Analiz Yöntemi

Araştırmanın anakütlesi, Aydın ilinde ikamet eden ilköğretim, ortaöğretim ve lise öğrenci velilerinden oluşmaktadır.

Araştırmada tesadüfi olmayan örneklem yöntemlerinden kolayda örneklem kullanılmıştır. 2016-2017 ilkbahar döneminde Aydın ilinde ikamet eden 400 öğrenci velisi üzerinde gerçekleştirilmiştir.

Araştırma verilerinin analizinde SPSS 18.0 istatistik programı kullanılmıştır. Verilerin analizinden temel frekans analizleri, faktör analizi yapılmıştır. Hipotezler ANOVA, ve T-Testi ile değerlendirilmiştir.

3.3. Araştırma Modeli ve Hipotezler

Araştırmada veri toplama yöntemi olarak anket yöntemi kullanılmıştır. Anket formu üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm; öğrenci velilerinin demografik özelliklerini belirlemeye yönelik sorulardan oluşmaktadır. İkinci bölüm; öğrenci velilerinin, Teknoloji kabul modeli kapsamında teknolojik ürün kullanım ve internet kullanım sürelerini belirlemeye yönelik sorulardan oluşmaktadır.

Üçüncü bölümde ise öğrenci velilerinin e-okul veli bilgilendirme sistemini kullanım ve memnuniyet durumlarını belirlemeye yönelik sorulara yer verilmiştir. Bu bölümdeki ifadeler beşli likert ölçeğine göre hazırlanmıştır. Hazırlanan sorulardaki likert ölçeğinde, “1: Kesinlikle katılmıyorum”, “2: Katılmıyorum”, “3: Ne katılıyorum ne de katılmıyorum”, “4: Katılıyorum” ve “5: Kesinlikle katılıyorum” ifadelerini temsil etmektedir.

Araştırmanın amacı doğrultusunda araştırma hipotezleri aşağıdaki gibidir:

H₁: Öğrenci velilerinin sosyo-demografik özellikleri ile e-okul veli bilgilendirme sistemini kullanım arasında fark vardır.

H_{1.1}: e-okul veli bilgilendirme sisteminin kullanımı cinsiyete göre farklılık göstermektedir.

H_{1.2}: e-okul veli bilgilendirme sisteminin kullanımı yaşa göre farklılık göstermektedir.

H_{1.3}: e-okul veli bilgilendirme sisteminin kullanımı eğitim durumuna göre farklılık göstermektedir.

H_{1.4}: e-okul veli bilgilendirme sisteminin kullanımı meslek durumuna göre farklılık göstermektedir.

3.4. Araştırma Bulguları

Öğrenci velilerinin demografik özellikleriyle ilgili bilgiler Tablo 1’de ve Tablo 2’de özetlenmiştir.

Tablo 1: Velilere Ait Demografik Bilgiler

Özellik	Frekans	Yüzde
Cinsiyet		
Erkek	269	67,3
Kadın	131	32,7
Toplam	400	100,0
Yaş		
29 ve altı	31	7,8
30-35	58	14,5
36-40	123	30,8
41-45	124	31,0
46-50	37	9,3
51-55	18	4,5
56 ve üstü	9	2,3
Toplam	400	100,0

Araştırmaya 400 öğrenci velisi katılmış olup, katılanların %67,3’ü Erkek, %32,7’si ise Kadın velilerden oluşmaktadır.

Katılımcıların yaş dağılımına bakıldığında, %31’i 42-45 yaş aralığında olduğu görülmektedir. %30,8’i 36-40 yaş aralığında, %14,5’i 30-35 yaş aralığında %9,3’ü 46-50 yaş aralığında %7,8’i 29 yaş ve altı olduğu, %4,5’inin 51-55 yaş aralığında ve %2,3’ünün ise 56 ve üstü yaş aralığındaki velilerden oluşmaktadır. Katılımcıların yaş ortalamalarına bakıldığında ankete katılımın çoğunluğun olgun yaştaki velilerin katıldığı görülmektedir.

Tablo 2: Velilere Ait Demografik Bilgiler

Özellik	Frekans	Yüzde
Eğitim Düzeyi		
İlk Öğretim	44	11,0
Orta Öğretim	26	6,5
Lise	131	32,8
Ön Lisans	70	17,5
Lisans	100	25,0
Yüksek Lisans	26	6,5
Doktora	3	,8
Toplam	400	100,0
Meslek		
Kamu Çalışanı	147	36,8
Özel Sektör Çalışanı	105	26,3
Serbest Meslek	52	13,0
Emekli	20	5,0
Ev Hanımı	66	16,5
İşsiz	10	2,5
Toplam	400	100,0

Katılımcıların eğitim düzeyi dağılımına bakıldığında, %32,8'inin lise mezunu olduğu, %25'inin lisans mezunu olduğu, %17,5'inin ön lisans mezunu olduğu görülmektedir. Diğer %11'inin ilköğretim mezunu olduğu, %6,5'inin hem yüksek lisans hem de ortaöğretim mezunu olduğu, %0,8'inin ise doktora programından mezun olan velilerden oluştuğu belirlenmiştir.

Katılımcıların meslek dağılımlarına bakıldığında, %36,8'inin kamu çalışanı olduğu, %26,3'ünün özel sektör çalışanı olduğu, %16,5'inin ev hanımı olduğu görülmektedir. Diğer %13'ünün serbest meslek çalışanı olduğu, %5'inin emekli olduğu ve %2,5'inin ise işsiz olan velilerden oluşmaktadır.

3.5. Araştırma Değişkenlerinin Test Edilmesi

Çalışma modelindeki hipotezleri test etmek için elde edilen verilere tek yönlü varyans analizi anova testi ve t testi uygulanmıştır.

Tablo 3: Cinsiyet Değişkeni İle E-Okul Veli Bilgilendirme Sistem Kullanım (2 faktör) arasındaki Farklılıklar: T-Testi

Grup	N	Ort.	S.S	T	df	p
Memnuniyet						
Erkek	268	,0456248	1,04394750	1,305	397	,193
Kadın	131	,0933392	,90007343	1,373	295,059	,171

Algılanan Fayda

Erkek	268	,0368072	1,03710039	1,052	397	,294
Kadın	131	,0753002	,91867388	1,096	288,000	,274

Tabloda elde edilen sonuçlar katılımcıların 1’den 5’e kadar (1-Kesinlikle katılmıyorum, 5 Kesinlikle katılıyorum) olan değerlendirmelerini aksettirmektedir. Tablodaki “p” sigma değeri ifadesi $p>0,05$ büyük olduğu için e-okul veli bilgilendirme sisteminin kullanımı cinsiyete göre farklılık göstermemektedir ve $H_{1.1}$ hipotezi reddedilir.

Tablo 4: Yaş Değişkeni İle E-Okul Veli Bilgilendirme Sistem Kullanım (2 faktör) Varyans (One-Way ANOVA) Analizi

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	P
Memnuniyet					
Gruplar arası	6,564	6	1,094	1,096	,364
Grup içi	391,436	392	,999		
Toplam	398,000	398			
Algılanan Fayda					
Gruplar arası	12,117	6	2,020	2,052	,058
Grup içi	385,883	392	,984		
Toplam	398,000	398			

Tablo 4’e bakıldığında, her birinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu, $p>0,05$ düzeyinin üstünde kaldığı, Yaş ile e-Okul Veli Bilgilendirme Sistemi Kullanımı arasında anlamlı bir farklılık göstermediği ve $H_{1.2}$ hipotezi reddedilir.

Tablo 5: Eğitim Değişkeni İle E-Okul Veli Bilgilendirme Sistem Kullanım (2 faktör) Varyans (One-Way ANOVA) Analizi

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	P
Memnuniyet					
Gruplar arası	3,491	6	,582	,578	,748
Grup içi	394,509	392	1,006		
Toplam	398,000	398			
Algılanan Fayda					
Gruplar arası	11,233	6	1,872	1,897	,080
Grup içi	386,767	392	,987		
Toplam	398,000	398			

Tablo 5’te $p>0,05$ düzeyinin üstünde kaldığı, eğitim değişkeni ile e-Okul Veli Bilgilendirme Sistemi Kullanımı arasında anlamlı bir farklılık göstermediği görülmekte ve $H_{1,3}$ hipotezi reddedilir.

Tablo 6: Meslek Değişkeni İle E-Okul Veli Bilgilendirme Sistem Kullanım (2 faktör) Varyans (One-Way ANOVA) Analizi Sonuçları

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	P
Memnuniyet					
Gruplar arası	5,665	5	1,133	1,135	,341
Grup içi	392,335	393	,998		
Toplam	398,000	398			
Algılanan Fayda					
Gruplar arası	2,214	5	,443	,440	,821
Grup içi	395,786	393	1,007		
Toplam	398,000	398			

Tablo 6’da $p>0,05$ düzeyinin üstünde kaldığı, meslek değişkeni ile e-Okul Veli Bilgilendirme Sistemi Kullanımı arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmekte ve $H_{1,4}$ hipotezi reddedilir.

4. SONUÇLAR

Yapılan araştırmanın amacı teknoloji kabul modeli kapsamında e-okul veli bilgilendirme sistemine yönelik velilerin algılarını belirlemek ve e-okul veli bilgilendirme sisteminin yeterlilik durumunu değerlendirmektir. Bu amaçla Aydın ilinde çocuğu ilköğretim, ortaöğretim ve lisede öğrenim gören velilere yönelik gerçekleştirilen araştırmadan elde edilen sonuçlar aşağıda sıralanmıştır.

E-okul veli bilgilendirme sistemi günümüz bilişim teknolojilerindeki gelişmelerle birlikte öğrencilerin eğitimiyle ilgili bütün bilgilerinin elektronik veri sistemine, velilerin zaman ve mekân kısıtı olmadan hızlı bir biçimde istenilen bilgilere erişmeyi sağlayan bir sistem olduğunu ifade etmeleri, sistemi faydalı ve kullanışlı olduğunu göstermektedir. Sisteme hızlı bir şekilde erişimi çok önemsediklerini, özellikle çalışan ebeveynlerin devamlı olarak okula gidip öğrencilerinin durumlarını takip edemediklerini, bu uygulamanın zaman ve mekân kısıtlılığı sorununu ortadan kaldırarak istenilen yerde ve zamanda öğrencilerinin genel bilgilerine ulaşmalarının çok faydalı olduğunu belirtmişlerdir.

Ankete katılan velilerin %31,3’ü haftada 1-5 saat arasında internette zaman geçirdiklerini, %21,3’ü haftada 6 saat ile 10 saat arasında internette zaman geçirdiklerini belirtmişlerdir.

E-okul veli bilgilendirme sistemi uygulamalarına yönelik olarak velilerin algıları arasında cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir farklılığa ulaşılmamıştır.

Velilerin e-okul veli bilgilendirme sisteminin kullanılmasına yönelik algıları arasında yaş değişkenine göre anlamlı bir fark elde edilmemiştir. Sistemin kullanım kolaylığından dolayı her yaştaki kullanıcının sistemi kullanabildiği sonucuna varılmıştır.

Velilerin e-okul veli bilgilendirme sisteminin kullanılmasına yönelik algıları arasında meslek değişkenine göre anlamlı bir fark olmadığı sonucuna varılmıştır.

E-okul veli bilgilendirme sisteminin kullanımına yönelik olarak ankete katılan velilerin eğitim durumları değişkeni sisteme yönelik algıları arasında anlamlı bir farka ulaşılmamıştır. Bu sonuçlar bize e-okul veli bilgilendirme sisteminin anlaşılır bir şekilde dizayn edildiğini, ankete katılan herkesin kolaylıkla sistemi kullanabildiği sonucuna götürmektedir.

Veliler Milli Eğitim Bakanlığı'nın e-Okul Veli Bilgilendirme Sistemi ile eğitimi çağdaş medeniyetlerin ulaştıkları seviyeye ulaşmak için uygun bir şekilde yapılanmayı, okulda yapılan iş ve işlemlere hızlı, güvenilir bir şekilde ulaşarak çocuklarının okuldaki başarı durumlarının takibinde faydalı bir uygulama olacağını ifade etmektedirler.

Bu bağlamda veliler sistemin kullanımı konusunda ciddi anlamda bilgiye sahip oldukları sonucuna varılmıştır. Sistemin gerçek manada kullanıcılar tarafından bilinmesi amaca ulaşma konusunda önemli bir işleve sahiptir. Bunun için Bakanlık, sistemin amacına ulaşması, kullanıcılar tarafından bilinmesine ve benimsenmesine yönelik çalışmalar düzenlemelidir.

Sonuç olarak, teknolojinin hızla gelişmesi, eğitim kurumlarını da etkileyeceği ve çağın gerisinde kalmak istemeyen eğitim kurumlarının da kendilerini güncellemelerini sağlayacaktır. Teknoloji sektöründeki hızlı gelişmeler ve değişimler, her geçen gün eğitim kurumlarına yeni ve daha kullanışlı uygulamalar sunmaktadır. Yapılan bu çalışmanın, araştırmacılara ve sistemi kullanan veli, okul yöneticileri, öğretmenlere ve ilgili bakanlık çalışanlarına bir kaynak olması beklenmektedir.

KAYNAKÇA

Bağlıbel, M., Samancıoğlu, M., ve Summak, S. M. (2010). Okul Yöneticileri Tarafından E-Okul Uygulamasının Genişletilmiş Teknoloji Kabul Modeline Göre Değerlendirilmesi, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(13), 331-348.

Davis, F.D., Bagozzi, R.P. ve Warshaw, P.R. (1989). User Acceptance of Computer Technology: A Comparison of Two Theoretical Models, *Management Science*, 35(8), 982-1003.

Göğüş, Ç.G. (2014). *Teknoloji Kabul Modeli ve Değiştirme Maliyetinin Müşteri Sadakati Üzerine Etkileri: Muhasebe Yazılım Programları Üzerine Bir Çalışma*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gürol, A. (2008). Teknik Öğretmen Adaylarının Bilgi Ve İletişim Teknolojilerine İlişkin Niyetlerini Belirlemek Amacıyla Teknoloji Kabul Modelini Uygulama <http://ietc2008.home.anadolu.edu.tr/ietc2008/21.doc>

<http://www.sabah.com.tr/egitim/2015/01/29/eokul-hakkinda-tum-bilgiler>

<http://www.milliyet.com.tr/e-okul-vbs-ogrenci-not-sorgulama-gundem-2459433>

Hu, P., Chau, P., Sheng, O., ve Tam, K. (1999). Examining the Technology Acceptance Model Using Physician Acceptance of Telemedicine Technology, *Journal of Management Information Systems*, 16(2), 91-112.

Legrís, P., Ingham, J. ve Collerette, P. (2003). Why Do People Use Information Technology? A Critical Review of The Technology Acceptance Model, *Information & Management*, 40(3), 191-204, [https://doi.org/10.1016/S0378-7206\(01\)00143-4](https://doi.org/10.1016/S0378-7206(01)00143-4).

Martinez-Torres, M.R., Toral Maris, S.L., Garcia, F.B., Vazques, S.G., Oliva, M.A. ve Torres, T. (2008). A Technological Acceptance Of E-Learning Tools Used in Practical and Laboratory Teaching, According To The European Higher Education Area, *Behavior and Information Technology*, 27(6), 495-505.

Turan, A.H. ve Çolakoglu, B.E. (2008). Yüksek Öğretimde Öğretim Elemanlarının Teknoloji Kabulü Ve Kullanımı: Adnan Menderes Üniversitesinde Ampirik Bir Değerlendirme, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 9(1), 106-121.

ЖАСТҮРІКТЕРДІҢ БІЛІМ САЛАСЫН ДАМУДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҰСТАНЫМДАРЫ

ҚАНАТ БАЗАРБАЕВ

PhD., доцент

Kanat.Bazarbayev@ayu.edu.kz

ҮСЕНБЕК РАХМЕТ

п.ф.к., доцент

Rakhmet.58@mail.ru

Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті.

Түркістан, Қазақстан, 161200 E-mail: ayu.edu.kz

Түйіндеме

Жастүріктердің «Бірлік және Даму» партиясы билік басына келген соң бағдарламалық құжаттарында халық ағарту мәселелерін қарастырды. Көптеген газеттік мақалалар мен кітапшаларда халық ағартуды жан-жақты дамыту жөнінде ойлар айтылып, халықтың санасына сіңіру себептері көрсетіле бастады. Жан-жақты дамудың басты қаруы ретінде халық ағартуды дамыту идеясы осы кезеңде түрік зиялыларының арасында кең таралып, жастүріктер үкіметі бастауыш мектептермен бірге толық емес орта мектептерді дамытуға көңіл бөле бастады. 1910 ж. мектептердің бағдарламаларын қайта қарау жөніндегі комиссия құрды. Иадие мектептерінде бастауыш мектептердегі сияқты білікті мұғалім кадрлар жетіспеді. Яғни, Түркияда мектеп бағдарламалары дәстүрлі мұсылмандық мектептерден қол үзе бастағанымен, мұғалім кадрлардың тапшылығы айқын сезіле берді. Бірқатар ірі қалаларда, уәлаят орталықтарында иадие мектептерінің базасында лицейлер ашу қолға алынды.

Жастүріктердің 1908 ж. революциядан соң мектеп ісінде атқарған шаралардың бірі қыздарды оқыту мәселесіндегі жетістіктерді айтуға болады. Жастүріктер революциясына дейін мұсылман қыздары тек бастауыш білім алуға құқылы болғандығын ескерер болсақ, онда реформаның әйел теңдігі мәселенің түбегейлі шешуге бағыт алғандығын аңғаруға болады.

Білім беру ісіндегі жастүріктер үкіметінің реформалары университет саласын да қамтыды. Революциядан соң іле-шала университеттердің факультеттерінің жаңа бағдарламасы жасалды және ол оқу бағдарламалары біліктілігін көтеретін жаңа пәндермен толықтырылды. Революциядан кейінгі кезеңдерде университеттер өз студенттерін Еуропаға тәжірибеден өтуге жібере бастады. Осылайшы мектеп жүйесін кадрлармен қамтамасыз етуге 1908 жылдан кейін кең түрде көңіл бөліне бастады. Стамбулда педагогикалық оқу орындарының көптеп ашыла бастауы жаңа үлгідегі мектептердегі кадр тапшылығы мәселесін біршама шеше алды.

Тірек сөздер: Түркия, жастүріктер революциясы, ағартушылық, білім беру жүйесі, иадие мектептері, ғылым, саясат.

PEDAGOGICAL POSITION OF YOUNG TURKS IN DEVELOPMENT OF EDUCATION

KANAT BAZARBAYEV

PhD., docent

Kanat.Bazarbayev@ayu.edu.kz

RAKHMET USENBEK

Candidate of pedagogical sciences, docent

Rakhmet.58@mail.ru

Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, Kazakhstan

Abstract

In this article questions of national education mentioned in information documents after coming to power of “Unity and Development” party are offered for consideration. Thoughts of all-round development of national education are expressed in many newspaper articles and brochures and the reasons of extension of this idea among the people are specified. As the main weapon of all-round development the idea of national education had wide circulation among Turkic elite, materials that the government of Young Turks was engaged in development of elementary and incomplete high schools are given. In 1910 the committee was set up to revise the programs of this level. Idadie schools lacked qualified teachers as elementary schools. In other words, although the school programs in Turkey began to break through traditional Muslim schools, the staff shortage was obvious. Opening of lyceums on the basis of Idadie schools were put in hand in a number of major cities, in the provincial centers. One of the events that took place after the 1908 revolutionary was school work, the success of teaching girls. Bearing in mind that before the Revolution, Muslim girls were entitled to primary education, it would be clear that the reform of women was focused on a radical solution.

Reforms of the Young Turks government in education also covered the university industry. After the revolution, a new program of universities faculties was developed and supplemented with new disciplines that would enhance the qualification of the curriculum. During the post-revolutionary period, universities began sending their students to study in Europe. Thus, after 1908, the staff of the school system began to pay more attention to staffing. Opening of a number of pedagogical educational institutions in Istanbul has considerably solved the problem of personnel deficit in schools of new type.

Keywords: Turkey, revolution of Young Turks, education, education system, idadiye schools, science, policy.

Жастүріктер революциясы халық ағарту саласына да жаңа серпін әкелді. Сол оқиға куәгерлерінің бірі «1909 ж. саяси өмірдегі алға басулар қазірдің өзінде мектеп ісінде өз жемісін беруде» [1, 101], – деп жазды.

Революциядан кейінгі Түркияны аралаған француз зерттеушісі Луи Бертран түрік мектептеріндегі үлкен өзгерістерді байқаған. Ол ағарту саласындағы жаңару рухы тәрбиеленушілердің ғана емес, сонымен бірге оқытушылар мен профессорлардың арасында кең қанат жайғандығын, олар барлық күштерін жаңа мектеп құрылысын жандандыруға жұмсайтындығын жазады [1,203].

Бұл идеялардың халықтың арасына кең тарауына 1895–1901 жж. жарық көрген «Сервет-и-фииун» («Білім байлығы») журналының төңірегіне топтасқан «жаңа әдебиет қайраткерлері» үлкен рөл атқарды. Бұл миссияны революциядан кейін құрылған

«Феджр-и Ати» («Звезда грядущего») қоғамы жалғастырды. Дегенмен, реформаны іске асыруда ұлтаралық қатынастар мәселесін реттеуге қатысты шиеленістер де орын алды. Сондай жаңсақ қадамдардың бірі ретінде атап айтатын мәселе, революциядан соң жастүріктер басшылығы түрік мектептері мен аз ұлттардың мектептерін біртұтас үкіметтік басшылықпен біріктіруге тырысты. Жастүріктердің аз ұлттардың дәстүрлі мектептерінің дербестігін жоюға ұмтылған бұндай ашық саясаты Осман империясының «біртұтастығы мен бөлшектенбейтіндігін» сақтап қалу бағытынан туындады. Жастүріктердің империя құрамындағы басқа ұлттарды ассимиляциялау арқылы түркілендіру жөніндегі бұндай орынсөз саясаты реформа қағидаларына сай келмегендіктен елдегі зиялы қауым тарапынан қарсылыққа тап болды.

Күрделі ішкі саяси күрес және Түркияның ауыр халықаралық жағдайына байланысты жастүріктердің осы бастапқы жоспарынан бас тартып, бастауыш мектептерде христиандар мен мұсылмандарды бөлектеп оқыту қағидасын бекітуге мәжбүр етті. Жастүріктер партиясының 1913 ж. қабылданған бағдарламасында барлық бастауыш және екінші басқыш мектептерде түрік тілін оқыту міндетті, бірақ оқыту ана тілінде де жүргізілуі мүмкін [1,106] деген қағида осындай ымырагершіліктен туындаған еді.

Халық ағарту мәселесінің заңдық негізін жасау мәжілісте бірнеше рет қызу талқылауға негіз болды. Дегенмен, мектепке қатысты жаңа заңның қабылданбауына мәжілістің өз ішіндегі Осман империясын орталықтандыру, орталықсыздандыру және федерациялық құрылымға біріктіру сияқты күрделі мәселелерге қатысты алауыздықтар себеп болды. Мәжілісте бекітілмеген заң жобасы 1913 ж. 23 қыркүйегінде «Бастауыш білім беру туралы уақытша заң» түрінде үкіметтің бұйрығымен қолданысқа енгізілді. Жаңадан енгізілген заң мемлекеттік мектептерде бастауыш білім беру міндетті және тегін екендігі мәлімдеді. Осы заңда бастауыш оқытудың мынадай бағдарламасы бекітілді: дінтану сабақтары (мұсылман мектептерінде Құран және т.б. ал басқа дінді ұйымдастыруға арналған мектептерде өздерінің діни пәндері), ана тілінде оқу және жазу, түрік тілі, есеп және геометрия, география және тарих (*негізінен Осман империясының тарихы*) және жаратылыстану, экономика, әскери іс пәндері. 1913 ж. заң тек бастауыш мектепті ғана реформалауға арналды. Дегенмен, 1914 ж. дүниежүзілік соғыстың басталуы едәуір қаржыны қажет ететін бұл заңның іске асуына тежеу болды. Осы заңға дейін елдегі білім беру жүйесі 1869 ж. қабылданған заң және одан кейінгі енгізілген нұсқаулар негізінде құрылған болатын.

Жастүріктер революциясынан соң алғашқы жылдары үкімет білім беру саласына едәуір қаржы бөле алды. Революцияға дейінгі жылдары білім беруге 100–200 мың лира аралығында қаржы бөлінсе, 1908 ж. бюджеттен осы салаға 442 мың лира, 1910 ж. 946 мың, ал 1912 жылы 1 млн 148 мың лира бөлді. Білім беру саласына жұмсалған қаржы үнемі артып отырғанымен оның бюджеттегі үлесі 2–2,5%-ды ғана құрады [2, 241].

Х.А.Южельдің атап көрсеткеніндей иадие мектептеріне арналған программа жаман емес, дегенмен ол қалай іске асырылады және оны кім іске асырады деген мәселе шешілмей қалды [2, 39]. Жастүріктер үкіметі, соның ішінде білім министрі Эмрулах эфенди революцияға дейін тек Галатасарай және Дарюшшефак лицейлері ғана толық орта білім беру жүйесін кеңейтуге баса мән берген. Осы Эмрулах эфендидің бастамасымен бірқатар ірі қалаларда, уәлаят орталықтарында иадие мектептерінің базасында лицейлер ашу қолға алынды. 1910–13 жж. жасалынған толық орта мектептер лицейлерінің бағдарламасы 1902 ж. француз лицейлерінің бағдарламасын негізге алды және ондағы оқыту 12 жылды құрады. I дүниежүзілік соғыс жылдарында Түркияның Самсун, Адене, Ескишехир, Анталья, Амасья, Кютахье және тағы басқа қалаларда 11 лицей ашылды, оның 3-еуі қыздарға арналды.

Университеттердің дамуының маңызды көрсеткіші студенттер қабылдаудың артуынан болды. Егер заң мектебі жылына 40–60 адам бітірсе, 1909 ж. заң факультетін 307, 1914

ж. 256 түлек бітірді. Сол сияқты бұрын жылына 30–40 түлек бітірген медицина факультетін 275, ал 1914 ж. 375 адам бітірді[3, 80].

Революциядан соңғы уақыттарда Стамбулда ашылған университеттер өз түлектерін шет елдерге тәжірибеден өтуге жібере бастады. Сонымен бірге түрік үкіметі 1912 ж. бастап Стамбул университетіне көптеген неміс профессорларын оқытушылыққа шақырды. Осы жылы университеттің 3 факультетінде 20 неміс профессоры жұмыс істеген [4,65]. 1908 жылдан соң ғана арнаулы білім ошақтарындағы кадр жетіспеушілік мәселесі біртіндеп шешімін таба бастады. Стамбулдағы Ерлер педагогикалық училищесінің дамуына оның директоры көрнекті түрік ағартушысы Саты-бей үлкен үлес қосты (*Саты-бей педагогикадан II томдық еңбектің авторы. Ол еңбегінде француз ғалымдарының еңбегін кеңінен пайдаланған*). Академик В.А.Гордлевский «Учительская семинария в Стамбуле» еңбегінде осы училищені жастүріктердің мақтанышы деп атады. Стамбулда оқу орындарының көбеюі мектептерде кадр тапшылығы мәселесін шешуге мүмкіндік тудырды.

Билікті өз қолдарына алған жастүріктер елдің ішкі саясатында бірқатар реформаларды іске асыруды қолға алды. Түрік армиясын қайта құрып, оған германдық әскери жүйені енгізді. Әскери реформа генерал фон Дар Голстың ұсыныстары бойынша жүргізілді. Ал елге қазіргі заманғы қару-жарақтар германдық фирмалардан жеткізілді. Сол сияқты жастүріктер жандармерия мен полицияның құрылымдарын да қайта жасақтады. Бір таңғаларлығы, елде шешілмей жатқан әлеуметтік және ұлттық мәселелердің көптігіне қарамастан жастүріктер өздерінің тірегі болған әскер мен қуғындау және жазалау органдарын нығайтумен айналысты.

Жастүріктер Абдулхамит билігіне қарсы күресте шаруалардың жағдайын жақсартуға уәде еткенімен революцияның жеңісінен соң ол уәделерін орындай алмады. Дегенмен, 1913–1914 жж. аграрлық мәселені реттеуге байланысты бірқатар заңдар қабылдай алды. Әйтсе де I дүниежүзілік соғыстың басталуы бұл реформаның іске асуына мүмкіндік бермеді.

Жастүріктердің білім беру жүйесін реформалаудағы әрекеті сыртқы басқыншылық саясат пен ішкі саяси алауыздықтар салдарынан өте қиыншылықпен іске асты. Дегенмен, елдің экономикалық жағдайын күйзелткен I дүниежүзілік соғыс бұхара халықтың қайыршылануына алып келді. Соның салдарынан білім беру саласының барлық буындарында да құлдырау үдерісі жүріп жатты. I дүниежүзілік соғыстан соң құрылған Түркия үкіметі жастүріктердің білім саласындағы реформаларын одан әрі жалғастыруының сабақтастық мәні үлкен болды. Осындай жетістіктерге қарамастан сыртқы күштер жастүріктер қозғалысының күйреуіне себеп болды.

1908 ж. жастүріктердің төңкерісіне түрткі болған себептерді төңкерістен бұрынғы кезеңдерден іздеу керек. Негізінен төңкеріс ұзаққа созылған қозғалыстардың нәтижесінде орын алды. Сондықтан да төңкерістің бастауын II Абдулхамид сұлтан патшалық құрған жылдарға дейін, яғни XIX ғ. орта тұсынан қарастыру керек. XIX ғ. өз тарихында тек осы төңкерісті ғана емес, сондай-ақ Осман тарихы мен Еуропа тарихы тұрғысынан алғанда да көптеген айтулы оқиғалар мен өзгерістерді басынан өткізген тарихи кезең болды. Жалпы алғанда, XIX ғ. Батыс Еуропада орын алған өзгерістер Осман мемлекетіне қатты әсер етіп, олардың үлгісіндегі жаңару әрекеттерінің басталуына және осы әрекеттердің нәтижесінде жастүріктер қозғалысының тууына түркі болды. Бұл үдеріс 1908 ж. төңкеріспен аяқталды.

Негізінен тақырыпты Батыс Еуропа құрлығында орын алған ағартушылық (XVII-XVIII ғғ.), француз төңкерісі (XVIII ғ.) және өндірістік төңкеріс (XIX ғ.) сияқты философиялық, саяси және экономикалық үш маңызды өзгерістердің нәтижесінен бастау керек. Ағартушылық философиясы өз кезегінде «ғылым мен саясаттың» дамуына, француз төңкерісі «жаңа ұлт, мемлекет және армияның» құрылуына, ал

өндірістік төңкеріс «экономикалық» жетістіктерге жол ашты. Сөйтіп Батыс Еуропа өзге елдер мен ұлттардың ішінде үлкен басымдыққа ие болды. Осы үдерістің нәтижесінде Батыс Еуропадағы Англия, Франция, Австрия, Германия және Италия сияқты алпауыт мемлекеттердің түпкі мақсатына айналған отарлау саясаты әлемнің өзге аймақтары мен халықтарына айтарлықтай деңгейде қауіп төндірді [5, 39].

Осы отаршыл мемлекеттердің қысымына қарсы тұра алмаған аймақтардың біраз бөлігі тікелей, ал қалғандары жанама түрде олардың отарына айналды. Осы іс-әрекетпен жаулап алынған жерлердегі халықтар қатты зорлық-зомбылыққа ұшырап, жергілікті мәдениеттер мен әдет-ғұрыптарды жан-жаққа шашыратып, жерасты пайдалы қазбаларына және жерүсті байлығына иелік етіп аяусыз қанады. Батыс Еуропаның құлашын ұзаққа сермеген жаулап алушылық әрекеттерінің әсерін жер бетінде сезінбеген ел қалмады. Батыс Еуропаның отарлау саясатына Осман мемлекетінен бастап Қытай, Жапония және Иран сияқты елдер мемлекеттік және әскери жүйелерімен қарсы тұра алмайтындықтарын сезінгендіктен, тығырықтан шығудың жолын өздеріне Батыс Еуропаны үлгі етуден іздеді. Осы орайда тиісті мемлекеттердің Батыс Еуропа үлгісіндегі жаңару әрекеттерінің шамамен бір уақытқа сәйкес келуі және бұл әрекеттердің мазмұнының бір-бірімен байланысты болуы кездейсоқтық жағдай емес. Бұлардың барлығы ол елдерді ортақ қауіп-қатерлерге әкеліп соқтырды [6, 39].

Көпұлтты Осман империясында XIX ғ. өзінде көптеген азаттық қозғалыстар орын алған. Дегенмен, ол азаттық қозғалыстар езгідегі сербтер, гректер және болгар т.б. күресі еді. Ал 1908 ж. сұлтанның жеке дара билігіне қарсы күреске алғаш рет түрік халқы көтерілді. Демек, жастүріктер революциясы түрік халқының саяси оянуына жол салған алғашқы революция болды. 1908 ж. көтеріліс түрік халқының күшті және әлсіз жақтарын көрсетіп берді, оны жаңа және барынша табысты бой көтерулерге дайындай алды. Жастүріктер революциясы осы тұрғыдан алғанда Абдулхамиттің билігін жойды. Конституцияны қалпына келтірді. Қоғамдық өмірге жаңа серпін алып келді. 1908 ж. Түрік революциясының тарихи рөлі оның жеңілісінде емес, осы аталған жетістіктерінде еді. Жастүріктер революциясын белгілі бір тарихи кезеңді қорытындылаушы құбылыс деп емес, керісінше, Түркия тарихының жаңа кезеңіне жол сілтеуші құбылыс ретінде бағалаған орынды. 1908 ж. революция Түркияның мәдениеті мен ағарту саласының дамуына жаңа серпін берді [7, 39].

Абдулхамит билігінің күйреуі елдің қоғамдық-саяси және мәдени өмірінің дамуын тежеген кертартпа дәстүрлердің қысымынан азат етті. Содан да жастүріктер революциясынан кейінгі кезеңде түріктердің ұлттық санасының қалыптасу жолдары және түрік зиялыларының ұлттық идеяларының қалыптасуы мен демократиялық құндылықтардың орнығуындағы басты кезеңіне айналды. Осы кезеңде реформаларды іске асыруға қызмет ететін түрлі ғылыми қоғамдар мен ұйымдар құрылып, белсенді әрекет жасай бастады. Жаңа түрік әдебиеті мен көсемсөзі нығайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. А.Д.Желтяков, Ю.А.Петросян. История просвещения в Турции (конец XVIII–начало XX века). Издательство «Наука». Главная редакция восточной литературы. М., 1965.
2. Yücel, Türkiye'de Orta öğretim. İstanbul, 1938.
3. C.Bilsel, İstanbul üniversitesi tarihi. İstanbul, 1943.
4. Necmettin Alkan. Mutlakiyetten Meşrutiyete II Abdülhamid ve yön türkler 1889-1908. İstanbul 2009. I-baskı.-339. s.
5. Talat Paşa. Talaat Paşanın hatıraları, İstanbul, 1946.
6. Selahattin Çetiner. Çöküş yılları. II Abdülhamit, yön türkler, ittihat ve terakki. Remzi Kitabevi. Ankara, 2008.-318 s
7. Ittihat terakki ve yön türkler. Kaynak yayınları. Birinci Basım: İstanbul, 2009. -147 s.

GIYSİLERDE KUYRUK UYGULAMALARININ BİÇİMSEL ÖZELLİKLERİ VE SEMBOLİK DEĞERLERİ

Fatma KOÇ *

** Leyla KAYA DURMAZ

ÖZET

Moda tüm tarih boyunca politik, kültürel, sanatsal birçok faktörden etkilenmiş ve bu faktörler modaya yön vermiştir. Çevresinde gelişen olaylara karşı tepkilerini çeşitli şekillerde giysileri kullanarak gösteren moda; tarih boyunca kitlelerin statülerini, fikirlerini, tepkilerini zaman zaman isteklerini yine giysilerle yansıtmıştır. Böylece giyim bir iletişim biçimi haline gelmiştir. Bunun örnekleri tarihin her döneminde görülmektedir. Giysilerin iletişim aracı olarak kullanılmasının en önemli nedenleri arasında yer alan kimlik ve statü belirleyici özellikleri biçimlerine yansımıştır. Bu durum giysilerde kuyruk uygulamalarında görülmekle birlikte, sembolik açıdan da özel bir önem teşkil etmektedir.

Giyim, kişilerin hayat tarzı hakkında bilgi veren ve kişileri farklılaştıran en önemli unsurdur. Yüzyıllar boyunca, gösterişli ve süslü giyim toplumsal cinsiyet değil, sınıfsal ayrıcalık anlamına gelmektedir. Tarihi süreçte giysilerdeki abartılı uygulamalar aristokratların ve ayrıcalığın göstergesi olarak görülmüş ve öteki sınıflara hükmetmeye yarayan sembolik bir araç olarak kabul görmüştür.

Giysilerin biçimsel özellikleriyle, giysi formu, tercih edilen renkler ve süslemeler gibi özellikler ile insanoğlunun iletişim kurduğu ve etrafına mesajlar verdiği bilinmektedir. Biçimsel özelliklerden biri olan giysilerde kullanılan kuyruk uygulamaları ve bunlara yüklenen anlamlar bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu çalışmada, moda tarihi sürecinde dönem dönem gündeme gelen giysilerde kuyruk uygulamalarının ortaya çıkış nedenleri ve benimsenme durumlarının biçimsel ve sembolik açıdan değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Giysi, biçim, sembolik, kuyruk, tasarım, moda

FORMAL FEATURES AND SYMBOLIC VALUES OF TRAIL APPLICATIONS IN CLOTHES

ABSTRACT

Fashion has been influenced by many political, cultural and artistic factors throughout history, and these factors have led to fashion. Fashion, using clothes in various forms, reacting to the events surrounding it; Throughout history, the statues of the masses, ideas, reactions from time to time again reflected on their requests with clothes. So, clothing has become a form of communication. Examples of this are seen in every period of history. The identity and status determinants that are among the most important reasons for the use of clothes as a means of communication are reflected in their forms. This situation is seen in trail applications in clothing, it is also of particular importance from a symbolic point of view.

Clothing is the most important element that informs people about their lifestyle and differentiates them. For centuries, fancy and fancy clothing means class privilege, not gender. Historically, exaggerated practices in clothing have been seen as a sign of aristocrats and discrimination and have been accepted as a symbolic means of dominating the other classes.

It is known that human beings communicate with and give messages around with the formal characteristics of the clothes, the form of the clothes, the colors preferred and the ornaments. Subject of this study is the garments which is one of the formal features and the accompanying trail applications and the meanings loaded on them. In this study, it is aimed to

* Doç.Dr., Gazi Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Moda Tasarımı Bölümü, fatmaturankoc@gmail.com,

** Öğr.Gör., Giresun Üniversitesi, Şebinkarahisar Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Moda Tasarımı Bölümü, kylyl@hotmail.com

evaluate the causes of trail applications and their adoption cases from formal and symbolic perspectives in period of fashion history.

Keywords: clothes, form, symbolic, trail, design, fashion

GİRİŞ

“ Dış görünümüne göre karar vermeyenler, olsa olsa sığ insanlardır.

Dünyanın gerçek gizemi, görünmeyende değil, görünür olandadır.”

Oscar

Wilde

Çevresinde gelişen olaylara karşı tepkilerini çeşitli şekillerde giysileri kullanarak gösteren moda; tarih boyunca kitlelerin statülerini, fikirlerini, tepkilerini zaman zaman isteklerini yine giysilerle yansıtmıştır. Böylece giyim bir iletişim biçimi haline gelmiştir. Bunun örnekleri tarihin her döneminde giysilere yansıtılmıştır. Tarihi süreçte giysilerdeki abartılı uygulamalar aristokratların toplumdaki diğer bireylerden ayrıcalığın göstergesi olarak sunulmuş ve öteki sınıflara hükmetmeye yarayan sembolik bir araç olarak kullanıldığı bilinmektedir.

Giyim tercihleri, insanların, belli bir zaman dilimine uygun görünüşlerine -yani modaya- ilişkin güçlü normları ve olağanüstü bir seçenek zenginliğini barındıran kültürün belli bir biçimini kendi amaçları doğrultusunda nasıl yorumladıklarını incelemek için önemli bir alan sağlamaktadır. Giyim, toplumsal statünün ve cinsiyetin en belirgin göstergelerinden biridir ve bu nedenle sembolik sınırların korunmasında ya da yıkılmasında etkilidir (Crane, 2003: 11). Bireyin yaşam standartları ve istenen görüntünün sunulmasında giyimin önemli bir rolü vardır ve sembolik açıdan kişinin kimlik ifadesidir. Sözsüz iletişim biçimi olan giyim, giyenin statüsünü, toplumsal rolünü ve kişiliğini yansıtan önemli bir araçtır. Giyinmenin temel fonksiyonu olan koruma özelliğinin yanında işlevsellik, estetiklik, sosyo-kültürel faktörlerle çeşitlilik kazanması modanın giyim alanında ön plana çıkmasına neden olmuştur (Koca ve Koç, 2009 :38).

Sözsüz iletişim öğeleri yalnızca duruş, bakış, jest ve mimiklerden oluşmamakta, aynı zamanda sesimizi kullandığımız biçimimiz, giyim kuşam kodlarımız, gibi konuları da kapsamaktadır. Giyim kuşam kodları bizim sosyal sınıfımız, dünya görüşümüz ve bazen de hangi ülkeden geldiğimize ilişkin bilgiler vermektedir (Yüksel, 2013: 136). Giyim kodları aynı zamanda, kumaş, renk, doku, kesim, ağırlık, örgü, dikiş, transparanlık gibi niteliklerde giysileri kullanan bir insan topluluğunda bir giysi ile onu çevreleyen bütün diğer giysi öğelerin tepki almasını sağlayan farklılığı yaratacak ne varsa hepsidir. Bir “kıyafet topluluğu” içinde, bir giysinin aldığı tepkiyi farklı kılan ya da kılmayan nitelikler – bir iletişim aracı olarak giyimi konuşmadan ayıran- giysinin gösterenleri arasındaki anlamlı farklılıkların, konuşmaya dayalı iletişimde kullanılan söze dökülü sesler kadar kesin biçimde belirlenip standartlaştırılmış olmamasıdır (Davis, 1997: 24).

Giyim, toplumsal yapılar içindeki konumların farklı çağlarda nasıl algılandığını ve statü sınırlarının nasıl belirlendiğini göstermektedir. Geçmiş yüzyıllarda, özellikle kamusal alanlarda kimliği ifade eden en önemli araç giyim olmuştur. Avrupa ve Amerika’da kimliğin meslek, bölgesellik, din ve toplumsal sınıf gibi birçok farklı boyutu, dönemin koşullarına uygun bir biçimde giysiler ile ifade edilmiştir (Crane,2003:12). Giyimin, ifade ettiğinden daha fazlasını düşündürme kapasitesini en iyi dile getiren “Delight in Disorder” (düzensizliğin hazzı) adlı şiirinde Robert Herrick (1579-1674) olmuştur (Davis, 1997: 29).

Tatlı bir düzensizlik kıyafette

Bir şehvet tutuşur giysilerde

Omuzlara atıliveren bir şal

Fırtınalar içindeki eteklerde

Gözleri fetheden bir dalga

Bakışları hak eden bir çizgi.

*Tatlı bir dalgınlıkla sarkar
Orada burada günahkar bir dantel,
Kıpkırmızı göğüslüğü sarmalar
Vefasız bir manşet,
Ve karmakarışık akan kurdeleler,*

*Umursamaz bir ayakkabı bağcığı,
Vahşi uygarlığı görmüşüm ipinde
Her şeyiyle pek kesin olan sanattan
Çok daha fazla büyüler beni.*

Dünyanın ortak kültürü olan moda, çevresinde gelişen olaylara karşı tepkilerini çeşitli şekillerde giysileri kullanarak göstermektedir. Giysilerin iletişim aracı olarak kullanılmasının en önemli nedeni ise kişilerin kimliklerini, neye inandıklarını ve ne düşündüklerini ortaya koymak açısından iyi bir unsur olmasıdır. Tarihi kaynaklar araştırıldığında her dönem ortaya çıkan moda olan giysi formlarının belli bir grup tarafından benimsendiği ve neden benimsendiği üzerine yorumlar yapıldığı görülmektedir.

Giysilerin biçimsel özelliklerden biri olan kuyruk uygulamalarının biçimsel özellikleri ve bunlara yüklenen anlamlar bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu çalışmada, moda tarihi sürecinde dönem dönem gündeme gelen giysilerde kuyruk uygulamalarının ortaya çıkış nedenleri ve benimsenme durumlarının biçimsel ve sembolik açıdan değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışma konuya ilişkin yazılı ve görsel alanyazın taraması yapılarak gerçekleştirilmiştir. Giyim tarihi sürecinde 20. Yüzyılın başına kadar kadınların kullandığı gece giysileri ile törensel aktivitelerde kullanılan giysilerin model özelliklerine eklenmiş kuyruk uygulamalarına ilişkin literatür kronolojik olarak taranmış görsel metaryallerden seçilmiş giysilerdeki kuyruk uygulamalarının biçimsel özellikleri ve sembolik değerleri incelenmiştir. Giysilerin genel biçimsel özellikleri kapsam dışı bırakılmıştır.

Tarih boyunca modayı etkileyen birçok etken ortaya çıkmıştır. Modaya yön veren politik faktörler, kültürel faktörler, sanatsal faktörler gibi daha birçok faktör sıralanabilir ve bu nedenle moda sosyal değişimlerde geçiş aracı olarak tanımlanabilmektedir (Dönmezer, 1966: 268). Moda, toplumsal hayatın en hızlı ve en kolay değişen yönünü temsil etmektedir. Moda, cemiyyetin farklı birim ve tabakalarında, farklı tavırlarla karşılanırsa bile, daha çok yüksek kesimlerine hitap etmektedir. Moda bir toplumsal taklit dalgasıdır ve bu toplumdan topluma, tabakadan tabakaya doğru yönelmektedir.

Dinamik ve etkileşimsel toplumsal olgu olarak moda, çağdaş sosyolojinin verdiği anlamla iktidarla karmaşık ilişkiler sürdürmektedir: “Burada söz konusu olan iktidar, (sadece) yerleşik bir otoriteyi elinde bulunduranla özdeşleştirilemez. İnsanların toplumsal varlığının bir ilişkisi, gündelik mekanizmasıdır” şeklinde aktarmıştır. Modanın kategorik olarak sahip olmadığı bir şey varsa, o da bireysellik ifadesidir. Tanımı gereği moda, çağa uygunluğu temsil ettiği kabul edilen bir giyim tarzı ya da bütüncül bir stildir. Her zaman egemen olan ideallerin kabulüdür (Coward, 1993: 32). Giyimde ve giyim etrafında oluşan söylemlerde meydana gelen değişimler, kamusal alanda kendini farklı biçimlerde sunan farklı toplumsal gruplar arasındaki ilişkilerde ve gerilimlerdeki değişimi göstermektedir. Sınıflı toplumlarda, her sınıf kendini diğerinden ayıran özgün bir kültüre sahip olmuş ama aynı zamanda diğer sınıflarla belli değerleri, hedefleri ve cinsiyet ideallerini paylaşmıştır. Bazı ülkelerde, farklı toplumsal sınıflara özgü giysilerin modelinde, yapımında hangi malzemelerin ve süslemelerin kullanılabileceği kanunlarda abartılı sayılabilecek bir ayrıntıyla belirtilmiştir (Crane, 2003: 13).

İnsan giyiminde, “giysi” unsuru “giyinme” unsurundan kolaylıkla ayrıştırılabilmektedir. Aynı malzemeler her iki işlev için –giysi ve giyinme- kullanılabilmektedir fakat bu iki işlevin amacına hizmet etme dereceleri görecelidir. Giyim çoğunlukla fiziksel konfor için giysi olarak kullanıldığı düşünülse de her iki amaca hizmet eden ve giyinme için fiziksel konfor ve saygın bir görünüme kavuşma amacına da hizmet etmektedir (Veblen, 2008: 151). Sanayi Devrimi’ne ve hazır giysilerin ortaya çıkışına kadar, giysiler genellikle insanların en değerli mallarındandı ve alt sınıf olarak tabir edilen fakirler giysilere ulaşamazlar, genellikle onlara gelene kadar birçok defa el değiştiren giysiler kullanılmaktaydı. Giysi çok değerli ve pahalı

olduğu için bir ödeme aracına dönüşmüştü ve hizmet karşılığında yapılan bir ödeme biçimi olarak altın yerine kullanılmaktaydı (Crane, 2003: 14).

Moda tarihçilerinin genel olarak kabul ettiği bu dönem 13. yüzyıl sonları ile 14. yüzyıldaki saray yaşamı dönemlerini işaret etmektedir ki bu dönemler de moda anlayışının başlangıcı sayılmaktadır (Davis, 1997: 72). Avrupa'da kıyafet yüzyıllar boyunca sınıf ayrımını belirten en önemli etken olduğundan sosyolog ve sosyal bilimciler (Simmel, Veblen gibi) uzun bir süre, diğer tüm etkenleri gözden çıkararak modanın statü ayrımını göstermesiyle ilgili işlevine odaklanmıştır. Giysiler aracılığıyla bir ifade ve kimlik arayışına giren ve toplumsal statüsünün altını çizmeye çalışan bireyler bunu birçok farklı şekilde belirtmeye çalışmıştır. Bunlar genellikle, giysilerinde kullandıkları biçimsel özellikler, malzemeler ve süslemeleri olarak karşımıza çıkar. Antik Yunan ve Romalıların drapeli şekilde vücuda dolanan ve tutturulan giysileriyle, klasik döneme ait giysilerde, aralarında hiyerarşik bir ayrım olmasına rağmen değişen bir moda anlayışı yoktur. Dikdörtgen dokunmuş kumaş parçalarından oluşan, basit dikişli tunik biçimleri bu dönemde kullanılmıştır. Farklılıklar genellikle süsleme ve renklendirmelerde ortaya çıkmış, ilerleyen dönemlerde farklılıkların esasları değişmiş ve anlamsal nitelikler kazanmaya başlamıştır.

7.yüzyılda Çin'de Hanedanlığın en zengin olduğu dönemde, kadın elbiselerinde gösteriş artmış ve kadınlar birbirleriyle rekabet eder hale gelmiştir. Hanedanlığın dansçıları için oluşturulan kostümlere hareket hissiyatını artırmak için eteğin yarısından daha fazla sarkan kollar ve arka eteğe uzun parçalar eklenmiştir. Bu kostüm ve kol kadınların rekabetleriyle günden güne uzamıştır. 8. ve 9. yüzyıllara doğru zamanla üstlüklerin geniş kolları ve uzun kuyrukları 12 metreye varan kumaş parçalarından oluşturulmuştur. Hazineye çok fazla yük olmaya başlayan bu uygulamaları önlemek için imparator Wenzong, 827-840 yıllarında kol genişliğinin en fazla 40 cm olacak şekilde bir buyruk yayınlamıştır. Kadın kollarında ve eteklerinde ki bu uzantılar, tarihte ilktir ve süslenme, gösteriş, farklılık ve dikkat çekmek için kullanılmıştır (Fogg, 2014).

Pek çok toplum tarafından kabul gören kadının giysi aracılığıyla statü kazanması kendi hakkıyla değil, bir erkeğin malı olarak söz konusu olan toplumsal bir özellik olarak karşımıza çıkar. Kadınların giysilerini kullanarak oluşturdukları görkemli abartılar onun toplumsal statüsünü veya medeni durumunun bir göstergesi olarak sunulur. Evli olmayan gençlerin giysilerindeki sadelik ve giysilerinin basitliği, kadının masumiyetini ifade ederken aynı zamanda evli veya nişanlı olmadığının da göstergesi olarak sunulur. Evli bir kadın ise çok daha süslü, modaya uygun abartılı bir şekilde giyinir ve bekar kadınlar üzerinde sosyal önceliği bulunur ve eşlerinin toplumsal statüsünü ortaya koyar (Rouse, 1989: 109-116). Bu durum kadınların ailenin statüsünün belirleyiciliğinde önemli bir değer olarak kabul görmesini oluşturmuştur. Kadın görünürlüğünü artırmak ve statü olarak diğerlerinden daha üstün olduğunun kanıtını giysilerine yüklediği şekilde yorumlanabilir.

781-806 yılları arasında Çin etkilerinin en çok görüldüğü ülke Japonya olmuştur. Aristokrat nedimelerin saplantı haline getirdikleri, irome no kasane olarak bilinen karmaşık, katmanlı ve renk kombinasyonunu ve kuyruk uygulamalarını ön plana çıkaran giysilerin kullanımı seçkin zümre özgün Japon tarzını geliştirerek kimononun öncüsü olan, hacimli ve heybetli kosodeyi başlıca giyecek haline getirmiştir (Fogg, 2014). 11.yüzyılda yatay tezgahın icadıyla, daha uzun ve geniş kumaş parçalarının dokunması ile zengin olarak biçimlenmiş ve vücut ölçülerine göre şekillendirilerek oluşturulan giysi yapımı gündeme gelmiştir. Bu durum zaten varolan sınıf farklılıklarının vurgulanmasını kolaylaştırmıştır. Fransız saray giyiminin etkisiyle giysiler vücuda oturmaya başlamış ve cinsiyetler arasında artan bir ayrışma başlamıştır. Kadınlar bele oturan ve uçları kabaran uzun elbiseler giyiyor ve kollarında aşağı sarkan uzantılar oluyordu. 15.yüzyılın ortasına kadar elbiseler gittikçe uzamış ve genişlemiştir (Zengingönül, 2001, 17).

13-14.yüzyıllarda özellikle asil-köylü, soylu-işçi sınıfları belirginleşmeye başlamış ve

kadınlar bu ayrımını vurgulamak için etek-elbise kuyruklarında olduğu gibi başlıklarında da uzantılar kullanmışlardır. 1360'ta çok amaçlı bir giysi olan “houppelande” ortaya çıkarak, tunik manto gibi dış giyimlerin yerini almıştır. Kadınlar ve erkekler tarafından kullanılan bu giysi, kadınlarda, önü kapalı yere kadar uzanan ve genelde arkada kuyruğu olan bir modeldir. Kenarları kırkılmış kürkle kaplanmış, abartılı ve yerleri süpüren kuyruk, tüccarların zenginliğinin göstergesi ve yüksek statünün doğrulaması olarak kabul görmüştür (Fogg, 2014: 46-47). Yeniçağın başlamasına neden olan Rönesans ile beraber insan yeniden değer kazanmıştır. İnsana özgü biçimleri ortaya koyup değerlendiren giysinin yenileştirilme çabaları, soylular tarafından olumlu bir biçimde karşılanmıştır. Dönemin estetik beğenileri saraydan saraya elçi ve özel görevliler aracılığıyla taşınmıştır (Hakko, 1983: 5). Taç giyme töreninde İmparatoriçe Josephine'in giydiği ampir kıyafete atıfta bulunan kuyruk, giyen kişinin toplumsal statüsünü ortaya koymuş ve kuyruk ne kadar uzunsa giyenin de o kadar aristokrat ve soylu olarak kabul görmesini sağlamıştır. Kuyruklar, hem giyen kişinin statüsünü göstermeye hem de daha fazla süslemenin sergilenmesine imkan vermiştir. Kraliçenin elbisesinin kuyruğu, her zaman nedimelerin giysilerinden çok daha uzun olarak tasarlanmıştır (Fogg, 2014: 123). 18. Yüzyıldan itibaren sonra gösterişi artırmak ve statüyü muhafaza etmek amacı ile elbiselerin arka eteklerine yapılan vurgular artırılmış önceki dönem klasik elbiselerin ağır görünümünden ayrılıp belirgin bir hafifliğe ulaşmıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda süslemeleri göstermeye yarayan uzun kuyruklu kraliyet saray kadınlarının gözdesi haline gelmiştir. Fransa'dan başlayarak tüm Avrupa'da abartı ve gösterişi seven aristokratlar kuyruk uygulamasını kullanmışlardır. Kuyruklu giysileri giymesi, taşınması ve kullanması zor olduğundan soylular hizmetçileri aracılığıyla giyip, taşımıştır.

19. Yüzyılın ortalarında Kraliçe Victoria ve Prenses Metternich krinolinin yerine eteklerin arka kısmında drapeler, kıvrımlar, görkemli arka kuyruklardan oluşan ve kalça yastıklarıyla desteklenen etekler yüzyılın sonlarına doğru daha abartılı bir biçim almıştır. Kollar dirsek boyunda olup, kol kenarlarını ve etek uçlarını dantel, tafta fırfırlar süslemiş, arkası dolgun ve kuyruklu eteklerin üstüne kontrast renklerde redingot stili ceketler giyilmiş, bu ceketler pelerinlerle tamamlanmıştır (Dereboy, 2004: 97). Üst sınıf giysileri ağır, hantal ve kullanıcı için hareket kısıtlayıcıdır. Alt sınıflardaki kadınlar hem hareket özgürlüğü için çok daha az kısıtlayıcı üslup kullanıyorlardı, hem de elbiselerini giymek için hizmetçileri yoktur (Hanson, 2010). Veblen, “*Aylak Sınıf Teorisini*” açıklarken bu durumu şu şekilde tanımlamıştır. “*Kadın giysileri giyenin üretken emekten uzak olduğunu, etekten vazgeçilememesinin temel nedenini: “Pahalıdır, giyene her hareketinde engel olur ve her yararlı girişiminde onu köstekler”* diyerek statü farklılığı ve giysi çeşitlerine eleştirel bir yaklaşım sunmuştur (Barbarosoğlu, 2012: 32). 19. yüzyılın sonlarında etekler, arkada kabarıktır ve bu kabarıklık etek ucuna kadar inmiş ve kadınların hareketlerini son derece engelleyici bir boyuta ulaşmıştır. Günlük giysilerde bile etek uçları şaşırtıcı bir şekilde uzun ve kuyruklu olarak tasarlanmıştır (Laver, 2002: 196).

19. Yüzyılda dikiş makinesinin icadı ile, artık sınıflar arasındaki fark giderek belirsizleşmeye başlamıştır. 1870'lerde işçi sınıfının üst katmanlarında yer alanlar orta sınıfın gardırobunun çeşitliliğini olmasa da, ortalama gelir düzeyinde, giyim tarzlarını taklit edebilecek hale gelmiştir (Crane, 2003, 70). Fakat erkek ve kadın sınıfları karşılaştırıldığında kuşkusuz kadınlar arasındaki sosyal uçurum erkeklerinkinden çok daha büyük olmuştur.

19. yüzyılın ortalarında zenginlik, toprak sahibi olmaya bağlı olmaktan çıkarak, ticaret bankacılık ve sanayiden gelen “yeni” para ile el değiştirmeye başlamıştır. Moda kıyafetler aristokrat üst sınıfa ait bir ayrıcalık olmaktan çıkmıştır. Charles Frederick Worth'un pazarlamadaki başarısı ve özel ısmarlama dikim teknikleriyle “haute-couture” seviyesine çıkılmıştır. Üst sınıf arasında moda olan şık kıyafetleri, orta sınıf arasında da yaygınlaşmıştır (Fogg, 2014: 15). 20. yüzyılın başlarında, terziler içinde oldukça pratikleşen bir hal alan, etek boyları kısaltmaya başlamış ve ayaklara yakın noktada biten dar etekler yaygınlaşmıştır

(Blackman, 2013, s. 35). I. Dünya Savaşının 1918 yılında sona ermesi ile birlikte beraberinde gelen kadınların özgürleşmesi, 1920 yılında etek boylarını diz üstüne çıkarmış ancak dönemin moda anlayışı ile birlikte kısa etek boylarına eklenen kumaş parçalarından oluşan asimetrik bir düzenleme ile oluşturulan uzantılar ile kuyruklar yeniden gündeme gelmiştir. Ancak bu kez kullanım amacı statü göstergesi olmanın yerine zarafetin ve kadının toplumsal konumunun göstergesi olarak kabul görmüştür.

Kimliğin inşasında tüketim kültürünün en görünür biçimlerinden biri olan giyim, aynı zamanda toplumsal cinsiyet ve statünün en belirgin göstergelerinden olup, farklı dönemlerdeki toplumsal yapılar içindeki konumların nasıl algılandığını ve statünün sınırlarını da belirlemektedir. Bir kimlik kurucusu olan giyim, sembolik sınırların korunmasında etkili olduğu gibi bu sınırların yıkılmasında da gücünü göstermektedir (Crane, 2003). Giysiler, kişilerin hayat tarzı hakkında bilgi veren ve kişileri farklılaştıran en önemli unsurdur. Yüzyıllar boyunca, gösterişli ve süslü giyim toplumsal cinsiyet değil, sınıfsal ayrıcalık anlamına gelmektedir. Tarihi süreçte giysilerdeki abartılı uygulamalar aristokratların ve ayrıcalığın göstergesi olarak görülmüş ve öteki sınıflara hükmetmeye yarayan sembolik bir araç olarak kabul görmüştür. Bu çalışmada toplumların kimlik arayışları ve akabinde gelen toplumsal statülerinin altını çizmeye yarayan en önemli unsur olan giysiler ve bunu yapmanın yollarından biri olan giysilerin biçimsel özelliklerinden olan kuyruk uygulamaları biçimsel olarak ve sembolik değerler açısından tarihi süreç içinde önemli bir statü göstergesi olarak özenle kullanılmıştır.

KAYNAKLAR

- Barbarasoğlu, K.F. (2012), **Moda ve Zihniyet**, İz yayıncılık, İstanbul.
- Blackman, C. (2013), **Modanın Tarihi 1900'den Bugüne**, Kerasus Yayınları, Çev. Kaan Onur Kaftanoğlu, İstanbul.
- Crane, D. (2003), **Moda ve Gündemleri**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Coward, R. (1993). **Kadınlık Arzuları**. (Çev. Alev Türker). Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Davis, F. (1997), **Moda, Kültür ve Kimlik**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Dereboy, Elif J. (2004). **Kostüm ve Moda Tarihi**. Ankara: Özel Güzel Sanatlar Stilistik Ltd. Şti.
- Dönmezer, S.(1966), **Sosyoloji**, Garan Matbaası, İstanbul.
- Fogg, M, (2014), **Modanın Tüm Öyküsü**, Hayalperest Yayınevi, İstanbul.
- Hakko, C, (1983), **Moda Olgusu**, Vakko Yayınları, Ankara
- Koca, E, Koç, F. (2010), “Gençlerin Dinledikleri Müzik Türlerinin Giyim Tarzlarına Etkisi”, **e-Journal of New World Sciences Academy**, Volume: 5, Number: 2
- Laver, J. (2002). **Costume and Fashion**. London: Thames and Hudson.
- Rouse, E. (1989). **Understanding Fashion**. London: Blackwell Science.
- Yüksel, A, (2013), **Sözsüz İletişimde Kültürel Farklılıklar**, Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2882 Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1839.
- Veblen, B.T. (2008), “Kadın Giyiminin İktisadi Teorisi”, Çev. Esen Ezgi Taşçıoğlu, **Cogito: İnsan Giyinir**, Sayı:55, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Zengingönül, N. (2001), **Giyimde Moda Akımları ve Öncü Tasarımcılar**, Ders Notları.

ҚАЗАҚ-НЕМІС ТІЛДЕРІНДЕГІ «УАҚЫТ» ТАНЫМЫ

Жетпісбай Әлия Қожамұратқызы

a_kanzhygaly@mail.ru

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты (Павлодар, Қазақстан)

Молдағали Бақытгүл

Bahados_@mail.ru

Инновациялық Еуразия университеті (Павлодар, Қазақстан)

Сарыбаева Баян Жумашевна

Bayanjan73@mail.ru

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты (Павлодар, Қазақстан)

Есентайманар

e-manar@mail.ru

Ховда университетінің Баян-Өлгейдегі филиалы (Баян-Өлгей, Монғолия)

Түйіндеме: Мақалада тіл біліміндегі «уақыт» түсінігіне теориялық негіздеме беріледі, соның ішінде қазақ және неміс тілдеріндегі аталмыш мәселенің тілдік табиғаты салыстырылып қарастырылады.

Отандық және шетелдік ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып, уақыттың қазақ және неміс тілдеріндегі танымдық сипаты фразеологиялық бірліктер арқылы берілді. Қазақ тіл біліміндегі уақыттың танымы «Күлтегін» жырынан мысал келтіріліп, Қытай мен Монғолиядағы қазақ ағайындарының ұғымынша аптаның алғашқы бес күн (дүйсенбі, сейсенбі, сәрсенбі, бейсенбі, жұма) жұмыс күні, аптаның алтыншы күні (сенбі) жартылай жұмыс күні (жарты азат), аптаның жетінші күні (жексенбі) толық демалыс күні (бүтін азат) деп атайды. Сондай-ақ, аптаның әр күніндерін: бірінші күн, екінші күн, үшінші күн, төртінші күн, бесінші күн, алтыншы күн, жетінші күн деп рет санмен атауы, айлардың да бірінші ай, екінші ай т.с.с. деуі уақыттың көне баба түрік дәстүрінің жалғастығынан бастау алған деп тұжырымдалды. Қазақ танымындағы күн санау «Алланың күнінің бәрі сәтті» деп бекер айтпаса керек, әр күн адамзат баласы үшін өз мән-маңызыдылығы мысалдар арқылы берілді. «Бүгінгі істі ертеңге қалдырма», «еріншектің ертеңі таусылмайды», «ертең де күн бар», «түстік өмірің болса, кештік мал жина», «таңғы ас тәңірден», «ерте тұрған еркектің ырысы артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық», «арсызға алты күн мейрам», «шөлмек мың күн сынбайды, бір күн сынады», «әр нәрсе өз уақытында жақсы», «жапа шегіп жай жату, жасқаншақтың белгісі, Ерте жатып кеш тұру, еріншектің белгісі», «ештен кеш жақсы» деген қағидамен өмір сүрген ұлтымыздың уақыт құндылығы жайлы түсінігі танылмақ.

Неміс халықтарының танымында уақытты метафоралық модельдер арқылы топтастырылып берілді. «Уақыт –қозғалыс», «уақыт сапа» деп тілдік фразеологиялық бірліктер қос тілде қатар қарастырылды. Тілдік деректерге сүйенсек, уақыт концептісінің қазақ және неміс тілдерінен маңызды орын алатындығын аңғару қиын емес. Қос халықтың көп заманнан бері сақталып келген рухани мұрасы уақыт танымымен тығыз байланысты.

THE IDEA OF TIME IN GERMAN AND KAZAKH LANGUAGES

Zhetpisbai Aliya Kozhamuratovna
a_kanzhygaly@mail.ru
Pavlodar State Pedagogical Institute
(Pavlodar, Kazakhstan)
Moldagali Bakhytgul
Bahados_@mail.ru

Bahados_@mail.ru
Innovative University of Eurasia
(Pavlodar, Kazakhstan)
Sarybayeva Bayan Zhumashevna
Bayanjan73@mail.ru
Pavlodar State Pedagogical Institute
(Pavlodar, Kazakhstan)
Esentai Manar
e-manar@mail.ru
Khovda University Ms.-Olga Branch
(Ms. Olgey, Mongolia)

Resume: The article gives a theoretical justification for the concept of "time" in linguistics, including the linguistic nature of the problem of time in the Kazakh and German languages. Based on the opinions of domestic and foreign scientists, the cognitive character of time in the Kazakh and German languages may be found in phraseological units. Knowledge of time in Kazakh language is found in the example of "Kultegin" by the words of the Kazakh brothers in China and Mongolia during the first five days of the week (Monday, Tuesday, Wednesday, Thursday, Friday) weekday, sixth day (Saturday) half-day (half-year) on the seventh day of the week (Sunday), which is called a full day off (full release). Also, it is possible to specify the days of the week: the first day, the second day, the third day, the fourth day, the fifth day, the sixth day, the seventh day, the first day, the second month, the first month, the second month. These concepts were originally derived as a continuation from the ancient Turkish tradition of the time.

Counting, according to the Kazakhs, is not to say "All the day of God is good", every day is given through its examples of importance to humanity. "Do not leave today's job tomorrow", "The lips will not be exhausted", "Tomorrow is the sun", "If you have a dream life", "Breakfast is good", "A six-day holiday for a ridiculous person", "a bottle of noise for a thousand days, a day's break", "Everything is good at its best", "Lying down, lying on a bed, is the principle value of time by which our nation lives." In the knowledge of the German people, time was grouped by metaphorical models. Linguistic phraseological units were interpreted in two languages as "time" and "time quality". According to linguistic data, it is not difficult to understand that the concept of time is an important part of the Kazakh and German languages. The spiritual heritage of the two peoples since ancient times is closely related to time.

Қазіргі таңда тіл біліміндегі уақыт концепт мәселесі жан-жақты қаралуда. Аталмыш бағыттың түп тамыры тереңнен нәр алатындығын ұлы философтардың пайымдауларынан байқау қиын емес. Бұл бағытта Аристотель, Г.В.Лейбниц, И.Кант, Ф.Брентано, Н.О.Лосский, Н.А.Бердяев, К.Ясперс, М.Хайдеггер және т.б. қалам тартты.

Тарихи мектептердің бұған қатысты өзіндік көзқарастары қалыптасқандығы белгілі. Мәселен, субстанционалды концепция өкілдері (Демокрит, Эпикур) кеңістік пен уақытты материямен тең дәрежеде, өз алдына жеке дара деп қарастырып, уақыт бүкіл әлемде бірдей қозғалады, бұл ағыс ештеңеге тәуелді емес, уақыт әлемдік үздіксіз ағыс, барлық нақты қозғалыстар өлшемінің ғарыштық тұрақты шкаласы деп пайымдаған. Ал диалектикалық материализм тұрғысынан (Аристотель, Г.Лейбниц) уақыт бірін-бірі ауыстырып отыратын құбылыстарды реттеуші болып табылады. Уақытқа бір өлшемділік, асимметриялық, қайтымсыздық сынды қасиеттер тән [1].

Адамзаттың ұлы ойшылдары тарапынан айтылған пәлсапалық тұжырымдар уақыт категориясының тіл әлемімен айналас байланысын байқатты. Ғалым Қ. Анасова: «Уақыт ұғымы адамның оқиғалары алмасуын қабылдауынан, әртүрлі заттар мен процестердің айналымы, ұласуын ұғынуға тырысуы негізінен пайда болды. Кеңістік пен уақыт туралы ұғымдар қалыптасуының өзі ұзақ даму жолынан өтті» дей келе, «... кеңістік пен уақытты қосу дегеніміз – тыныштық күйдегі дала, кеңістік пен қозғалысты су – уақыттың, жердің нақтылығы мен ауа абстрактілігінің, жылжымайтын дала мен көкжиек өткіншілігінің бірлігіне қол жеткізу деген сөз. ... Оның көмегімен ежелгі адам өзінің Уақыт пен Кеңістік, Өлім мен Өмір, Ғарыш туралы, өзінің ондағы орны туралы түсініктерін жазықтыққа түсірді» [2, 14-156]. Жердің күнді айналуы қозғалысы, күннің батуы, мұздың қатуы, жол көлігінің белгілі бір қашықтықта жүру қозғалысы - осының бәрі уақыт пен кеңістік төңірегіне тиселі құбылыс.

Аса бай да күрделі, әрі нақты уақыт өлшемін көрсеткен сөздер мен терминдер, болжаулар мен болжамдар, мөлшерлеуде, есептеулер арқылы уақыт пен кеңістіктің, замандар мен қоғамдардың жалпылама сипаты көрініс тауып жатқаны белгілі. Сондай-ақ, бір тәулік таң, түс, кеш, түнге бөлінсе олар секундтарға алпыс секунд бір минутқа, 60 минут 1 сағат, 24 сағат бір тәулік болатыны түсінікті. Дегенмен де жеті күнді (аптаны) халқымыздың аптаның басы (дүйсенбі, сәрсенбі), ортасы (сәрсенбі, бейсенбі), аяғы (жұма, сенбі), соңы (жексенбі) деп бөлу ауыз екі тілде жиі кездеседі. Жалпы Қытай мен Монғолиядағы қазақ ағайындарының ұғымынша аптаның алғашқы бес күн (дүйсенбі, сейсенбі, сәрсенбі, бейсенбі, жұма) жұмыс күні, аптаның алтыншы күні (сенбі) жартылай жұмыс күні (жарты азат), аптаның жетінші күні (жексенбі) толық демалыс күні (бүтін азат) деп атайды. Сондай-ақ, аптаның әр күнін дерлік: бірінші күн, екінші күн, үшінші күн, төртінші күн, бесінші күн, алтыншы күн, жетінші күн деп рет санмен атауы, айлардың да бірінші ай, екінші ай т.с.с. деуі көне баба түрік дәстүрінің жалғастығынан бастау алған деп білеміз. Мәселен, «Күлтегін қой жылы, он екінші күні өлді.

Тоғызыншы айдың жиырма жетісінде жерледік

... жазба тасын мешін жылы, жетінші айдың

Жиырма жетісінде тегіс аяқтадық» [3, 21-6].

Күн санау ұғымында «Алланың күнінің бәрі сәтті» деп бекер айтпаса керек, әр күн адамзат баласы үшін өз мән-маңызы бар. Мәселен, мына мысалдардан «Бүгінгі істі ертеңге қалдырма», «еріншектің ертеңі таусылмайды», «ертең де күн бар», «түстік өмірің болса, кештік мал жина», «таңғы ас тәңірден», «ерте тұрған еркектің ырысы артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық», «арсызға алты күн мейрам», «шөлмек мың күн сынбайды, бір күн сынады», «әр нәрсе өз уақытында жақсы», «жапа шегіп жай жату, жасқаншақтың белгісі, Ерте жатып кеш тұру, еріншектің белгісі», «ештен кеш жақсы» деген қағидамен өмір сүрген ұлтымыздың уақыт құндылығы жайлы түсінігі танылмақ.

Неміс тіліндегі уақыт мәселесіне қатысты зерттеулердің басым көпшілігі оны грамматикалық категория ретінде қарастыратын грамматикалық еңбектер болып табылады. Алайда уақыт категориясын лексикалық тұрғыдан зерттеу нысаны еткен

еңбектер кем де кем. Осы тұрғыдан аталмыш бағытта ізденіп жүрген ғалым Г.Альбатырова былай дейді: «Лексические средства, указывающие на временную соотносительность, играют значительную роль. Наибольшая точность временной ориентации достигается с помощью группы существительных. Только они могут передать точное измерение времени и датировку. Изучение лексических вариантов обозначения времени и его различных проявлений позволяет выявить ряд общих закономерностей, свойственных этим обозначениям: отраженное в них восприятие времени через призму человеческой жизни; воплощение языковыми средствами пространственно-временного континуума; выражение одним словом множественности и многоликости явления (языковой синкретизм) и использование нескольких слов для обозначения близких явлений, и параллельно конкретизация и спецификация в номинации отдельных темпоральных проявлений». [4]

Неміс тіліндегі «Zeit» сөзі «Abgeteiltes, Abschnitt» (б.э. VIII ғ. Пайда болған) сөздерінен қалыптасқан, «бөлінген, бөлім / бөлшек» деген мағыналарды білдіреді [5]. Демек, неміс халқы ескі замандардан уақыт ағысын бөлу, бөлшектеуге тырысқан.

Зерттеуге алынған тілдік деректерге сәйкес «уақыт» жеке дара лексикалық бірлік ретінде зерттеу оның мүмкіншілік аясын толық аша алмайтындығына көзімізді жеткіздік. Осыған орай «уақыт» танымын фразеологиялық тіркес түріндегі лексикалық оралымдар аясынан да қарастыруды жөн көрдік. ФТ мағыналарына жүргізілген талдау барысында келесідей топтар жіктелді: уақыт құрылымы: өткен шақ, осы шақ, келер шақ; тіршілік жасы: балғын шақ, жастық шақ, орта жас; қарттық; тіршілік қалпы: туу, өсу, өлу; уақыт кейпі: ерте, кеш, уақытында; кезеңділік: жиі, сирек, әрқашан, ешқашан.

Зерттеуші С.А.Баруздина неміс тіліндегі уақыттың метафоралық модельдерін топтастырған болатын. Олар: кеңістік метафорасы (уақыт – дөңгелек, уақыт – тізбек, уақыт - контейнер), биологиялық метафора (антропоморфты метафора, флористикалық метафора, зооморфтық метафора), экономикалық метафора (уақыт – ақша, уақыт – шектеулі ресурс, уақыт - байлық), психологиялық метафора (уақыт - қозғалыс), деструктивті метафора (уақыт - дұшпан), квалитативті метфора (уақыт - сапа) [6,114]

Ғалымның бұл ұстанымын қос тілге де қатысты қарастыруға болады. Уақыттың кеңістікпен байланыстылығын келесі мысалдардан көруге болады: Auch Morgenland ist Sorgenland. Im Augenblick, im Moment.

Der Morgenistweiserals der Abend. Die Zeittotschlagen қолданыстардан уақыттың тірі ағза ретінде елестете аламыз.

Уақыттың байлық есебіндегі көрінісін мына тілдіу деректерден аңғару қиын емес. Der Angler wartet Stunden, der Narr ein Leben, Zeit gewonnen, viel gewonnen. Уақыт – адам өмірінің ақшалай құны. Адамның босқа кеткен әрбір сәті отқа жаққан теңгемен тең.

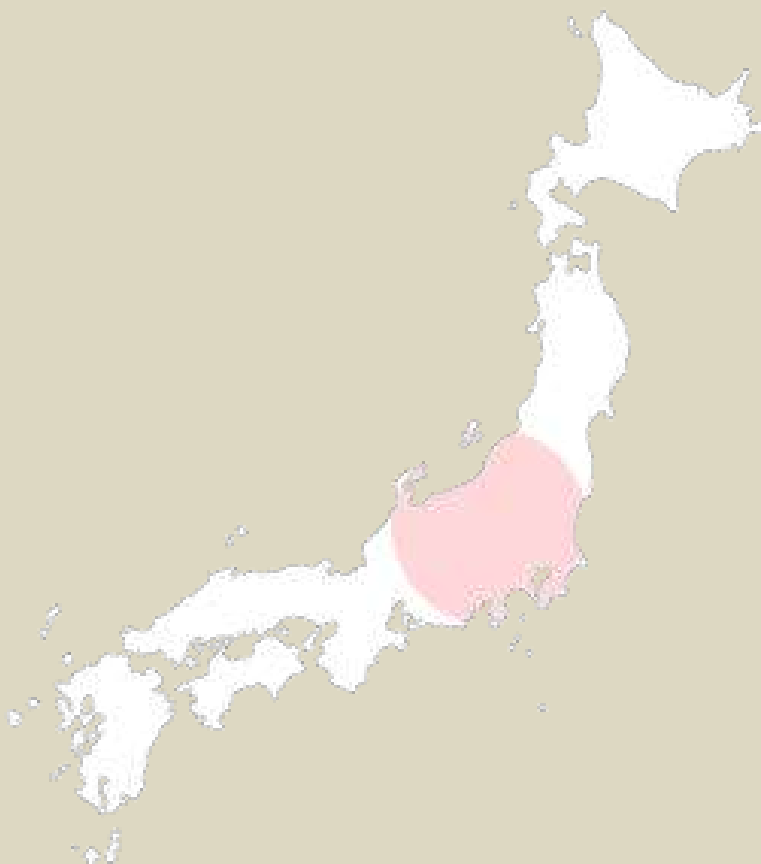
Уақыт – қозғалыс: Die Uhrbleibtstehen, die Zeitnicht. Уақыт бізбен санаспайды.

Уақыт - сапа: Heuteist die besteZeit. Wer der Zeitnicht tut ihrRecht, der fährt in Geschäftenschlecht. / уақыт –білгенге қазына, білмегенге – быламық

Тілдік деректерге сүйенсек, уақыт концептісінің қазақ және неміс тілдерінен маңызды орын алатындығын аңғару қиын емес. Қос халықтың көп заманнан бері сақталып келген рухани мұрасы уақыт танымымен тығыз байланысты. Халықтың қым-қуат тіршілігі, өмірлік тәжірибелерінен туындаған нақыл сөздері уақыттың қаншалықты маңыздылығын байқатады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Спиркин А.Г. Философия: Учебник. — 2-е изд. — М.: Гардарики, 2002. — 736 с.
2. Анасова Қ. Т. Дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі кеңістік пен уақыттың рәміздік негіздері. ф.ғ.к... дисс. – Алматы, 2006. -25 б.
3. Күлтегін. Тоныкөк. (жобаның авт. М. Кемел). – Астана: «Аударма», 2002. -96 бет.
4. Альбатырова А.Е. Анализ семантической структуры концепта «время» в немецком и русском языках. Вестник КарГУ. 2009
5. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 1—4 / Пер. с нем. и доп. О.Н.Трубачева. — М., 1964-1973.
6. Баруздина С.А. Лингвокультурный концепт «Время» в метафорических репрезентациях: на материале немецкого языка: дисс ... канд. Филол. Наук. –Смоленск, 2008.

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ТАНЫМЫНДАҒЫ «УАҚЫТ» МӘСЕЛЕСІ

Молдағали Бақытгүл

Bahados_@mail.ru

Инновациялық Еуразия университеті (Павлодар, Қазақстан)

Жетпісбай Әлия Қожамұратқызы

a_kanzhygaly@mail.ru

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институт (Павлодар, Қазақстан)

Есентай Манар

e-manar@mail.ru

Ховда университетінің Баян-Өлгейдегі филиалы (Баян-Өлгей, Монғолия)

Сарыбаева Баян Жұмашовна

Bayanjan73@mail.ru

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институт (Павлодар, Қазақстан)

Түйіндеме: Мақалада түрік халқының танымында дүние жаратылысы жөніндегі мифологиялық түсінігі бойынша әлем кеңістігі, күннің батуы мен шығуына орай бөліндісі қарастырылады. Бұндай бөлу қазіргі күнде де мәнісін жойған жоқ. Дүниенің төрт бұрышы деп бөлу осыдан қалса керек. Сонымен қатар, түркі халықтардың танымында уақыт пен кеңістік категорияларына жеті күндік апта, төрт апталық ай, он екі айлық жыл және он екі жылдық мүшел циклдары кіретіндігі тілдік фразеологиялық бірліктер арқылы берілген. Түбі бір түркі тілдерінің негізгі дыбыстық сипаты мен сөздік қорларында, сөздік құрамы мен негізгі тілдік жүйесінде айырмашылықтан гөрі ұқсастықтар мол болуы заңды, туыстас тілдердің өзгеруі, дамуы, қалыптасуы заңдылықтары да ортақ. Осы себепті кез-келген түркі тілінің тілдік даму желісі мен жүйесін, сөздік құрамы мен құрылымының даму заңдылықтарын бір-бірінен оқшау қарастыруға болмайды.

Қазақ танымында қалыптасқан, бейнелі тәсілмен дүниеге келген «уақыт» ұғымы әр халықтың өмір тіршілігіне, әдет-ғұрыпына, дүниетанымына байланысты қалыптасқан. Ислам діні кіргеннен кейін діни тұрғыға байланысты айтылатын, уақытты білдіретін өлшемдер қалыптасты. Ол өлшемдер күні бүгінге дейін діни ұстанымдарда, яғни намаз оқу, ораза ұстау т.б. қатысты қолданылады. Осы орайда Бес уақыт намаз: *таң (Бамдат)* (таң қылаң бере таң намазын оқитын кез), күннің еңкейген мезгілін *бесін* (бесін намазын оқитын кез) деп атаған, *екінді* (түс ауып, күн батуға жақындаған мезгіл, бесін мен ақшам арасы), *Ақшам* (күн еңкейіп, ұясына кіруге таяған кез), *Құптан* (түн уақыты), ораза ұстау: *ауыз ашар кез* (күн ұясына кіргеннен кейінгі уақыт), *сәресі* (таңғы уақыт, шамамен сағат 4-5 арасы) т.б. деп күн уақыттарын бөліп қарайды. Бұл тек қазақ ұлтына ғана емес күллі түркі тектес мұсылман халықтар танымындағы уақыт өлшемі. жыл санау түркі тілдес халықтарының жас ұғымымен де тікелей байланысады.

THE PROBLEM OF TIME IN THE REPRESENTATION OF THE TURKIC PEOPLES

Moldagali Bakhytgul

Bahados_@mail.ru

Bahados_@mail.ru

Innovative University of Eurasia

(Pavlodar, Kazakhstan)

Zhetpisbai Aliya Kozhamuratovna

a_kanzhygaly@mail.ru

Esentai Manar

e-manar@mail.ru

Khovda University Ms.-Olga Branch

(Ms. Olgey, Mongolia)

Pavlodar State Pedagogical Institute

(Pavlodar, Kazakhstan)

Sarybayeva Bayan Zhumashevna

Bayanjan73@mail.ru

Pavlodar State Pedagogical Institute

(Pavlodar, Kazakhstan)

Resume: This article examines mythological conceptions of the world according to the Turkish people on the basis of their understanding of space and time. They viewed the world as divided into four corners – a division which persists to this day. Moreover, in the knowledge of the Turkic nations, the phraseology of the time and space is represented by seven-day weeks, twelve four-week months, and twelve-year-old cycles. There is a general law of common Turkic languages, vocabularies, and basic linguistic systems, as well as a similarity between the laws of change, development, and formation of relative languages. For this reason, the laws of development for the linguistic network, system, vocabulary, and structure of any Turkic language can not be separated one from another.

The concept of "time" that is formed in a figurative manner in the Kazakh identity is based on the lifestyle, customs and perceptions of each nation. After the introduction of Islam, there were criteria that reflected the time of religious affiliation. It is a criterion applicable to today's religious beliefs, namely prayer, fasting, and so on.. Here are five times of prayer: 1) morning (Bam'dad), which is the time when the sun is rising, the moment when the sun appears above the horizon, 2) noon, the moment when the sun is directly above, 3) the sunset, (when the sun stands, when it is near the horizon), 4) Fasting (night time), fasting time (time after the sun has set), 5) breakfast (about 4-5 o'clock in the morning) as they say.

This is not just the Kazakh nation, but the conception of time in the knowledge of all Turkic-speaking Muslim peoples. The year count is also directly related to the conception of the early Turkic-speaking peoples.

Тілдің тарихы мен дамуы қоғамның дамуымен тікелей байланысты. Қоғамдық құбылыс ретіндегі діннің жандануы, ағартушылық идеяның, рухани жаңару мәселесінің дәуірдің ең өзекті проблемасына айналуы Шығыс дәстүрлерінің қайта жандануына әкеліп отыратыны байқалады. Орта ғасырлардағы түркі даласындағы рухани оянушылық пен XIX ғасырдың II жартысы мен XXI ғасырдың басындағы қоғамдық құбылыс соңғы бір ғасырдың көлеміндегі қоғамымызда болып жатқан саяси-мәдени құбылыстармен үндеседі. Қоғамдық құбылыстардың бірі – ислам дінінің жандануы, араб, парсы тілдерінің ықпалын күшейтіп, осы тілдерден енген кірме элементтердің қолданылу аясын кеңейтті.

Түбі бір түркі тілдерінің негізгі дыбыстық сипаты мен сөздік қорларында, сөздік құрамы мен негізгі тілдік жүйесінде айырмашылықтан гөрі ұқсастықтар мол болуы заңды құбылыс. Демек, туыстас тілдердің өзгеруі, дамуы, қалыптасуы заңдылықтары да ортақ. Осы себепті кез-келген түркі тілінің тілдік даму желісі мен жүйесін, сөздік құрамы мен құрылымының даму заңдылықтарын бір-бірінен оқшау қарастыруға болмайды.

Шетелдік тіл білімінде түркі тілдерін тарихи салыстырмалы бағытта Г.И. Рамстедт, В.Банг, А.Н. Кононов, Н.А. Баскаков, П.М. Мелиоранский, С.Е. Малов т.б. ғалымдар зерттеп, әр түрлі ғылыми-теориялық пікірлер айтқан. Мәселен, түрколог-ғалым Н.А. Баскаков «Алтайская семья и его изучения» атты еңбегінде: «Орал тілдерін фиктор-самодер десе, Алтай тілдерін түркі-монгол, тұңғыс-маньчжур, жапон-корей» [1.6-7] дейді. Ал Алтаист ғалымдардың еңбегінде түркі тілдері кең сипатта зерттеу нысанасына айналмағанымен, жалпы теориялық бағытта бірқыдыру пікірлер айтылады. Ал отандық ғалымдардан М. Томанов, Ғ.Айдаров, Ә. Қайдар, М. Оразов, Т. Қордабаев, Ш. Сарыбаев, Қ. Сартқожаұлы т.б. еңбектерін атап кету орынды.

Ғалым Ә. Хасенов түркі тілдердің генологиялық классификациясын сараптай келе: «Қазіргі түркі тобында қарық шақты «ірілі-ұсақты» тіл бар» [2.367] деп тұжырымдайды. Бір тілдің екінші бір тілге әсер етуін Ж.Аймауытов заңды құбылыс деп есептей келе: «...қай ел болса да көрші елдердің тіл әсерінен сау емес. Мәселен, бөкейлікте татардың, арабтың, парсының, орыстың әсері көбірек болған: дінбасылар, қызметбасылар сол елдермен көп араласқан. Жетісу мен Сырдарияда өзбектің әсері бар, Қостанайда орыс-ноғайдың әсері мол. Семей, Ақмолада араб-парсы тілдерінен әсер бар. Қысқасы, бір жағы діннің, екінші жағынан өкіметтің, тұрмыстың ықпалымен жаттап жапсырып алған тілдер әр елде бар. Айта берсек, нағыз қазақтікі дерлік таза тіл аз болып қалады. Тілдің бірталайы арабтікі, парсінікі, қалмақтікі болып шығады» [1.17] десе, академик Н.Сауранбаев: «Шығыс тілдерінен қамтылған сөздер қазақ тілінің ішкі тұрақты заңына бағынып, қазақыланып кеткен. Олардың қазақыланғаны соншалық – қазіргі қазақ тілінде сөйлеушілер басқа тілден енген деп түсінбейді, қазақ тілінің сөздік құрамындағы қазақ сөзі деп түсінеді» [2.75] деп өз тұжырымын алға тартады. Шынында, бүгінгі таңда да кірме сөздерді қазақтың төл сөздерінен айыру қиын. Өйткені, олардың көбі қазақ тілінің заңдылығына бағынып кеткен. Кірме сөздердің мағыналық жақтан өзгеруі жөнінде араб тілінің маманы Сәуле Кеңесбаева өз пікірін білдіреді: «Құрылымы басқа-басқа тілдерге сөз ауысқанда, ондай сөздер өзінің бастапқы мағынасынан мүлде айырылып, екінші бір мағынаға ие болады. Кейде көп мағыналы сөздің бір-ақ мағынасы қабылданады. Мәселен, «тариб» деген сөзі «дәрігер», «балгер» деген мағынаны білдірсе, қазақ тілінде «тәуіп» болып өзгеріп бір-ақ мағынада қолданған» [3.26] – дей келіп, бір тілден екінші тілге сөз ауысу әрқашан болып тұратын құбылыс және тіл лексикасы баюының негізгі тәсілдерінің бірі екенін көрсетсе, зерттеуші В.А.Шнайдер: «Байырғы қазақ тілі кірме сөздерді қабылдауда өз төл тіліндегі дыбысталу қалпында өте сирек сақталған. Көбінесе қазақ тіліне бейімделіп, түрленген тұлғасын ғана қабылдап отырған. Ол негізінен екі басқа тілдердің дыбыстық жүйесі, грамматикалық құрылым ерекшеліктерінен туындаған жай болып табылатындығын айтады» [4.14-15].

«Арабша-қазақша түсіндірме сөздікті» жасаған Н.Ондасынов: «Халықтың әр түрлі себептерімен бір-бірімен үнемі араласып кеткені адамзаттың сонау көне тарихынан белгілі. Мұның өзі олардың тіл байлықтарын арттыра түсуге үлкен әсер етіп отырған. Бұған барлық халықтың тілі, оның ішінде қазақ тілі де куә. Демек «таза» тіл деген жоқ, ол болмақ та емес. Ондай тілді іздеп арамтер болудың тіпті қажеті жоқ» [5.3] - десе, ғалым Л.З.Рүстемов: «Өзінің лексикалық құрамында шеттен алынған кірме элементтері жоқ, мүлдем «таза» тіл өмірде болған емес. Мұндай тілді іздеу қоғамның материалистік

даму заңдылықтарына қайшы келер еді. Өйтсе де әлемдегі көпшілік тілдердің негізгі сөздік құрамы сол тілдердің өзіне тән лексикалық элементтері болып келеді» [6.12] - деп Н.Оңдасынов пікірін толықтырған.

«Қазақпен тілі тамырлас басқа елдерді алсақ, қазақ тілі мен XIX ғасырдың бірінші жарымындағы әдебиеті өзінің негізіндегі тазалығымен ерекше орын алды» – дей келе, Қ. Жұмалиев, өз ойын былай жалғастырады: «дегенмен де, ислам дінін алған елдердің қайсысына болсын, араб-парсы тілдері бірінде аз, екіншісінде көп, әйтеуір із қалдырғаны сөзсіз. Қазақ елінің ауыз әдебиеті, XIX ғасырдың алғашқы жарымындағы әдебиетін басқа түрі елдерімен салыстырғанда анағұрлым таза, анағұрлым өзінің ұлттық тұлғасын берік сақтады десек те, кейбір араб-парсы сөздері тіпті әріректегі ауыз әдебиеті нұсқаларында да бірен-сараң кездеседі» [7.20].

Бұл пікірді ғалым Р.Сыздықова: «Н.К. Дмитриевтің түркі тілдерін арабыланған (арабизированные) және арабыланбаған (неарабизированные) деп екіге бөлгені бойынша қарасақ, біздіңше, қазақ тілі алғашқы топқа әбден жатады. Өйткені ислам діні етек жайған XIX ғасырда ғана емес, одан да көп бұрын қазақ тілі сөздік құрамында қыруар шығыс сөздері болғаны аян» [8.74] – дейді.

Қазақ танымында қалыптасқан, бейнелі тәсілмен дүниеге келген «уақыт» ұғымы әр халықтың өмір тіршілігіне, әдет-ғұрыпына, дүниетанымына байланысты қалыптасқан. Ислам діні кіргеннен кейін діни тұрғыға байланысты айтылатын, уақытты білдіретін өлшемдер қалыптасты. Ол өлшемдер күні бүгінге дейін діни ұстанымдарда, яғни намаз оқу, ораза ұстау т.б. қатысты қолданылады. Мысалы, Бес уақыт намаз: *таң (Бамдат)* (таң қылаң бере таң намазын оқитын кез), күннің еңкейген мезгілін *бесін* (бесін намазын оқитын кез) деп атаған, *екінді* (түс ауып, күн батуға жақындаған мезгіл, бесін мен ақшам арасы), *Ақшам* (күн еңкейіп, ұясына кіруге таяған кез), *Құптан* (түн уақыты), ораза ұстау: *ауыз ашар кез* (күн ұясына кіргеннен кейінгі уақыт), *сәресі* (таңғы уақыт, шамамен сағат 4-5 арасы) т.б. деп күн уақыттарын бөліп қарайды. Бұл тек қазақ ұлтына ғана емес күллі түркі тектес мұсылман халықтар танымындағы уақыт өлшемі.

Түрік халқы үшін уақыттың көз ілеспес жылдамдығы, оны босқа өтізбеуді, өмірді өксітпеуді, оны тек пайдалы істерге арнауды уағыздайтын тілдерінде уақытқа қатысты - *Vakit nakittir* (Уақыт – ақша). *Vakitsiz öten horozun başını keserler* (Уақытсыз сайраған қораздың басын кеседі, яғни әр нәрсе өз уақытымен болуы тиіс) мақал-мәтелдері уақытты ұтымды пайдаланып, тынбай еңбек етсең, мол қазынаға кенелесің деген ұғыммен уақыттың негізінде қалыптасқан. «Қазақ және түрік тілдеріндегі халықтық өлшем атауларының этнолингвистикалық сипаты» атты зерттеуші Г. Сарбасова тарапынан қорғалған кандидаттық диссертациясында [9] кеңінен қарастырылған.

Уақыт концептіні құрауға күрделі атаулар қазақи танымның, ұлттың болмыстың, әлеуметтік-экономикалық тұрмыстың, рухани мәдениеттің ерекшеліктерін көрсететін мынадай күрделі атаулар қатысады: он екі сәт, үш бунақ, бес қонақ және т.б.

Он екі сәт – «ұзақ мерзім» дегенді білдіреді [10, 108]. Мысалы, *-О, бұл қой әлі ем болғаниша мың бір әлем он екі сәт. Мұнан қашан әкетеді? Ем комбинатына апарған күні қабылдай қоя ма, жоқ па?* (Нұқасым Қазыбеков. Хат. – Жұлдыз, 1986, 127 б), - деген әңгіменің үзіндісінде он екі сәт күрделі атауы мың бір әлем тіркесімен бірге ұзақ мерзім деген сөзді білдіріп тұр. Бұл жерде аталған күрделі сөз үстірт мағынада қолданылса, он екі сәт сөзінің байырғы нақты мағынасын екінің бірі біле бермейді, сондықтан оның шын мәнінде білдірген тілдің мағынасы астырт мағынаға жатады. Осы мағынаны Н.Уәлиев былай анықтайды: «Қазақтың халық календарын зерттеуші ғалымдарымыздың бірі – М.Ысқақов кейбір түркі халықтары, оның ішінде ұйғырлар тәулікті он екі шаққа (сағат) бөлген деген Ұлықбектің мағұлыматына назар аударады (М.Ысқақов. Халық календары. 1980, 220-бет). Тәулікті он екі шаққа бөліп, оны он екі жыл атауымен атау монғол халықтарында да бар: 1) хулгана цаг – тышқан шақ, 2) ухер

цаг – сиыр шақ, 3) бар цаг – барыс шақ, 4) туулай цаг – қоян шақ, 5) луу цаг – ұлу шақ, 6) моғай цаг – жылан шақ, 7) морин цаг – жылқы шақ, 8) хонин цаг – қой шақ, 9) бичин цаг – мешін шақ, 10) тахиа цаг – тауық шақ, 11) ноой цаг – ит шақ, 12) гахай цаг – доңыз шақ [11].

«...Түркі халықтарының жыл санауындағы он екі мүшенің бірі. Түркілер он екі жылды он екі хаюанның атымен атайды. Балаларының жасы мен өткен күндердегі соғыс тарихын, сол сияқты түрлі есте тұтар шақтарыды жылдардың айналуымен есептейді» [12.29]. Демек, жыл санау түркі тілдес халықтарының жас ұғымымен де тікелей байланысады. Әр жас ерекшеліктің мүшел санауы арқылы уақытты да белгілеп отырған.

Үш бунақ. Қазақтарда және тағы да басқа түркілерде бір жылды үшке бөліп қарастырумен туындаған уақыт ұғымы. Сонымен қатар, шаруашылыққа байланысты туындаған уақыт ұғымы. Есепшілер шаруашылықты ауа-райымен сабақтастырып жүргізу үшін бір жылды 120 күннен тұратын үш бунаққа бөлген. Үш бунақтың алғашқысы бас бунақты шаруалардың тілінде *қара қатқақ* деп те атайды. Орта бунақта шөп қуаты басына шығады. Аяқ бунақ қазанның тоғызынан ақпанның тоғызына дейінгі уақыт. Малшылар бұл мерзімде «күйек шешіп», жылқыны тебінге түсіреді.

Бес қонақ. Түркі халықтары танымындағы жаз бен күз мезгілі арасында болатын ызғырық, суық күн. Бес қонақ күрделі атауы тоғау есебіне байланысты: бірінші қонақ 31 наурызда, қазіргі күнтізбе бойынша 21 сәуір – көктем мейрамы, еңбек мерекесі; екінші қонақ 31 мамыр, қазіргі 22 маусым-жаз мерекесі; үшінші қонақ 31 маусым, қазіргі 22 шілде – ақын, өнер, парасат күні; төртінші қонақ 31 шілде, қазір 22 тамыз – тіл мерекесі және ұлттық дәстүр күні; бесінші қонақ 31 тамыз, қазіргі 22 қыркүйек – күз мейрамы, сабантой [10, 21].

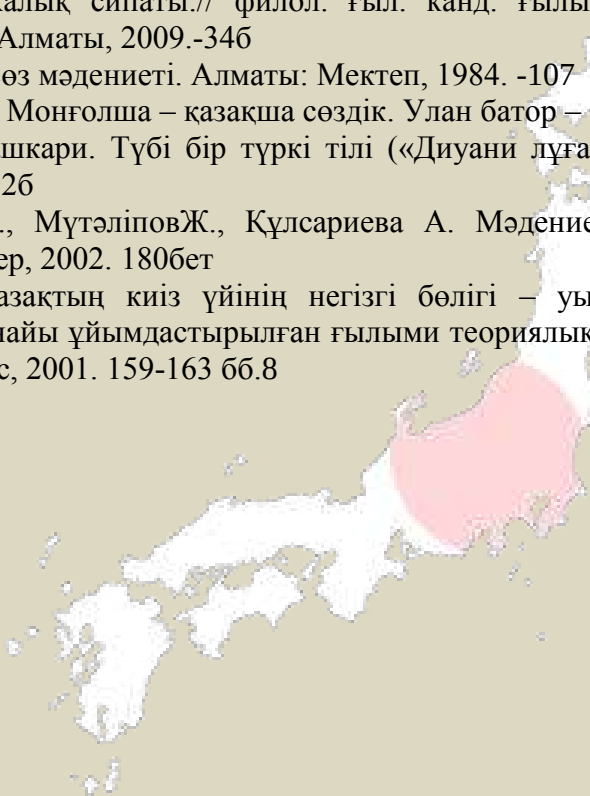
Бес күндік пәни – шектеулі ғұмыр дегенді білдіреді. «Бес күндік» деген «қысқа» мағынасында жұмсалып, жалған дүние, адамның жарық дүниеге келіп, о дүниеге аттану аралығында уақыт өлшемін білдіреді. Бір жағынан бұл күрделі атау «дін» концептісіне «діни уақыт» өлшемі ұғымына да келеді. Сондай-ақ, бес уақыт намаз. Сонымен қатар, түркі тілдес халықтар ұғымында киіз үйдің шеңберлі болуы, оның әр орнының өзі халықтың жылсанағы бойынша жыл қайырумен тікелей байланысты. Бұл жөнінде философия ғалым Т. Ғабитовтың [13] еңбегінде баяндалады. А. Ока өз еңбегінде киіз үй ұғымымен уақытты белгілегендігі туралы былай дейді: «... Осылай ағашы үнемделген, қолданылу мерзімі ұзарған, сапалы және мал-шаруашылығы үшін ыңғайлы үйдің түрі пайда болды. Әсіресе, уықтың түзу, тік болуы үйді күн сағатымен үйлестірді. Уықты күнсағатының тілі ретінде пайдалану мүмкіндігінің тууымен уық дамуының үшінші сатысы басталды... Моңғолдардың ерте кезде түзу уықтың ұшын керітіп белгілеуі, оны жасыл бояумен бояуы, бұл халықта күн сағатының жақсы дамығандығын көрсетеді. Яғни, күн сәулесінің уық ұшынан кереге басына дейін ауысу сәті, сол күндегі мерзімді дәлме-дәл өлшеуге көмектескен. Ал қазақтар арасында уақытты есептеу көбіне шаңырақтан түскен күннің жүрген жолымен есептеген [14, 161 б.] – деп жазған. Ал бұл түсінік көшпелі қазақ ұғымына да тән.

Сонымен қорытындылай келе, түркі тілдес халықтардың танымындағы «уақыт» ұғымының қолдану аясының семантикасын ескере отыра, мәселен, дәстүрлі уақыттың түп-түзу желілік емес, ритмдік, циклдік өлшемін пайдаланады: минут, сағат, секунд сияқты уақыттың тура өлшемдері орнына қазақтар «ат шаптырым», «ет асым», «сүт пісірім», «шай қайнатым», «бие сауым», сондай-ақ ай атауларында: «көкек» - құстардың оралу уақыты, «мамыр» - жаңару кезеңі, «отамалы» - мал барынша тойынды, «қазан» - шөптің таусылуы, «қаңтар» - күннің қысқарылуы, қаңтарылуы деген мағынаны білдіретін лексикалық бірліктерді қолданғаны мәлім. Ендеше, кеңістіктің аясындағы уақыттың белгілі бір өлшем бірліктер арқылы берілуі заман

ағымына сай.

Әдебиеттер

1. Есеналиева Ж.Ж. Абай шығармаларындағы араб-парсы сөздерінің қолданылу ерекшелігі //кандидаттық дисс. қолжазбасы. - Алматы, 1993 - 130 б.
2. Сауранбаев Н. Проблемы казахского языкознания. – Алма-ата, 1982
3. Кеңесбаева С. Қазақ тіліне араб-иран елдігінен ауысқан сөздер.// Қазақстан мектебі, 1964, №1
4. Шнайдер. В.А. В.В Радлов және қазіргі қазақ тілі фонетикасы.// филол. ғыл. канд. ғылыми дәреже. алу үшін дисс. Автореферат.- Алматы, 2003.-34б
5. Ондасынов Н. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы: Мектеп, 1989 – 286 б.
6. Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. –Алматы: Ғылым, 1982.- 160 б.
7. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Ғылым, 1960. – 247 б.
8. Сыздықова Р. Абай шығармасының тілі. – Алматы, 1968
9. Сарбасова Г. Қазақ және түрік тілдеріндегі халықтық өлшем атауларының этнолингвистикалық сипаты.// филол. ғыл. канд. ғылыми дәреже. алу үшін дисс. Автореферат.- Алматы, 2009.-34б
10. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. Алматы: Мектеп, 1984. -107
11. Базылхан Б. Монғолша – қазақша сөздік. Улан батор – Өлгий, 1984, 880б.
12. Махмуд Қашкари. Түбі бір түркі тілі («Диуани лұғат ит-турк») – Алматы, «Ана тілі», 1993. – 192б
13. Ғабитов Т., МүтәліповЖ., Құлсариева А. Мәдениеттану негіздері: Оқулық. – Алматы: Дәнекер, 2002. 180бет
14. Ока А. Қазақтың киіз үйінің негізгі бөлігі – уық.// Б.Әбілқасымұлының 70 жылдығына арнайы ұйымдастырылған ғылыми теориялық конференция материалдары. – Алматы: Арыс, 2001. 159-163 бб.8

ETHNOEDUCATIONAL BASE OF “KAZAKH ARU” SPECIAL COURSE TEACHING IN THE KAZAKH STATE WOMEN’S TEACHER TRAINING UNIVERSITY

Muratbaeva Guinar

Doctor of pedagogical science,

Kazakh State Women’s Teacher Training University.

E-mail: muratbaeva11@mail.ru

Konyrbayeva Sarash

–Candidate of pedagogical science,

Kazakh State Women’s Teacher Training University,

Aiteke bi street 99. Almaty, 050000, Kazakhstan. pedsheberlik@mail.ru

Tel: 8-701-440-3860.

E-mail: pedsheberlik@mail.ru

Түйіндеме

Автор Қазақстандағы Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінде «Қазақ аруы» арнайы курсын оқытудың маңызы этнопедагогикалық негіздері және оның әлеуметтендірушілік мүмкіндіктерін мақаласына арқау етеді.

Мақалада қыз тәрбиесіне қатысты ұғымдардың анықтамалары мен негіздемелері қарастырылып, арнайы курстың мазмұнын құрайтын негізгі компоненттері, оны қамтыған мәселелері көрсетілген.

«Ұлы қазақ даласында өткен тарихи дара тұлға-арулар» бағдарламасы ұлы дала тарихында өткен қазақ қыздары: қол бастаған көсемдеріміз бен елжанды батыр арулардың, ұрпағының болашағын ойлаған аналарымыз бен кемеңгер әжелеріміздің, махаббатқа тұрақты, сезімі асқақ асыл жандардың өмірі мен жеке-дара қасиеттерін оқып-үйрену, дәріптеу, өміріне үлгі тұтуды арқау етеді. Бұл бағдарлама қазақ аруларының білім-білік дағдыларын төмендегіше қарастырады.

Білімділік дағдысы: қазақ даласында өткен тарихи дара тұлғалардың өмірімен оқып танысады; жеке-дара қасиеттері мен ерекшеліктерін оқып-талдауды меңгереді; адами абзал қасиеттерінің моделін жасай біледі.

Біліктілік дағдысы: тарихта өткен дара тұлға әйелдер бейнесін дәріптеуді меңгерген; аналар мен арулардың абзал қасиетін бойына сіңірген; қолбасшылық, ел басқару, қайраткерлік, батырлық сияқты елжандылық рухты тудырушы күштерді бағалайды; әйелдер бойындағы асыл сапалар мен пенделік қасиеттерді сараптай біледі.

«Дәстүрлі отбасы тәрбиесі» бағдарламасы арқылы отбасы тәрбиесінің бүгіні мен болашағын этнопедагогикалық білім мен тәжірибе тұрғысынан игерту мақсатында студент-қыздарға тәрбиенің негізгі көзі – отбасы екендігін және оған қатысты факторлар мен қазақ қызының рөлін ұғындырып, ұлттық тәрбиенің өзекті мәселелеріне баса көңіл бөлінеді. Аталмыш бағдарламаны оқып-үйрену барысында білім, білік дағдылары қалыптасады.

Білімділік дағдысы: отбасы педагогикасы, ана педагогикасы, әке педагогикасы тұрғысында ғылыми-теориялық білім игеру; отбасы мен неке мәселесіне қатысты заңдар, тарихи негіздердің ұлттық ерекшеліктерге, ұлттың ұрпақ тәрбиесіне арқау болатын аспектілерін оқып-үйрену; қазақ отбасының тұрмыстық деңгейден қоғамдық деңгейге дейінгі тәрбие түрлерінен: келін тәрбиесі, құрсақ тәрбиесі, қыз бала тәрбиесі, ер бала тәрбиесі, тек тәрбиесі т.б. дәрістену; болашақ ұстаз ретінде ата-анамен жұмыс істеу түрлері мен әдіс-тәсілдерін, отбасы мүшелерінің этноәлеуметтік рөлдерін анықтау, құқықтық мүмкіндігін білу.

Біліктілік дағдысы: қазақ этнопедагогикасы дәстүрлерінің әлеуметтік-педагогикалық мәнін зерттеп, өмір сүру дағдыларына ендіру; отбасылық өмірдің қыр-сырына даярлық: әлеуметтік рөлдерге бейімділік, сапалық мінез-құлыққа сай нормаларды меңгеру, ынтымақ-ымыра сақтаушылық, отбасы мүшелеріне құрмет, парыз өтеуге адалдық; неке салтының отбасылық ата-әке, ана-ене салты арқылы әдет-ғұрыптардың, дәстүрлердің құнды мұраттарын қоғамдағы әлеуметтік өмір салтына ұластыра білу.

Кілттік сөздер: қыз, ару, қыз тәрбиесі, «қазақ аруы» курсы, дәстүрлі отбасы тәрбиесі, қыз тәрбиесінің ұлттық өлшемдері

Summary

In the article author takes stand for necessity of promulgating the historical individuals – aru displays and morals and also socialization possibilities of it during the special course education “Kazakh aru” in the Kazakh state women’s teacher training university in Kazakhstan.

The article discusses the rationale and definitions of the concepts concerning women's education, the basic components that make up the content of a special course, covering it issues.

The program «Great kazakh steppe historical individual women» (Uly Kazakh dalasynda otken tarihi dara tulga-arular) daughters of the great history of the Kazakh steppe: think about the future generation of women leaders and patriotic heroes headed by mothers and grandmothers genius, love, feeling proud of precious lives and properties of the individual who are learning, promoting, based on imitating life. In this program will be consider the educational-knowledge attains of kazakh women which are listed below.

Educational attains: will get acquainted with life of individual historical figure of kazakh steppe; will absorb the knowledge of everyone's peculiarities and features; will know how to make the model of human honorable peculiarities.

Knowledge attains: acquired glorifying of image of individual historical figures; adopted the honorable peculiarities of mothers and women; command, govern a country, activity, power which cheer up heroism and aura of patriotism are appreciated; women's good qualities and human peculiarities would know to appraise.

"Traditional family education" (Dasturli otbasy tarbiesy) through this program family education in the context of the present and future pedagogical knowledge and experience in order to deduce that the family is the main source of education for girls-students of the relevant factors and explain the role of the daughter of Kazakh, and national education will focus on topical issues. During the study of the special program educational and knowledge attains will build up.

Educational attains: get knowledge in the context of theoretical-scientific in family pedagogy, pedagogy of the mother, pedagogy of the father; study the laws related to family and marriage, national peculiarities of history essence, and aspects for future generation's education; from kazakh standard level to social level's education types: education of daughter-in-law, abdominal education, girl's education, boy's education, generation's education etc. teaching; as a future teacher find out ways and methods to work with parents, ethno-social roles in family, and know legal capability.

Knowledge attains: to research the meaning of social-pedagogical in kazakh ethno-pedagogic traditions, to implement into life attains; to be ready for family issues: incline to social role, acquire the norms of good behavior, to save a community, respect to family members, fidelity to carry out duty; appreciate the value things in social life of marriage and through family behaviors and traditions as parents, mother-in-law.

Key words: girl, beauty, girl education, course "Kazakh aruy", traditional family education, national education standards

The issues as preparing, adapting and bringing up girls to the family life which were worded in the nomad culture gives a problematic idea from the social point of view of that period. If to analyze our consequence concerning to the girls upbringing by making a sense of our history and ethno culture we will get an opportunity to give ground from the methodological point of view. It is not so hard to prove that naming of the special course as "Kazakh Aru" which is educated in the Kazakh State women's teacher training university is connected with the destination and inner meaning.

About the etymology of the word "KYZ" (girl) in the historical work "Fact about Kazakh in the Chinese historiography" was given the meaning as "Kyz (gia) – is used instead of word princess. In ancient times, daughters of khan and tsar, man of quality was called "kyz" and daughters of ordinary folks were called "kyrkyn" [1, 42]. Nowadays, all the weak half of humanity is called "kyz", because the nation wants their offsprings to be as daughters of aristocrats, to be respected and well-regarded.

We met great many the concept "aru" relative to kyz (girl) in the Chinese historic records and in the poetries of poets. This epithet runs on XV, XVIII centuries. We use this word until today. We give consideration the synonym only for the word kyz (girl). In the defining dictionary the definition of word kyz as following: "very beautiful, miraculous, graceful, lovely, posh, nymph" [2, 46]. We often hear this saying that "Kazakh – equate daughter to honour, son to generosity". However, if to take on the base the proverb "I learned from my hero ancestor to defend homeland, I learned from my aru (pure) mother to protect honour" («Batyr bolgan babamnan el korgaudy uyrenem, aru bolgan anamnan ar korgaudy uyrenem») it is not difficult to understand that to be "aru" is equal to protect your homeland and to be hero. The "honour" that "aru" saves is humaneness virtuous quality. It give the meaning with the numerous concepts: ar-namys (honour), ar-uyat (conscience), ar-uzhdan (breast), ar-abyroi (kind reputation). Therefore, if we pay attention to honour, conscience, reputation in the bringing up process of our daughters, we will increase up our daughters level to the "aru".

There are many examples in historical works for that «Aru» is proper appellation for girls and it has the high level of upbringing. We can concretize our first thought through this examples. Maybe because of saying «Forty bounds for girls» we understand the opinions about girls upbringing and on theme about girls as carefulness to nation accomplishment. We can understand that "aru" is purity and innocence after these sayings: «Oh beauties of the modern world! You have to understand that men aspire to marry girls who saved her honor in every period! Oh beauties of the modern world! Remember, that at the tradition "ak neke tuni (wedding night) girl honor will be tested!» [3]. Also one example is that when the man is dead and buried we can hear about "cover him with white, make him pure". These mean that the "pureness" is part of Sharia. Thus, **ARU is heavenly-minded and conscientious, pure and innocent, ambitious person and honorable person:**

- *Can save her honor.*
- *Resist desire.*
- *Innocent from bad offence.*
- *Can get on track with people.*
- *Behavior and character are praiseworthy.*
- *Par excellence in the homeland.*
- *Authoritative around the relatives. By these characteristics, the meaning of*

“Aru” became larger and better.

The conception «Aru» is asset which is needed for preparing Kazakh youth to the family life. Our girls must be worthy who we will prepare for the wives life in the future family.

In the matter of upbringing generation based on national qualities, the meaning of the word "Noble birth" has roots in Chinese writings. the word "birth" is the root of the word "Noble birth". We know that Olzhas Suleimenov has investigated the word "birth" according to the Orkhon-Enisei writings of the eighth century. In Turkic: tek-birth (in Kazakh language), tik-birth (in Tatar language) etc. Derivative: tegi, tegin - descendant, prince (in ancient Turkic language). The earliest values were separated from Greek: tek – 1), "child", 2) "birth" [4, 145]. In the dictionary, the meaning of the word "birth" is passed as "noble ancestors, peculiar origins of noble people. Man of a noble family never to disgrace their ancestors, and has protected the authority of its ancestral roots," and concerning to a noble-birth, with the pedagogical-psychological point of view, will fully designate, that "individual should be like its noble-birth, to be reasonable and solid [5, 213]. Man of a noble family respects the dignity of their ancestors".

In matters of identification of the person and when choosing a wife/husband, in the culture of nomadic Kazakhs related to individual qualities of noble-birth had a deep meaning than the word "elite". In her entitled article "Traditional Kazakh culture," [6, 54] G. Omarov pointed that "In Medieval Europe, the word elite was adopted as the group of sectionalism, and in our nation as the link between generations". Earlier we had marked the poetry of narrators on the theme of noble-birth and the indiscretion. Noble birth rebuffing bad qualities and different kind of testing. To improve the quality of noble-birth, our ancestors did not allow marriage to the seventh generation of ancestors, it contributes to the understanding of human nature

A distinguishing features of noble-birth: parents, legal marriage, well-mannered, no bad relation parents' and the dynasty, having a conscience and honor, a sense of dignity. These words of the speaker of Nakysbek "don't take a ill-mannered people as a friend, they are not men, just ordinary people", and these words of Bauyrzhan Momyshuly "Muck is better than ill-mannered, animal is better than shameless", this kind of sayings have become canons, that our people were estranged from the bad qualities. The lack of quality education, in the concept of nation equals to bad manners. And also, sometimes, the meaning of the word "celibacy is equals to the ill-mannered. The reason for this statement is given in the dictionary as "uncertain origin". They are sometimes called "born on the road", "illegitimate child" and "vile". For Kazakhs: the child is wealth. Therefore, among the peoples you can meet receivers of such children, saying "Olzhatay" they brings them up. For born out of wedlock children, famous ethnographer S. Kenzheakhmetuly gave such kind of naming as: "unexpectedly born", "born on the road", "rootless", "vile" [7, 83].

Anyway, from the origin of good people, friendly, honestly acting, whose married with good intentions and not because of the lust of man, will expect good descendants.

Ill-mannered is typical for impolite people, cruel people, people who are under the passion and human weaknesses. In addition, the people have such a measure of education as "not having a noble-birth ancestors" and "ill-mannered". "Not knowing their ancestry to the seventh generation children are stupid", from such words are born of thoughts as, the unreasonableness from children, lack of manners from parents, from the Not having a noble-birth ancestors from ancestors. Such measurements as "a descendant of the noble", "children of the civilized people", "smart generation" in the upbringing of children will remain valuable things for the nation. [8].

Anarchy is the coresponding name for those who have bad manners and slave of their lust. Also there is the understanding as “unshaven”, “unmannered”. Thoughts from concept “Unshaven who do not know his seven ancestors”: “Ignorance from child, unmannered from parents, anarchy from ancestors”.

This is one of the national values "attractiveness", meaning of the word from the ethno pedagogical and ethno psychological point of view was not defined and revealed. Then what kind of girls offered us Balasaguni, Caycaus, Bukhar and Aktamberdy? In the dictionary, the meaning of the word "attractive" is passed as "fascination of the character, pleasantness, attractiveness" [2, 435]. The representative of the Kazakh psychology S. Balaubaev, translated the word "behavior" as a "misbehavior" [9, 130]. On the one hand, the word "behavior" means dealing and action. If "behavior" is translated as "order", then "attractiveness" is translated as "discipline". Attractiveness - is peculiar to the girls attractiveness, seductiveness and richness of character. Actions and behavior must not go beyond ethics and should influence in a spectacular way. If the girl has precious qualities, but does not know how to convey with an attractive way, does not show through fascinating appeal, then they are unacceptable. Besides, in which cases attractiveness is manifested, and to become attractive? **In our opinion, girl's behaviors are in:**

- *relationship;*
- *deportment;*
- *understanding of jokes;*
- *admitting the truth;*
- *avoid the quarrels;*
- *showing the feelings;*
- *heart-to-heart talking;*
- *speaking before the people;*
- *doing the favorite things;*
- *being tested during the emotional issues, making richer the Kazakh girl's manners. Thus, **attractiveness** is the fullness of character.*

In our days, girls who had patience, innocence, discipline, due to the lack of completeness of the character can't show properly. That is, not enough appeal. Therefore, for girls who are adapting to family life, attractiveness is a very necessary thing and qualification. In this case, the grandfather who bringing up Nurila (recognized as Domalak Ana) which had imbibed by Islamic education, descendant of Kozha Ahmet Yassau, the Imam Agzam said "I'll give you to the first man who touched your forearm" these words are formulated requirements for the girls, which has been generated from the Shariah.

In our nation we have the phrasal verb as "**not unsolved in their twelve**" for girls. Concerning to the describing of narrators, we want to show the following:

- *No one has touched (in the Domalak ana legend);*
- *No one has seen her hair (Dospambet);*
- *"The sun" has not seen her forehead (Dospambet);*
- *Has not look straight to anyone (Shal akyn: «two eyes is around if the people nomadize»);*
- *No one touched her cloth (Dospambet);*
- *Has not see the men's face (Dospambet)*
- *No one has touched her waist (Dospambet);*
- *Saved her beauty (Aktamberdi)*
- *Attracted with laugh (Bukhar)*
- *Made to fall in love with character (Bukhar)*
- *Fragrant (Bukhar);*
- *Has honour (Kopesh).*

But, it seems like nowadays the understanding as "**not unsolved in their twelve**" is have been destroyed. The writer of folk pedagogy Z. Akhmetova in her entitled article "the Sources of the examples of the Kazakh people" said that the Kazakh girl, for not to spend tickling, didn't give the opportunity to hold her hand, "if she begins to give the opportunity to

everyone, then she will be shameless", such kind of saying clarified above-mentioned measurements.

But these days, there is no possibility to perform all above-mentioned measurements. Because, since kindergarten they are sitting together, playing together, swimming together, such kind of contrary activities. In our society in the early grades may not be visible, but over time the girls begin develop freedom rather than the tenderness and delicacy. Due to the fact that their bodies grow at an early age than boys, they begin to feel grown-up. They begin to dictate as a senior's on the boys. Boys have late terms of physiological development, due to the advantages of girls they subside. Even in high school, in the classroom, limits the activity in public works. Not for no secret that, without observing these requirements in the education of girls, not only girls but also boys, we'll have a lot of weaknesses and backwardness.

However, the measurement is "not unsolved in their twelve" generally means "chastity". At all times, for girls, to protect with the conditions of the "chastity" does not lose its value. In ethno-pedagogical works it was not considered as a concept and national measurement. Ethnographer S. Kenzheahmetov pointed out that these words "unexposed flowers" are expressive words, and accordingly gave the following definition as a "young, chaste, and clear" [7, 82]. Thus, clarifying with the ethnographic point of view, from a pedagogical point of view, we consider that the chastity - is compliance with noble qualities, sensible and having good figure girl.

So, by studying our ethno-cultural heritage, we from ethno pedagogical point of view, made sure that our people determine the value of the nurture of girls according to traditional values while preparing for the marriage relationships, it plays a significant role and contributes to the science, with the purpose of the relationship between generation helps plunged into the depth of a traditional nurture. Based on these ethno pedagogical principles (basis), during the planning of a special course of the University "Kazakh Aru" comprehended guided by questions from the point of view of methodology of ethno pedagogical, offering students a special item, we have provided the possibility of adapting to life.

In our university's girls will be influential teacher in the future of children education, bring a life and be good mother, it can only lead to the generation of educational preparation of their life, taking into account the national outlook and values, with the main instrument for the valuable qualities of the future are taken by the teachers' pedagogical culture. Taken directly at the university's ethno-pedagogic educational work "Kazakh Aru" (Miss Kazakh) special course concept, made within 7 module training programs. This special course was offered as elective subject in credit educational system to 2nd year students. Because, they will study "Genders" as compulsory subject in 1st year. After gaining knowledge of gender, it had decided studying special course of university. This is logical settlement by pedagogical point of view too.

Special course has 2 modules: made up myself, and I want to tell about peculiarities of syllabus which were involved into studying process since 2007-2008. The university has historical figure's gallery and it is called "The great women of great steppe" (Uly dalanyn kyzdary) This program had done by conclusion that the students of university should know about these figures.

The program «**GREAT KAZAKH STEPPE HISTORICAL INDIVIDUAL WOMEN**» (Uly Kazak dalasynda otken tarihi dara tulga-arular) daughters of the great history of the Kazakh steppe: think about the future generation of women leaders and patriotic heroes headed by mothers and grandmothers genius, love, feeling proud of precious lives and properties of the individual who are learning, promoting, based on imitating life. In this program will be consider the educational-knowledge attains of kazakh women which are listed below.

Educational attains: will get acquainted with life of individual historical figure of kazakh

steppe; will absorb the knowledge of everyone's peculiarities and features; will know how to make the model of human honorable peculiarities.

Knowledge attains: acquired glorifying of image of individual historical figures; adopted the honorable peculiarities of mothers and women; command, govern a country, activity, power which cheer up heroism and aura of patriotism are appreciated; women's good qualities and human peculiarities would know to appraise.

Concrete directions under consideration of syllabus: image of holy mother (Umai ana, Domalak ana); commander women (Tomiris, Zarina); haughty women (Aysha bibi, Bayan sulu, Kyz Zhibek); women who govern a country (Suimbike, Aiganym, Ulpan); well-wisher grandmothers (Aiganym, Zere); strong mothers (Nurbike hanym, Borte hanym, Tauke khan's mother, Zhagan Begim, Alzhan grandmother and etc.); good wives (Borte hanym, Karashash, Domalak ana, Aiganym, Gauhar, Ulpan); patriotic brave women (Gauhar, Nazym, Bopai, Manshuk, Aliya, Hiyaz); public figures (Alma Orazbayeva, Nazipa Kulzhanova); celebrities (Sara Tastanbekkyzy, Dina Nurpeyisova, Maira Ualikyzy, Kulyash Baiseyitova, Shara Zhienkulova); scientist women (Nazipa Kulzhanova, Fatima Gabitova, Naila Bazanova); suffered Alash women (because of left-handed policy daughters and wives of the Kazakh intellectuals were called as "enemy of the nation" and their's true human image (Saken's wife Gulbahram, Beyimbet's wife Gulzhamal, Ilyas's wife Fatima, Asfendiyarkyzy Magmura, Mirzhakypkyzy Gulnar Dulatova, Mukhtarkyzy Mugamila Auezova, etc.); nowadays honorable mothers (daughter-in-law of Tasmagambet Dilda Mataikyzy wrote several books about upbringing, scientist Nemat Kelimbetov's wife Kuanysh Tazabekkyzy who has difficult destiny and proved her true woman nature, writer A.Nurshaiykov's wife Halima Kaliakbarkyzy, etc.).

"TRADITIONAL FAMILY EDUCATION" (Dasturli otbasy tarbiesy) through this program family education in the context of the present and future pedagogical knowledge and experience in order to deduce that the family is the main source of education for girls-students of the relevant factors and explain the role of the daughter of Kazakh, and national education will focus on topical issues. During the study of the special program educational and knowledge attains will build up.

Educational attains: get knowledge in the context of theoretical-scientific in family pedagogy, pedagogy of the mother, pedagogy of the father; study the laws related to family and marriage, national peculiarities of history essence, and aspects for future generation's education; from kazakh standard level to social level's education types: education of daughter-in-law, abdominal education, girl's education, boy's education, generation's education etc. teaching; as a future teacher find out ways and methods to work with parents, ethno-social roles in family, and know legal capability.

Knowledge attains: to research the meaning of social-pedagogical in kazakh ethno-pedagogic traditions, to implement into life attains; to be ready for family issues: incline to social role, acquire the norms of good behavior, to save a community, respect to family members, fidelity to carry out duty; appreciate the value things in social life of marriage and through family behaviors and traditions as parents, mother-in-law.

Since the 2007-2008 academic year, according to the credit system "Қазақ аруы" (Miss Kazakh) special course of study offered the choice of students as an elective subject.

This subject several times in order to introduce a wide range of extra-curricular educational activities have been implemented to the university. The heads of the educational work of the university in the country, as well as the organization of the head of the education system and teaching staff of the national Institute for professional development (ББЖ КБАРИ) classes with teachers from all over the country was held several times, evidenced by the results and expressed his gratitude to the teachers' comments. At the same time, from parents of students were call attention and spoke gratitude often. Taking into account the students' future

education system is the subject, and the opinion polls on the subject. As well as the teaching of this discipline, organization and methods, about the experience of undergraduate and graduate students research work is ongoing.

Adults, although there are often complaints from the education of youth, through surveys of our students: to become a specialist in high-quality education, civilization, scientific and technical capabilities to work for the good of the country, to be a good citizen of our country is good you can do good to others to learn about their ancestors have become a favorite with affection, to become a bride, become intimate and sympathetic sister-in-law, brother-sister become the mother of a child to be respected educator, to be wise grandmother, etc. many companies as the necessary specialist knowledge in the future as a happy family and social roles, and ethno-social roles have learned that there is a demand for spiritual fulfillment. Where has genuine desire, interest and intention, there is no place for failure. Prospects for strengthening students' knowledge and as an individual who is leading a happy life, and want to maintain the level "**KAZAKH ARU**" (Miss Kazakh).

REFERENCE:

1. Копытбаева S. Қазақ қызы ару да қылықты болсын десек...//Қазақ әдебиеті 52(1) (3109) 25. 12. 2008. 42-43 бб.
2. Қазақ тілінің сөздігі. –Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 776 б.
3. Вуурабай В. Тектілік деген ұғым бар немесе «Қызға қырық үйден тыю қала берді қара күннен тыю» деген қазақ, соны білген. //Ислам және өркениет. –2003. мамыр. - №5 (29).
4. Suleymenov O. Язык письма. – Алматы: Рим, 1998. - 502 с.
5. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Педагогика және психология. – Алматы: Мектеп, 2002. - 256 б.
6. Омарова G. Дәстүрлі қазақ мәдениеті //Ақиқат журналы. –2004. -№1. 54-б.
7. Kenzheakhmetuly S. Жеті қазына (екінші кітап). – Алматы: Ана тілі, 2003. 82,83-б.
8. Nelidov S. Егерде балаңыз 100% сіздікі болсын десеңіз, етегін жел ашпаған қызға үйленіңіз //Ислам және өркениет. –2003, мамыр. -№5 (29).
9. Zharykbayev K. Қазақ психологиясының тарихы. /Ред: М.Қазбеков,– Алматы: Қазақстан, 1996, - 160 б.
10. Torekululy N. Билер сөзі – ақылдың көзі. – Алматы: Қазақстан, 1996. -240 б.
11. Akhmetova Z. Қазақ тәлімінің кәусары //«Аружан» журналы. –2006. -№4. 18-19 бб.

ETHNOEDUCATIONAL BASE OF “KAZAKH ARU” SPECIAL COURSE TEACHING IN THE KAZAKH STATE WOMEN’S TEACHER TRAINING UNIVERSITY

Muratbaeva Guinar

Doctor of pedagogical science,

Kazakh State Women’s Teacher Training University.

E-mail: muratbaeva11@mail.ru

Konyrbayeva Sarash

–Candidate of pedagogical science,

Kazakh State Women’s Teacher Training University,

Aiteke bi street 99. Almaty, 050000, Kazakhstan. pedsheberlik@mail.ru

Tel: 8-701-440-3860.

E-mail: pedsheberlik@mail.ru

Түйіндеме

Автор Қазақстандағы Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінде «Қазақ аруы» арнайы курсын оқытудың маңызы этнопедагогикалық негіздері және оның әлеуметтендірушілік мүмкіндіктерін мақаласына арқау етеді.

Мақалада қыз тәрбиесіне қатысты ұғымдардың анықтамалары мен негіздемелері қарастырылып, арнайы курстың мазмұнын құрайтын негізгі компоненттері, оны қамтыған мәселелері көрсетілген.

«Ұлы қазақ даласында өткен тарихи дара тұлға-арулар» бағдарламасы ұлы дала тарихында өткен қазақ қыздары: қол бастаған көсемдеріміз бен елжанды батыр арулардың, ұрпағының болашағын ойлаған аналарымыз бен кемеңгер әжелеріміздің, махаббатқа тұрақты, сезімі асқақ асыл жандардың өмірі мен жеке-дара қасиеттерін оқып-үйрену, дәріптеу, өміріне үлгі тұтуды арқау етеді. Бұл бағдарлама қазақ аруларының білім-білік дағдыларын төмендегіше қарастырады.

Білімділік дағдысы: қазақ даласында өткен тарихи дара тұлғалардың өмірімен оқып танысады; жеке-дара қасиеттері мен ерекшеліктерін оқып-талдауды меңгереді; адами абзал қасиеттерінің моделін жасай біледі.

Біліктілік дағдысы: тарихта өткен дара тұлға әйелдер бейнесін дәріптеуді меңгерген; аналар мен арулардың абзал қасиетін бойына сіңірген; қолбасшылық, ел басқару, қайраткерлік, батырлық сияқты елжандылық рухты тудырушы күштерді бағалайды; әйелдер бойындағы асыл сапалар мен пенделік қасиеттерді сараптай біледі.

«Дәстүрлі отбасы тәрбиесі» бағдарламасы арқылы отбасы тәрбиесінің бүгіні мен болашағын этнопедагогикалық білім мен тәжірибе тұрғысынан игерту мақсатында студент-қыздарға тәрбиенің негізгі көзі – отбасы екендігін және оған қатысты факторлар мен қазақ қызының рөлін ұғындырып, ұлттық тәрбиенің өзекті мәселелеріне баса көңіл бөлінеді. Аталмыш бағдарламаны оқып-үйрену барысында білім, білік дағдылары қалыптасады.

Білімділік дағдысы: отбасы педагогикасы, ана педагогикасы, әке педагогикасы тұрғысында ғылыми-теориялық білім игеру; отбасы мен неке мәселесіне қатысты заңдар, тарихи негіздердің ұлттық ерекшеліктерге, ұлттың ұрпақ тәрбиесіне арқау болатын аспектілерін оқып-үйрену; қазақ отбасының тұрмыстық деңгейден қоғамдық деңгейге дейінгі тәрбие түрлерінен: келін тәрбиесі, құрсақ тәрбиесі, қыз бала тәрбиесі, ер бала тәрбиесі, тек тәрбиесі т.б. дәрістену; болашақ ұстаз ретінде ата-анамен жұмыс істеу түрлері мен әдіс-тәсілдерін, отбасы мүшелерінің этноәлеуметтік рөлдерін анықтау, құқықтық мүмкіндігін білу.

Біліктілік дағдысы: қазақ этнопедагогикасы дәстүрлерінің әлеуметтік-педагогикалық мәнін зерттеп, өмір сүру дағдыларына ендіру; отбасылық өмірдің қыр-сырына даярлық: әлеуметтік рөлдерге бейімділік, сапалық мінез-құлыққа сай нормаларды меңгеру, ынтымақ-ымыра сақтаушылық, отбасы мүшелеріне құрмет, парыз өтеуге адалдық; неке салтының отбасылық ата-әке, ана-ене салты арқылы әдет-ғұрыптардың, дәстүрлердің құнды мұраттарын қоғамдағы әлеуметтік өмір салтына ұластыра білу.

Кілттік сөздер: қыз, ару, қыз тәрбиесі, «қазақ аруы» курсы, дәстүрлі отбасы тәрбиесі, қыз тәрбиесінің ұлттық өлшемдері

Summary

In the article author takes stand for necessity of promulgating the historical individuals – aru displays and morals and also socialization possibilities of it during the special course education “Kazakh aru” in the Kazakh state women’s teacher training university in Kazakhstan.

The article discusses the rationale and definitions of the concepts concerning women's education, the basic components that make up the content of a special course, covering it issues.

The program «Great kazakh steppe historical individual women» (Uly Kazakh dalasynda otken tarihi dara tulga-arular) daughters of the great history of the Kazakh steppe: think about the future generation of women leaders and patriotic heroes headed by mothers and grandmothers genius, love, feeling proud of precious lives and properties of the individual who are learning, promoting, based on imitating life. In this program will be consider the educational-knowledge attains of kazakh women which are listed below.

Educational attains: will get acquainted with life of individual historical figure of kazakh steppe; will absorb the knowledge of everyone's peculiarities and features; will know how to make the model of human honorable peculiarities.

Knowledge attains: acquired glorifying of image of individual historical figures; adopted the honorable peculiarities of mothers and women; command, govern a country, activity, power which cheer up heroism and aura of patriotism are appreciated; women's good qualities and human peculiarities would know to appraise.

"Traditional family education" (Dasturli otbasy tarbiesy) through this program family education in the context of the present and future pedagogical knowledge and experience in order to deduce that the family is the main source of education for girls-students of the relevant factors and explain the role of the daughter of Kazakh, and national education will focus on topical issues. During the study of the special program educational and knowledge attains will build up.

Educational attains: get knowledge in the context of theoretical-scientific in family pedagogy, pedagogy of the mother, pedagogy of the father; study the laws related to family and marriage, national peculiarities of history essence, and aspects for future generation's education; from kazakh standard level to social level's education types: education of daughter-in-law, abdominal education, girl's education, boy's education, generation's education etc. teaching; as a future teacher find out ways and methods to work with parents, ethno-social roles in family, and know legal capability.

Knowledge attains: to research the meaning of social-pedagogical in kazakh ethno-pedagogic traditions, to implement into life attains; to be ready for family issues: incline to social role, acquire the norms of good behavior, to save a community, respect to family members, fidelity to carry out duty; appreciate the value things in social life of marriage and through family behaviors and traditions as parents, mother-in-law.

Key words: girl, beauty, girl education, course "Kazakh aruy", traditional family education, national education standards

The issues as preparing, adapting and bringing up girls to the family life which were worded in the nomad culture gives a problematic idea from the social point of view of that period. If to analyze our consequence concerning to the girls upbringing by making a sense of our history and ethno culture we will get an opportunity to give ground from the methodological point of view. It is not so hard to prove that naming of the special course as "Kazakh Aru" which is educated in the Kazakh State women's teacher training university is connected with the destination and inner meaning.

About the etymology of the word "KYZ" (girl) in the historical work "Fact about Kazakh in the Chinese historiography" was given the meaning as "Kyz (gia) – is used instead of word princess. In ancient times, daughters of khan and tsar, man of quality was called "kyz" and daughters of ordinary folks were called "kyrkyn" [1, 42]. Nowadays, all the weak half of humanity is called "kyz", because the nation wants their offsprings to be as daughters of aristocrats, to be respected and well-regarded.

We met great many the concept "aru" relative to kyz (girl) in the Chinese historic records and in the poetries of poets. This epithet runs on XV, XVIII centuries. We use this word until today. We give consideration the synonym only for the word kyz (girl). In the defining dictionary the definition of word kyz as following: "very beautiful, miraculous, graceful, lovely, posh, nymph" [2, 46]. We often hear this saying that "Kazakh – equate daughter to honour, son to generosity". However, if to take on the base the proverb "I learned from my hero ancestor to defend homeland, I learned from my aru (pure) mother to protect honour" («Batyr bolgan babamnan el korgaudy uyrensem, aru bolgan anamnan ar korgaudy uyrensem») it is not difficult to understand that to be "aru" is equal to protect your homeland and to be hero. The "honour" that "aru" saves is humaneness virtuous quality. It give the meaning with the numerous concepts: ar-namys (honour), ar-uyat (conscience), ar-uzhdan (breast), ar-abyroi (kind reputation). Therefore, if we pay attention to honour, conscience, reputation in the bringing up process of our daughters, we will increase up our daughters level to the "aru".

There are many examples in historical works for that «Aru» is proper appellation for girls and it has the high level of upbringing. We can concretize our first thought through this examples. Maybe because of saying «Forty bounds for girls» we understand the opinions about girls upbringing and on theme about girls as carefulness to nation accomplishment. We can understand that "aru" is purity and innocence after these sayings: «Oh beauties of the modern world! You have to understand that men aspire to marry girls who saved her honor in every period! Oh beauties of the modern world! Remember, that at the tradition "ak neke tuni (wedding night) girl honor will be tested!» [3]. Also one example is that when the man is dead and buried we can hear about "cover him with white, make him pure". These mean that the "pureness" is part of Sharia. Thus, **ARU is heavenly-minded and conscientious, pure and innocent, ambitious person and honorable person:**

- *Can save her honor.*
- *Resist desire.*
- *Innocent from bad offence.*
- *Can get on track with people.*
- *Behavior and character are praiseworthy.*
- *Par excellence in the homeland.*
- *Authoritative around the relatives. By these characteristics, the meaning of*

“Aru” became larger and better.

The conception «Aru» is asset which is needed for preparing Kazakh youth to the family life. Our girls must be worthy who we will prepare for the wives life in the future family.

In the matter of upbringing generation based on national qualities, the meaning of the word "Noble birth" has roots in Chinese writings. the word "birth" is the root of the word "Noble birth". We know that Olzhas Suleimenov has investigated the word "birth" according to the Orkhon-Enisei writings of the eighth century. In Turkic: tek-birth (in Kazakh language), tik-birth (in Tatar language) etc. Derivative: tegi, tegin - descendant, prince (in ancient Turkic language). The earliest values were separated from Greek: tek – 1), "child", 2) "birth" [4, 145]. In the dictionary, the meaning of the word "birth" is passed as "noble ancestors, peculiar origins of noble people. Man of a noble family never to disgrace their ancestors, and has protected the authority of its ancestral roots," and concerning to a noble-birth, with the pedagogical-psychological point of view, will fully designate, that "individual should be like its noble-birth, to be reasonable and solid [5, 213]. Man of a noble family respects the dignity of their ancestors".

In matters of identification of the person and when choosing a wife/husband, in the culture of nomadic Kazakhs related to individual qualities of noble-birth had a deep meaning than the word "elite". In her entitled article "Traditional Kazakh culture," [6, 54] G. Omarov pointed that "In Medieval Europe, the word elite was adopted as the group of sectionalism, and in our nation as the link between generations". Earlier we had marked the poetry of narrators on the theme of noble-birth and the indiscretion. Noble birth rebuffing bad qualities and different kind of testing. To improve the quality of noble-birth, our ancestors did not allow marriage to the seventh generation of ancestors, it contributes to the understanding of human nature

A distinguishing features of noble-birth: parents, legal marriage, well-mannered, no bad relation parents' and the dynasty, having a conscience and honor, a sense of dignity. These words of the speaker of Nakysbek "don't take a ill-mannered people as a friend, they are not men, just ordinary people", and these words of Bauyrzhan Momyshuly "Muck is better than ill-mannered, animal is better than shameless", this kind of sayings have become canons, that our people were estranged from the bad qualities. The lack of quality education, in the concept of nation equals to bad manners. And also, sometimes, the meaning of the word "celibacy is equals to the ill-mannered. The reason for this statement is given in the dictionary as "uncertain origin". They are sometimes called "born on the road", "illegitimate child" and "vile". For Kazakhs: the child is wealth. Therefore, among the peoples you can meet receivers of such children, saying "Olzhatay" they brings them up. For born out of wedlock children, famous ethnographer S. Kenzheakhmetuly gave such kind of naming as: "unexpectedly born", "born on the road", "rootless", "vile" [7, 83].

Anyway, from the origin of good people, friendly, honestly acting, whose married with good intentions and not because of the lust of man, will expect good descendants.

Ill-mannered is typical for impolite people, cruel people, people who are under the passion and human weaknesses. In addition, the people have such a measure of education as "not having a noble-birth ancestors" and "ill-mannered". "Not knowing their ancestry to the seventh generation children are stupid", from such words are born of thoughts as, the unreasonableness from children, lack of manners from parents, from the Not having a noble-birth ancestors from ancestors. Such measurements as "a descendant of the noble", "children of the civilized people", "smart generation" in the upbringing of children will remain valuable things for the nation. [8].

Anarchy is the coresponding name for those who have bad manners and slave of their lust. Also there is the understanding as “unshaven”, “unmannered”. Thoughts from concept “Unshaven who do not know his seven ancestors”: “Ignorance from child, unmannered from parents, anarchy from ancestors”.

This is one of the national values "attractiveness", meaning of the word from the ethno pedagogical and ethno psychological point of view was not defined and revealed. Then what kind of girls offered us Balasaguni, Caycaus, Bukhar and Aktamberdy? In the dictionary, the meaning of the word "attractive" is passed as "fascination of the character, pleasantness, attractiveness" [2, 435]. The representative of the Kazakh psychology S. Balaubaev, translated the word "behavior" as a "misbehavior" [9, 130]. On the one hand, the word "behavior" means dealing and action. If "behavior" is translated as "order", then "attractiveness" is translated as "discipline". Attractiveness - is peculiar to the girls attractiveness, seductiveness and richness of character. Actions and behavior must not go beyond ethics and should influence in a spectacular way. If the girl has precious qualities, but does not know how to convey with an attractive way, does not show through fascinating appeal, then they are unacceptable. Besides, in which cases attractiveness is manifested, and to become attractive? **In our opinion, girl's behaviors are in:**

- *relationship;*
- *deportment;*
- *understanding of jokes;*
- *admitting the truth;*
- *avoid the quarrels;*
- *showing the feelings;*
- *heart-to-heart talking;*
- *speaking before the people;*
- *doing the favorite things;*
- *being tested during the emotional issues, making richer the Kazakh girl's manners. Thus, **attractiveness** is the *fullness of character*.*

In our days, girls who had patience, innocence, discipline, due to the lack of completeness of the character can't show properly. That is, not enough appeal. Therefore, for girls who are adapting to family life, attractiveness is a very necessary thing and qualification. In this case, the grandfather who bringing up Nurila (recognized as Domalak Ana) which had imbibed by Islamic education, descendant of Kozha Ahmet Yassau, the Imam Agzam said "I'll give you to the first man who touched your forearm" these words are formulated requirements for the girls, which has been generated from the Shariah.

In our nation we have the phrasal verb as "**not unsolved in their twelve**" for girls. Concerning to the describing of narrators, we want to show the following:

- *No one has touched (in the Domalak ana legend);*
- *No one has seen her hair (Dospambet);*
- *"The sun" has not seen her forehead (Dospambet);*
- *Has not look straight to anyone (Shal akyn: «two eyes is around if the people nomadize»);*
- *No one touched her cloth (Dospambet);*
- *Has not see the men's face (Dospambet)*
- *No one has touched her waist (Dospambet);*
- *Saved her beauty (Aktamberdi)*
- *Attracted with laugh (Bukhar)*
- *Made to fall in love with character (Bukhar)*
- *Fragrant (Bukhar);*
- *Has honour (Kopesh).*

But, it seems like nowadays the understanding as "**not unsolved in their twelve**" is have been destroyed. The writer of folk pedagogy Z. Akhmetova in her entitled article "the Sources of the examples of the Kazakh people" said that the Kazakh girl, for not to spend tickling, didn't give the opportunity to hold her hand, "if she begins to give the opportunity to

everyone, then she will be shameless", such kind of saying clarified above-mentioned measurements.

But these days, there is no possibility to perform all above-mentioned measurements. Because, since kindergarten they are sitting together, playing together, swimming together, such kind of contrary activities. In our society in the early grades may not be visible, but over time the girls begin develop freedom rather than the tenderness and delicacy. Due to the fact that their bodies grow at an early age than boys, they begin to feel grown-up. They begin to dictate as a senior's on the boys. Boys have late terms of physiological development, due to the advantages of girls they subside. Even in high school, in the classroom, limits the activity in public works. Not for no secret that, without observing these requirements in the education of girls, not only girls but also boys, we'll have a lot of weaknesses and backwardness.

However, the measurement is "not unsolved in their twelve" generally means "chastity". At all times, for girls, to protect with the conditions of the "chastity" does not lose its value. In ethno-pedagogical works it was not considered as a concept and national measurement. Ethnographer S. Kenzheahmetov pointed out that these words "unexposed flowers" are expressive words, and accordingly gave the following definition as a "young, chaste, and clear" [7, 82]. Thus, clarifying with the ethnographic point of view, from a pedagogical point of view, we consider that the chastity - is compliance with noble qualities, sensible and having good figure girl.

So, by studying our ethno-cultural heritage, we from ethno pedagogical point of view, made sure that our people determine the value of the nurture of girls according to traditional values while preparing for the marriage relationships, it plays a significant role and contributes to the science, with the purpose of the relationship between generation helps plunged into the depth of a traditional nurture. Based on these ethno pedagogical principles (basis), during the planning of a special course of the University "Kazakh Aru" comprehended guided by questions from the point of view of methodology of ethno pedagogical, offering students a special item, we have provided the possibility of adapting to life.

In our university's girls will be influential teacher in the future of children education, bring a life and be good mother, it can only lead to the generation of educational preparation of their life, taking into account the national outlook and values, with the main instrument for the valuable qualities of the future are taken by the teachers' pedagogical culture. Taken directly at the university's ethno-pedagogic educational work "Kazakh Aru" (Miss Kazakh) special course concept, made within 7 module training programs. This special course was offered as elective subject in credit educational system to 2nd year students. Because, they will study "Genders" as compulsory subject in 1st year. After gaining knowledge of gender, it had decided studying special course of university. This is logical settlement by pedagogical point of view too.

Special course has 2 modules: made up myself, and I want to tell about peculiarities of syllabus which were involved into studying process since 2007-2008. The university has historical figure's gallery and it is called "The great women of great steppe" (Uly dalanyn kyzdary) This program had done by conclusion that the students of university should know about these figures.

The program «**GREAT KAZAKH STEPPE HISTORICAL INDIVIDUAL WOMEN**» (Uly Kazak dalasynda otken tarihi dara tulga-arular) daughters of the great history of the Kazakh steppe: think about the future generation of women leaders and patriotic heroes headed by mothers and grandmothers genius, love, feeling proud of precious lives and properties of the individual who are learning, promoting, based on imitating life. In this program will be consider the educational-knowledge attains of kazakh women which are listed below.

Educational attains: will get acquainted with life of individual historical figure of kazakh

steppe; will absorb the knowledge of everyone's peculiarities and features; will know how to make the model of human honorable peculiarities.

Knowledge attains: acquired glorifying of image of individual historical figures; adopted the honorable peculiarities of mothers and women; command, govern a country, activity, power which cheer up heroism and aura of patriotism are appreciated; women's good qualities and human peculiarities would know to appraise.

Concrete directions under consideration of syllabus: image of holy mother (Umai ana, Domalak ana); commander women (Tomiris, Zarina); haughty women (Aysha bibi, Bayan sulu, Kyz Zhibek); women who govern a country (Suimbike, Aiganym, Ulpan); well-wisher grandmothers (Aiganym, Zere); strong mothers (Nurbike hanym, Borte hanym, Tauke khan's mother, Zhagan Begim, Alzhan grandmother and etc.); good wives (Borte hanym, Karashash, Domalak ana, Aiganym, Gauhar, Ulpan); patriotic brave women (Gauhar, Nazym, Bopai, Manshuk, Aliya, Hiyaz); public figures (Alma Orazbayeva, Nazipa Kulzhanova); celebrities (Sara Tastanbekkyzy, Dina Nurpeyisova, Maira Ualikyzy, Kulyash Baiseyitova, Shara Zhienkulova); scientist women (Nazipa Kulzhanova, Fatima Gabitova, Naila Bazanova); suffered Alash women (because of left-handed policy daughters and wives of the Kazakh intellectuals were called as "enemy of the nation" and their's true human image (Saken's wife Gulbahram, Beyimbet's wife Gulzhamal, Ilyas's wife Fatima, Asfendiyarkyzy Magmura, Mirzhakypkyzy Gulnar Dulatova, Mukhtarkyzy Mugamila Auezova, etc.); nowadays honorable mothers (daughter-in-law of Tasmagambet Dilda Mataikyzy wrote several books about upbringing, scientist Nemat Kelimbetov's wife Kuanysh Tazabekkyzy who has difficult destiny and proved her true woman nature, writer A.Nurshaiykov's wife Halima Kaliakbarkyzy, etc.).

"TRADITIONAL FAMILY EDUCATION" (Dasturli otbasy tarbiesy) through this program family education in the context of the present and future pedagogical knowledge and experience in order to deduce that the family is the main source of education for girls-students of the relevant factors and explain the role of the daughter of Kazakh, and national education will focus on topical issues. During the study of the special program educational and knowledge attains will build up.

Educational attains: get knowledge in the context of theoretical-scientific in family pedagogy, pedagogy of the mother, pedagogy of the father; study the laws related to family and marriage, national peculiarities of history essence, and aspects for future generation's education; from kazakh standard level to social level's education types: education of daughter-in-law, abdominal education, girl's education, boy's education, generation's education etc. teaching; as a future teacher find out ways and methods to work with parents, ethno-social roles in family, and know legal capability.

Knowledge attains: to research the meaning of social-pedagogical in kazakh ethno-pedagogic traditions, to implement into life attains; to be ready for family issues: incline to social role, acquire the norms of good behavior, to save a community, respect to family members, fidelity to carry out duty; appreciate the value things in social life of marriage and through family behaviors and traditions as parents, mother-in-law.

Since the 2007-2008 academic year, according to the credit system "Қазақ аруы" (Miss Kazakh) special course of study offered the choice of students as an elective subject.

This subject several times in order to introduce a wide range of extra-curricular educational activities have been implemented to the university. The heads of the educational work of the university in the country, as well as the organization of the head of the education system and teaching staff of the national Institute for professional development (ББЖ КБАРИ) classes with teachers from all over the country was held several times, evidenced by the results and expressed his gratitude to the teachers' comments. At the same time, from parents of students were call attention and spoke gratitude often. Taking into account the students' future

education system is the subject, and the opinion polls on the subject. As well as the teaching of this discipline, organization and methods, about the experience of undergraduate and graduate students research work is ongoing.

Adults, although there are often complaints from the education of youth, through surveys of our students: to become a specialist in high-quality education, civilization, scientific and technical capabilities to work for the good of the country, to be a good citizen of our country is good you can do good to others to learn about their ancestors have become a favorite with affection, to become a bride, become intimate and sympathetic sister-in-law, brother-sister become the mother of a child to be respected educator, to be wise grandmother, etc. many companies as the necessary specialist knowledge in the future as a happy family and social roles, and ethno-social roles have learned that there is a demand for spiritual fulfillment. Where has genuine desire, interest and intention, there is no place for failure. Prospects for strengthening students' knowledge and as an individual who is leading a happy life, and want to maintain the level "**KAZAKH ARU**" (Miss Kazakh).

REFERENCE:

1. Копутбайева С. Қазақ қызы ару да қылықты болсын десек...//Қазақ әдебиеті 52(1) (3109) 25. 12. 2008. 42-43 бб.
2. Қазақ тілінің сөздігі. –Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 776 б.
3. Вуурабай В. Тектілік деген ұғым бар немесе «Қызға қырық үйден тыю қала берді қара күннен тыю» деген қазақ, соны білген. //Ислам және өркениет. –2003. мамыр. - №5 (29).
4. Suleymenov O. Язык письма. – Алматы: Рим, 1998. - 502 с.
5. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Педагогика және психология. – Алматы: Мектеп, 2002. - 256 б.
6. Omarova G. Дәстүрлі қазақ мәдениеті //Ақиқат журналы. –2004. -№1. 54-б.
7. Kenzheakhmetuly S. Жеті қазына (екінші кітап). – Алматы: Ана тілі, 2003. 82,83-б.
8. Nelidov S. Егерде балаңыз 100% сіздікі болсын десеңіз, етегін жел ашпаған қызға үйленіңіз //Ислам және өркениет. –2003, мамыр. -№5 (29).
9. Zharykbayev K. Қазақ психологиясының тарихы. /Ред: М.Қазбеков,– Алматы: Қазақстан, 1996, - 160 б.
10. Torekululy N. Билер сөзі – ақылдың көзі. – Алматы: Қазақстан, 1996. -240 б.
11. Akhmetova Z. Қазақ тәлімінің кәусары //«Аружан» журналы. –2006. -№4. 18-19 бб.

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІ АРАСЫНДАҒЫ ГЕОСАЯСИ МӘСЕЛЕЛЕР

п.э.к., профессор м.а- К.Н.Мамирова

профессор-Ш.М.Надыров

М.Б.Сағатова, А.К.Каирова, А.Д.Накысжан,

6M060900- география мамандығының

2-курс магистранттары.

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы

РЕЗЮМЕ: В статье рассматриваются страны Центральной Азии и их основные геополитические проблемы. А также перспективы и место стран Центральной Азии в системе международных отношений. Также важно отметить следующие факторы, которые сегодня важны для центральноазиатских государств. Они большие по размеру, изобилие в своем населении, богатое богатство природных ресурсов, особенно нефти и газа, способы транспортировки их на мировой рынок и т.д. Огромный вклад внесла дипломатия нашей страны в налаживание внешней политики и укрепление международного статуса нашей страны. На сегодняшний день Казахстан наладил внешнюю политику со многими странами, и вошел в состав многих международных сообществ. Развитие стран Центральной Азии на сегодняшнем этапе объясняется их стремлением быть в качестве участника в мировых политических и экономических процессах.

На сегодняшний день очень важен и актуален вопрос о будущем месте, занимаемом странами Центральной Азии в системе мировых отношений.

Потому что его перспективы и развитие приоритетов зависят от стабильности мира, в том числе и азиатского региона. Чтобы быть равноправным государством в региональной и международной политике, Центрально-азиатским странам следует выбирать наиболее эффективные способы построения партнерских отношений, ассоциации и сотрудничества.

Выбор государств Центральной Азии для перехода к рыночной экономике и интеграции в контексте глобализации считается первым событием в мировой истории. экономические факторы и низкий уровень жизни населения не могут быть основной причиной самодостаточности экстремизма. Однако ухудшающаяся социально-экономическая ситуация и низкий уровень жизни, безработица, коррупция и неблагоприятные демографические условия оказывают большое влияние на более широкое распространение идей, включая радикальные идеи, несмотря на строгий контроль над разведывательными агентствами. Поскольку они являются исламскими движениями в странах региона их ряды постоянно дополняются социально обездоленными гражданами.

GEOPOLITICAL PROBLEMS OF CENTRAL ASIAN REPUBLICS

c.p.s, acting professor, -K.N.Mamirova

professor-Sh.M.Nadirov

M.B.Sagatova, A.K.Kairova, A.D.Nakyszhan

second-year undergraduates of the profession

6M060900-geography

Kazakh State Women's teacher training university

Republic of Kazakhstan, Almaty

mamirova_kulash@mail.ru

SUMMARY: The article depicted the Central Asian countries and their main geopolitical problems. As well as the prospects and the place of Central Asia in the system of international relations. It is also important to note the following factors, which are important today for the Central Asian states. They are large in size, abundant in their population, rich in natural resources, especially oil and gas, ways of transporting them to the world market, etc. A huge contribution was made by the diplomacy of our country in the establishment of foreign policy and the strengthening of the international status of our country. To date, Kazakhstan has established foreign policy with many countries, and has become part of many international communities.

The development of Central Asian countries at this stage is due to their desire to be a participant in world political and economic processes. To date, the question of the future place occupied by the countries of Central Asia in the system of world relations is very important and relevant. Because its prospects and the development of priorities depend on the stability of the world, including the Asian region. To be an equal state in regional and international politics, Central Asian countries should choose the most effective ways to build partnerships, associations and cooperation.

The choice of the Central Asian states for the transition to a market economy and integration in the context of globalization is considered the first event in world history. economic factors and low living standards of the population can not be the main reason for the self-sufficiency of extremism. However, the worsening socio-economic situation and low living standards, unemployment, corruption and unfavorable demographic conditions have a great influence on the wider dissemination of ideas, including radical ideas, despite strict control over intelligence agencies. Since they are Islamic movements in the countries of the region, their ranks are constantly supplemented by socially disadvantaged citizens.

Орталық Азия — [Кеңес Одағының](#) ыдырауы нәтижесінде бұрынғы Орта Азия республикалары мен Қазақстан аумағында пайда болған геосаяси кеңістік. [Геоаймақ](#) ресми түрде [1993 жылы 4 қаңтарда Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан және Түрікменстан](#) Республикалары президенттерінің [Ташкент](#) қаласында өткен саяси, экономикалық ынтымақтастықты нығайту мәселелері жөніндегі басқосуында бекітілді. Орталық Азия болып аталуы – жер аумағының [Еуразия](#) құрлығының ортасында орналасуына және бұл елдердің тарихы, діні мен тілі, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрпы, мәдениеті мен шаруашылығындағы жақындықтар, ұқсастықтардың көп болуына байланысты. Аймақ елдерінің сыртқы сауда және экономикалық қатынастарында ежелгі [Ұлы жібек жолының](#) қайта жаңғыруы өз көрінісін беруде, әрі [Ресей](#), Қытай және [ТМД](#)-ның басқа да елдерімен дәстүрлі байланыстарын жалғастыруда. Орталық Азия аумағында Қытай, [АҚШ](#), [Үндістан](#), [Батыс Еуропа](#) және мұсылман елдерінің осы аймақтағы геостратегия мүдделері түйіскен. Орталық Азияның саяси-әлеуметтік өміріндегі өзіне тән ерекше қасиет – ол ислам әлемінің бір бөлігі саналады және

христиан, буддизм, индуизм, т.б. өркениеттердің тоғысуымен де ерекшеленеді. Аймақ шығыс пен батыс елдерін жалғастыратын біріктіруші көпір қызметін атқарады.

Орталық Азиядағы жаңа тәуелсіз мемлекеттерінің қалыптасу кезеңі жалпылай аяқталды. Бірақ оларға әлі де болашақта жаңа жаһандық қауіптердің пайда болуы мен жаһандану жағдайында ұлттық даму мен қауіпсіздіктің маңызды мәселелер қатарын шешуі алдыңғы мақсатта тұр. Дамудың объективті заңы жаһандану процесінің пайда болуына әкеледі деп белгілеу қажет. Сонымен қатар, маңызды әлемдік әлеуметтік кеңістікті құрастырушы ретіндегі трансконтиненталды құрылым көбінесе белсенді және ерекше рөлде бола бастады [1].

Орталық-Азиялық мемлекеттер Одағын құру бастамасы Қазақстанның Орталық Азия аймағында жүргізетін саясатының мәнін анықтайды. Біздің мемлекеттеріміздің егемендікті иеленуі аймақтың дамуына жаңа серпін береді. Қазір Орталық Азия қайтадан әлемдік экономиканың маңызды бөлігіне айналып отыр. Мұнда 56 миллион адам өмір сүреді, тұтас алғанда, ЖІӨ жылына 60 миллиард долларды құрайды. Қазіргі сәтте Орталық Азияның одан әрі дамуында екі жол бар. Бірінші жол — өзінің әлемдік экономикадағы шикізат көзі ретіндегі рөлін бекіту. Оның үстіне — әлемдік геосаяси және геэкономикалық бәсекелестіктегі қолжаулық рөлі.

Екінші жол — интеграция. Халықаралық нарық процестеріне тең деңгейде қатыса алатын аймақтық мықты бірлестік құру жолы. Бұл — тұрақтылық, экономикалық өрлеу, әскери және саяси қауіпсіздік жолы. Орталық Азиялық елдердің тәуелсіздік жылдары, бұл елдердің мүдделерімен ешқашанда сәйкес келмейтін, тек қарама-қарсы болатын, Батыс және Шығыс мемлекеттер қатарының назарының орталығында болды. Сонымен қатар, сыртқы күштер арасында Орталық Азиядағы геосаяси және геэкономикалық ықпал сферасы және оның табиғи ресурстары үшін күрес айналысы пайда бола бастады. Жақында аймақ арқылы аймақтағы шарасыз экономикалық процесімен қоса саяси процесті қарқындатын, «Оңтүстік - Солтүстік» және «Шығыс - Батыс» транспорттық коридоры өтуі керек. Орталық Азия аймағына тек мемлекеттер мен шетелдік компаниялар ғана көңіл аударған жоқ. Орталық Азиялық елдері және халықтары, тағы да ауқымды қарама-қайшы жоспарының жүзеге асыруы мақсатында, осы жерде өзінің стратегиялық жоспарларын құруға үміттенген, түрлі экстремистік исламдық ұйымдардың шабуылына ұшыраған еді.

Орталық Азияның Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан және Түрікменстан сияқты 60 миллионнан астам халқы бар мемлекеттер Қытайға жақын көрші болып келеді. Азияның бес жаңа мемлекетінің үшеуінің (Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстан) 3 700 шақырым болатын Қытаймен ортақ шекарасы бар. Кеңес Одағы ыдыраған соң Орталық Азия аймағында ҚХР үшін қолайлы жағдай туды. Орталық Азия Ресейдің бақылауынан шығып, Қытай және басқа елдер үшін ашық болды. Жаңа сипаттағы мемлекетаралық қатынастар, бүгін де әлем халықтарының даму жолын еркін таңдау құқығына және көп полярлы әлемде өз эволюциялық моделін қалыптастыруға ұмтылуда. Орталық Азия мемлекеттерінің Қытаймен қатынастардағы құжаттардан көрінетін жаңа қатынастардың бұл принципі, осы елдердің мүдделеріне сай келіп, мемлекетаралық байланыстардың жалпыға бірдей халықаралық нормаларын көрсетеді. Әскери-саяси одақтармен ұлы державалардың дөрекі қол сұғушылығы мен бәсекелестіктің нәтижесінде әлемдік саясаттың күн тәртібінде әлі де тұрған, аймақтық шиеленістер қатарының пайда болуына және күшеюіне әсер еткен, көршілес жатқан таяу Шығыс пен Ауғанстанның жолын қайталамауы маңызды болып табылады.

Қазақстан тарихы қысқа мерзімде басты мемлекеттік мәселені шешті әрі елдің нақты тәуелсіздігіне қол жеткізді. Қазақстан соңғы он жылда әлемдік қауымдастықпен барлық салаларда өркениетгі байланыстар дамыта білген ашық қоғамға айналды. Көптеген елдермен өзара тиімді және ұтымды қарым- қатынастар қалыптастырып,

инвестициялардың келуі өсе түсті.

Сыртқы саясатты орнықтырып, еліміздің халықаралық мәртебесін нығайтуда еліміз дипломатиясының зор еңбегі бар. Бүгінгі күн Қазақстан әлемнің кептеген елдерімен сыртқы қарым-қатынас орнатып, барлық беделді халықаралық ұйымдардың мүшесі атанды.

Халықаралық мәселелерді анықтауға келгенде Орталық Азия мемлекеттерінің тарихи дамуы, мәдени және әлеуметтік тұрмысы жақтарынан ұқсастығы айқындай түседі, оларды шешуде аймақтық және халықаралық аренада жаңа қауымдастық ретінде ұмтылыс жасайды [2].

Бұл тенденциялар Орталық Азия мемлекеттерінің тәуелсіздік жолында одан әрі дамуын түсіндіреді.

Бірақ Орталық Азия мемлекеттерінің ішінде маңызды мәселелерді шешуде елеулі өзгешеліктер мен карама - қайшылықтар бар.

Сол сияқты бүгінгі күні Орталық Азия мемлекеттері үшін маңызды болып отырған мынадай факторларды да атап өткен жөн. Олар территориясының үлкендігі, халқының санында көптігі, табиғи байлықтың, әсіресе мұнай мен газдың мол қоры, оларды әлемдік рынокқа тасымалдаудың жолдары т.с.с.

Орталық Азия мемлекеттері бірыңғай геосаяси және геоэкономикалық кеңістікте орналасқандықтан да бірлесуге қарай ұмтылуда.

Соған байланысты бірлесудің түрлі жоспарлары, идеялары, жобалары жасалуда.

Оның қазіргі замандағы соңғы үлгісі ретінде интеграциялық бірігу жолын тандап алған Орталық Азия мемлекеттері ортаазиялық интеграцияны объективті қажеттілік ретінде, территориялық тұтастықпен, сол сияқты экономиканың ең маңызды, ең басты салаларымен байланыстырады. Сондықтан тарихи қалыптасқан тығыз шаруашылық байланыстары мен аймақтың ұтымды геосаяси жағдайы Орталық Азия мемлекеттерін өзара ынтымақтасуға жетелейді.

Сол сияқты аймақтың газ, су - энергетика ресурстарын, экологиялық мәселелерін бірлесе отырып шешу, көлік - коммуникация жүйелерін бірлесе отырып пайдалану, соңғы жылдары күшейіп келе жатқан наркобизнес пен әр түрлі экстремистік, террористік топтар мен ағымдарға бірлесе отырып күрес жүргізу сияқты маңызды шараларды іске асыру үшін де аймақтық интеграция қажет.

Сондықтан Орталық Азия мемлекеттерінің нарықтық экономикаға өтуі мен интеграцияны тандап алуы жаһандану жағдайында орындалуы әлемдік тарихтағы бірінші оқиға деп бағалануда.

"Жаһандану - халықаралық қатынастардағы қоғамдық өмір мен іс-әрекеттердің әр түрлі салаларындағы өзара тәуелділік пен өзара әсер етудің нығаюы".

Қазақстандық ғалымдардың пікірінше, "жаһандану жағдайында қарастырылатын әлемдік экономикалық жүйедегі ұлттық шаруашылықтың интеграциясы проблемаларын қарастырғанда, аймақтық интеграция мәселелерін тысқары қалдыруға болмайды.

Аймақтық құрылымдар қазіргі таңда ғаламдастырудың негативті зардаптарына қарсы тұру үшін маңызды құрал болып табылады.

Орталық Азия мемлекеттерінің қазіргі таңдағы дамуы ұзақ жылғы "оқшауланудан" кейінгі әлемдік саяси және экономикалық үрдістерге жеке қатысушы ретіндегі рөлге қарай ұмтылумен сипатталады.

Бүтінгі таңдағы халықаралық қатынастар жүйесінде Орталық Азия елдерінің болашақтағы, алдағы уақытта алатын орны өте маңызды және өзекті болып отыр.

Өйткені оның перспективалары мен басымдылықтарын дамыту дүние жүзінің, оның ішінде Азия аймағының тұрақтылығына байланысты. Аймақтық және халықаралық саясатта тең құқылы мемлекет болу үшін, Орталық Азия елдері серіктестіктің,

ынтымақтастықтың, қауымдастықтың тиімді жолдарын таңдағаны дұрыс [3].

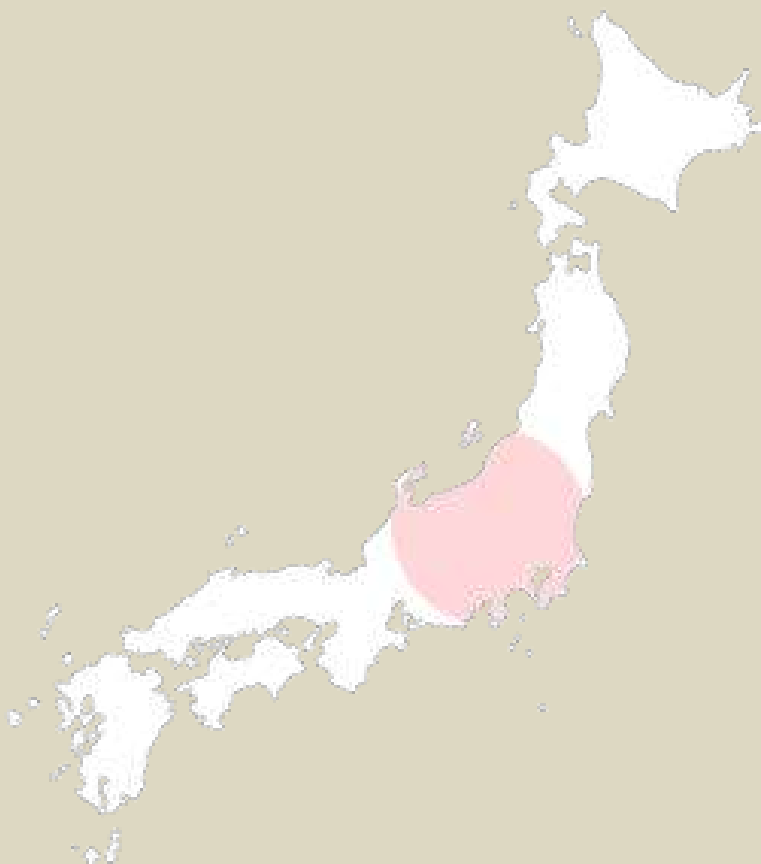
Осы ретте халықаралық қатынастар жүйесінде жаңадан құрылған тәуелсіз Орталық Азия мемлекеттерінің қандай дәрежеде орын алатындығы, оның ішінде Қазақстанның Орталық Азия мемлекеттерімен экономикалық ынтымақтастығының қалыптасуының тарихи жолдарын көрсету маңызды да өзекті болмақ.

Аймақтағы ірі әлемдік державалардың қатысуымен өтіп жатқан геосаяси ойын дамуының қазіргі кезеңдегі басты ерекшелігінің өзі сонда, осы болып жатқан түбірлі өзгерістер Орталық Азияның барлық кеңістігіндегі қауіпсіздік пен геосаясат үшін терең әрі ұзаққа созылатын салдарға ие болуы мүмкін. Сондықтан, қазіргі күнде байқалып отырған геосаяси ойыншылар арасындағы аймақтағы ықпал үшін бәсекелестерінің белсенді процесі оңды тұстарымен қатар, өзінде, бір мезгілде аймақтағы елдер үшін келеңсіз тәуекелдер мен қатерлерді де ұстайды. Осы орайдағы негізгі келеңсіздік, аймақтағы негізгі, ең біріншіден Ресей, АҚШ, Қытай, Иран тәрізді геосаяси ойыншылардың мүдделерінің жалпы балансындағы байқалып отырған өткір қайшылықтардың өсуінде болып отыр, ал бұл, болашақта Орталық Азия елдерінің қауіпсіздігіндегі ішкі және сыртқы қатерлердің күшейе түсу көзі болуы мүмкін. Орталық Азия мемлекеттерінің Қытаймен қатынастардағы құжаттардан көрінетін жаңа қатынастардың бұл қағидасы, осы елдердің халықтарының мүдделеріне [сай келіп](#), мемлекетаралық байланыстардың жалпыға бірдей халықаралық өлшемдерін көрсетеді. ҚХР мен орталықазиялық мемлекеттер арасындағы мемлекетаралық қатынастарда халықаралық құқықта бекітілген аумақтық тұтастық пен егемендікті өзара құрметтеуді ерекше атап өткен жөн. Орталықазиялық елдердің үкіметтері Қытаймен дипломатиялық қатынастарын нығайту мақсатында Тайвань мен Тибеттің Қытайдың бөлінбес бөлшегі екенін, ҚХР үкіметінің бүкіл Қытайдың бірден-бір заңды үкіметі екенін нақты мәлімдеген болатын.

Орталық Азия елдері модернизацияның белгілі бір анық сатысында ғана емес, қалыптасып отырған саяси және экономикалық тұрғылардың түбірінен шайқалуының қалыптасып отырған процесінде тұр. Әрине, қазіргі сәттегі күрделі де транзитті жағдайда көптеген келеңсіз құбылыстар, оның ішінде экстремизмнің пайда болуына негіз болатын проблемалардың туындауы заңды. Осы орайда, экономикалық факторлар мен тұрғындардың төмен өмірлік деңгейі өздігінен экстремизмнің туындауының бастапқы себебі бола алмайды. Алайда, төмендеп бара жатқан әлеуметтік-экономикалық ситуация және осыдан туындайтын өмір сүрудің төменгі деңгейі, жұмыссыздық, коррупция, қолайсыз демографиялық жағдай арнайы қызмет органдарының қатаң бақылауына қарамастан, кез - келген идеялардың, оның ішінде радикалдық идеялардың кең таралуына игі әсер етеді. Аймақ елдеріндегі исламдық қозғалыстар болып табылатындықтан, олардың қатары үнемі әлеуметтік жәбірленуші азаматтармен толығып отырады. Таяу және Орта Шығыс елдерінің тәжірибесі көрсетіп отырғандай, ұзақ уақыттар бойы қиын материалдық, ең бастысы әділетсіз, теңсіз жағдайда өмір сүріп жатқан мұсылмандық тұғындар діни принципке негізделген мемлекет өз азаматтары үшін экономикалық тұрақты әрі әлеуметтік тұрғыда әділдік болады деген ойға келеді. Қазіргі күндегі аймақтағы бірқатар елдер қолданып отырған изоляционизм принциптері, авторитария дамудың кез-келген моделінің құлдырауына, әлеуметтік-экономикалық тоқырауға, ұлттық қауіпсіздіктің деңгейінің төмендеуіне алып келді [4]

ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «[Қазақ энциклопедиясы](#)» Бас редакциясы, 1998 жыл. VII том .
2. Акимбеков С. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии.- Алматы, 2003. – 400 с. (С. 383).
3. Бабаджанов Б. О деятельности «Хизб-Ат-Тахрир» Ал-Ислами в Узбекистане. Ислам на постсоветском пространстве: взгляд изнутри / Под. ред. А. Малашенко и М.Б. Олкотт.- М.: Арт-Бизнес-Центр, 2001.- 320 с. (С. 155).
4. Касенов У.Т. Безопасность Центральной Азии. — Алматы, 1998. — С. 51.

АБАЙ ЖӘНЕ КОНФУЦИЙ МҰРАЛАРЫНДАҒЫ ОРТАҚ СЫНШЫЛДЫҚ КӨЗҚАРАСТЫ БОЛАШАҚ МАМАН ДАЙЫНДАУДА ПАЙДАЛАНУ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

**The importance of using the common critical approach of Confucius and Abai's legacy
in preparation of future specialists**

Nuraisha Bekeyeva - CSc, PhD in progress

Bakytgyl Tundikbayeva –MBA, PhD in progress

*Бекеева Нұрайша Жүсіпқызы – филология ғылымдарының кандидаты,
PhD докторант,*

Түндікбаева Бақыткүл – MBA, PhD докторант

КИМЭП Университеті, Алматы қаласы, Қазақстан.

nuraisha@kimep.kz

bakytgul@kimep.kz

Бұл мақалада қытай халқының ұлы кемеңгері Конфуций мен қазақ халқының данышпан ақыны Абай Құнанбаев мұралары мазмұнындағы даналық ойдың сыншылдық сабақтастығы болашақ кәсіби маман даярлаудағы маңыздылығы ғылыми тұрғыда қарастырылады. Абай мен Конфуций мұраларындағы сыншылдық ой үндестігі қазақ-қытай әдебиеттану ғылымында және болашақ маман даярлау әдістемесінде бұрын-соңды ғылыми тұрғыда қарастырылмаған. Күллі адамзат атаулыға ортақ екі халықтың осындай баға жетпес бай мұралары тұңғыш рет ғылыми тұрғыда салыстырылып сараланды. Бұлайша өзара тығыз байланыста зерттеу әдебиеттану ғылымы үшін де, педагогика ғылымы үшін де көкейкесті, зәру мәселелердің бірі. Бұл зерттеу мақала осынысымен де құнды. Осындай екі халықтың ұлы данышпандарының егіздей үндес сыншылдық ойлары, мазмұны, идеясы бірін-бірі толықтырады, байытады, жиі-жиі үндеседі. Оның маңыздылығын ашып көрсету қазіргі қазақ және қытай әдебиеттану және педагогика ғылымын тың ойлармен байытады. Осы мәселені терең зерттеп, зерделеу қажеттігі мен қазіргі әлемдік әдебиеттанудағы және педагогикадағы өзектілігі дәлелденеді.

This paper aims to study the common points between thoughts of Confucius, the Chinese philosopher and ideologist, and Abai Qunanbayuli, the Kazakhstani great poet and philosopher, whose critical approach has been scientifically researched in terms of importance of preparation of future specialists. This approach using legacy of both Confucius and Abai has not been considered in the scientific world in the past. It is the first comparative research into thoughts of the two scholars. The connotations of the two scholars literature works have profound meanings and still make a big difference in the world in terms of writing techniques, Confucius is implicit and mild, while Abays is direct and forceful. It is necessary and of practical significance to perform this kind of research for world literature appreciation. This article is written based on materials during internship of author in China and the source from the research library of Hingjiang Pedagogical University in China.

Кілт сөздер: *болашақ кәсіби маман дайындау, бәсекеге қабілетті маман, сыни көзқарас, рухани құрал.*

Key words: *preparation of future specialists, professional specialist, critical thinking, intellectual values.*

Адамзат тарихы әманда ұлылардан, ғұламалардан кенде болған емес. Әр уақыттың, кезеңнің адамзатқа берер мәңгілік аты өшпейтін, барлық ғасырлармен құрдас та сырлас ұлы перзенттері болады. Осындай ғұламалар ұлағаты, қалдырған бай мұралары ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, халықтың қымбат қазынасына айналып қана қоймай, болашақ кәсіби маман дайындауда, өмір сүруде шамшырақ рөлін де атқарады. Бұндай ғұламалардың қалдырған мұраларының қайсысын алсақ та Алла тағаланың жалпы

халық атаулыға берілген үлкен рухани сыйы ғана емес, мәңгілік құрметтеп өнеге етер киесі сияқты. Рухы бай адамдардағы ой, пікір үндестігі әрқашан болған. Олардың ішкі толғаныстары тағдырлас келіп, бірін-бірі толықтырып жататыны шындық.

Қазақ руханиятындағы осындай ұлы тұлғалардың бірі Абай болса, екіншісі, біздің тақырыпқа арқау болып отырған ұлы Қытай елінің кеменгері – Конфуций. Екі данышпан да әр түрлі уақытта, әр түрлі дәуірде дүниеге келіп өмір сүрген. Екі бөлек елде туған. Бірі екіншісін білмеген. Бірақ артында қалдырған мұраларындағы өткір де, шымыр ой үндестігі, бірін-бірі толықтырады. Екі арнадан ағып келіп, бір арнада тоғысады. Бірі екіншісін толықтырады. Олардан қалған ой жауһарлары жаңа заманға сай маман дайындауда таптырмас құрал. Біріне-бірі ұқсас үн қосып, бірін-бірі байыппен байытып әдемі үндеседі. Абай мен Конфуций екі бөлек елде туып, екі түрлі халық қамын жесе де артында қалдырған мұраларындағы ортақ ой мен шешімнің біртұтастығы жер шарындағы қай халық үшін де құнды.

Конфуций мұраларын зерттеуші Л.С.Переломов: «Өркениет тарихында Конфуций есімі әлемдік діндер негізін қалаушылар Иисус Христос, Будда және Мұхаммед Пайғамбармен қатар тұрады» /1/, – деп баға береді. Қарап отырсақ, Конфуций мұралары ғасырлар бұрын пайда болғанына қарамастан әлі күнге дейін өз маңызын жоймай келеді. Әрине, зерттеушілер пайымдауы бойынша, аталған құндылықтар түгелдей Құңзыдан қалғандығына түрлі пікірлер айтылады. Ол зерттеушілер бұл тағлымда, бұл ілімде, бұл мұраларда Конфуций шәкірттерінің де ойлары бар екендігін айтады. Бұл ойды терістеу біздің мақсатымыз емес. Қалай болғанда да орыс зерттеушілері мен қазақстандық зерттеулерде бұл мұралар «конфуцийшілдік», «конфуций ілімі» делінетін болғандықтан біз осы шағын мақалада бұл дүниелерді әзірше, Құңфызы мұралары деп қалдырғанды жөн көрдік. ҚХР арнайы зерттеу сапарымызда Конфуций мұраларын 50 жылдан аса уақыт қытай тілінен қазақ тіліне аударып, зерттеп жүрген белгілі аудармашы Әбділдабек Ақыштаймен сұхбаттасу барысында, осы құндылықтардың «Ружа тағылымы», «Ружа мұралары» деп атау керектігіне көзіміз жетті. Аудармашының пікірі бойынша, «конфуцийшілдік», «конфуций ілімі» деу үлкен қателік дегенге саяды. Бір ғана Конфуций атына телімей, кең түрде «ружа мұралары» деп зерттеу болашақ ғылыми еңбектеріміз еншісінде болатындығын ескерткіміз келеді. Абай және Құңзы мұралары даналықтың мәйегі екендігін бүгінгі күн талабы өзі дәлелдеп отыр. Бүгінгідей жаппай ғаламдану заманында болашақ маманның өз кәсібінің шебері ғана емес, рухани бай, парасатты болғаны да заман талабы. Екі данышпанның қай сөзін алсаңыз да, айтар сөзіңізді, берер ойыңызды әдемі ұйытар күші зор. Қытай халқы ақылды сөз іздесе, Құңзыдай данышпанына арқа сүйейді. Қазақ та даналық ойды, тоқ етер сөзді Абайдан іздейді. Қазақ халқы табиғатынан ақын жанды халық. Сондықтан біздің ел де Абайды жай қара сөздің ғана емес, оны өз сөзімен: «өлең сөздің патшасы» деп біледі. Себебі, Абайдан асырып сөз айту әзірге мүмкін болмай тұр. Абай және Құңзы мұраларындағы даналық мәйегінің сыншылдық сабақтастығы осы мақаланың негізгі арқауы болғандықтан осы мәселенің сыншылдық тұрғыдағы ерекшеліктері мен олардың өзара байланысы байыптай түскіміз келеді. Құңзы мұралары бүкіл дүниежүзі елдері оқитын және Қытай халқы пір тұтатын ілім ретінде сақталып келеді. Мұның өзі бұл ілімнің аса терең даналыққа, ақыл-ойға негізделгендігінің белгісі. Тіпті, оның ұлылығы соншалық – бұл ілім қағидалары, талай заман өткеніне, талай қоғам ауысқанына қарамастан, өзінің маңызын, мәнін жоймай келеді. Керісінше, дәл бүгінгі таңда моральдық, рухани, адами құндылықтар тапшылығын көріп отырған қоғамда одан сайын өзекті бола түскен сияқты. Егер болашақ кәсіби маман осы идеяларды мұқият зерделеп, өз өмірінің басшылығына алса, онда қоғамның тура жолға түсетіні, ондай елде үйлесімділік орнаған идеалды мемлекеттің қалыптасатындығы күмәнсіз.

Абай мұраларының әдеби шығармалар екенінде дау жоқ. Ал Конфуций мұралары философтар назарында болғанымен, осы уақытқа дейін әдеби шығарма ретінде, педагогикада кәсіби маман тәрбиелеу әдістемесінде өзіндік маңыздылығы терең зерттелген жоқ. Академик Н.И. Конрад: «Лунь юй» – «не записи «суждений и бесед». Это нечто созданное, во всяком случае специально обработанное; короче говоря, литературное произведение, которое имеет своего героя. И герой этот – Конфуций»/2, 429/ деген тұжырымы бар. Ендеше, біз де өз зерттеуімізде Конфуций мен Абай мұраларын әдеби құндылық тұрғысынан қарап, болашақ маманның кәсіби тілдік дағдысын байытуда сыншылдық сабақтастықтағы мықты ойларын ғылыми зерделеу қажет деп таптық.

Конфуций бір ғана қытай елінің емес, әлемнің көптеген елдерінің өнеге етер ірі рухани тұлғасына айналғанының куәсі болып отырмыз. Конфуций қазақ халқының ұлы ақыны Абай Құнанбаевтан бұрын өмір сүрген. Бірақ осы ғұламалардың артында қалған мол мұраларындағы ой, мазмұн, идея, сыншылдық мәселесі жиі үндестік тауып жатады. Аталған данышпандар шығармашылығындағы ой мажандары бірін-бірі әдемі толықтырып, байытып, кей тұстарда тіпті анық қайталайтынын байқау қиын емес. Конфуций ізгіліктің бес түрлі жолын уағыздады. Олар – даналық жолы, қайырымдылық жолы, адалдық, үлкендерді құрметтеу және қайраттылық жолдары. Осы жолдармен жүрген жағдайда ғана тұрмысты түзеуге болатындығын, бақытты да жайлы өмірдің туатындығын меңзеді. Және төрт нәрседен бойынды аулақ салуға үндеді. Олар: «өнбес ойға берілу; үзілді кесілді болу; айтқанынан қайтпайтын қыңырлық; жеке басын ғана ойлау»/3, 33/ Абайдағы: «Ғылым таппай мақтанба» атты өлеңіндегі бес асыл іс пен бес татымсыз істі қараңыз:

Бес	нәрседен	қашық	бол,	
Бес	нәрсеге	асық	бол,	
Адам	болам		десеңіз.	
Тілеуің,	өмірін		алдында,	
Оған	қайғы		жесеңіз.	
Өсек,	өтірік,		мақтаншақ,	
Еріншек,	бекер	мал	—	
Бес	дұшпаның,		білсеңіз.	
Талап,	еңбек,	терең	ой,	
Қанағат,	рақым,	ойлап	қой	
Бес асыл іс, көнсеңіз.../4, 61/—	деп дұрыс жол мен бұрыс жолды айқындап берген. Атын атап, түсін түстеп береді. Конфуцийдің мына ескертулері де осы ойдың мазмұнын тереңдетеді: «Адамгершіл кісіде мына бес қасиет болуы керек: Кісіге шын құрмет, кең пейілділік,	шыншылдық,	зеректік,	мейірбандық.
Біріншісі	—	жарамсақтануға	жол	бермейді;
Екіншісі—		барлығын		бағындырады;
Үшіншісі	—	адамдардың көңіліне	сенім	ұялатады;
Төртіншісі—жеңіске		жетуге	мүмкіндік	береді;

Бесіншісі – адамдарды басқаруға мүмкіндік туғызады/3, 33/» .

Қарапайым айтылады, бірақ ішкі иіріміндегі мәнді ой өз тереңіне тартып әкетеді. Бір ойы екіншісін нығыздай, бекемдей түседі. Абай ашық та ащы да айтады. Конфуций жай ғана қарапайым айтады. Бірақ байыппен пайымдауға, тереңіне үңілуге мәжбүрлейді. Екі ғұламаның да қалдырған жауһарларының айтпақ ойы түптің түбі - шыңырау тереңінде. Осының бәрінде, барлық айтқандарында сыни көзқарастың биік талғамы мен тәрбиесі жатыр. Қоғам талап етіп отырған бәсекеге қабілеттілік те, зиялылық, білімділік, біліктілік бәрі бар.

Абайды оқыған сайын, түсінген сайын қазақтың табиғаты ашыла түседі. Бұл

мәселелерді бір халық табиғатына тели салуға болмас, бірақ аталған қасиеттер адамзатқа ортақ қасиеттер екені анық. Осы тұрғыдан келгенде, Абай айтып кеткен қасиеттердің асылын әрбірболашақ кәсіби маман өзіне серік етіп, нендей нәрсені бойдан алшақ ұстау керек екенін ажырата білсе, жарқын болашағына дұрыс бағыт ала алғаны. Абайдың сыни көзқарастарының басты ұстанымы – адам тәрбиесі, ұлт тәрбиесі. Адам тәрбиесінен туындайтын бүкіл қазақ халқы тәрбиесі. Өз халқының болашағы жастарды адамгершілікке тәрбиелеу, өнер мен еңбекке баулу. Әрбір жас өз елінің «жетігін» бүтіндейтін «кірпіш» болса, деп армандады. Бұл тұрғыда айтылған сөз өнеге ғана емес, барлық ұрпағына арналған өсиет рөлін де атқаруда. Абай жан-жақты жетілген, кемел тәрбиелі адам ғана «толық адам» санатына қосылады деп есептеді. «Адамның білімі, өнері – адамшылықтың таразысы» деп санады. Ал Конфуций: «Оқымыстылық, ұмтылыстың табандылығы, ізденгіштік, барлық жақындар үшін қамқорлық. Адамгершіліктің өзі осы»/3, 33/– дейді. Абай білімді адами құндылықтың шыңы етті: «Дүние де өзі, мал да өзі, ғылымға көңіл бөлсеңіз...»,– деген тұжырымы осының айғағы. Құнзы да, Абай да ұлы ұстаздар. Абайдың діттеген ұстаздық ойы білімді өмір бойы игеруге апарып саяды. Білімді алып қана қоймай, ел игілігіне жаратуда «Білімдіден шыққан сөз, талаптыға болсын кез», – деп білімнің нұрлы сырын көруге «жүрегі – айна, көңілі – ояу, көкірегінде көзі бар, ынталы, сөзді ұғатын» шәкіртке бағытталуын аңсаған. Қазақ халқының ой-санасында жаңаша бағыт ұстанып қазақ елін прогреске жетектейді. Ұлы ойшыл ақынның «түзетпек едім заманды»,– деуі де, өзінің сыншылдық танымы тұрғысынан ойтылған ой. Кейінгі ұрпақты басқаша, жаңаша өмір сүру жағдайы талабында тәрбиелеу. Абайдың бұл мәселеде: «Сөз түзелді, тыңдаушым, сен де түзел!» деуі де осы заманға лайықталып айтылған өмір сүру нұсқауы сықылды. Өз заманына асыл сөзін тыңдата алмай кеткен Абай сөзінің, Абай мұрасының ішкі терең қыр-сыры қазіргі уақытта да, болашақта да бірнеше ұрпаққа азық. Заман өткен сайын, уақыт өткен сайын ізгілік сырын іздеген адамға тылсымның кілті табылып, жаман әдеттерден айығуы үшін, көкейіндегісін табу үшін қашан да Абайға жүгінуі хақ. Замана өзгереді, дәуір озады. Адам қоғамы қанша дамығанымен Абаймен сырласып, Абай айтқан сыни оймен ойлану мәңгілік. Абай: «Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар, содан сақтанбақ керек: әуелі – надандық, екіншісі – еріншектік, үшіншісі – намыссыздық». Надандық – білім-ғылымның жоқтығы, дүниеде еш нәрсені оларсыз біліп болмайды. Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады. Намыссыздық – күллі адамзаттың ең қас жауы»/3,89/ десе, .

Құнзы бұл тұрғыда Абайды толықтырып байыта түседі: «Қайырымды адам тоғыз нәрсені: анық көруі; анық істеуі; оның жүзі ақжарқын болуы; оның іс – қылығы ізетті болуы; сөзі шынайы болуы; оның қимылы сақ болуы; күдік туған кезде өзгелерден сұрау қажеттігі; ашу – ызаның зардабы неге әкеліп соқтыратыны есінде болуы; пайда табуға мүмкіндік бар кезде әділеттілік қажет екені туралы»/3, 35/ айтады. Қытай данышпанының бұл ойлары Абайдың «толық адам», «кемел адам» қағидасымен үндес, өзектес болып отыр. Абай мен Құнзы ойлары қандай мәселеде де бірге үндесіп, қосылған қос өзендей толығып, бір арнамен біріге ағады. Бұл да қос данышпанның сыншылдық ой үндестігінің, сабақтастығының биік шыңы. Абай: «Ар ұялар іс қылмас»,–дейтін болса, Конфуций: «Кімнің ізгілігі тұрақты болмаса, ол кісі ұятқа қалады/3, 23/»,– дейді. Екі данышпан да болашақ ұрпаққа қай істі істесе де ар-ожданның таразысына салуға кеңес береді. Ұлы Абай тағы да: «Қазақтың біріне-бірі қаскүнем болмағының, бірінің тілеуін бірі тілеспейтұғынының, рас сөзі аз болатұғындығының, қызметке таласқыш болатұғынының, өздерінің жалқау болатұғынының себебі не?»/3,123/ – деп сұрақ қоя отырып, өз елінің, өз қандастарының күншілдігіне, бірін-бірінің жетістігін көре алмаушылығына мынадай өрелі ой айтады:

«Әрбір мақтаншақ қорқақ, ақылсыз, надан келеді; әрбір ақылсыз, надан арсыз келеді; әрбір арсыз, жалқаудан сұрамсақ, өзі тойымсыз, тыйымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады». Бұндай ызалы сөздің ар жағында Конфуций меңзеген адасуға апаратын алты себептің салдары да жатыр.

子曰、道之以政、齊之以刑、民免而無恥、

道之以德、齊之以禮、有恥且格。

— Если руководить народом посредством законов и поддерживать порядок при помощи наказаний, народ будет стремиться уклоняться [от наказаний] и не будет испытывать стыда. Если же руководить народом посредством добродетели и поддерживать порядок при помощи ритуала, народ будет знать стыд и он исправится»/1,223/. Абай бұл тұста да Құнзымен үндесіп, тағы да Құнзыны өз ойымен байыта түседі. Бұл салыстыру мысалдары - данышпандық ойлардың әдемі қабысып, бір бірімен жымдаса жұптасып, қатар ғұмыр кешуі. Абай мен Конфуций мұраларының сыншылдық ой үндестігі жағдайындағы өмірдің мәні туралы ойлары да, көзқарастары да, олардың мәдени-әлеуметтік мәні де, эстетикалық маңызы да шынайы. Абай өз халқының тұрмыс-тіршілігіне жіті қарап, өз бағалауын берген. Ақын шығармаларының өн бойында өз халқының қаракетін сипаттап, сын елегінен өткізе алмай қиналған. Ұлы ақынның сыншылдығын намыс көрудің орыны жоқ. Абайдың сыны әр тарапты, әрі ауқымды. Ол адамның мінез-құлқын ғана сынамайды, барлық мәселеде көпке ортақ мәселені тереңнен тарта толғайды.. Алдымен ұлт мінезін қатал сынайды: «Біздің қазақтың достығы, дұшпандығы, мақтаны, мықтылығы, мал іздеуі, өнер іздеуі, жұрт тануы ешбір халыққа ұқсамайды. Бірімізді біріміз аңдып, жаулап, ұрлап, кірпік қақтырмай отырғанымыз...»/4,124/ - дейді. Данышпан Абайдың көксеуі - күрделі, сыны - сындарлы. Ақынның сыншылдығын былайша: Бірінші – қоғамға, заманға көзқарасы. Екінші – өнер, білім, ғылымға көзқарасы. Үшінші – жеке адамның мінез-құлқы, адамшылық, имандылық, ұстаздық, деп топтастыруға болады. Бүкіл ғұмырында Абайды әлемге танытып, сол ұлы ғұлама арқылы өзі де ұлы жазушы атанған М. Әуезов: «Абай сөзінің негізін адамгершілікке тірейді. Барлық өсиет ойтолғау еңбектерінің қорытындысы тағы да адамгершілік тәрбие екенін танытады. Адамды қор қылатын ең залалды жаманшылықтарды санап өтеді. Олар үш нәрсе: «надандық, еріншектік, залымдық»/5,115/– дейді.

Абай мен Құнзы мұралары уақыт озған сайын дәуір талабына сай әр қырынан ашылары сөзсіз. Қай заманды да рухани дамуға жетектер осындай асыл мұралар екендігі даусыз. Осы асыл қазыналарды барынша ұрпақтар санасына терең сіңіру, насихаттау әрбір зиялының тәрбие құралына айналуы тиіс. Сөз соңын Құнзының мына сөзімен түйіндеуді жөн көрдік:

«子曰、朝聞道、夕死可矣。」

— Если утром познаешь правильный путь, вечером можно умереть»/1,56/. Демек, дұрыс таңдалған бағыт қашан да діттелген мақсатқа жеткізеді. Сыншы С.Әшімбаев: «Қазақта ақын көп, бірақ соның ішіндегі халқы туралы қаһарлы сынды көп айтқан данышпан сыншы ақыны Абай ғана. Оның ұлылығының өзі елдің ұлы кемшілігін көзге айтуында, батыл айтуында емес пе?! Тілі қаттының бәрінің діні қатты емес. Бұл жағынан қарасақ, Абайдан «тілі қатты ақын жоқ екен. Ал сол қаттылықта ешқандай қатыгездік жоқ, қайта халқын сынап отырып қалтқысыз сүйген жүректің ыстық лүпілі жатқан жоқ па?!»/6,248/ деп жазған екен. Шындығында, Абай өз туған халқын мақтап, мадақтау арқылы тарихта қалған жоқ. Қайта ащы шындықтың бетін ашып айту арқылы қалды. Осы сын арқылы өз халқының бойдағы жағымсыз нәрселерден арылуын армандады. Болашақ ұрпағының жан жақты кемел тұлға болып қалыптасуын аңсады.

Қос ғұламаның даналығы да – олардың сыншылдық биік танымының тапқырлығында жатыр. Танымдық деңгейдің де аса биіктеп, шымырланып, ерекше бір кемел биігіне, көтерілуінде. Кең ауқымда алар болсақ, даналық адамдар арасындағы ұлы жарастықты, қатал жауапкершілікті, тіпті азаматтық қоғамға деген қателіксіз де тұрақты, мәңгі өзгермейтін, құйған қорғасындай ой үндестігін білдіреді. Кемелдіктің өзі де ұлтқа да, ұлысқа қарамай, даналықтың бұрын-соңғы тұлғалық деңгейі мен ұлттық деңгейінен асып түсіп, әлемдік ауқымда қуатталатын ой айта алуында сияқты. Бұлай деуге себеп те мысал да - Абай мен Конфуцийдің артында қалған бай да құнды, өміршең мұралары.

Осы шағын мақалада осындай ұлылар мұраларындағы сыншылдық үндестікті қазақ топырағында дүниеге әкелген ұлы Абай және Қытай топырағында дүниеге келіп, арттарында өшпес мұра қалдырған данышпан Кофуцийдің мұраларындағы ортақ ойларын ескере отырып, өз шама шарқымызша зерттеп, зерделедік. Екі данышпанның салихалы ойларын болашақ кәсіби маман тәрбиелеуде тамаша рухани құрал ретінде пайдалануға болатынына толық көзіміз жетті. Жаңа заманның мықты мамандарын жан жақты тәрбиелеуде берері мол, білік-дағдысын жетілдіріп қана қоймай, кәсіби маман ретінде шындай түсуде таптырмас әдіс-тәсіл деп те айта аламыз. Болашақта бұл мәселені жан-жақты зерттеу, терең зерделеу, құнды материалдармен толықтырып, байыту келешек ізденістердің міндеті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Переломов Л.С. Конфуций Лунь юй. – Москва, 2001г. *«Лунь Юй»: Восточная литература.*
2. Конрад Н.И. Запад и Восток. М., 1980г. с.429.
3. Кемел Мырзагелді. Екі томдық шығармалар жинағы.-Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2013. 1-том.-748бет.
4. Абай(Ибраһим Құнанбаев). Екі томдық шығармалар жинағы.-Алматы:Жазушы,- Т.1: Аудармалар мен қара сөздер, 128-бет.
5. М.Әуезов. Абайды білмек керек ойлы жасқа. /оқу құралы/. «Санат» баспасы, 1997.125-
6. Әшімбаев С. Сын сымбаты.Әдеби сын мақалалар, ой-толғамдар.Алматы. «Балауса» баспасы, 2010. 248-бет.

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІ АРАСЫНДАҒЫ ГЕОСАЯСИ МӘСЕЛЕЛЕР

п.э.к., профессор м.а- К.Н.Мамирова

профессор-Ш.М.Надыров

М.Б.Сағатова, А.К.Каирова, А.Д.Накысжан,

6M060900- география мамандығының

2-курс магистранттары.

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы

РЕЗЮМЕ: В статье рассматриваются страны Центральной Азии и их основные геополитические проблемы. А также перспективы и место стран Центральной Азии в системе международных отношений. Также важно отметить следующие факторы, которые сегодня важны для центральноазиатских государств. Они большие по размеру, изобилие в своем населении, богатое богатство природных ресурсов, особенно нефти и газа, способы транспортировки их на мировой рынок и т.д. Огромный вклад внесла дипломатия нашей страны в налаживание внешней политики и укрепление международного статуса нашей страны. На сегодняшний день Казахстан наладил внешнюю политику со многими странами, и вошел в состав многих международных сообществ. Развитие стран Центральной Азии на сегодняшнем этапе объясняется их стремлением быть в качестве участника в мировых политических и экономических процессах.

На сегодняшний день очень важен и актуален вопрос о будущем месте, занимаемом странами Центральной Азии в системе мировых отношений.

Потому что его перспективы и развитие приоритетов зависят от стабильности мира, в том числе и азиатского региона. Чтобы быть равноправным государством в региональной и международной политике, Центрально-азиатским странам следует выбирать наиболее эффективные способы построения партнерских отношений, ассоциации и сотрудничества.

Выбор государств Центральной Азии для перехода к рыночной экономике и интеграции в контексте глобализации считается первым событием в мировой истории. экономические факторы и низкий уровень жизни населения не могут быть основной причиной самодостаточности экстремизма. Однако ухудшающаяся социально-экономическая ситуация и низкий уровень жизни, безработица, коррупция и неблагоприятные демографические условия оказывают большое влияние на более широкое распространение идей, включая радикальные идеи, несмотря на строгий контроль над разведывательными агентствами. Поскольку они являются исламскими движениями в странах региона их ряды постоянно дополняются социально обездоленными гражданами.

GEOPOLITICAL PROBLEMS OF CENTRAL ASIAN REPUBLICS

c.p.s, acting professor, -K.N.Mamirova

professor-Sh.M.Nadirov

M.B.Sagatova, A.K.Kairova, A.D.Nakyszhan

second-year undergraduates of the profession

6M060900-geography

Kazakh State Women's teacher training university

Republic of Kazakhstan, Almaty

mamirova_kulash@mail.ru

SUMMARY: The article depicted the Central Asian countries and their main geopolitical problems. As well as the prospects and the place of Central Asia in the system of international relations. It is also important to note the following factors, which are important today for the Central Asian states. They are large in size, abundant in their population, rich in natural resources, especially oil and gas, ways of transporting them to the world market, etc. A huge contribution was made by the diplomacy of our country in the establishment of foreign policy and the strengthening of the international status of our country. To date, Kazakhstan has established foreign policy with many countries, and has become part of many international communities.

The development of Central Asian countries at this stage is due to their desire to be a participant in world political and economic processes. To date, the question of the future place occupied by the countries of Central Asia in the system of world relations is very important and relevant. Because its prospects and the development of priorities depend on the stability of the world, including the Asian region. To be an equal state in regional and international politics, Central Asian countries should choose the most effective ways to build partnerships, associations and cooperation.

The choice of the Central Asian states for the transition to a market economy and integration in the context of globalization is considered the first event in world history. economic factors and low living standards of the population can not be the main reason for the self-sufficiency of extremism. However, the worsening socio-economic situation and low living standards, unemployment, corruption and unfavorable demographic conditions have a great influence on the wider dissemination of ideas, including radical ideas, despite strict control over intelligence agencies. Since they are Islamic movements in the countries of the region, their ranks are constantly supplemented by socially disadvantaged citizens.

Орталық Азия — [Кеңес Одағының](#) ыдырауы нәтижесінде бұрынғы Орта Азия республикалары мен Қазақстан аумағында пайда болған геосаяси кеңістік. [Геоаймақ](#) ресми түрде [1993 жылы 4 қаңтарда Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан және Түрікменстан](#) Республикалары президенттерінің [Ташкент](#) қаласында өткен саяси, экономикалық ынтымақтастықты нығайту мәселелері жөніндегі басқосуында бекітілді. Орталық Азия болып аталуы – жер аумағының [Еуразия](#) құрлығының ортасында орналасуына және бұл елдердің тарихы, діні мен тілі, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрпы, мәдениеті мен шаруашылығындағы жақындықтар, ұқсастықтардың көп болуына байланысты. Аймақ елдерінің сыртқы сауда және экономикалық қатынастарында ежелгі [Ұлы жібек жолының](#) қайта жаңғыруы өз көрінісін беруде, әрі [Ресей](#), Қытай және [ТМД](#)-ның басқа да елдерімен дәстүрлі байланыстарын жалғастыруда. Орталық Азия аумағында Қытай, [АҚШ](#), [Үндістан](#), [Батыс Еуропа](#) және мұсылман елдерінің осы аймақтағы геостратегия мүдделері түйіскен. Орталық Азияның саяси-әлеуметтік өміріндегі өзіне тән ерекше қасиет – ол ислам әлемінің бір бөлігі саналады және

христиан, буддизм, индуизм, т.б. өркениеттердің тоғысуымен де ерекшеленеді. Аймақ шығыс пен батыс елдерін жалғастыратын біріктіруші көпір қызметін атқарады.

Орталық Азиядағы жаңа тәуелсіз мемлекеттерінің қалыптасу кезеңі жалпылай аяқталды. Бірақ оларға әлі де болашақта жаңа жаһандық қауіптердің пайда болуы мен жаһандану жағдайында ұлттық даму мен қауіпсіздіктің маңызды мәселелер қатарын шешуі алдыңғы мақсатта тұр. Дамудың объективті заңы жаһандану процесінің пайда болуына әкеледі деп белгілеу қажет. Сонымен қатар, маңызды әлемдік әлеуметтік кеңістікті құрастырушы ретіндегі трансконтиненталды құрылым көбінесе белсенді және ерекше рөлде бола бастады [1].

Орталық-Азиялық мемлекеттер Одағын құру бастамасы Қазақстанның Орталық Азия аймағында жүргізетін саясатының мәнін анықтайды. Біздің мемлекеттеріміздің егемендікті иеленуі аймақтың дамуына жаңа серпін береді. Қазір Орталық Азия қайтадан әлемдік экономиканың маңызды бөлігіне айналып отыр. Мұнда 56 миллион адам өмір сүреді, тұтас алғанда, ЖІӨ жылына 60 миллиард долларды құрайды. Қазіргі сәтте Орталық Азияның одан әрі дамуында екі жол бар. Бірінші жол — өзінің әлемдік экономикадағы шикізат көзі ретіндегі рөлін бекіту. Оның үстіне — әлемдік геосаяси және геэкономикалық бәсекелестіктегі қолжаулық рөлі.

Екінші жол — интеграция. Халықаралық нарық процестеріне тең деңгейде қатыса алатын аймақтық мықты бірлестік құру жолы. Бұл — тұрақтылық, экономикалық өрлеу, әскери және саяси қауіпсіздік жолы. Орталық Азиялық елдердің тәуелсіздік жылдары, бұл елдердің мүдделерімен ешқашанда сәйкес келмейтін, тек қарама-қарсы болатын, Батыс және Шығыс мемлекеттер қатарының назарының орталығында болды. Сонымен қатар, сыртқы күштер арасында Орталық Азиядағы геосаяси және геэкономикалық ықпал сферасы және оның табиғи ресурстары үшін күрес айналысы пайда бола бастады. Жақында аймақ арқылы аймақтағы шарасыз экономикалық процесімен қоса саяси процесті қарқындатын, «Оңтүстік - Солтүстік» және «Шығыс - Батыс» транспорттық коридоры өтуі керек. Орталық Азия аймағына тек мемлекеттер мен шетелдік компаниялар ғана көңіл аударған жоқ. Орталық Азиялық елдері және халықтары, тағы да ауқымды қарама-қайшы жоспарының жүзеге асыруы мақсатында, осы жерде өзінің стратегиялық жоспарларын құруға үміттенген, түрлі экстремистік исламдық ұйымдардың шабуылына ұшыраған еді.

Орталық Азияның Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан және Түрікменстан сияқты 60 миллионнан астам халқы бар мемлекеттер Қытайға жақын көрші болып келеді. Азияның бес жаңа мемлекетінің үшеуінің (Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстан) 3 700 шақырым болатын Қытаймен ортақ шекарасы бар. Кеңес Одағы ыдыраған соң Орталық Азия аймағында ҚХР үшін қолайлы жағдай туды. Орталық Азия Ресейдің бақылауынан шығып, Қытай және басқа елдер үшін ашық болды. Жаңа сипаттағы мемлекетаралық қатынастар, бүгін де әлем халықтарының даму жолын еркін таңдау құқығына және көп полярлы әлемде өз эволюциялық моделін қалыптастыруға ұмтылуда. Орталық Азия мемлекеттерінің Қытаймен қатынастардағы құжаттардан көрінетін жаңа қатынастардың бұл принципі, осы елдердің мүдделеріне сай келіп, мемлекетаралық байланыстардың жалпыға бірдей халықаралық нормаларын көрсетеді. Әскери-саяси одақтармен ұлы державалардың дөрекі қол сұғушылығы мен бәсекелестіктің нәтижесінде әлемдік саясаттың күн тәртібінде әлі де тұрған, аймақтық шиеленістер қатарының пайда болуына және күшеюіне әсер еткен, көршілес жатқан таяу Шығыс пен Ауғанстанның жолын қайталамауы маңызды болып табылады.

Қазақстан тарихы қысқа мерзімде басты мемлекеттік мәселені шешті әрі елдің нақты тәуелсіздігіне қол жеткізді. Қазақстан соңғы он жылда әлемдік қауымдастықпен барлық салаларда өркениетті байланыстар дамыта білген ашық қоғамға айналды. Көптеген елдермен өзара тиімді және ұтымды қарым- қатынастар қалыптастырып,

инвестициялардың келуі өсе түсті.

Сыртқы саясатты орнықтырып, еліміздің халықаралық мәртебесін нығайтуда еліміз дипломатиясының зор еңбегі бар. Бүгінгі күн Қазақстан әлемнің кептеген елдерімен сыртқы қарым-қатынас орнатып, барлық беделді халықаралық ұйымдардың мүшесі атанды.

Халықаралық мәселелерді анықтауға келгенде Орталық Азия мемлекеттерінің тарихи дамуы, мәдени және әлеуметтік тұрмысы жақтарынан ұқсастығы айқындай түседі, оларды шешуде аймақтық және халықаралық аренада жаңа қауымдастық ретінде ұмтылыс жасайды [2].

Бұл тенденциялар Орталық Азия мемлекеттерінің тәуелсіздік жолында одан әрі дамуын түсіндіреді.

Бірақ Орталық Азия мемлекеттерінің ішінде маңызды мәселелерді шешуде елеулі өзгешеліктер мен карама - қайшылықтар бар.

Сол сияқты бүгінгі күні Орталық Азия мемлекеттері үшін маңызды болып отырған мынадай факторларды да атап өткен жөн. Олар территориясының үлкендігі, халқының санында көптігі, табиғи байлықтың, әсіресе мұнай мен газдың мол қоры, оларды әлемдік рынокқа тасымалдаудың жолдары т.с.с.

Орталық Азия мемлекеттері бірыңғай геосаяси және геоэкономикалық кеңістікте орналасқандықтан да бірлесуге қарай ұмтылуда.

Соған байланысты бірлесудің түрлі жоспарлары, идеялары, жобалары жасалуда.

Оның қазіргі замандағы соңғы үлгісі ретінде интеграциялық бірігу жолын тандап алған Орталық Азия мемлекеттері ортаазиялық интеграцияны объективті қажеттілік ретінде, территориялық тұтастықпен, сол сияқты экономиканың ең маңызды, ең басты салаларымен байланыстырады. Сондықтан тарихи қалыптасқан тығыз шаруашылық байланыстары мен аймақтың ұтымды геосаяси жағдайы Орталық Азия мемлекеттерін өзара ынтымақтасуға жетелейді.

Сол сияқты аймақтың газ, су - энергетика ресурстарын, экологиялық мәселелерін бірлесе отырып шешу, көлік - коммуникация жүйелерін бірлесе отырып пайдалану, соңғы жылдары күшейіп келе жатқан наркобизнес пен әр түрлі экстремистік, террористік топтар мен ағымдарға бірлесе отырып күрес жүргізу сияқты маңызды шараларды іске асыру үшін де аймақтық интеграция қажет.

Сондықтан Орталық Азия мемлекеттерінің нарықтық экономикаға өтуі мен интеграцияны тандап алуы жаһандану жағдайында орындалуы әлемдік тарихтағы бірінші оқиға деп бағалануда.

"Жаһандану - халықаралық қатынастардағы қоғамдық өмір мен іс-әрекеттердің әр түрлі салаларындағы өзара тәуелділік пен өзара әсер етудің нығаюы".

Қазақстандық ғалымдардың пікірінше, "жаһандану жағдайында қарастырылатын әлемдік экономикалық жүйедегі ұлттық шаруашылықтың интеграциясы проблемаларын қарастырғанда, аймақтық интеграция мәселелерін тысқары қалдыруға болмайды.

Аймақтық құрылымдар қазіргі таңда ғаламдастырудың негативті зардаптарына қарсы тұру үшін маңызды құрал болып табылады.

Орталық Азия мемлекеттерінің қазіргі таңдағы дамуы ұзақ жылғы "оқшауланудан" кейінгі әлемдік саяси және экономикалық үрдістерге жеке қатысушы ретіндегі рөлге қарай ұмтылумен сипатталады.

Бүтінгі таңдағы халықаралық қатынастар жүйесінде Орталық Азия елдерінің болашақтағы, алдағы уақытта алатын орны өте маңызды және өзекті болып отыр.

Өйткені оның перспективалары мен басымдылықтарын дамыту дүние жүзінің, оның ішінде Азия аймағының тұрақтылығына байланысты. Аймақтық және халықаралық саясатта тең құқылы мемлекет болу үшін, Орталық Азия елдері серіктестіктің,

ынтымақтастықтың, қауымдастықтың тиімді жолдарын таңдағаны дұрыс [3].

Осы ретте халықаралық қатынастар жүйесінде жаңадан құрылған тәуелсіз Орталық Азия мемлекеттерінің қандай дәрежеде орын алатындығы, оның ішінде Қазақстанның Орталық Азия мемлекеттерімен экономикалық ынтымақтастығының қалыптасуының тарихи жолдарын көрсету маңызды да өзекті болмақ.

Аймақтағы ірі әлемдік державалардың қатысуымен өтіп жатқан геосаяси ойын дамуының қазіргі кезеңдегі басты ерекшелігінің өзі сонда, осы болып жатқан түбірлі өзгерістер Орталық Азияның барлық кеңістігіндегі қауіпсіздік пен геосаясат үшін терең әрі ұзаққа созылатын салдарға ие болуы мүмкін. Сондықтан, қазіргі күнде байқалып отырған геосаяси ойыншылар арасындағы аймақтағы ықпал үшін бәсекелестерінің белсенді процесі оңды тұстарымен қатар, өзінде, бір мезгілде аймақтағы елдер үшін келеңсіз тәуекелдер мен қатерлерді де ұстайды. Осы орайдағы негізгі келеңсіздік, аймақтағы негізгі, ең біріншіден Ресей, АҚШ, Қытай, Иран тәрізді геосаяси ойыншылардың мүдделерінің жалпы балансындағы байқалып отырған өткір қайшылықтардың өсуінде болып отыр, ал бұл, болашақта Орталық Азия елдерінің қауіпсіздігіндегі ішкі және сыртқы қатерлердің күшейе түсу көзі болуы мүмкін. Орталық Азия мемлекеттерінің Қытаймен қатынастардағы құжаттардан көрінетін жаңа қатынастардың бұл қағидасы, осы елдердің халықтарының мүдделеріне [сай келіп](#), мемлекетаралық байланыстардың жалпыға бірдей халықаралық өлшемдерін көрсетеді. ҚХР мен орталықазиялық мемлекеттер арасындағы мемлекетаралық қатынастарда халықаралық құқықта бекітілген аумақтық тұтастық пен егемендікті өзара құрметтеуді ерекше атап өткен жөн. Орталықазиялық елдердің үкіметтері Қытаймен дипломатиялық қатынастарын нығайту мақсатында Тайвань мен Тибеттің Қытайдың бөлінбес бөлшегі екенін, ҚХР үкіметінің бүкіл Қытайдың бірден-бір заңды үкіметі екенін нақты мәлімдеген болатын.

Орталық Азия елдері модернизацияның белгілі бір анық сатысында ғана емес, қалыптасып отырған саяси және экономикалық тұрғылардың түбірінен шайқалуының қалыптасып отырған процесінде тұр. Әрине, қазіргі сәттегі күрделі де транзитті жағдайда көптеген келеңсіз құбылыстар, оның ішінде экстремизмнің пайда болуына негіз болатын проблемалардың туындауы заңды. Осы орайда, экономикалық факторлар мен тұрғындардың төмен өмірлік деңгейі өздігінен экстремизмнің туындауының бастапқы себебі бола алмайды. Алайда, төмендеп бара жатқан әлеуметтік-экономикалық ситуация және осыдан туындайтын өмір сүрудің төменгі деңгейі, жұмыссыздық, коррупция, қолайсыз демографиялық жағдай арнайы қызмет органдарының қатаң бақылауына қарамастан, кез - келген идеялардың, оның ішінде радикалдық идеялардың кең таралуына игі әсер етеді. Аймақ елдеріндегі исламдық қозғалыстар болып табылатындықтан, олардың қатары үнемі әлеуметтік жәбірленуші азаматтармен толығып отырады. Таяу және Орта Шығыс елдерінің тәжірибесі көрсетіп отырғандай, ұзақ уақыттар бойы қиын материалдық, ең бастысы әділетсіз, теңсіз жағдайда өмір сүріп жатқан мұсылмандық тұғындар діни принципке негізделген мемлекет өз азаматтары үшін экономикалық тұрақты әрі әлеуметтік тұрғыда әділдік болады деген ойға келеді. Қазіргі күндегі аймақтағы бірқатар елдер қолданып отырған изоляционизм принциптері, авторитария дамудың кез-келген моделінің құлдырауына, әлеуметтік-экономикалық тоқырауға, ұлттық қауіпсіздіктің деңгейінің төмендеуіне алып келді [4]

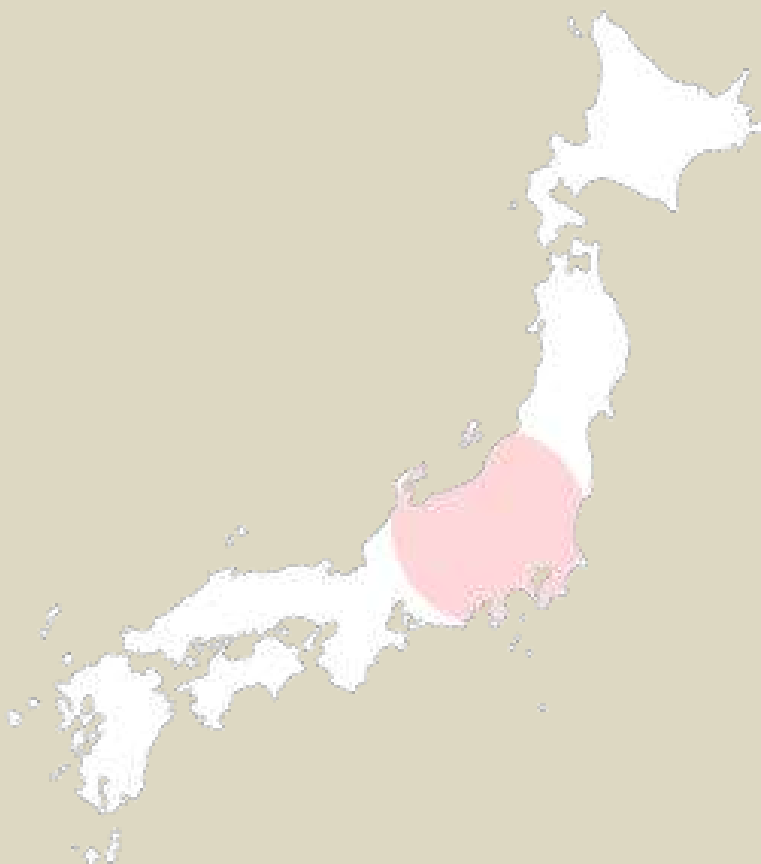
ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «[Қазақ энциклопедиясы](#)» Бас редакциясы, 1998 жыл. VII том .
2. Акимбеков С. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии.-

Алматы, 2003. – 400 с. (С. 383).

3. Бабаджанов Б. О деятельности «Хизб-Ат-Тахрир» Ал-Ислами в Узбекистане. Ислам на постсоветском пространстве: взгляд изнутри / Под. ред. А. Малащенко и М.Б. Олкотт.- М.: Арт-Бизнес-Центр, 2001.- 320 с. (С. 155).

4. Касенов У.Т. Безопасность Центральной Азии. — Алматы, 1998. — С. 51.

АБАЙ ЖӘНЕ КОНФУЦИЙ МҰРАЛАРЫНДАҒЫ ОРТАҚ СЫНШЫЛДЫҚ КӨЗҚАРАСТЫ БОЛАШАҚ МАМАН ДАЙЫНДАУДА ПАЙДАЛАНУ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

**The importance of using the common critical approach of Confucius and Abai's legacy
in preparation of future specialists**

Nuraisha Bekeyeva - CSc, PhD in progress

Bakytgyl Tundikbayeva –MBA, PhD in progress

*Бекеева Нұрайша Жүсіпқызы – филология ғылымдарының кандидаты,
PhD докторант,*

Түндікбаева Бақыткүл – MBA, PhD докторант

КИМЭП Университеті, Алматы қаласы, Қазақстан.

nuraisha@kimep.kz

bakytgul@kimep.kz

Бұл мақалада қытай халқының ұлы кемеңгері Конфуций мен қазақ халқының данышпан ақыны Абай Құнанбаев мұралары мазмұнындағы даналық ойдың сыншылдық сабақтастығы болашақ кәсіби маман даярлаудағы маңыздылығы ғылыми тұрғыда қарастырылады. Абай мен Конфуций мұраларындағы сыншылдық ой үндестігі қазақ-қытай әдебиеттану ғылымында және болашақ маман даярлау әдістемесінде бұрын-соңды ғылыми тұрғыда қарастырылмаған. Күллі адамзат атаулыға ортақ екі халықтың осындай баға жетпес бай мұралары тұңғыш рет ғылыми тұрғыда салыстырылып сараланды. Бұлайша өзара тығыз байланыста зерттеу әдебиеттану ғылымы үшін де, педагогика ғылымы үшін де көкейкесті, зәру мәселелердің бірі. Бұл зерттеу мақала осынысымен де құнды. Осындай екі халықтың ұлы данышпандарының егіздей үндес сыншылдық ойлары, мазмұны, идеясы бірін-бірі толықтырады, байытады, жиі-жиі үндеседі. Оның маңыздылығын ашып көрсету қазіргі қазақ және қытай әдебиеттану және педагогика ғылымын тың ойлармен байытады. Осы мәселені терең зерттеп, зерделеу қажеттігі мен қазіргі әлемдік әдебиеттанудағы және педагогикадағы өзектілігі дәлелденеді.

This paper aims to study the common points between thoughts of Confucius, the Chinese philosopher and ideologist, and Abai Qunanbayuli, the Kazakhstani great poet and philosopher, whose critical approach has been scientifically researched in terms of importance of preparation of future specialists. This approach using legacy of both Confucius and Abai has not been considered in the scientific world in the past. It is the first comparative research into thoughts of the two scholars. The connotations of the two scholars literature works have profound meanings and still make a big difference in the world in terms of writing techniques, Confucius is implicit and mild, while Abays is direct and forceful. It is necessary and of practical significance to perform this kind of research for world literature appreciation. This article is written based on materials during internship of author in China and the source from the research library of Hingjiang Pedagogical University in China.

Кілт сөздер: болашақ кәсіби маман дайындау, бәсекеге қабілетті маман, сыни көзқарас, рухани құрал.

Key words: preparation of future specialists, professional specialist, critical thinking, intellectual values.

Адамзат тарихы әманда ұлылардан, ғұламалардан кенде болған емес. Әр уақыттың, кезеңнің адамзатқа берер мәңгілік аты өшпейтін, барлық ғасырлармен құрдас та сырлас ұлы перзенттері болады. Осындай ғұламалар ұлағаты, қалдырған бай мұралары ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, халықтың қымбат қазынасына айналып қана қоймай, болашақ кәсіби маман дайындауда, өмір сүруде шамшырақ рөлін де атқарады. Бұндай ғұламалардың қалдырған мұраларының қайсысын алсақ та Алла тағаланың жалпы

халық атаулыға берілген үлкен рухани сыйы ғана емес, мәңгілік құрметтеп өнеге етер киесі сияқты. Рухы бай адамдардағы ой, пікір үндестігі әрқашан болған. Олардың ішкі толғаныстары тағдырлас келіп, бірін-бірі толықтырып жататыны шындық.

Қазақ руханиятындағы осындай ұлы тұлғалардың бірі Абай болса, екіншісі, біздің тақырыпқа арқау болып отырған ұлы Қытай елінің кеменгері – Конфуций. Екі данышпан да әр түрлі уақытта, әр түрлі дәуірде дүниеге келіп өмір сүрген. Екі бөлек елде туған. Бірі екіншісін білмеген. Бірақ артында қалдырған мұраларындағы өткір де, шымыр ой үндестігі, бірін-бірі толықтырады. Екі арнадан ағып келіп, бір арнада тоғысады. Бірі екіншісін толықтырады. Олардан қалған ой жауһарлары жаңа заманға сай маман дайындауда таптырмас құрал. Біріне-бірі ұқсас үн қосып, бірін-бірі байыппен байытып әдемі үндеседі. Абай мен Конфуций екі бөлек елде туып, екі түрлі халық қамын жесе де артында қалдырған мұраларындағы ортақ ой мен шешімнің біртұтастығы жер шарындағы қай халық үшін де құнды.

Конфуций мұраларын зерттеуші Л.С.Переломов: «Өркениет тарихында Конфуций есімі әлемдік діндер негізін қалаушылар Иисус Христос, Будда және Мұхаммед Пайғамбармен қатар тұрады» /1/, – деп баға береді. Қарап отырсақ, Конфуций мұралары ғасырлар бұрын пайда болғанына қарамастан әлі күнге дейін өз маңызын жоймай келеді. Әрине, зерттеушілер пайымдауы бойынша, аталған құндылықтар түгелдей Құңзыдан қалғандығына түрлі пікірлер айтылады. Ол зерттеушілер бұл тағлымда, бұл ілімде, бұл мұраларда Конфуций шәкірттерінің де ойлары бар екендігін айтады. Бұл ойды терістеу біздің мақсатымыз емес. Қалай болғанда да орыс зерттеушілері мен қазақстандық зерттеулерде бұл мұралар «конфуцийшілдік», «конфуций ілімі» делінетін болғандықтан біз осы шағын мақалада бұл дүниелерді әзірше, Құңфызы мұралары деп қалдырғанды жөн көрдік. ҚХР арнайы зерттеу сапарымызда Конфуций мұраларын 50 жылдан аса уақыт қытай тілінен қазақ тіліне аударып, зерттеп жүрген белгілі аудармашы Әбділдабек Ақыштаймен сұхбаттасу барысында, осы құндылықтардың «Ружа тағылымы», «Ружа мұралары» деп атау керектігіне көзіміз жетті. Аудармашының пікірі бойынша, «конфуцийшілдік», «конфуций ілімі» деу үлкен қателік дегенге саяды. Бір ғана Конфуций атына телімей, кең түрде «ружа мұралары» деп зерттеу болашақ ғылыми еңбектеріміз еншісінде болатындығын ескерткіміз келеді. Абай және Құңзы мұралары даналықтың мәйегі екендігін бүгінгі күн талабы өзі дәлелдеп отыр. Бүгінгідей жаппай ғаламдану заманында болашақ маманның өз кәсібінің шебері ғана емес, рухани бай, парасатты болғаны да заман талабы. Екі данышпанның қай сөзін алсаңыз да, айтар сөзіңізді, берер ойыңызды әдемі ұйытар күші зор. Қытай халқы ақылды сөз іздесе, Құңзыдай данышпанына арқа сүйейді. Қазақ та даналық ойды, тоқ етер сөзді Абайдан іздейді. Қазақ халқы табиғатынан ақын жанды халық. Сондықтан біздің ел де Абайды жай қара сөздің ғана емес, оны өз сөзімен: «өлең сөздің патшасы» деп біледі. Себебі, Абайдан асырып сөз айту әзірге мүмкін болмай тұр. Абай және Құңзы мұраларындағы даналық мәйегінің сыншылдық сабақтастығы осы мақаланың негізгі арқауы болғандықтан осы мәселенің сыншылдық тұрғыдағы ерекшеліктері мен олардың өзара байланысы байыптай түскіміз келеді. Құңзы мұралары бүкіл дүниежүзі елдері оқитын және Қытай халқы пір тұтатын ілім ретінде сақталып келеді. Мұның өзі бұл ілімнің аса терең даналыққа, ақыл-ойға негізделгендігінің белгісі. Тіпті, оның ұлылығы соншалық – бұл ілім қағидалары, талай заман өткеніне, талай қоғам ауысқанына қарамастан, өзінің маңызын, мәнін жоймай келеді. Керісінше, дәл бүгінгі таңда моральдық, рухани, адами құндылықтар тапшылығын көріп отырған қоғамда одан сайын өзекті бола түскен сияқты. Егер болашақ кәсіби маман осы идеяларды мұқият зерделеп, өз өмірінің басшылығына алса, онда қоғамның тура жолға түсетіні, ондай елде үйлесімділік орнаған идеалды мемлекеттің қалыптасатындығы күмәнсіз.

Абай мұраларының әдеби шығармалар екенінде дау жоқ. Ал Конфуций мұралары философтар назарында болғанымен, осы уақытқа дейін әдеби шығарма ретінде, педагогикада кәсіби маман тәрбиелеу әдістемесінде өзіндік маңыздылығы терең зерттелген жоқ. Академик Н.И. Конрад: «Лунь юй» – «не записи «суждений и бесед». Это нечто созданное, во всяком случае специально обработанное; короче говоря, литературное произведение, которое имеет своего героя. И герой этот – Конфуций»/2, 429/ деген тұжырымы бар. Ендеше, біз де өз зерттеуімізде Конфуций мен Абай мұраларын әдеби құндылық тұрғысынан қарап, болашақ маманның кәсіби тілдік дағдысын байытуда сыншылдық сабақтастықтағы мықты ойларын ғылыми зерделеу қажет деп таптық.

Конфуций бір ғана қытай елінің емес, әлемнің көптеген елдерінің өнеге етер ірі рухани тұлғасына айналғанының куәсі болып отырмыз. Конфуций қазақ халқының ұлы ақыны Абай Құнанбаевтан бұрын өмір сүрген. Бірақ осы ғұламалардың артында қалған мол мұраларындағы ой, мазмұн, идея, сыншылдық мәселесі жиі үндестік тауып жатады. Аталған данышпандар шығармашылығындағы ой мажандары бірін-бірі әдемі толықтырып, байытып, кей тұстарда тіпті анық қайталайтынын байқау қиын емес. Конфуций ізгіліктің бес түрлі жолын уағыздады. Олар – даналық жолы, қайырымдылық жолы, адалдық, үлкендерді құрметтеу және қайраттылық жолдары. Осы жолдармен жүрген жағдайда ғана тұрмысты түзеуге болатындығын, бақытты да жайлы өмірдің туатындығын меңзеді. Және төрт нәрседен бойынды аулақ салуға үндеді. Олар: «өнбес ойға берілу; үзілді кесілді болу; айтқанынан қайтпайтын қыңырлық; жеке басын ғана ойлау»/3, 33/ Абайдағы: «Ғылым таппай мақтанба» атты өлеңіндегі бес асыл іс пен бес татымсыз істі қараңыз:

Бес	нәрседен	қашық	бол,
Бес	нәрсеге	асық	бол,
Адам	болам		десеңіз.
Тілеуің,	өмірін		алдында,
Оған	қайғы		жесеңіз.
Өсек,	өтірік,		мақтаншақ,
Еріншек,	бекер	мал	—
Бес	дұшпаның,		білсеңіз.
Талап,	еңбек,	терең	ой,
Қанағат,	рақым,	ойлап	қой
Бес асыл іс, көнсеңіз...			—

Бес асыл іс, көнсеңіз.../4, 61/— деп дұрыс жол мен бұрыс жолды айқындап берген. Атын атап, түсін түстеп береді. Конфуцийдің мына ескертулері де осы ойдың мазмұнын тереңдетеді: «Адамгершіл кісіде мына бес қасиет болуы керек: Кісіге шын құрмет, кең пейілділік, — шыншылдық, зеректік, мейірбандық. Біріншісі — жарамсақтануға жол бермейді; Екіншісі — барлығын бағындырады; Үшіншісі — адамдардың көңіліне сенім ұялатады; Төртіншісі — жеңіске жетуге мүмкіндік береді; Бесіншісі — адамдарды басқаруға мүмкіндік туғызады/3, 33/».

Қарапайым айтылады, бірақ ішкі иіріміндегі мәнді ой өз тереңіне тартып әкетеді. Бір ойы екіншісін нығыздай, бекемдей түседі. Абай ашық та ащы да айтады. Конфуций жай ғана қарапайым айтады. Бірақ байыппен пайымдауға, тереңіне үңілуге мәжбүрлейді. Екі ғұламаның да қалдырған жауһарларының айтпақ ойы түптің түбі - шыңырау тереңінде. Осының бәрінде, барлық айтқандарында сыни көзқарастың биік талғамы мен тәрбиесі жатыр. Қоғам талап етіп отырған бәсекеге қабілеттілік те, зиялылық, білімділік, біліктілік бәрі бар.

Абайды оқыған сайын, түсінген сайын қазақтың табиғаты ашыла түседі. Бұл

мәселелерді бір халық табиғатына тели салуға болмас, бірақ аталған қасиеттер адамзатқа ортақ қасиеттер екені анық. Осы тұрғыдан келгенде, Абай айтып кеткен қасиеттердің асылын әрбір болашақ кәсіби маман өзіне серік етіп, нендей нәрсені бойдан алшақ ұстау керек екенін ажырата білсе, жарқын болашағына дұрыс бағыт ала алғаны. Абайдың сыни көзқарастарының басты ұстанымы – адам тәрбиесі, ұлт тәрбиесі. Адам тәрбиесінен туындайтын бүкіл қазақ халқы тәрбиесі. Өз халқының болашағы жастарды адамгершілікке тәрбиелеу, өнер мен еңбекке баулу. Әрбір жас өз елінің «жетігін» бүтіндейтін «кірпіш» болса, деп армандады. Бұл тұрғыда айтылған сөз өнеге ғана емес, барлық ұрпағына арналған өсиет рөлін де атқаруда. Абай жан-жақты жетілген, кемел тәрбиелі адам ғана «толық адам» санатына қосылады деп есептеді. «Адамның білімі, өнері – адамшылықтың таразысы» деп санады. Ал Конфуций: «Оқымыстылық, ұмтылыстың табандылығы, ізденгіштік, барлық жақындар үшін қамқорлық. Адамгершіліктің өзі осы»/3, 33/– дейді. Абай білімді адами құндылықтың шыңы етті: «Дүние де өзі, мал да өзі, ғылымға көңіл бөлсеңіз...»,– деген тұжырымы осының айғағы. Құнзы да, Абай да ұлы ұстаздар. Абайдың діттеген ұстаздық ойы білімді өмір бойы игеруге апарып саяды. Білімді алып қана қоймай, ел игілігіне жаратуда «Білімдіден шыққан сөз, талаптыға болсын кез», – деп білімнің нұрлы сырын көруге «жүрегі – айна, көңілі – ояу, көкірегінде көзі бар, ынталы, сөзді ұғатын» шәкіртке бағытталуын аңсаған. Қазақ халқының ой-санасында жаңаша бағыт ұстанып қазақ елін прогреске жетектейді. Ұлы ойшыл ақынның «түзетпек едім заманды»,– деуі де, өзінің сыншылдық танымы тұрғысынан ойтылған ой. Кейінгі ұрпақты басқаша, жаңаша өмір сүру жағдайы талабында тәрбиелеу. Абайдың бұл мәселеде: «Сөз түзелді, тыңдаушым, сен де түзел!» деуі де осы заманға лайықталып айтылған өмір сүру нұсқауы сықылды. Өз заманына асыл сөзін тыңдата алмай кеткен Абай сөзінің, Абай мұрасының ішкі терең қыр-сыры қазіргі уақытта да, болашақта да бірнеше ұрпаққа азық. Заман өткен сайын, уақыт өткен сайын ізгілік сырын іздеген адамға тылсымның кілті табылып, жаман әдеттерден айығуы үшін, көкейіндегісін табу үшін қашан да Абайға жүгінуі хақ. Замана өзгереді, дәуір озады. Адам қоғамы қанша дамығанымен Абаймен сырласып, Абай айтқан сыни оймен ойлану мәңгілік. Абай: «Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар, содан сақтанбақ керек: әуелі – надандық, екіншісі – еріншектік, үшіншісі – намыссыздық». Надандық – білім-ғылымның жоқтығы, дүниеде еш нәрсені оларсыз біліп болмайды. Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады. Намыссыздық – күллі адамзаттың ең қас жауы»/3,89/ десе, .

Құнзы бұл тұрғыда Абайды толықтырып байыта түседі: «Қайырымды адам тоғыз нәрсені: анық көруі; анық істеуі; оның жүзі ақжарқын болуы; оның іс – қылығы ізетті болуы; сөзі шынайы болуы; оның қимылы сақ болуы; күдік туған кезде өзгелерден сұрау қажеттігі; ашу – ызаның зардабы неге әкеліп соқтыратыны есінде болуы; пайда табуға мүмкіндік бар кезде әділеттілік қажет екені туралы»/3, 35/ айтады. Қытай данышпанының бұл ойлары Абайдың «толық адам», «кемел адам» қағидасымен үндес, өзектес болып отыр. Абай мен Құнзы ойлары қандай мәселеде де бірге үндесіп, қосылған қос өзендей толығып, бір арнамен біріге ағады. Бұл да қос данышпанның сыншылдық ой үндестігінің, сабақтастығының биік шыңы. Абай: «Ар ұялар іс қылмас»,–дейтін болса, Конфуций: «Кімнің ізгілігі тұрақты болмаса, ол кісі ұятқа қалады»/3, 23/»,– дейді. Екі данышпан да болашақ ұрпаққа қай істі істесе де ар-ожданның таразысына салуға кеңес береді. Ұлы Абай тағы да: «Қазақтың біріне-бірі қаскүнем болмағының, бірінің тілеуін бірі тілеспейтұғынының, рас сөзі аз болатұғындығының, қызметке таласқыш болатұғынының, өздерінің жалқау болатұғынының себебі не?»/3,123/ – деп сұрақ қоя отырып, өз елінің, өз қандастарының күншілдігіне, бірін-бірінің жетістігін көре алмаушылығына мынадай өрелі ой айтады:

«Әрбір мақтаншақ қорқақ, ақылсыз, надан келеді; әрбір ақылсыз, надан арсыз келеді; әрбір арсыз, жалқаудан сұрамсақ, өзі тойымсыз, тыйымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады». Бұндай ызалы сөздің ар жағында Конфуций меңзеген адасуға апаратын алты себептің салдары да жатыр.

子曰、道之以政、齊之以刑、民免而無恥、

道之以德、齊之以禮、有恥且格。

— Если руководить народом посредством законов и поддерживать порядок при помощи наказаний, народ будет стремиться уклоняться [от наказаний] и не будет испытывать стыда. Если же руководить народом посредством добродетели и поддерживать порядок при помощи ритуала, народ будет знать стыд и он исправится»/1,223/. Абай бұл тұста да Құнзымен үндесіп, тағы да Құнзыны өз ойымен байыта түседі. Бұл салыстыру мысалдары - данышпандық ойлардың әдемі қабысып, бір бірімен жымдаса жұптасып, қатар ғұмыр кешуі. Абай мен Конфуций мұраларының сыншылдық ой үндестігі жағдайындағы өмірдің мәні туралы ойлары да, көзқарастары да, олардың мәдени-әлеуметтік мәні де, эстетикалық маңызы да шынайы. Абай өз халқының тұрмыс-тіршілігіне жіті қарап, өз бағалауын берген. Ақын шығармаларының өн бойында өз халқының қаракетін сипаттап, сын елегінен өткізе алмай қиналған. Ұлы ақынның сыншылдығын намыс көрудің орыны жоқ. Абайдың сыны әр тарапты, әрі ауқымды. Ол адамның мінез-құлқын ғана сынамайды, барлық мәселеде көпке ортақ мәселені тереңнен тарта толғайды. Алдымен ұлт мінезін қатал сынайды: «Біздің қазақтың достығы, дұшпандығы, мақтаны, мықтылығы, мал іздеуі, өнер іздеуі, жұрт тануы ешбір халыққа ұқсамайды. Бірімізді біріміз аңдып, жаулап, ұрлап, кірпік қақтырмай отырғанымыз...»/4,124/ - дейді. Данышпан Абайдың көксеуі - күрделі, сыны - сындарлы. Ақынның сыншылдығын былайша: Бірінші – қоғамға, заманға көзқарасы. Екінші – өнер, білім, ғылымға көзқарасы. Үшінші – жеке адамның мінез-құлқы, адамшылық, имандылық, ұстаздық, деп топтастыруға болады. Бүкіл ғұмырында Абайды әлемге танытып, сол ұлы ғұлама арқылы өзі де ұлы жазушы атанған М. Әуезов: «Абай сөзінің негізін адамгершілікке тірейді. Барлық өсиет ойтолғау еңбектерінің қорытындысы тағы да адамгершілік тәрбие екенін танытады. Адамды қор қылатын ең залалды жаманшылықтарды санап өтеді. Олар үш нәрсе: «надандық, еріншектік, залымдық»/5,115/– дейді.

Абай мен Құнзы мұралары уақыт озған сайын дәуір талабына сай әр қырынан ашылары сөзсіз. Қай заманды да рухани дамуға жетектер осындай асыл мұралар екендігі даусыз. Осы асыл қазыналарды барынша ұрпақтар санасына терең сіңіру, насихаттау әрбір зиялының тәрбие құралына айналуы тиіс. Сөз соңын Құнзының мына сөзімен түйіндеуді жөн көрдік:

«子曰、朝聞道、夕死可矣。」

— Если утром познаешь правильный путь, вечером можно умереть»/1,56/. Демек, дұрыс таңдалған бағыт қашан да діттелген мақсатқа жеткізеді. Сыншы С.Әшімбаев: «Қазақта ақын көп, бірақ соның ішіндегі халқы туралы қаһарлы сынды көп айтқан данышпан сыншы ақыны Абай ғана. Оның ұлылығының өзі елдің ұлы кемшілігін көзге айтуында, батыл айтуында емес пе?! Тілі қаттының бәрінің діні қатты емес. Бұл жағынан қарасақ, Абайдан «тілі қатты ақын жоқ екен. Ал сол қаттылықта ешқандай қатыгездік жоқ, қайта халқын сынап отырып қалтқысыз сүйген жүректің ыстық лүпілі жатқан жоқ па?!»/6,248/ деп жазған екен. Шындығында, Абай өз туған халқын мақтап, мадақтау арқылы тарихта қалған жоқ. Қайта ащы шындықтың бетін ашып айту арқылы қалды. Осы сын арқылы өз халқының бойдағы жағымсыз нәрселерден арылуын армандады. Болашақ ұрпағының жан жақты кемел тұлға болып қалыптасуын аңсады.

Қос ғұламаның даналығы да – олардың сыншылдық биік танымының тапқырлығында жатыр. Танымдық деңгейдің де аса биіктеп, шымырланып, ерекше бір кемел биігіне, көтерілуінде. Кең ауқымда алар болсақ, даналық адамдар арасындағы ұлы жарастықты, қатал жауапкершілікті, тіпті азаматтық қоғамға деген қателіксіз де тұрақты, мәңгі өзгермейтін, құйған қорғасындай ой үндестігін білдіреді. Кемелдіктің өзі де ұлтқа да, ұлысқа қарамай, даналықтың бұрын-соңғы тұлғалық деңгейі мен ұлттық деңгейінен асып түсіп, әлемдік ауқымда қуатталатын ой айта алуында сияқты. Бұлай деуге себеп те мысал да - Абай мен Конфуцийдің артында қалған бай да құнды, өміршең мұралары.

Осы шағын мақалада осындай ұлылар мұраларындағы сыншылдық үндестікті қазақ топырағында дүниеге әкелген ұлы Абай және Қытай топырағында дүниеге келіп, арттарында өшпес мұра қалдырған данышпан Кофуцийдің мұраларындағы ортақ ойларын ескере отырып, өз шама шарқымызша зерттеп, зерделедік. Екі данышпанның салихалы ойларын болашақ кәсіби маман тәрбиелеуде тамаша рухани құрал ретінде пайдалануға болатынына толық көзіміз жетті. Жаңа заманның мықты мамандарын жан жақты тәрбиелеуде берері мол, білік-дағдысын жетілдіріп қана қоймай, кәсіби маман ретінде шыңдай түсуде таптырмас әдіс-тәсіл деп те айта аламыз. Болашақта бұл мәселені жан-жақты зерттеу, терең зерделеу, құнды материалдармен толықтырып, байыту келешек ізденістердің міндеті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Переломов Л.С. Конфуций Лунь юй. – Москва, 2001г. *«Лунь Юй»: Восточная литература.*
2. Конрад Н.И. Запад и Восток. М., 1980г. с.429.
3. Кемел Мырзагелді. Екі томдық шығармалар жинағы.-Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2013. 1-том.-748бет.
4. Абай(Ибраһим Құнанбаев). Екі томдық шығармалар жинағы.-Алматы:Жазушы,- Т.1: Аудармалар мен қара сөздер, 128-бет.
5. М.Әуезов. Абайды білмек керек ойлы жасқа. /оқу құралы/. «Санат» баспасы, 1997.125-
6. Әшімбаев С. Сын сымбаты.Әдеби сын мақалалар, ой-толғамдар.Алматы. «Балауса» баспасы, 2010. 248-бет.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІКМЕН ӘДЕБИЕТТЕРІНІҢ ТАРИХЫН ДӘУІРЛЕУ ҮЛГІЛЕРІ

Бауыржан ОМАРҰЛЫ

*Л.Н.Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университетінің
профессоры,
ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі,
филология ғылымдарының докторы,
профессор.
Астана қаласы
Қазақстан Республикасы
b_om777@mail.ru*

Түйіндеме

Түркі халықтары әдебиеттерінің тарихын дәуірлеу мәселесі соңғы жылдарда қолға алынып, біршама деңгейде қарастырылуда. Аталған тақырып әр елдердегі бірқатар зерттеулердің нысанына айналып үлгерді. Осы тұрғыда түркі тілдес ұлттың сөз өнерінің ежелгі бастауларын, бүгінге дейін жүріп өткен жолын, өзіндік даму үрдістерін, бағыт-бағдарларын жан-жақты байыптаудың маңызы зор болмақ. Бұл мақала осы міндетті іске асыруды көздейді. Ол үшін белгілі бір елдің рухани құндылықтарын түркі халықтарының ортақ әдебиетінің тарихы ауқымында саралау қажет. Сонымен қатар, сол ұлт әдебиеті дамуының өзіндік ерекшеліктерін назарға алған жөн. Түркі дүниесінде айтарлықтай орны бар қазақ және түрікмен әдебиеттерінің тарихын дәуірлеу мәселелеріне осы ұстаным негіз болды.

Түбі ортақ, тілі ұқсас түркі жұртының бұтақтары – қазақ пен түрікмен әдебиетінің тарихында ортақ желілер баршылық. Осыған орай зерттеуде ежелгі дәуірден бастау алатын, екі елде бірдей таралып, қазақ пен түрікменнің төл мұрасына айналған әдеби ескеркіштерге сипаттама берілді. Сан ғасырлардан жалғасып келе жатқан әдеби процестер мен әдеби дәстүрлердің сабақтастығы жөнінде ой қозғалды. Тарих бедерінен өзінің негізін іздейтін түркі халықтарының ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің озық үлгілері мен ерекшеліктері жөнінде айтылды. Елдің рухани құндылығы, мәдениеті мен өнері сол ұлттың төл тарихымен бірге дамитыны хақындағы мәселелер де қамтылды.

Бұл мақалада қазақ және түрікмен әдебиеттерінің тарихын дәуірлеу мәселесі жан-жақты қарастырылған. Зерттеуде түбі бір түркі халықтарының даму тарихындағы ортақ белгілер назарға алына отырып, екі елдің әдебиеттерінің ілгерілеу жолдарына тиянақты талдау жасалған. Қазақ және түрікмен сөз өнерінің өзіндік ерекшеліктері, ұлттық үлгілері атап көрсетілген. Автор әдебиет тарихын дәуірлеудің қалыптасқан дәстүрлі әдістемелеріне қоса тарихи-генетикалық және типологиялық факторларды ескеру қажеттігін еске салады. Гносеологиялық және өңірлік маңызы бар мәселелер тұрғысынан әдеби процестердің даму заңдылығына үңіледі. Сонымен қатар, қазақ және түрікмен әдебиеттеріне ортақ тұлғалар мен белгілі шығармалар жөнінде жеткілікті мәлімет берілген.

Түйінді сөздер: қазақ пен түрікмен, әдебиет тарихын дәуірлеу, түркі халықтарының әдебиеті, рухани құндылық, ортақ тұлғалар, ортақ шығармалар, дәуірлеу тәсілдері, типология.

PERIODIZATION EXAMPLES OF THE HISTORY OF KAZAKH AND TURKMEN LITERATURE

Bauyrzhan OMARULY

*Professor of the L.N. Gumilyov
Eurasian National University
corresponding member of the
National Scientific Academy of the Republic of Kazakhstan,
doctor of philological sciences, professor.
Astana, Kazakhstan
b_om777@mail.ru*

Summary

The issue of periodization of the history of the Turkic peoples' literature has been widely studied in recent years. The given linguistic issue has been a subject for a number of studies in various countries all over the world. In this context, it is important to analyze and understand the ancient background of the Turkic-speaking peoples' oral literature, its history, the tendencies and trends of its development. The current work deals with the implementation of this task. For this purpose it is necessary to differentiate the spiritual values of a certain country within the history of the common literature of the Turkic peoples. In addition, it is crucial to take into account the peculiarities of the national literature development. This position is the most important in the periodization of history of the Kazakh and Turkmen literature, which plays a significant role in the Turkic world.

There are a lot of common features in the history of Kazakh and Turkmen literature and this phenomenon can be explained by common roots, similar languages of the Turkic peoples. In this regard, the study describes literary monuments, which originated from the ancient times, spread both in the two countries and became the heritage of the Kazakh and Turkmen people. The bond between long literary processes and literary traditions that lasted for centuries is mentioned as well. The best examples and peculiarities of the oral and written literature of the Turkic peoples seeking their origin in the history of development are given. These information about significant periods in the history of literature, researchers dealing with periodization, their own principles and methods is offered. Issues related to the parallel development of spiritual values, culture and art of the country with the history of the same nation were considered as well.

The article under consideration deals with the periodization of the history of Kazakh and Turkmen literature. The comprehensive analysis of literature development of the two countries is carried out. The common features in the history of development of Turkic peoples are taken into account during research. Specific features of Kazakh and Turkmen literature and national samples are mentioned. The author reminds us about the need of taking into account the historical, genetic and typological factors, including the traditional methodology in periodization the history of literature. He calls attention to the issues of gnosiological and regional importance in the study of literary processes' development. The sufficient information on the common figures and popular works of fiction of Kazakh and Turkmen literature was provided as well.

Key words: kazakh and turkmen, periodization of history of literature, literature of Turkic nations, spiritual values, common figures, common works of fiction, periodization methods, typology.

Қазақ әдебиеті тарихының өзекті мәселелерінің бірі – оның ілгерілеу кезеңдерін саралап, әр дәуірге бөліп қарастыру жайы. Бұл проблема қай кезде де ел тарихының маңызды бір бөлігі ретінде зерделеніп келді. Әсіресе, бұрынғы кеңестік кеңістікте болған мемлекеттер тәуелсіздік алғаннан кейін сөз өнерінің шежіресіне басқаша көзқараспен үңіліп, әдебиеттің тарихын жаңаша түзуде. Бұл тұрғыда түп тамыры бір түркі халықтарының әдебиеттеріндегі ортақ даму үрдістері ескерілмей қалмайды.

Қазақ тарихы мен әдебиетінің тарихын дәуірлеудің үлгісі бекерден-бекер ұсынылып отырған жоқ. Рухани дамуымызда қазақ пен түрікменді байланыстыратын мысалдар баршылық. Тіпті, «Бір шежіре аңызда қазақ пен түрікменді бір атадан таратады. Ағайынды екі ұлдың аты Сейілхан мен Жайылхан болып келеді. Сейілханнан түрікмен, Жайылханнан қазақ туады. Аңыз бен шындық арасы қаншалықты бірлестік табатыны – өз алдына бір мәселе. Екі халықты осылайша жақындатып көрсететін шежіренің туу сыры да тегін болмаса керек» [1, 98-99], – дейді қазақ ғалымы Р.Бердібай.

Жалпы, белгілі бір халықтың әдебиетінің тарихы сол елдің төл тарихымен сабақтас дамитыны ақиқат. Түркі тілдес ұлыстардың бірі – түрікмендердің тарихы да әріден бастау алады. Әр ұлттың даму жолының өзіндік ерекшелігі болады. Түрікмендер де – өзге елдер сияқты бірнеше ғасырлар бедерінде түрлі факторлардың ықпалымен түзіліп, қалыптасқан іргелі халық.

Әрине, тәуелсіздікке ұмтылған жылдарда әр халық өз тарихына жаңаша көзқарас танытқаны, өздерінің бастауларын ілгергі замандардан іздеуге тырысқаны белгілі. Түрікмен халқы да өз тарихының ақтаңдақ сәттерін қалпына келтіріп, жаңа жылнамасын түзгені анық. Демек, түрікмен әдебиетінің тарихын жаңаша көзқараспен дәуірлеу барысында да осы үлгі басшылыққа алынбақ. Олар адамзат тарихының барлық кезеңінде «түрікмен» атауын қолданады. Түркі халықтарына ортақ тарихтың өзінде «түрікмен» ұғымы қоса жүреді. Мұны елдік рухтың биіктігі деп бағалаған жөн шығар. Басқа елдер сияқты түрікмен халқы да өз тарихында түзілуді, іргеленуді, ыдырауды, отарлануды бастан кешті. Оның тағдыры кеңестік жүйенің құрамында болған өзге республикалардың тағдырымен сабақтас. Ал әдебиетке сол халықтың басынан өткен тарихи оқиғалардың ықпалы болмай қалмайды. Әсіресе, түркі тілдес елдердің әдебиет тарихындағы ортақтық бұл елдердің өз тарихының да бір-біріне ұқсас жағдайда дамығанын көрсетеді. Бұл – әдебиет тарихын дәуірлеу барысында ескерілетін факторлардың бірі.

Егер әдебиетті дәуірлеуде тілдік факторды назарға алатын болсақ, арғы тарихқа тереңірек үңілуіміз керек. Өйткені, қай шығарма қандай тайпалар мен ұлыстар бірлестігінің тілі негізінде қалыптасқанын айқындап алу маңызды. Қазіргі түрікмен тілі орныққанға дейін түрікмен жерінде басқа тілдерде шығармалар өмірге келгені белгілі. Себебі, «Біздің эрамызға дейінгі 1 мыңжылдықтың алғашқы жартысында қазіргі Түрікменстанның территориясын отырықшы иран тілдес халықтар мекендеді. Амударияның төменгі сағасында хорезмиліктер, оңтүстікте парфиялықтар, одан басқа көшпелі малшылар тайпалары – дахалар, сақтар мен массагеттер болды» [2, 5].

Ежелгі түрікмен жерін мекен еткен халықтардың бәрінің де өзіндік әдебиет үлгілері болды. Сақтар мен массагеттердің көсемі Томирисінің Парсы патшасы Кирді жеңгені туралы қаһармандық эпос және сақтарға шабуыл жасаған парсы патшасы Дарий біріншінің маскара болып жеңілуі туралы эпос – біздің дәуірімізге дейінгі 500 жылдардың жемісі. Көне дәуірдегі осындай ілкі әдебиет нұсқалары кейінгі түрікмен әдебиетіне соны соқпақ салды.

Түрікмен әдебиетінің бұдан кейінгі даму жолы елдің аумағына түркілердің келуімен тікелей байланысты. Бұл тұстағы шығармалардың біразы түркі тілдерінде жазылды. Сондықтан осы кездегі әдебиет нұсқаларын қай тұрғыдан дәуірлеу туралы мәселе

туындайды. Не тілдік ерекшелікті, не әдебиеттің даму үрдісін немесе қоғамдық сипатты басшылыққа алуымыз керек. Осыған орай дәуірлеу принципін айқындап алған жөн. Бұл түрікмен тарихындағы бетбұрысты кезең болғандықтан ерекше мән беріледі.

Түрікмендер оғыздарға жатады десек, бұл тайпаның атауы ежелгі түркі руникасымен таңбаланған жазба ескерткіштерінде аталды. X ғасырда Солтүстік Түрікменстан мен Қазақстанның Оңтүстік батысын оғыздар жайлады. Түркі тілдерінің оғыз тобы орнықты. Бұл қазіргі түрікмен тіліне негіз болды. «Түрікмен сөзі ғылыми әдебиеттерде X ғасырдың екінші жартысынан бастап кездеседі. Сөйтіп, түрікмен халқы ежелгі иран тілдес халықты түркілердің ығыстыруы арқылы, соның этногенезінде оғыз тайпаларының басым болуы негізінде қалыптасты» [2, 6].

Қай дәуірде де әдебиеттің дамуына қоғамдық-тарихи ахуалдың ықпал ететіні бәрімізге белгілі. Түрлі жағдайлармен белгілі бір мекенді қоныстанған ұлыстар сол елге өзінің рухани үрдісін сіңіреді. Немесе өзінен тегеурінді елдің рухани құндылықтарын қабылдап, соған бейімделеді. Оғыз тілдері тобына жататын түрікменнің рухани қазынасы да осындай аласапыран замандардың ықпалымен қалыптасып, бірте-бірте ұлыстық ерекшелігін тапты.

Түрікмен еліндегі көптеген зерттеулер оғыздар мен түрікмендердің өзара байланыстылығын, тарихының ортақтығын, дәстүрінің сабақтастығын айшықтап көрсетуге арналған. Оғыз ханды ұлтбасы санайтын түрікмендер оның тарихи тұлғасын да, әйгілі «Оғызнама» ескерткішін де ерекше қадірлейді. Сөйте тұра олар оғыздар мен түрікмендердің ортақтығын әйгілеп қана қоймай, осы екі тайпаның ара жігін де ажырата біледі. Мысалы, тарихшы С.Агаджанов: «Орта ғасырлық оғыздар мен түрікмендер бір-біріне өте жақын болды. Бірақ бірінен мүлде айырмасы жоқ, барлық жағынан ұқсас, тура бірдей халық болған жоқ. Негізгі ұйтқысы ежелгі үнді-еуропа даласы мен Каспий маңы халқының түркіленген ұрпақтарынан құралған оғыздарды түрікмендердің тек жалғыз бабасы деп санауға болмайды. Алайда, оғыздар тегінің этникалық компоненттері түрікмен халқының қалыптасуында өте маңызды роль атқарды» [3, 6], – деп тұжырымдайды.

Түрікмендердің фольклорлық мұрасында эпостық шығармалар жеткілікті. Барша түркі халықтарына ортақ көне түркі жазба ескерткіштері, «Қорқыт ата кітабы», «Көрұғлы» жәдігерліктері түрікмен әдебиетінің де шоқтығы биік шығармалары болып саналады. Тек Көрұғлы ғана емес, орта ғасырлардағы бірқатар халықтарға ортақ әдеби тұлғалардың көпшілігінің болмыс-бітімі әдебиетті дәуірлеу кезінде жан-жақты саралауды қажет етеді. Бұл дәуір түрлі халықтардың әдебиетінде әрқилы баяндалады, бірінде сол тұстағы хандықтардың атымен байланыстырылады, екіншісінде кезеңнің сипатына қарай бірнеше ғасырға топталып бөлінеді, үшіншісінде жанрлық немесе тілдік жіктелу тұрғысынан ажыратылады.

Түрікмен әдебиеті үшін XI ғасырда өмір сүрген «Мяне баба» деп аталған ғұлама Әбу-Саид Әбіл-Хайыр Мехнеидің орны ерекше. Халықтың айрықша ықыласын иеленген ол сопылық ілімнің сұлтаны саналады. Ашхабатқа жақын «Абиверд» мемлекеттік тарихи-мәдени қорығының аумағындағы «Мяне бабаның» кесенесі түрікмен халқының қасиетті рухани құндылығы ретінде қадірленеді. Қазақ әдебиетіндегі сопылық ілімнің басында Қожа Ахмет Иассаuidің тұратыны сияқты Мяне бабаның шығармашылығы осы тақырыппен тығыз байланыстырыла бағаланады. Түрікменнің ұлы ойшылы сопылық ілімге негізделген тұтас бір мектептің негізін қалаған.

Әдеби тұлғалардың шығармашылық рухастығы, туындыларының тақырыптық-мазмұндық үндестігі әдебиет тарихының тұтастығына негіз қалайды. Олар ұлт әдебиетіндегі тарихи тамырластықты, халықтың ой-арманымен ұштасатын дәстүр сабақтастығын жалғап, ғасырдан ғасырға жеткізеді. Түркі халықтары мұндай шығармашылық өкілдерін тарихи дәуірлердегі тұлғалар галереясы ретінде

қарастырады. Салт-санасы жоғары, ұлттық танымы биік түрікмендер де осы қағиданы берік ұстанады.

Қазақ әдебиеті мен түрікмен әдебиетін сабақтастыратын ортақ жәдігер – «Оғызнама». Бұл – бүкіл түрік халықтарына тиесілі шоқтығы биік шығарма, теңдессіз әдеби-тарихи ескерткіш. Түрікмен халқы оны өз рухының баламасы ретінде бағалайды, төл тарихының орта ғасырдағы шежіресі деп санайды. Оғыздар тарихы – түрікмен ғана емес, қазақ тарихының да бөлінбес бөлшегі. Олардың қазақ жерінде қоныстанып, тіршілік кешкені, қос халықтың мәдениеті мен тұрмысы, рухани құндылықтары біркелкі дамығаны баршаға белгілі. Мұны оғыздар тарихын зерттеуші ғалым С.Г.Агаджановтың: «IX – XI ғасырларда оғыздардың көпшілігі жартылай көшпелі және көшпелі өмір салтын ұстанды. Олар Каспийдің Солтүстік жағалауына, Сырдарияның төменгі сағасына және Арал теңізі маңындағы далалық жерлерге тығыз қоныстанды» [4], – деген мәліметі айғақтай түседі. Сонымен қатар оғыздар қаласы жөніндегі мәселеге арнайы тоқталған академик К.Байпақов «археологиялық материалдарды талдау және керамиканы зерттеу нәтижелеріне сүйеніп, оғыздардың Қазақстанның орта ғасырлық қалаларда мекендегенін нақтылай түсуге болатынын» [5, 70] айтады.

Қазақ пен түрікменге ортақ тасқа қашап жазылған көне түркі ескерткіштері, Қорқыт ата кітабы, Махмұд Қашғаридың «Диуани лұғат ат-түрік» сөздігі, «Көрұғлы», «Оғызнама» эпостары – қос халықтың мұрасын биік деңгейге көтеріп тұрған шығармалар. Олар біздің әдебиетті дәуірлеу тәжірибемізде қандай орын алса, түрікмен әдебиетінің тарихын кезеңдеу барысында да соншалықты деңгейде болуға тиіс. Себебі, бұл шығармалардың белгілі бір дәуірде туып, дамып, жетілуіне, бүгінге дейін желісін үзбеуіне біркелкі факторлар әсер еткені анық. Қорқытты түріктермен және әзербайжандармен көбірек ортақтастыруға дағдыланған біз оның түрікмен әдебиетінің ұлы тұлғасы екенін, сабақтас тарихымыздың бір бастауы сол кезеңде жатқанын ұмытпағанымыз абзал. Себебі, «Қазіргі түрікмен мен қазақтың құрамына енген рулардың біразы сонау IX – X ғасырларда Сырдария бойында оғыз-қыпшақ бірлестігі қарауында болғанын да тарих деректері растайды. Қорқыт атына байланысты оғыз эпосының алғашқы баптарында дәл осы кезеңнің шындығы елес беретіні де анық» [1, 99].

Екі елдің әдеби мұрасын дәуірлеуде ортақ тиянақ болатын шығарма – 16 ғасырдың соңғы жартысында шыққан көне эпос – «Көрұғлы». Бұл эпоста өмірге келуінің өзі адам сенгісіз аңызбен байланыстырылатын Көрұғлы батырдың қаһармандық істері, елін қорғаудағы ерлігі, дұшпандарымен шайқастағы табандылығы, халыққа қамқорлығы жан-жақты баяндалған. Шығармада қиял-ғажайып ертегілерге тән сюжеттер молынан қамтылған. Зерттеулерде «Көрұғлының» әзербайжан, армян, грузин, күрд, түрік, өзбек, түрікмен, тәжік және қазақ нұсқалары бар екені, барлық версиялар бойынша Көрұғлының түрікмен халқының теке-жәуміт руынан шыққандығы айтылады [6, 49]. Осыған орай Р.Бердібай «Қазақ пен түрікмен қатар жырлап келген «Көрұғлы» туралы да ұзақ тоқталуға болар еді. «Көрұғлы» тек осы екі халыққа ғана емес, Орта Азияның өзге жерлеріне де кең таралған. Ауыз әдебиетінің эпостан өзге салаларында да қазақ пен түрікмен халықтарына ортақ сарын толып жатыр» [1, 99], – деп тұжырым жасай келіп, XV – XVIII ғасырлар туындысы деп есептелетін осынау «Көрұғлы» эпосында түрікмен халқының бостандықсүйгіш батыр сипаты көрінгенін айтады [1, 110].

Ә.Қоңыратбаев «Көрұғлы» эпосының қазақ тілінде туған жиырма сегіз нұсқасы бар екенін айтып, қазақ жырларында түрікмен нұсқасымен ұқсастық көп екенін баяндайды. Ол «Жырды кім қайдан алды дегеннен гөрі сюжет қашан, қалай туды, оның ортақтығы неде деген мәселе шындыққа жақындау. «Көрұғлы» сюжеті көптеген елдерге ортақ. Бірақ ол бір ғана XVI-XVII ғасырларды емес, көп заманның оқиғаларын қамтыған кәрі

сюжет болса керек» [7, 255], – деп тұжырым жасайды. Осыдан келіп эпос қай дәуірдің жемісі деген мәселенің басы айқындала түседі.

Түрікмен әдебиетінде айрықша орны бар бұл эпостың тарихы мен табиғатын зерттеушілер оның қазақ халқына қатыстылығы жөнінде мысалдарды көбірек келтіреді. Қазақ пен түрікмен халықтарының арасында ежелден әдеби байланыс дәстүрі орныққан. Бастау көзіміз саналатын көне дәуірлерге зер салсақ, ортақ құндылықтардың аз емес екенін аңғарамыз. Олай болса, «Көрұғлының» қазақ халқына қанықты жыр екенін дәлелдейтін мысал көп. Ежелден жапсарлас жатқан түрікмен, қазақ елдерінің әдеби байланыстары да аз болмаған. Қазақ ақыны мен жыршысы түрікмен жеріне, түрікмен шайыры мен бақшысы қазақ ауылдарына қатысып тұрған. Міне, мұндай жағдайда ән-күй, өлең-жыр ауысу, біреуден біреу үйрену, еліктеу үйреншікті көрініс. «Көрұғлы» дастаны 1885 жылы Қазанда қазақша қисса болып басылған. XX ғасырдың алғашқы ширегінде осы қисса бірнеше рет қайта жарияланған» [1, 111].

XVII ғасыр – түрікмен әдебиетінде «Гөр-оғлы» эпосының қалыптасып, орныққан кезеңі. Қазақтарда «Көрұғлы», Әзірбайжанда «Кер-оглы», тәжіктерде «Гургули» деп аталатын дастанның әр елдегі нұсқаларында түрлі айырмашылықтар бар. Шығарманы арнайы зерттеген мамандар түрікмен эпосында өлеңге қарағанда прозамен баяндалатын тұстар көбірек екенін тілге тиек етеді. Эпоста қолданылған өлеңдер негізінен қаһармандардың аузынан айтылады. Өзге халықтардың әдебиетіндегі «Көрұғлының» нұсқаларында өлеңнің ауқымы қара сөзден көбірек болады. Ал бұл эпостың тәжік әдебиетіндегі нұсқасы түгелдей өлеңмен айтылады [8, 415]. Түркі халықтарының ортақ әдебиетінің тарихында тұтас бір дәуірдің сипатын танытатын шығарма ретінде «Көрұғлы» эпосына айрықша назар аудару керек. Өйткені Орталық Азия халықтарының әдебиеті тарихын зерттеген ғалым И.С.Брагинский айтқандай, «Гөр-оглы» Орталық Азияның барлық халықтарының мәдениетіне қосылған аса бағалы үлес болып саналады. Кейінірек, XVIII ғасырда өзбектердің, кейіннен тәжіктердің қаһармандық эпосы түрікмен нұсқасымен тығыз бірлікте дамиды» [8, 415].

«Орхон-Енисей ескеркіштері», «Қорқыт ата кітабы», «Көрұғлы», «Диуани лұғат ат-түрік» сияқты тұтас рухани қазынаның ортақтығын былай қойғанда екі елдің әдебиетінде кейбір шығармалардың жекелеген сюжеттер ұқсастығының мысалдары да жетіп артылады. Мұның бәрі елдердің ортақ тарих ауқымында дамығанын, біркелкі ахуалды бастан өткергенін, халықтың өсіп-өркендеуіне өзара үйлесімді факторлар ықпал еткенін, соған орай мәдениеті мен әдебиетінің сабақтаса ілгерілегенін айғақтайды. Сондықтан болса керек, «Туысқан түрікмен халқының асыл дастандарының бірі – «Шахсәнәм мен Ғаріп» кей тұстарында қазақтың эпостық туындысы «Қозы Көрпеш – Баян сұлуды» еске салады» [1, 111].

XVII-XVIII ғасырлардағы Орталық Азия елдерінің әдебиеті мұсылман мәдениеті дәстүрлерімен тығыз байланысты болды. Дінді таяныш еткен әдебиет те дәуірдің сипатын бере алатыны белгілі. Бұл орайда А.Байтұрсыновтың қазақ әдебиетін «сындар дәуір», «діндар дәуір» деп жіктеген тәжірибесін естен шығармауымыз керек.

XVIII ғасырда өмір сүрген түрікменнің ұлы ғұламасы, ойшыл ақыны Мақтымқұлы Фрагидің әдебиеттегі орны ерекше. Оның ақындық тұлғасы түрікмен рухының бір рәмізі секілді бағаланады. Кейде біздің қазақ әдебиетінің даму кезеңін шартты түрде «Абайға дейінгі әдебиет» және «Абайдан кейінгі әдебиет» деп бөліп жүргеніміз сияқты Мақтымқұлы да түрікмен әдебиеті тарихын дәуірлеу барысында аралық биік өлшем бола алады. Түрікмен әдебиетін зерттеуші М.Агаеваның тұжырымына сүйенсек, «Мақтымқұлының тамаша поэзиясының алтын арқауы түрікмен фольклорында, ақынның халықпен тығыз бірлікте болғандығында, олардың ой-арманы мен мұң-шерін өзінің философиялық толғамға толы айшықты өлең-жырларында айқын таныта білуінде. Оның шығармашылығы Шығыстың көршілес елдерінің фольклорымен және

әдебиетімен берік сабақтасып жатады» [9, 14-15].

Әдебиет тарихын дәуірлеу сол әдебиеттегі тұғырлы тұлғалар мен елеулі құбылыстардың сөз өнеріндегі үйлесімін ескере отырып жүзеге асырылады. Мақтымқұлы Фраги – түрікмен әдебиеті үшін сондай тегеурінді тұлға, әрі қайталанбас құбылыс. Фрагидің ұлт рухына айналған классикалық шығармалары түрікмен әдебиетін биік белеске шығарған тұтастай бір дәуірдің табиғатын танытады. М.Агаева оның ақын ретіндегі ең басты ерекшелігін былайша атап көрсетеді: «Мақтымқұлы түрікмен поэзиясында алғаш рет қарапайым адамдардың бәріне түсінікті халықтық тілмен жазды. Түрікмен ақынының шығармашылығына қатты қызыққан М.Е.Салтыков-Щедрин: «Осы бір талант иесін Шығыстың Шиллері дер едім. Мен оны Александр Сергеевичпен қатар қоюдан тартынбаған болар ем» деп бекер айтпаса керек» [9, 15]. Олай болса, түрікмен әдебиетінің сипатын өзгерткен Мақтымқұлы поэзиясы әдебиетті дәуірлеуде бағдар алатын нақты өлшемнің бірі болуға әбден лайық. Оның шығармалары Ғ.Орманов, Ғ.Қайырбеков, Д.Қанатбаев, С.Нұржан аудармалары арқылы қазақ топырағына жақсы таныс. Фрагидің ұлт рухына айналған классикалық туындылары түрікмен әдебиетін биік белеске шығарған тұтастай бір дәуірдің табиғатын танытады.

Түрлі факторлардың салдарынан XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы Орталық Азия халықтары әдебиетінің дамуы жөніндегі ой-пікірлер әркелкі қалыптасқан. Кеңестік жүйедегі одақтас республикалардың көп ұлтты халқының әдебиетіне өзгеше талап қойылғаны, шетелдік ғалымдар арнайы келіп қарастыруға мүмкіндігі болмағандықтан, өз ішімізде жарияланған зерттеудің негізінде зерттеу жүргізгені жасырын емес. Шындығында, бұл дәуір түрікмен әдебиеті үшін жемісті болғаны, ұлттық сананың оянуы арқылы рухани құндылықтардың биікке көтерілген кезеңі саналғаны белгілі. Сондай-ақ зерттеуші З.Османова бұл кезеңдегі өзбек ақыны Махмур мен түрікмен ақыны Кеминенің әлеуметтік ұстанымынан, қазақ ақыны Махамбет пен түрікмен шайырлары Зелили мен Сеидидің жорық жырларынан сабақтастық іздейді [10, 462].

Кеңестік республикалардың әдебиеті өз дәуірінде мейлінше дамыды. Бұл халықтардың арасынан бүкіл одаққа танымал қаламгерлер шығып, ұлттық әдебиеттің ұлы тұлғаларына айналды. Қазақ әдебиетінде М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, кейінгі буының өкілі Ә.Нұрпейісов қандай танымал болса, түркі тілдес одақтас республикалардан да осындай тұлғалар дараланып шықты. Солардың бірі – түрікмен әдебиетінің аса көрнекті өкілі Берді Кербалаевтың шығармашылығы бұрынғы одақ жұртшылығына жақсы таныс болды. Оның әдебиетті ілгерілетудегі жетістіктері, қаламгерлік шеберлігі туралы энциклопедиялық анықтамалықтарда жан-жақты атап өтілді.

Қазақ-түрікмен әдеби байланыстары кеңес дәуірінде де жүйелі жалғасты. Біздің қазақ қаламгерлері түрікмен жазушыларының шығармаларын ана тілімізде сөйлетті. Ал түрікмен жазушысы Тіркеш Жұмагелдиев қазақ жазушыларының шығармаларындағы түрікмендер мәселесіне назар аударады. Ол бұл орайда Әнуар Әлімжановтың «Махамбеттің жебесі» романын, Әбіш Кекілбаевтың «Күй» повесін және Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Қан мен тер» трилогиясын бөліп қарастырады. Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Қан мен тер» романын талдай келіп, «Атаман Дутовтың казактарына қарсы қыл мойын, қамыс құлақтарға қонжия қонған қаба телпекті түрікмен жігіттерінің дүркірей шабуылға шыққанын сипаттайтын жолдарды оқығанда рахатанып қаласың. Олардың бұдан былай қазақ даласына тек достық сапармен келетініне сүйсінесің» [11, 138], – дейді. Бұл мақала ілгеріректе Түрікменстанның «Әдебият ве сунгат» газетінде жарияланған.

Енді екі елдің әдебиет тарихын дәуірлеудегі өзіндік тәжірибелеріне және ерекшеліктеріне тоқталайық. Шығыстанушы ғалым Ислам Жеменей қазақ елінің саяси

тарихын жазба деректер негізінде жеті дәуірге бөліп қарастырады. «Біріншісі – Ежелгі дәуір. Қазіргі Орталық Азия Тұран деп аталатын дәуір. Бұл дәуір VIII ғасырға дейін созылады. Екіншісі – Орта ғасырлық дәуір (751-1465). Бұл дәуірдің бастау мерзімі Ислам дінінің шығуы, дамуы, өркендеуімен байланысты. Үшіншісі – Қазақ хандығы дәуірі. Бұл дәуірдің басты ерекшелігі – ел болып қалыптасуды қамтамасыз ету болды. Төртіншісі – отаршылдық жүйенің дендеу кезі (1824-1904). Бұл қазақ халқының Ресейдің отарлау саясатына қарсы ұлт-азаттық күресінің езіліп-жаншылған тұсы. Бесіншісі – Алаш дәуірі. Елдің жаңа саяси жүйесін жасауға талпыныс дәуірі. Алтыншысы – кеңестік дәуір. Жетіншісі – Тәуелсіздік дәуірі» [12], – дейді ғалым. Осы үлгіні ұстансақ, түркімен әдебиетінің тарихын шамамен былайша дәуірлеуге болар еді. Біріншісі – Ежелгі дәуір әдебиеті. Екіншісі – Орта ғасырлық дәуірдегі әдебиет. Үшіншісі – Түрікмен елінің іргеленген дәуірдегі әдебиеті. Төртіншісі – отаршылдық жүйедегі әдебиет. Бесіншісі – кеңестік дәуірдегі әдебиет. Алтыншысы – Тәуелсіздік дәуіріндегі әдебиет.

«Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы» атты ұжымдық еңбекте әдебиет тарихының дәуірлері былайша жіктелгені зерттеушілердің назарын аударады: 1. Ертедегі көшпелі тайпалар әдебиеті. 2. Ежелгі түркі әдебиеті (V-XV ғ.ғ.) 3. Қазақтың төл әдебиеті (XV-XVIII), 4. XIX ғасыр әдебиеті. 5. Жаңа жазба әдебиет. 6. XX ғасырдың бас кезіндегі әдебиет [13, 138]. Әрине, бұл қазақтың төл әдебиетінің даму жолына арналған кезеңдеу үлгісі болғандықтан өзге елдің сөз өнерінің даму ыңғайына үйлес келе бермейді. Бірақ бір кезде тарихымыздың ортақ болғанын ескере отырып, бір-бірімен сабақтас дәуірлерді белгілеуге болады деп санаймыз. Осы тұрғыдан алсақ, «Ежелгі тайпалар әдебиеті», «Парсы тілді және түркі тілді әдебиет», «Орта ғасырлардағы түрікмен әдебиеті», «XVIII-XIX ғасырлардағы түрікмен әдебиеті», «XX ғасырдағы түрікмен әдебиеті», «Қазіргі кезеңдегі түрікмен әдебиеті» деп хронологиялық сипатпен жүйелеудің мүмкіндігі бар.

Ортақ дәуірдің ортақ шығармалары әдебиет тарихын дәуірлеу кезінде де біркелкі сипатта кезеңдеу қажеттігін туындатады. Бұрынғы дәстүр бойынша қай елдің әдебиет тарихында да «Орта ғасырлардағы әдебиет» деп жалпы дәуірлеу үлгісі қалыптасқан. Сондықтан барлық түркі тілдес ұлттар мен ұлыстарға ортақ рухани жәдігерліктерді «Түркі халықтарының орта ғасырлардағы әдебиеті» деп атап, тұтастай бір кезеңге телуге де болар еді. Бірақ әр халықтың өзіндік ерекшелігін, әдеби-тарихи мұраға көзқарасын ескермеуге тағы болмайды. Мәселен, бір ұлт белгілі бір шығарманы ортақ құндылық деп санайды, екінші ұлт сол туындыны тек өз ұлтының төл тарихымен ғана тығыз байланыстырады. Түрікмендер ұлт рухының көрінісі деп шексіз дәріптейтін «Оғызнама» дастанын әдеби шығарма деңгейінен асырып, ұлт тарихының жылнамасы ретінде қадірлейді.

Дәуірлеу барысында айрықша маңыз берілетін кезең – түрікмен әдебиетінің түркі тілдес шығармалармен толыққан кезі. Шығыс әдебиетінің бәріне тән жанрлар түркі халықтарының тілдерінде жалғасын тапты. «11-12 ғасырларда түрікменнің халықтығы, мәдениеті, оның ішінде әдебиетінің қалыптасуы жеделдей түсті. Түркі тілдес ғалымдар мен ақындар пайда болды» [14, 414], – деген байыптама осы дәуірдің табиғатын танытады.

Түрікмен әдебиетінің орта ғасырлық өкілдері ортақ рухани құндылықтың дамуына түрліше үлес қосты. Бірі фольклорлық үлгілерді көлемді сюжеті бар шығармаларға айналдырды, екіншісі дидактикалық-философиялық мәні терең туындыларлы өмірге әкелді, үшіншісі лирикалық өлеңге формалық ерекшелік дарытты, т.б.

Осындай ежелгі әдебиет нұсқалары аса бай түрікмен әдебиетінде дәуірлеудің мысалдары онша байқала бермейді. «Түрікмен кенес әдебиеті тарихының очеркінде» бертінге дейінге дейінгі әдеби құндылықтар «Түрікмен халқының көркем мұрасы»

деген жалпы атаумен ғана белгіленді. Әдеби шолу түріндегі зерттеулер көптеп кездескенімен нақты әдебиет тарихын дәуірлеудің ұсынылған тәжірибелері көзімізге түсе қоймады. Әйтсе де, бірқатар еңбектерде әдебиетті дәуірлеу үлгілеріне жол ашатын мысалдар байқалып қалады. Мысалы, түрікмен әдебиетінің ежелгі тарихын зерттеген ғалым Р.Реджеповтің өз еңбегіне арналған андатпасы көне мұралар қатарға қосылған уақытты анықтап, кезеңдеудің сұлбасы десе де болады. «Біздің бұл еңбегіміз VIII-XII ғасырлар әдебиетін қамтиды. Бұл жерде VIII ғасыр әдебиеті ретінде «Оғыз-Орхон жазулары», IX ғасырдың соңы мен X ғасырдың басындағы әдебиет ретінде түрікмен жазушысы Горкут Атаның «Китабы Дәде Горкут» шығармасы, XI ғасыр әдебиеті ретінде Махмұт Қашқаридың «Дивани лұғат ат-түрік» сөздігіндегі аталар сөздері, өлең үзінділері, XII ғасыр әдебиеті ретінде «Оғызнама» ескерткіші талданады» [15, 5], – дейді зерттеуші.

Әдебиетті дәуірлеуде ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің ара жігін айқындау мәселесі де елеулі роль атқарады. Бұл ретте басын ашып алатын бірқатар жайттар бар. Мысалы, жазба әдебиеттің тарихы ілгеріден басталады десек те, одан кейінгі дәуірлерде ауыз әдебиеті қатар жалғаса беруі мүмкін. Көне түркі жазбаларын әдеби шығармалардың алғашқы нұсқалары деп танығанымызбен, кейінгі классикалық жазба әдебиеті қалыптасқанға дейінгі аралықта фольклор үлгілерінің үздіксіз дамығанын жоққа шығара алмаймыз. Осыған орай мұны дәстүр жалғастығы бойынша межеліу қажеттігі туындайды. Сол өлшеммен алсақ, «XVII ғасырға қарай түрікмен жазба әдебиеті айқындала бастайды. ...Бірақ бұл деректерге қарап, түрікмен әдебиетінің болмысын қалпына келтіре алмайсың. Оның үстіне өлеңдер жалпы халыққа ұғынықты түрікмен тілінде емес, парсы және түрік тілінде жазылған» [8, 415].

Түрікмен әдебиетінің тарихындағы маңызды кезеңнің бірі – отаршылдық дәуірдегі әдебиет. Қазақ әдебиеттануына М.Мырзахметов зерттеулері арқылы сіңген осы термин біршама қалыптасып кетті. Ол қазақ әдебиетіндегі отаршылдық дәуірдің өзін үш кезеңге бөліп қарастырды [16, 181-192]. М.Әуезов отаршылдық кезеңін қазақ әдебиетіндегі жүз жылға созылған зар заман дәуірі деп атағаны белгілі [17, 210]. Түрікменстан да барша халыққа қиындық әкелген отаршылдық нәубетін бастан кешті. Талай уақыт жабық тақырып саналған бұл кездің әдебиеті жаңаша көзқараспен зерделеуді талап етеді. 1916 жылы қазақ жерінде ұлт-азаттық көтеріліс болып жатқан кезде Түрікменстанда да тылдағы жұмысқа түрікмендердің алынуына байланысты жаппай ереуіл басталған [18]. Бұл деректерден әдебиеттің мәселесі аңғарылып тұр. Біздің еліміздегі он алтыншы жылғы көтеріліске көптеген шығармалардың арналғаны сияқты түрікмен әдебиетінде осыған ұқсас туындылар болуы мүмкін.

Түрікмен әдебиеті тарихын қарастырғанда байқағанымыз, бұл елдің әдебиетін дәуірлеу мәселесі көбіне-көп хронологиялық сипатқа бағына қоймайды. Біздегі зар заман дәстүрінің жиырмасыншы ғасырдың басына дейін жалғасып келгені, яғни, Абайдан бұрын басталып, Абайдан кейін де сабақтасып жатқаны сияқты, түрікмен әдебиетінде де кейбір үрдістер бірнеше ғасыр бойы дамыды. Осы аралықта мүлде басқа әдеби дәстүрлер орнығып, өркен жайды. Жанрлық жіктеу, тілдік топтау мәселелері де түрікмен әдебиеті тарихын дәуірлеу кезінде басты назарда болмақ. Сондықтан, бұл елдің әдебиетін кезеңдеу үшін басты бағдар болатын белгілі бір әдістерге сүйену керек. Өйткені, қазақ ғалымы Ш.Елеуенов айтқандай, «Әдісі жоқ ғылым өрге баспайды. Әдебиеттану әдебиет туралы ғылымдардың методологиялық негізі болып қызмет етуі керек. Ол бір жағынан философиямен, диалектикалық әдіспен қанаттанса, екінші жағынан өз жүйесіндегі дара ғылымдардың (әдебиет теориясы, әдебиет тарихы, сыны, т.б. барлығымен жалғаса, сабақтаса отырып жасалуы тиіс» [19].

Түрікмен әдебиеті тарихын дәуірлеудегі принцип ұлттық ұстаныммен сабақтасып жатқаны жөн. Әдебиет – ұлттың рухани мұрасы болғандықтан ол сол ұлттың

ахуалынан тыс дамымайды. Халықтың сөз өнерінде сол халықтың ойлау жүйесі көрініс табады. Әдебиетті дәуірлеу – ұлттың тарихын дәуірлеумен үйлесетін ұғым. Бұл мәселені арнайы қарастырған қазақ ғалымы А.Жұмағұлов айтқандай, «Сөз өнерінің тарихын жүйелі зерттеу – әдебиет тарихын дәуірлеу мәселесінің ғылыми негіздерін айқындау мен осы бағытта атқарылған зерттеушілік тәжірибе мәселесімен тығыз байланысты құбылыс» [13, 129].

Жалпы, түрікмен әдебиетінің тарихын дәуірлеу мәселесі бір кезде ортақ тарихи дамуды бастан өткерген түркі халықтарының әдебиетін дәуірлеу үлгілерімен салыстыру арқылы жүзеге асырылады. Ең алдымен бұлардың рухани дамуындағы ортақ белгілер мен өзіндік айырмашылықтарды айқындап алу өте маңызды. Әрине, әр әдебиеттің әртүрлі арна бойынша ілгерілейтіні, оның бағыт-бағдарының қалыптасуына әрқилы факторлар әсер ететіні баршаға мәлім. Соған қарамастан түркі халықтары әдебиеттерінің бәріне ортақ даму үрдістері бар екені даусыз. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ әдебиетін дәуірлеуде жаңаша үлгі көрсеткен зерттеуші И.Нұрахметұлы ұсынған нұсқаны қарастыруға болады. Ол «Ұлыстық әдебиеттен ұлттық әдебиетке дейін» атты еңбегінде әлемдік әдебиетті дәуірлеудің бірнеше үлгілерін мысалға келтіреді. Атап айтқанда, қытай әдебиеті тарихының «Байырғы заман әдебиеті», «Таяу заман әдебиеті», «Осы заман әдебиеті», «Қазіргі заман әдебиеті» болып жіктелетінін баяндайды. Сондай-ақ, Х.А.Гиббидің «Араб әдебиеті» атты еңбегінде араб әдебиеті «Қаһармандар дәуірі (500-622 ж.ж.), «Гүлдену дәуірі әдебиеті» (622-750 ж.ж.), «Араб әдебиетінің алтын дәуірі» (750-1055 ж.ж.), «Араб әдебиетінің күміс дәуірі» (1055-1258 ж.ж.), «Мәмлүк дәуірі әдебиеті» (1258-1800 ж.ж.) болып бөлінгені туралы осы зерттеуде көрсетілген [20, 11]. Бұл орайда негізінен уақыттық үрдіс, яғни хронологиялық тәртіп басшылыққа алынады. Солай бола тұрса да бұл үлгілердің ел өміріндегі елеулі оқиғалармен, тарихи кезеңдермен тығыз байланысты екенін көреміз. Сол тұрғыдан сараласақ, ежелгі дәуірден бүгінге дейін жеткен түрікмен ұлтының тарихы да мұндай жіктеуден кенде болмақ емес.

Әлемдегі бірқатар елдер әдебиетінің тарихын дәуірлеудің үлгілерін баяндаған И.Нұрахметұлының зерттеу еңбегінің құрылымының өзі әдебиет тарихын дәуірлеудің бір мысалын танытып тұр. Ол әдебиеттің ілгерідегі дәуірін «Ұлыстық дәуір әдебиеті» және «Ұлттық дәуір әдебиеті» деп екіге бөледі. Ұлыстық дәуір әдебиетін «Сақ дәуірі әдебиеті», «Ғұн дәуірі әдебиеті», «Үйсін-Қаңлы дәуірі әдебиеті», «Түркі қағанаты дәуірі әдебиеті», «Қанаттас қағанаттар дәуірі әдебиеті», «Алтын Орда дәуірі әдебиеті» деп жіктейді. Бұл тұрғыда автордың өзі атап көрсеткендей, этностың даму барысы негізге алынады. Ол ұлттық дәуір әдебиетін «Қазақ хандығына дейінгі әдебиет», «Қазақ хандығынан кейінгі әдебиет» деп екіге бөледі. Яғни, бұл – белгілі бір ұлт толық қалыптасқанға немесе өз атымен аталатын ұлт болып орныққанға дейінгі және онан кейінгі кезеңге лайықтап жіктеудің үлгісі. Осы үлгімен қалыптау туыс халықтар әдебиеттері үшін де тиімді болар еді. Олардың әбден кемеліне келген қазақ немесе түрікмен ұлты болып орныққанға дейін талай даму сатыларын бастан өткергені, ол кезеңдерде түрлі ұлыстармен тарихи тұрғыдан тағдырлас болғаны баршаға мәлім. Осыған орай профессор Д.Ысқақұлының «Түркілік ортақ әдебиетке түркі халықтарының әрқайсысы тарих сахнасына жеке мемлекет, ұлт болып шыққанға дейінгі дәуір жатады. Мысалы, қазақ, өзбек, қырғыз, түркімен, қарақалпақ халықтарының төл әдебиет тарихтары шамамен XV ғасырдан, түрік, азербайжан, шуваш әдебиеттері одан әрегіректен бастау алады» [21, 236], – деген пікірін назарда ұстаған жөн.

Әдебиет тарихын дәуірлеу қағидаттарын түсіндіру кезінде И.Нұрахметұлының мына тұжырымын есепке алмауға болмайды. Ол Алтын Орда дәуірінің әдебиетін тілдік ерекшеліктері тұрғысынан үшке бөледі. Алтын Орда дәуіріндегі шағатай тілді

әдебиеттер, Алтын Орда дәуіріндегі қытай тілді әдебиеттер, Алтын Орда дәуіріндегі қыпшақ ескерткіштері [20, 127-133]. Әдебиетті дәуірлеудегі тілдік жіктелім – бұрыннан ұсынылып жүрген әдістердің бірі. Ал түрікмен әдебиетінің бүкіл тарихының алтын қорының біраз бөлігі бірнеше тілде жазылған рухани жәдігерліктерден құралған. Сондықтан бұл елдің әдебиетінің ілгері замандағы тарихын дәуірлегенде тілдік тұрғыдан жіктеу тәсілін қолданған дұрыс па дейміз. Осы жағынан алсақ, шағатай тіліндегі түрікмен әдебиеті, түрік тіліндегі түрікмен әдебиеті, парсы тіліндегі түрікмен әдебиеті сияқты тілдік қағидат бойынша бөлу тәжірибесін ескеру қажеттігі туындайды. Кез-келген елдің әдебиет тарихын дәуірлеудегі басты міндет – оны мемлекеттің тарихымен, ұлттың дамуымен тығыз байланыста қарастыру. Ел тарихының белгілі бір кезеңдері әдебиеттің ілгерілеуі үшін қолайлы болады да, сол мезгілде ұлттың рухани ұстынына айналған классикалық туындылар өмірге келеді. Белгілі бір елдердің әдебиетінде «алтын ғасыр», «алтын дәуір» деп аталып, бүкілхалықтық шығармашылық тұлғаларды руханият өрісіне шығарған жемісті кезеңдер – осындай тарихи ахуалдың оң ықпалының нәтижесі. Бірақ мынадай жайтты да ескерген жөн. Халыққа аса жайлы, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған жаймашуақ заман ғана емес, елді күйзеліске түсірген зарлы дәуір де шынайы әдебиетті туғызады. Әдебиетті дәуірлеу кезінде мұндай кезеңдердің атауы кейде тарихи ахуалмен байланысты белгіленеді. Біздің қазақ әдебиетіндегі «Отаршылдық дәуір әдебиеті», «Зар заман әдебиеті», «Ояну дәуірі әдебиеті» деген секілді жіктелістер осыған мысал бола алады. Алайда тарихи дәуірмен байланысты кезең ұзаққа созылып, екі-үш ғасырды қамтитын болса, оның өзі ішінара бөлінуі мүмкін.

Түрікмен әдебиеті тарихын дәуірлеу мәселесін қарастыру арқылы бірқатар жәйттерге көз жеткіздік. Бұл орайда айқындап алатын басты нәрсе – ұлттық әдебиет пен түркілік әдебиеттің ара жігін ажырату. Осы екі меженің ұштасатын тұсы барлық халықтар үшін бірдей бола бермейді. Бұған бірқатар халықтардың ортақ мұраны өздеріне көбірек телуге бейімдігі, ұлттық әдебиеттің бастау мерзімін өздерінше белгілеуі, тарихи оқиғаларға әр елдің өзгеше көзқарасы, тарихи тұлғаларды меншіктеуі сияқты түрлі факторлар әсер етеді. Сондықтан, «Ортақ әдебиет тарихының зерттеу нысаны – алдымен, анықталып алынуы тиіс күрделі мәселенің бірі. Түркі халықтарының әдебиеті дегеніміз не, ұлттық әдебиет пен түркілік әдебиеттің ара жігі қалай, ортақ әдебиетке қай дәуірлер жатады, ұлттық, түркілік әдебиетке қандай әдебиетті жатқызып, негізгі өлшем ретінде тегі, жері, тілі сияқты өлшемдердің қайсысын аламыз деген секілді сандаған сауалдар ғылыми тұрғыдан жауаптар күтуде» [21, 214], – деген тұжырымға сүйенсек, әлі де бірқатар проблемаларды шешу қажеттігін ұғынамыз.

Ол үшін біріншіден, әр елдің әдебиет тарихын зерттеуші ғалымдарының ой-пікір үндестігіне қол жеткізу өте маңызды. Екіншіден, ортақ әдебиет тарихы қамтылатын елдер өкілдерінің жүйелі бас қосулары ғана бұл мәселені түбегейлі реттеуге жол ашады. Үшіншіден, ортақ әдебиет тарихын жасау кезінде ұлттық әдебиеттің өзіндік ерекшеліктерін ескеріп, оның жұтылып кетпеуін қадағалау керек. Төртіншіден, ортақ әдебиет тарихын ұлттық әдебиетті дәуірлеу мәселесімен тығыз бірлікте қарастыру қажет. Бесіншіден, әдебиет тарихын дәуірлеудің бұрын-соңды қарастырылған үлгілерінің бәрін есепке ала отырып, қорытынды жасаған дұрыс. Алтыншыдан, әдебиетті дәуірлеудің жалпы теориялық талаптарына сай келе бермейтін факторлар мен ұлттық үрдістерді де естен шығармаған абзал. Жетіншіден, Шығыс әдебиетінің, оның ішінде Орталық Азия халықтары әдебиетінің даму заңдылықтарын алға тарқан дұрыс болар еді.

Көп уақыт бойы түрікмен әдебиетін тарихын дәуірлеу мәселесі кеңестік жүйе талаптарына бағындырылып келгені мәлім. Ұлттың арғы тарихындағы әдебиет мәселесі жалпылама айтылып, кеңестік жүйе орныққаннан кейінгі оқиғаларға орай жіктеуге

көбірек мән берілді. Сондықтан «Жиыrmасыншы ғасыр басындағы әдебиет», «Отызыншы жылдардағы (немесе колхоздастыру дәуіріндегі әдебиет», «Ұлы Отан соғысы жылдарындағы әдебиет», «Ұлы Отан соғысынан кейінгі әдебиет» деп бөлу одақтас республикалар әдебиеттерінің бәріне тән болды. Мысалы, М.Агаева «Туркменская литература» деген библиографиялық көрсеткішінің құрылымын «Қазақ төңкерісіне дейінгі әдебиет» және «Кеңес әдебиеті» деп екіге бөледі.

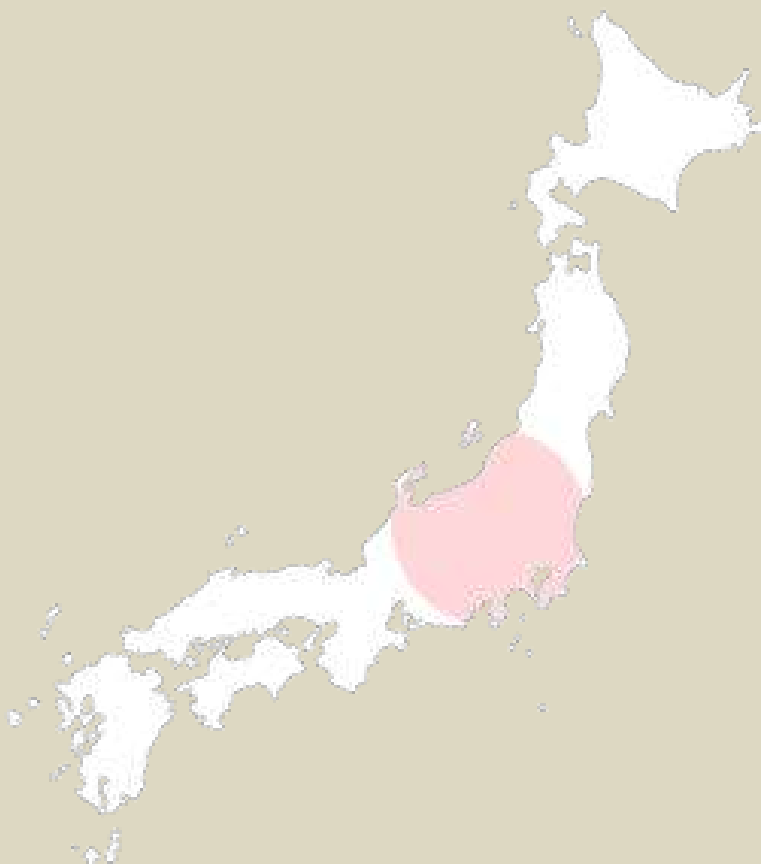
Осы айтылғандарды саралай келе, хронологиялық тұрғыдан алсақ, «Ежелгі дәуірдегі түрікмен әдебиеті», «Орта ғасырлардағы түрікмен әдебиеті», «Отаршылдық дәуірдегі түрікмен әдебиеті». «Ағартушылық бағыттағы әдебиет», «Кеңестік дәуірдегі түрікмен әдебиеті», «Түрікменнің жаңа әдебиеті» деп түркі халықтарының көпшілігіне ортақ жалпы желімен жіктеуге болады. Ал оның ішінде түрікмен тарихына орай, ұлттық мүддеге, тілдік ұстанымға, жанрлық үлгілерге сай жіктеу түрікменнің өз зерттеушілерінің үлесіндегі шаруа деп білеміз.

Әдебиет тарихы – дәуірдің даму заңдылықтарына орай ілгерілейтін, шығармашылық тұлғалардың орнын айқындайтын, қастерлі мәдени-рухани құндылықтардың бағасын беретін, ұзақ уақыт бойы қалыптасатын күрделі процесс. Онымен бірге әдебиетті түрлі кезеңдерге бөлетін дәуірлеудің алғы шарттары да қоса жүреді. Сондықтан түркі халықтары әдебиеттерінің ортақ мәселелерін үнемі зерделеп, талдау таразысынан өткізіп тұрғаннан ұтылмайтынымыз анық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бердібай Р. Түрікмен әдебиетінің тәжі // Бес томдық шығармалар жинағы. 4 том, Алматы: Қазығұрт – 448 бет.
2. Очерк истории туркменской советской литературы. Москва: Наука, 1980. – 414 стр.
3. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII в.в. Ашхабад: Ылым, 1969. – 296 стр.
4. Агаджанов С.Г. К этнической истории огузов Средней Азии и Казахстана. Известия АН Туркменской ССР. Серия общественных наук. 1977 год, №4.
5. Байпаков К.М. Огузы, туркмены и сельджуки в городах Южного Казахстана // Вклад кочевников в развитие мировой цивилизации. Алматы: Дайк-Пресс, 208. – 268 стр.
6. «Көрұғлы» // Қазақ совет энциклопедиясы. Алматы: ҚСЭ бас редакциясы, 1975. – 640 бет.
7. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы. «Көрұғлы» жыры // Көптомдық шығармалар жинағы. 1 том. Фольклортану мәселелері. Алматы: МерСал: 2004. – 554 бет.
8. Брагинский И.С. Литературы Средней Азии (в соавторстве с У.Каримовым, А. П.Каюмовым, С.Дурдыевым, М.Овезгельдыевым) // История всемирной литературы. 4 том. Москва: Наука, 1987. – 688 стр.
9. Агаева М. Туркменская литература. Москва: Книга, 1980. – 207 стр.
10. Османова З.Г. Введение. Литературы Средней Азии и Казахстана (первой половины XIX в.) // История всемирной литературы. 6 том. Москва: Наука, 1989. – 880 стр.
11. Жұмагелдиев Т. Қазақ жазушыларының шығармаларындағы түрікмендер. «Сын» журналы, 2010, №. 3.
12. Жеменей И. Шынайы тарихымыз – Шығыста. Айқын, 2013 жыл, 3 қыркүйек.
13. Жұмағұлов А. Қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеудің ғылыми тәжірибесі. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Астана, 2007. – 148 бет.
14. Литература // Туркменская Советская Социалистическая Республика. Ашхабат: Главная редакция туркменской советской энциклопедии, 1984. – 474 стр.
15. Реджепов Р. Гадым түркмен эдебияты. Ашхабат: Ылым, 1991. – 344 бет.

16. Мырзахметов М. Отаршылдық дәуірге қазақ әдебиеті. Қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеу мәселесі. Жұлдыз, 1993, №7.
17. Әуезов М. Әдебиет тарихы. Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 бет.
18. История Туркменстана. www.centralasia-travel.com/ru сайтынан
19. Елеуенов Ш. Революцияға дейінгі қазақ әдебиеті тарихын кезеңдеу хақында ойлар. Заман Қазақстан, 1999 жыл, 7 шілде.
20. Нұрахметұлы И. Ұлыстық әдебиеттен ұлттық әдебиетке дейін (б.з.д. X ғ. – XVIII ғ. дейін). Астана: Еуразия ұлттық университеті, 2005. – 196 бет.
21. Ысқақұлы Д. Әдебиет тарихын зерттеудің өзекті мәселелері. Жұлдыз, 2012, №11.

ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫ ЖАҢҒЫРТУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Оспанбаева Махаббат Пернебайқызы, п.ғ.к., доцент

Omachabbat@mail.ru

Медетбекова Гүлишат Оңланбекқызы, п.ғ.к., доцент

gulshat.mo.73@mail.ru

Таукебаева Күнсұлу Сатханқызы, т.ғ.к., доцент

taukebayeva.k@orleu-edu.kz

Құрманова Салтанат Нәдірбекқызы, аға оқытушы

s_kurmanova@list.ru

«Өрлеу» БАҰО» АҚ, Жамбыл облысы бойынша ПҚБА институты
Қазақстан, Тараз.

Түйіндеме: мақалада қазіргі Қазақстан жағдайындағы өзекті мәселелердің бірі – қоғамдық сананы жаңғыртудың заманауи-психологиялық аспектілерін зерттеу барысы баяндалды. Қазақ елінің мықты, әрі жауапкершілігі жоғары біртұтас ұлт болуы үшін, болашаққа беталыс бұқаралық сананы өзгерту үрдісімен тығыз байланысты. Әр қазақстандық жаңа қоғамда табысты өмір сүру үшін өзіндік сананы сапалы дамытуды терең сезінсе, онда жеке сананың трансформациялану нәтижесі ретінде қоғамдық сана жаңғырады. Эволюциялық дамудың осы заңдылығын түйсінген адам табиғаттағы секілді, қоғамда да барлығы өзара сабақтас, бір-бірімен тығыз байланысты екенін нәзік сезініп, анық білетін болады. Демек, қоғамдық сананы жаңғыртудың негізгі құралдары – әрбір қазақстандықтың рухани еркіндігін кемелдендіріп, саналылығын арттыру.

Ұлттық жаңғырудың аса маңызды заманауи факторларының бірі – жалғандықтан арылу. Оны әзәзіл деп біліп, қоғамның өзегіне түскен жегі құрт ретінде тану – тазаруға әкеледі. Бұл ой мақалада Әл Фарабидың «Қайырымды қала тұрғындары туралы трактат» еңбегі арқылы негізделеді. Ізгі қарым-қатынасқа бағытталған бақытты қоғамның салтанат құруы онда өмір сүретін адамдардың ниетінің тазалығына байланысты.

Қазір Қазақстан қоғамында жүргізіліп жатқан ұлттық сананы жаңғыртуға бағдарланған саясат негізі – «бәсекеге қабілеттілік». Бұл жоғары кәсібилік дегенді білдіреді. Ересек адам үшін бәсекелік қабілет бірінші орында жақсы маман болуды көздейді. Кәсібиліктің шыңына ұмтылу – өзі өмір сүріп отырған орта қажеттілігіне лайық, өз ісінің шебері болуға талпыныспен сипатталады. Көшбасшылық бастау – адам болмысына тән қасиет. Даму үрдісіндегі осы бір заманауи парадигма көрінісі мақалада адам жаратылысының ұрықтану кезіндегі жарыс тетігін мысалға алумен түсіндіріледі.

Қоғамдағы әрбір адамның жауапкершілігін арттыру – жоғары саналылыққа жетелейтін басты шарт болуы тиіс. Өз ісіне жауапкершілікпен қарау – өз өміріне жауапкершілікпен қарауды қалыптастырады. Мұндай қағидамен қаруланған адам қандай да бір сәтсіздіктері үшін өзгені кінәламайды; қатені өзінен іздеп, оны түзетуге талпынады; оқиғадан сабақ алады. Қол жеткізген табыстары үшін разылық сезімі ұлғайып, марқаяды; өзіне сенімі артады; айналасына мейірлі, жұмсақ мінез иесіне айналады. Қоғам осындай шуақты жандармен нұрланады. Демек, «сананың трансформациялануы» немесе «жанның алхимиясы» деген ұғымдар мистика емес, жүзеге асыруға болатын кәміл мүмкіндіктер.

«Өмір бойы білім алуға» негізделген қазіргі қазақстандық білім жүйесі ұлт болашағының іргетасын қалайтын қуатты ресурс болуымен қатар, қоғамды әлеуметтік жаңғырту әлеуеті де. Сондықтан, ақпаратқа толы заман мен үдемелі даму жолындағы

қазіргі қоғам бағыты академиялық пәндердің мазмұнын толықтыруды қажет етеді. Олардың негізіне жаңа дәуірге сай инновацияларды, әсіресе адам құдыреттілігін паш етіп, рухани жетілу жолдарын сілтейтін білімдерді қалау – жаңа дәуір талабы. Мақалада қоғамдық сананы жаңғырту жекелеген адамдардың сезімталдық, жауапкершілік, танымдық елгезектік, ой өрісі, ниет тазалығы және рухын байытуға бағытталған психологиялық құралдарды тиімді қолдану арқылы жүзеге асырылатыны негізделді.

Кілт сөздер: қоғамдық сана, рух еркіндігі, сана жаңғырығы, таза ниет, сәулелі сана, көкірек көзі, танымдық сергектік, ұлттық сана, ой елгезектігі, жауапкершілік, ұлттық құндылық, психотехника, жаңа дәуір адамы.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF MODERNIZATION OF PUBLIC CONSCIOUSNESS

Ospanbaeva Makhabbat Pernebaevna, candidate of psychological sciences, associate profes.

Omachabbat@mail.ru

Medetbekova Gulshat Onlanbekovna, candidate of pedagogical sciences, associate professor

gulshat.mo.73@mail.ru

Taukebaeva Kunsulu Satkhanovna, candidate of technical sciences, associate professor

taukebayeva.k@orleu-edu.kz

Kurmanova Saltanat Nadirbekovna, senior lecturer s_kurmanova@list.ru

Institute of pedagogical personnel qualification in Zhambyl region, Kazakhstan, Taraz.

Abstract. In the article of analytical analysis. The development of spiritual freedom, raising the awareness of every Kazakhstani through a sense of high responsibility, a deep sense of reality. Progressive development at any stage begins with a qualitative change in consciousness. A person who understands this pattern of evolutionary development will deeply feel, clearly know that in society, as in nature, everything is interconnected. Such knowledge is well thought out, formulated and its usefulness is unlimited: a person armed with it will never be mistaken, will take the path of progressive development; will be far from evil, ready to give his kindness to everyone around him.

One of the most important modern technologies is purification from pretense. If we consider it as a worm, eating the core of society, then this will lead to getting rid of most negatives. The real idea in the article is confirmed through the "Treatise on the inhabitants of the virtuous city" Al-Farabi. The existence of a prosperous society aimed at good relations depends on the purity of the intentions of the people living in it.

The basis of the policy of the Kazakh society aimed at modernizing the national consciousness is "competitiveness". From this it follows that a citizen of Kazakhstan should have high professionalism and become a good specialist. Striving for the peak of professionalism is characterized by diligence to be a master of one's own business, meeting high standards. Leadership qualities are inherent in human being. The present paradigm of development in the article is explained through the application of the mechanism in the process of fertilization in the birth of man.

Responsible attitude to his work forms responsibility to his life. A man armed with such principles will not blame others for his failures; will work on their mistakes and strive to correct them; to learn from your mistakes. And for the successes achieved, the feeling of gratitude will grow, confidence in oneself will increase; a person will become a kind, gentle character. The society will be illuminated by such sunny people.

Consequently, concepts such as "the transformation of consciousness" or "the alchemy of the soul" are not mysticism unquestionably these are opportunities that can be fully realized.

The modern education system based on the principle of "education in the course of life" is not only a powerful resource laying the foundation for the future of the nation, but also a potential for social modernization of society. From this it follows that in the age of information-forced development, an updated content of education is needed: knowledge that indicates the path to spiritual development and the power of man. The psychological tool in the development of public consciousness is the effective use of modern psychotechnics, responsibility for the development of awareness, responsibility, creativity.

Key words: public consciousness, freedom of spirit, modernization of consciousness, pure intention, reason, cognitive activity, national consciousness, national values, awareness, responsibility, psychotechnics, a man of a new era.

Рухы еркін халық қана ұлы істерді атқара алады.

Н.Назарбаев

Қоғамның басты құндылығын адами капитал деп, оны стратегиялық міндет ретінде таныған қазақстандық даму жолы басқаларға көптен үлгі, ал таяуда ел Президенті жариялаған «Болашаққа бағдар – рухани жаңғыру» мақаласын көпұлтты қазақстандықтар үндеу ретінде қабылдады¹.

Бұл пікірді көрнекі түрде бейнелер болсақ, халқын құлдық санадан арылтуды мақсат тұтқан Мұса пайғамбардың қауымымен бірге 40 жыл бойы шөл даланы кезгені туралы тәмсілді еске түсіріңіз. Ондағы мақсат – Мұса пайғамбардың езгідегі елдің еңсесін көтеріп, ес жинауын күткені еді; «елу жылда – ел жаңа» дегендей, жаңа буынның өмірге келуін тосып, атамекенге жаңа ұрпақты қоныстандырып, рух еркіндігінің салтанат құруын көксегені-тін!²

Қазақ елінің, Президенттің өз сөзімен айтқанда «мықты, әрі жауапкершілігі жоғары біртұтас ұлт» болуы үшін болашаққа беталыс бұқаралық сананы өзгерту үрдісімен қалай қабысатынын қарастырайық. Кез келген деңгейдегі прогрессивті даму сананың сапалы өзгерісінен басталатыны ақиқат. Мақаланың 1-бөлімінің «XXI ғасырдағы ұлттық сана туралы» деп аталуы жаңғыру үрдісін көздеген, болашаққа мақсатты беталысты білдіреді. Олай болса, неге мақалада «қоғамдық сана» емес, «ұлттық сана» ұғымы қолданылған деген сауал туындауы заңдылық. Оның себебін Президент Н.Назарбаевтың Қазақстан Республикасының негізгі қозғаушы күші ретіндегі ұлтқа басымдық беруі деп тануымыз керек. Ол, біріншіден, қазақ халқының перзенті ретінде ұлт санасының оянуын аңсаған ізгі ниет болса, екіншіден, көпұлтты мемлекетіміздің іргесі сөгілмей, оның бойындағы зор әлеуетті озық даму жолына жұмсау үрдісінде көшбасшылық тізгінін уысында ұстап, жарқын болашаққа бастар флагман болуын көксегені. Ел ертеңін ойлаған дана перзентті тудырған халық бақытты!

Егер әр қазақстандық осы бөлімде ұсынылған алты бағытты тұтасымен түйсініп, жаңа қоғамда табысты өмір сүру кілті деп қабылдаса, онда жеке сананың трансформациялану нәтижесі ретінде қоғамдық сана жаңғырады. Эволюциялық

¹ Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар – рухани жаңғыру. 26.04.2017. <https://egemen.kz>

² Пушкин В. Священная библейская история ветхого завета. – Владивосток: Издательство Дальневосточного гос. университета, 2000. Стр. 54-57.

дамудың осы заңдылығын түйсінген адам табиғаттағы секілді, қоғамда да барлығы өзара сабақтас, бір-бірімен тығыз байланысты екенін терең сезініп, анық білетін болады. Мысалы, Елбасының теңеуімен айтсақ, біртұтас организм секілді: залалданған бір мүше ағзаның қалыпты жағдайын өзгертіп, үйлесімді қызметіне нұқсан келтірмей ме? Мұндай білім ой елегінен өтіп, тұжырымдалған ақи білім болып табылады және оның нығметі өлшеусіз шексіз: онымен қаруланған жан еш уақытта адаспайды әрі тек прогрессивті даму жолында болады; қиянаттан аулақ боп, айналасына жақсылық сыйлауға даяр тұрады.

Әл Фараби бабамыздың «Қайырымды қала тұрғындары туралы трактат» арқылы мұра етілген, ізгі қарым-қатынасқа бағытталған бақытты қоғамның салтанат құруына қазіргі кездегі басты кедергі – өтірік, яғни жалғандық. Оны эзәзіл деп біліп, қоғамның өзегіне түскен жегі құрт ретінде тану – тазаруға әкеледі. Ұлттық жаңғырудың аса маңызды заманауи факторларының бірі – осы.³

Ұлттық сананы жаңғыртуға бағдарланған мақаланың бірінші бөлімінде берілген «бәсекеге қабілеттілік» дегеніміз – жоғары кәсібилік дегенді білдіреді. Ересек адам үшін бәсекелік қабілет бірінші орында жақсы маман болуды көздейді. Кәсібиліктің шыңына ұмтылу – өзі өмір сүріп отырған орта қажеттілігіне лайық, өз ісінің шебері болуға талпыныспен сипатталады. Бұл өз кезегінде тұлға болмысындағы жарыс тетігін іске қосады (оған адам жаратылысының ұрықтану кезеңіндегі бәсеке мысал бола алады). Жарыстың қандай да бір даму үрдісіндегі маңызы зор. Ол бойкүйездікке жол бермейді; жалқаулықтан арылтады; жинақылық пен сергектікке тәрбиелейді; жоспарлау мен есептілікті үйретеді. Сондықтан, қоғамдық өмірге рейтинг қызметі дендеп еніп, оның сапасы барынша жақсара түсуі шарт. Рейтинг шын мәнінде, толыққанды қызмет етуі үшін ынталандыру тәсілін орнықтыру қажет. «Өркімге – қабілетіне қарай» тәмсілі нәтижеге бағдарланғанда ғана еңбек өнімділігі артады. Әттең-айы сол, біздің қоғамда әлі көп нәрсенің өлшемі жасалмаған, яғни өлшеу құралдары айқын емес; өлшеуге келмейтін жағдайлар баршылық. Бұл – азаматтарды босаңсытып, біреудің тасасында «тіршілік» етуді тудырады. Сондықтан, қоғамдағы әрбір адамның жауапкершілігін арттыру – жоғары саналылыққа жетелейтін басты шарт болуы тиіс.

Өз ісіне жауапкершілікпен қарау – өз өміріне жауапкершілікпен қарауды қалыптастырады. Мұндай қағидамен қаруланған адам қандай да бір сәтсіздіктері үшін өзгені кінәламайды; қатені өзінен іздеп, оны түзетуге талпынады; оқиғадан сабақ алады. Ал қол жеткізген табыстары үшін разылық сезімі ұлғайып, марқаяды; өзіне сенімі артады; айналасына мейірлі, жұмсақ мінез иесіне айналады. Қоғам осындай шуақты жандармен нұрланады. Демек, «сананың трансформациялануы» немесе «жанның алхимиясы» деген ұғымдар ешбір мистика емес, жүзеге асыруға әбден болатын кәміл мүмкіндіктер екені талассыз⁴.

«Болашаққа бағдар – рухани жаңғыру» мақаласының екінші бөлімінде Президент Н.Назарбаев қоғамдық сананы жаңғырту шеңберінде атқарылуы тиіс жобаларды жұртшылық назарына ұсынды. Олардың негізгілерінің қатарында қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жобасы аталды. Бұл – сала мамандары тарапынан мұқият дайындық пен белгілі бір мерзімді, ал қалың бұқара тарапынан ұсынылған жобаны дұрыс қабылдау ниетін талап ететін өте нәзік, әрі ауқымды шара. Аға ұрпақ өкілдерінің қалыптасқан әрекеттен жаңа дағдыға бейімделуі оңай емес. Оған атқарылуы тиіс қыруар шаруаға жұмсалатын қомақты қаражатты қосыңыз... «Үш күндігін ойламаған әйелден без, үш жылдығын ойламаған еркектен без» деген дана халқымыздың көреген

³ Мақан Қ. [Әл-Фарабидің «Қайырымды қала» ілімі нені айтады? "Ақшам" және ағайын.](https://almaty-akshamy.kz) 29.09.2016. <https://almaty-akshamy.kz>

⁴ Пауло Коэльо «Алхимия души» Пер.Телицын В. – Москва: Алгоритм, 2013. – 245с.

тәмсіліне сүйенсек, ұлттың ертеңі үшін бүгін қам жеу – қазіргі билікке сын. Жаһандану дәуірінде ұлттық сананы сақтап қалудың бірден бір шарты ретінде аталған ұлттық код – қазақы сана дер едім. Ол неден көрінеді? Қазақша ойлаудан және қазақша сөйлеуден! Қарапайым мысал – қазақ мектебінде оқыған азаматтар мен орыс мектебінде білім алған жандардың сөз саптауын бақылаңыз. Бұл – адамдардың бірінен бірінің артықшылығын немесе кемшілігін көрсету емес. Назар аударатын мына жайт: оқыту арқылы дамитын ойлау мен сөйлеу жүйелерінің ұлттық дүниетаным мен ұлттық мінезді қалыптастырудағы маңызы. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында-ақ латын әліпбиіне көшуді ұсынған зерделі ғалым М.Мырзахметов, оның тілдік қалыбымызды (артикуляция) реттеуге ықпал ететінін алға тартқан-ды⁵.

Осы тұрғыдан қарастырғанда, латын әліпбиіне көшу еліктеу де емес, мода да емес, тіпті түркі әлеміне қарай тартылу мүмкіндігі де емес екендігін бажайлаймыз. Ол – сынаптай сырғыған (тағы да Елбасының теңеуі) дәуір тынысында ұлттығымызды сақтап қалудың бір парасы, яғни қазақ халқының ұлттық кодын сақтаудың бірден бір шарты. Әлеуметтік маңызы зор заманауи жобалардың бірі – «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулықты» жүзеге асыруда екі түйінді мәселені қаперде ұстаған жөн. Оның алғашқысы – тарих, саясаттану, әлеуметтану, философия, психология, мәдениеттану, филология сынды гуманитарлық ғылым салалары арқылы білім беру барысында пәнаралық байланыстарды барынша орнықтыру қағидасын сақтауды қадағалауымыз шарт. Мәселен, бір кездері әр ғылымның пәнін ажырата қарастыру тетігі белең алған болса, қазіргі және алдағы уақыттарда керісінше, жаппай интеграциялау беталысы қарқынды дамуда. Сондықтан, өзгермелі қоғамда еркін өмір сүруге бейім, икемді де табысты адам қалыптастыру мақсатында, толыққанды білім беруді көпсалалы (эмбебап) ғылым арқылы шешу маңызды. Бұл қағиданы, әсіресе, әлемдегі алдыңғы қатарлы 100 оқулықты аудару барысында ұстануымыз қажет. Екінші мәселе – Президенттің «гуманитарлық кафедраларды қайта қалпына келтіру» міндеті аясында туындайды. Соңғы он жылдан астам уақыт ішінде еліміздің жоғары оқу орындарындағы білім беру Болон үрдісіне сай, кредиттік технологияға негізделіп іске асырылуда. Оның маңызды өлшемдерінің бірі – «академиялық дербестік» қағидасы шеңберінде оқу орнының бағыты, мамандар әлеуеті, аймақтық ерекшеліктер және т.б. байланысты таңдау пәндеріне басымдық берілуі. Мәселен, элективті курстар бакалавриатурада 75, магистратурада 85, докторантурада 95 пайызға дейін ендіріледі⁶. ЖОО кәсіптік стандарттардың негізінде білім бағдарламаларын дербес даярлайды. Модульдық интеграция барысында санасы сергек, ойы ұшқыр, дүниетанымы кең, ұлтжанды әрі көпмәдениетті, толерантты тұлғаның қалыптасуына ықпал ететін гуманитарлық пәндердің межесін сақтау аса маңызды. Бәсекелік қабілеті жоғары маман – ең бірінші орында ниеті таза, жүрегі мейірімді, нұрлы ақыл иесі.

XXI ғасыр – жаһандық жаңалықтармен қатар, білімнің дәуірлеу ғасыры. Мақалада бұл теория «Білімнің салтанат құруы» деген міндетпен белгіленген. Бұл туралы Президент Н.Назарбаев «Қазақстандықтардың әл-ауқатын арттырудың бірден-бір жолы білімділікке ұмтылыс болуы керек» деп атап көрсетті⁷.

«Өмір бойы білім алуға» негізделген қазіргі қазақстандық білім жүйесі ұлт болашағының іргетасын қалайтын қуатты ресурс болуымен қатар, қоғамды әлеуметтік жаңғырту әлеуеті де. Сондықтан, ақпаратқа толы заман мен үдемелі даму жолындағы

⁵ М.Мырзахметұлының «Жас қазақ үні» газетіне берген сұхбаты (Г.Садықова). 08.01.2011. <http://abai.kz/>

⁶ ҚР білім беруді дамытудың 2016 – 19 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2016. <http://edu.gov.kz>

⁷ Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар – рухани жаңғыру. 26.04.2017. <https://egemen.kz>

қазіргі қоғам бағыты академиялық пәндердің мазмұнын толықтыруды қажет етеді. Олардың негізіне заманауи әлеуметтік-қоғамдық нормалармен қатар, жаңа дәуірге сай инновацияларды, әсіресе адам құдыреттілігін паш етіп, рухани жетілу жолдарын сілтейтін білімдерді қалау ләзім. Тиісінше оқу бағдарламалары мен әдебиеттерін жаңалау, барлық деңгейдегі біліктілікті жетілдіру жұмыстарының мазмұнына тұлғаны дамыту-тәрбиелеу инновацияларын ендіру және оны меңгеруді мұғалім біліктілігінің өлшемі ретінде бағалау – жаңа дәуір талабы.

Осы ретте қоғамдық сананы жаңғыртудың психологиялық аспектілеріне қысқаша шолу жасайық. Психология адам туралы пәндердің ішінде орталық мәнге ие ғылым саласы. Басқа пәндер «адам – қоғам – орта» қатынасына негізделсе, психологиялық білімдер психиканы дамытумен қатар, адамның жан-дүниесіне, рухты байытуға бағытталады. Демек ол – адам болмысын қалыптастыратын пән. Адами болмыс сана арқылы дамиды. Бұқаралық сананы жаңа сапаға көтеру үшін сол қоғамда өмір сүріп отырған әрбір адамның санасын оятып, сезімталдығы мен жауапкершілігін дамыту керек. Жоғары саналылыққа қол жеткізу танымдық елгезектік, ой өрісі мен көңіл көкжиегінің кеңеюі және болмысты нәзік сезіну мен интуиитивтік тұрғыда қабылдауды қажетсінеді. Адам тіршіліктің сан алуан нығметтерінің қайнар көзі нақ өзі екендігін сезінгенде санада тың өзгерістер мен сапалық сілкіністер пайда болады. Осылайша ояну құндылықтар басымдығына жаңаша қарап, өмір сүру тетіктерін қалауынша басқаруға және реттеуге мүмкіндік береді. Сана сергектігі жеке адам болмысының оң өзгерісін қамтамасыз ете отырып, айналасына да айтарлықтай жағымды ықпал етеді. Күн шуағымен тіршілік атаулыны нұрға бөлейтіні секілді, рухы еркін кемел адамның көкірек көзі көпке сәуле шашып, қараңғыны жарық етеді. Міне, осы сәттен бастап сананың жаңғыру үрдісі белең алады. Токтаусыз, қажырлы еңбек пен таза ниеттің арқасында оянған сана – сәулелі!

Әбу Наср Әл-Фараби «адам міндетті түрде адал ниетті болуы керек, өйткені жақсы істер істеп, мұның төлеуін күтсе, адам бұл істерін жамандыққа айналдырады» дей отырып, жан-дүниені тәрбиелемей үлкен жетістікке жету жоқтығын, мінез-құлқын түзей алмаған адамның ақиқатқа қолы жетпейтінін ескерткен⁸.

Заманауи өзгерістер ағымы адам психологиясының қарқынды дамуына оң ықпал етуде. Жаңа дәуір адамы адамзат тарихындағы бай тәжірибені бойына сіңіре отырып, өзі өмір сүріп отырған заман ерекшеліктерімен бірге даму үстінде. Бұл құбылыс барлық адамтану саласының мамандарына жаңа міндеттер жүктейді: замандастарымызды қоғамдық құбылыстардан тыс қалмауға, әлеуметтік ортаның тыныс-тіршілігімен қатар өмір сүруге шақыра отырып, олардың санасын жаңаша өмір сүруге бағыттай білу маңызды. Жалпыадамзаттық құндылықтарды игеру және планетарлық ой-сананы қалыптастыру сынды заманауи парадигмалардың негізі – рухани кемелдену арқылы адам әлеуетін ашу. Бұл – ұлы дала ойшылдары әл-Фараби еңбектері («Бақытқа сілтер жол», «Қайырымды қала тұрғындары»), Қ.Йасауи хикметтері («рухани еркіндік», «кемел адам» идеялары), М.Х.Дулати («Тарих-и-Рашиди», «Жаһаннаме») мен Ж.Баласағұн («Құтты білік») дастандары, көшпенділер тарихындағы жыраулар плеядасы, Абайдың «толық адам» концепциясы мен Шәкәрім мұралары және ислам қағидаттары арқылы мирас етілген, әлі де уақытпен үндес жауһар жәдігерлеріміз бен асыл қазыналарымыз⁹.

⁸ Әбу Насыр Әл-Фараби. Уикипедия – ашық энциклопедия. <https://kk.wikipedia.org>.

⁹ Оспанбаева М. Жаңа дәуір адамын қалыптастырудың кешенді психологиялық стратегиялары. «Қытайдан Адриатқа» III Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Анталья., 2016. 196-202бб.

Адамзаттың өзіндей көне ақиқат пен табиғи білімдерді замана ерекшелігіне сай өңдеп, тасымалдауды қамтамасыз етіп жүрген новатор-психологтардың жаңа дәуір адамын қалыптастыру үрдісіндегі ерен еңбектері де атап өтуге тұрарлық. Тіршіліктің баға жетпес тамаша туындысы – адамды барынша жетілдіруге (дамытуға) және бақытты да табысты етуге бағдарланған психологиялық инновациялар қатарында М.Норбековтың ағзаны қуаттандыру арқылы сауықтыру психологиясы, Л.Хейдің «өзіндіктаным», «кешірім-тазару» концепциялары, В.Синельниковтың «ниет күші» теориясы, Н.Правдинаның жетістік психологиясы, Н.Козловтың өзара қарым-қатынастарды реттеуге бағытталған әлеуметтік практикалық психологиясы, С.Коноваловтың «Адам – ақпараттық-қуаттық жүйе» концепциясы, П.Ивановтың «Балақай» сауығу әдістемесі, Мартин Бромфанның «ақ нұр», «сәуле» арқылы өзіндік сауығу тәсілі, Крайонның (Ли Кэрролл) метафизикалық ілімі мен дуализм теориясы, Ошоның (Шри Раджниш) сана трансформациясы концепциялары жаңарулар заманына тиесілі. Олардың барлығына ортақ құндылық – авторлық концепциялардың негізіне «рух еркіндігі» теориясын қалай білулерінде. Бұл инновацияларда мәдениет, сенім, әлеумет ерекшелігі, ұлттық сипат жоқ. Олар адамзат баласына ортақ туындылар; ең бастысы адам игілігіне бағытталуымен құнды¹⁰.

Қазіргі уақытта психологтардың арсеналында психотехникалардың бай қоры бар. Бірақ психиканы дамыту, түзету, реттеу сынды күрделі әрі ұзақ мерзімді психологиялық сүйемелдеу әрекетінде жалаң психотехникаға сүйену жеткіліксіз. Елімізде психология ғылымының дамуы әлі күнге дейін пәндік деңгейде. Оның ментальды қолданбалылығын арттыру және заманауи іргелі ғылыми нәтижелер алу үшін арнайы зертханалар мен ғылыми-зерттеу институттары қарастырылмаған. Біз өмір сүріп отырған инклюзивті қоғамда қолданбалы психология мен тәжірибелік психология стихиялық түрде даму үстінде; теориялық психология академиялық шеңбер құрсауында; ал іргелі психологияның негізі де қаланбаған. Таяу жылдардың мақсаты ретінде ғылыми әлеуетті арттыруды басымдық ретінде белгілеп отырған ҚР Білім және ғылым министрлігінің құрылымдық бөлімі – Ғылым комитетіне қарасты «Психология» ҒЗИ құру – уақыт талабы.

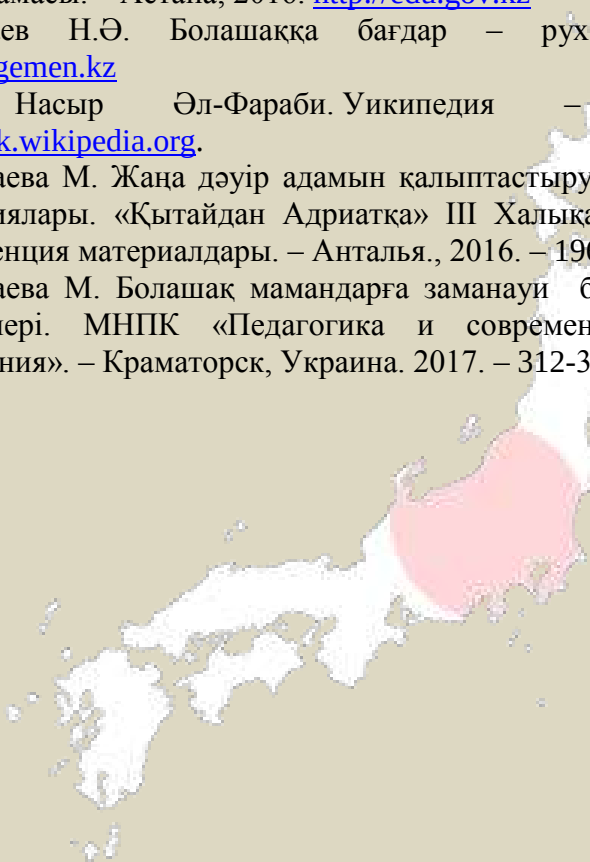
Біз өмір сүріп отырған уақыт – жаңа ғасыр, жаһандану ғасыры. Оған тән ерекшелік – барша кедергілер мен айырмашылықтардың жойылып, бірігулердің нәтижесі біртекті мәдениетке әкелетіні. Осы ретте ұлттық құндылықтарды игеру – әр адам баласының өз ұлтының әлеуметтік-этникалық мәнін түсінуі, ұлтаралық қатынастарда қандай жағдайға ие екендігін, жалпы адамзат дамуында қандай үлесі барын ұғынуы, әрі өзге халықтармен бірдей еркіндікте өмір сүруін жете түсінуі болып табылады. Ұлттық құндылықтардың бір бөлігі – рухани-мәдени шығармалар, ұлттық рухани мұралар. Ондай шығармаларда ұлттық сананың жетілуіне ерекше әсер ететін көңіл-күй, оқиғалар бейнеленеді. Мәдениеттің белгілі қайраткерлері өз халқының тарихына үңіле отырып, рухани мәні зор шығармаларды дүниеге әкелді. Сол тарихи-көркем шығармалар өз халқының тарихи процестердегі орны мен рөлін анықтайды, сөйте отырып, халық шығармашылығына көңіл аудару арқылы ұлттық сананы қалыптастыру мақсатын алға қояды.

Ұсынылып отырған жобалардың қай-қайсысы болмасын, сапалы дамуды көксеген, стратегиялық маңызы жоғары әрі жалпыхалықтық сипатқа ие, патриоттық бағдар болуымен құнды. Сондықтан, осы идеяларды жүзеге асыру шараларын әр қазақстандықтың түбегейлі әрі терең түсініп, кешенді түрде жүргізілуін қамтамасыз ету – мұрат.

¹⁰ Оспанбаева М. Болашақ мамандарға заманауи білім берудің психологиялық аспектілері. МНПК «Педагогика и современные аспекты физического воспитания» – Краматорск, Украина. 2017. 312-319бб.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар – рухани жаңғыру. 26.04.2017. <https://egemen.kz>
2. Пушкарь В. Священная библейская история ветхого завета. – Владивосток: Издательство Дальневосточного гос. университета, 2000. Стр. 54-57.
3. Мақан Қ. [Әл-Фарабидің «Қайырымды қала» ілімі нені айтады? "Ақшам" және ағайын.](https://almaty-akshamy.kz) 29.09.2016. <https://almaty-akshamy.kz>
4. Пауло Коэльо «Алхимия души» Пер.Телицын В. – Москва: Алгоритм, 2013. – 245с.
5. М.Мырзахметұлының «Жас қазақ үні» газетіне берген сұхбаты. 08.01.2011. <http://abai.kz/>
6. ҚР білім беруді дамытудың 2016 – 19 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2016. <http://edu.gov.kz>
7. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар – рухани жаңғыру. 26.04.2017. <https://egemen.kz>
8. Әбу Насыр Әл-Фараби. Уикипедия – ашық энциклопедия. <https://kk.wikipedia.org>.
9. Оспанбаева М. Жаңа дәуір адамын қалыптастырудың кешенді психологиялық стратегиялары. «Қытайдан Адриатка» III Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Анталья., 2016. – 196-202бб.
10. Оспанбаева М. Болашақ мамандарға заманауи білім берудің психологиялық аспектілері. МНПК «Педагогика и современные аспекты физического воспитания». – Краматорск, Украина. 2017. – 312-319бб.

ҰЛТТЫҚ ТІЛ - ХАЛЫҚ ҚАЗЫНАСЫ

Р.Тұрысбек ф.ғ.д. профессор

А.Үсен ф.ғ.д. профессор,

Б. Қорғанбеков ф.ғ.к. профессор

О.Темірбеков ф.ғ.к. доцент

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Қазақстан, Астана

Rst 58@ mail. ru

Түйіндеме: Ұлттық тілдің тарихы, әр кезеңдегі даму үрдістері кең көлемде сөз етіледі. Қазақ тілінің тарихы бай. Сол тіл байлығын сақтау бүгінгі ғылым мен техника дамығын кезеңде маңызы арта түседі. Әлем тілдерінің тарихына қарағанда қазақ тілінің мүмкіндігі мол. Сол тіл арқылы ұлттың әр кезеңдегі өмір сүрген хандарымыз бен би-шешендердің, батырлар мен қолбасылардың бітім-шешімдері, шешендік сөздері ұлттық тілде көркем, байыпты баяндалады. Ежелдегі Асанқайғыдан бастап, қазіргі кезең аралығында жасаған ақын-жазушылардың шығармашылық мұралары ұлттық сөздің қайнарлары арқылы көпшілікке жетті. Олардың шығармашылықтарындағы халық мұрасы, тарихы мен дәстүрі, тілі мен ділі халық қазынасы арқылы кеңінен таныс. Асанқайғының сөздерінен ел мен жердің байлығы, хандық саясаттың қыры, Отан мен отбасылық құндылықтар кеңінен көрінеді. Одан кейінгі ғасырларда жасаған Бұхар мен Қазтуғанның, Дулат пен Абайдың, Мағжан мен Мұқағалидің өлеңдерінде ұлттық тілдің мүмкіндіктері, көркемдік арналары айқын аңғарылады. Ұлттық тілдің қайнарлары, әдебиеттің дәстүрлі жанрларында, проза мен драматургияда, фантастика мен сатирада жан-жақты көрініс табады. Осы реттен алғанда Абайдың ақындық мұралары мен карасөздерінде, Мағжанның көркемдігі мен эстетикалық құндылықтары жоғары сыр-сезімдері, Қасымның рухты жырлары, Мұқағалидың нәзік лирикаларындағы өмір шындығы мен уақыт тынысы ұлттық тілдің мүмкіндіктерін айқын аңғартады.

Сөз өнері бар өнердің басы болғандықтан, Абайдан бастап Мүсіреповке дейін, Байтұрсыновтан А.Қайдарға дейін ұлттық тілдің байлығын, оның мазмұны мен сапасын, даму мүмкіндіктерін кеңінен сөз етті. Мысалы; А.Байтұрсыновтың «Тіл құрал» еңбегінен бастап, Ф.Оразбаеваның әдістемелік бағыттағы зерттеулерінде сөздің грамматикалық, лексикалық жағы, сөзжасам сипаты кең орын алады. Алдымен сөздің қарым-қатынастағы орны, дауыс ырғағы мен интонациядағы қызметі, өзіндік белгілері мен қасиеттері айқындалады. Ал қазақ тілінің ғылым тілі ретінде қалыптасу және даму жолдары назар аудартады. Қазіргі кезде ғылым саласын қазақ тілі арқылы өркендетуге мүмкіндік мол. Ғылыми мәтін, сөз жүйесі, ойлау мәселелері ұлттық тіл мүмкіндіктерін толық байқатады. Ал әдеби тілдің сөздік құрамы мен грамматикалық құрылымы, сөз қолданудағы амал тәсілдері, ғылыми тіл мүмкіндіктерін толық білдіреді.

Қазақ оқымыстылары ұлттық тілдің қызметі мен қолданысы туралы еңбектер қалдырды. Атап айтқанда А.Байтұрсыновтың «Тіл құрал», Қ.Кемеңгеровтің «Оқу құралы», Х.Досмұхамедұлының «Үндестік заңы туралы», «Қазақ-қырғыз тіліндегі қырғыз тіліндегі сингармонизм» атты еңбегінде қазақ тілінің қолданыс аясы, мағыналық сипаты, дыбыс тық үндестік ерекшеліктері қарастырылады. Ал Елдес Омарұлының «Қазақша пән сөздер» атты мақаласында қазақ тілінің заңдылықтары, жүйесі айқындалады. Қ.Жұбановтың терминге байланысты «Термин сөздердің спецификасы жөнінде деген мақаласында терминдік ұғым мен күнделікті сөздердің мағынасы қарастырылады, халықаралық және қазақ тілінің терминдері салыстырылып,

өзге ғылым салаларымен байланысы ашылады.

Жинақтап айтқанда, халық қазынасы ұлттық тілдің қалыптасуы мен дамуы өмірдің бар саласын қамтиды. Өмірдің өзекті мәселелері ұлттық тіл арқылы көрініс табады. Халық тілі мен тарихы әрқашан сабақтастықта дамып, халықтың тұтас қоғамдық-мәдени, саяси-әлеуметтік дамуын көрсетеді.

Резюме: В истории казахского языка отражаются вся история народа. Вся действия, события и сказанные мудрые мысли проживших в разных эпохах ханов и биев, поэтов, ораторов, героев вся богатства народа сохранились в языке нации. Мудрые слова, источник национальных богатств начиная с древних времен до современных поэтов и писателей дошли до народа через национальный язык. Творчества отражающие духовную богатству народа, истории и традиции, языка и бытия мастеров слов популярны среди народа. В произведениях Асанкайгы глубоко познаем богатства народа и земли, разные аспекты правления и политики повелителей, ценности Родины и семьи. В творчестве прожившие в последующие века Бухара и Казтугана, Дулата и Абая, Магжана и Мукағали полностью раскрываются все возможности и художественные искания народа. Источники национального языка широко отражаются в традиционных жанрах, поэзии, прозе и драматургии, и разных художественных методах, фантастике, сатире и т.д. В связи с этим в стихах и слова назиданиях Абая, высоко художественные и эстетически ценные лирики Магжана, духовные лирики Касыма, жизненная правда и дух времени в лириках Мукағали отражают возможности национального языка. Словесное искусство основа всех видов искусства, поэтому начиная с Абая до Мусрепова, с Байтұрсынова до А. Қайдары исследовал богатства, ее содержание и качество, тенденции развития. Например, в труде «Тіл құрал» А.Байтұрсынова, в методологических исследованиях Ф.Оразбаевой систематизируется грамматические, лексические, словообразовательные основы языка. В современности **основная задача** общества внедрять широко национальный язык в науку. Научный текст, система слов, проблемы мыслить и думать полностью отражают национального языка. А словесный состав и грамматическая структура, методы и способы в использовании отдельных слов выражает возможности научного языка.

Казахские просветители оставили немало трудов о национального языка и его применении в жизни. А именно в своих научных трудах А.Байтұрсынова «Тіл құрал», К.Кеменгерова «Оқу құралы», Х.Досмұхамедова «Қазақ-қырғыз тілдеріндегі сингармонизм заңы» рассматривается сферы применения языка, признаки языковых значения, особенности звукового созвучия. В статье Е.Омарова анализируется языковые системы и языковые нормы. В книге «Специфика слов-терминов» К. Жубанов написал о понятиях слов терминов, определяет основы терминологии и формирует теоретические правила терминологии, а также рассматривает в сравнении казахских и международных терминов.

Формирование и развитие национального языка охватывает все сферы жизни. Язык и история народа развивается в единстве и отражает общественно- исторический, политико-социальный уровень наций.

THE NATIONAL LANGUAGE IS THE WEALTH OF THE PEOPLE

professor R. Turysbek

professor A.Ussen

professor B. Kurganbekov

Associate professor O.Temirbekov

L.N.Gumilyov Eurasian National University

Kazakhstan,

Astana

Rst 58 @ mail. ru

Abstract: The history of the Kazakh language reflects the entire history of the people. All actions, events and wise thoughts about the khans and biys that lived in different epochs, poets, speakers, heroes, all the wealth of people were preserved in the language of the nation. Wise words, the source of national wealth, from ancient times to modern poets and writers, reached the people through the national language. Creativity, reflecting the spiritual wealth of people, history and traditions, the language and life of the masters of words, are popular among people. Creativity, reflecting the spiritual wealth of people, history and traditions, the language and life of the masters of words, are popular among people. In Asankaya's works we know deeply the riches of the people and the land, various aspects of the government and politics of the rulers, the value of the Motherland and family. In the works of Bukhara and Kaztugan, Dulat and Abay, Magzhan and Mukagali, who live in the following centuries, all the possibilities and artistic aspirations of people are revealed. Sources of the national language are widely reflected in traditional genres, poetry, prose and drama, various artistic methods, fiction, satire, etc. In this respect, in poems and words of Abai's comprehension, highly artistic and aesthetically valuable lyrics of Magzhan, Kasim's spiritual lyrics, the life truth and the spirit of the times in Mukagali's texts reflect the possibilities of the national language. Verbal art is the basis of all kinds of art, therefore, from Abai to Musrepov, from Baytursynov to A. Kaidari, he studied the wealth, its content, both quality and development trends. For example, in the scientific works of A. Baytursynov in the methodical works of F. Orazbaev, the grammatical and lexical foundations of the language are systematized. In our time, the main task of society is the introduction into science of a widespread national language. The scientific text, the system of words, the problems of thinking fully reflect the national language. The verbal composition and grammatical structure, methodologies and methods in the use of individual words express the possibilities of a scientific language. Kazakh educators left a lot of work on the national language and its application in life. Namely in his scientific works A.Baytursynov's "Тіл құрал", K.Kemengerov's "Оқу құралы", H.Dosmukhamedov "Қазақ-қырғыз тілдеріндегі сингармонизм заңы" the spheres of language application, signs of linguistic meaning, peculiarities of sound consonance are considered. E.Omarov's article analyzes language systems and language norms. E.Omarov's article analyzes language systems and language norms. In the book "Specificity of word-terms" K. Zhubanov wrote about the concepts of words of terms, defines the basis of terminology and forms theoretical rules of terminology, and also considers the comparison of Kazakh and international terms.

Formation and development of the national language covers all spheres of life. Language and people's history develops in unity and reflects the socio-historical, political and social level of nations.

Халық қазынасының қайнары – ұлттық тілдің тарихы, даму үрдістері, сабақтастығы бар.

Ұлттық тіл мұраты мен тағылымы әр кезеңде, бүгінгі дәуірде де өзектілігін жойған жоқ. Арыдан тартсақ, әл-Фарабиден-Абайға, Байтұрсыновтан-Әуезов әлеміне ұласқан дәстүрлі мәдениеттің үлгі-өрнектерінде - Тіл өнері, бел-белесі, тұғыры туралы кеңінен айтылды. Бұл бағыт қазір де кең арна, өріс алып отыр. Өйткені, тіл-халық қазынасының қайнары.

Асылы, тіл-қоғамдық құбылыс қана емес, әрі қатнас пен түсіністіктің, ой мен сөздің одағын, бірлігін көрсетеді. Тіл мәселесі- мәңгілік тақырып. Оны сақтап, дамытып отырған жөн.

Тіл туралы бұрын да айтылған, қазір де аз жазылып жүрген жоқ. Тіпті, 1920 жылдардан бері қарай тіл мүддесін көздеген бірнеше құжат өмірге келген-ді. Айталық, 1921 жылғы 2 ақпандағы Қазақ Автономиясы Халық Комиссарлар кеңесінің 10 тармақтан тұратын деректерінде мемлекеттік мекемелерде қостілдік /қазақ және орыс/ жүйені сақтау, оны қолдау мәселесі қозғалған. Көп ұзамай, 1923 жылдың 23 қарашасында сол кездегі Орталық атқару комитетінің төрағасы С.Мендешев пен оның хатшысы Ж. Сәдуақасовтар қол қойған құжат қабылданды. Бұдан кейінгі құжатты, яки 1958 жылғы 12 ақпанда Республика Министрлер кеңесі қабылдаған-ды. Мұның да өзіндік бағыты, мәнді өзгешеліктері болды.

Бұл құжаттардың ұлттық тіл мен оны дамытуда, өмірдегі қолдану аясын кеңейтуде едәуір әсер-ықпалы болды. Бұдан кейін де тіл төңірегінде қаулы, құжаттар қабылданғаны анық... Қазір, кейінгі құжат- Тіл туралы Заң /1989 жыл, 22 қыркүйек/ өмірге еркін енді. Қоғамда, өмір ағынында басымдық алды. Ендеше, оны сақтап, даму үрдісін арттыру абзал.

ҚР Ата Заңында және айқындалды /1995 жыл, 30 тамыз/.

Алдымен айтарымыз, алыс-жақын елдердің білімпаз-оқымыстыларының ойлары мен толғаныстарынан Қазақ халқының бай дәстүрі, терең тарихы мен тағылымы айқын аңғарылады. Оқып көрелік, В.В. Радлов : «Қазақтардың тілі жатық та шешен, әрі өткір, көбіне іліп-қағып сұрақ пен жауап беруге келгенде таңғаларлықтай оралымды сөйлейді. Кез-келгені, тіптен сауатсыздарының өзі ана тілінде біздің Еуропада байқап жүргенімізден тек француздар мен орыстардың дәрежесінде сөйлей біледі». Ал, М.П. Мелиоранскийді тыңдасақ: «Қазақ тілін зерттеушілердің бәрі бірауыздан қазақ тілі түркі тілдері ішіндегі ең таза әрі бай тіл деп куәландырып отыр». Ал, бұл жәйттер, әсіресе әліпби, жазу ережелері ұлт оқымыстыларының алғашқы құрылтайы тұсында кеңінен сөз болды [1,21].

Қазақ зиялылары - А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, Т.Рысқұлов, С.Қожанов, С.Сәдуақасов, М.Шоқай, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытұлы, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин т.б. ұлт мұраты мен ұрпақ қамы, ел-жер жайы, ауыл-қала сипаты, білім-ғылым жүйесі, қазақ тілінің тағдыр-талайы, жастар ісі мен өнер өрісі т.т. кемел ойлап, кеңінен сөз етті. Ұлт мұратына, руханият ісіне адалдық танытты. Уақыт рухын терең танытты.

Ұлт зиялыларынан жеткен ойлар мен толғаныстарының кейбір үзік- үлгілерін оқып көрерлік. Бұл тұстардан да ана тілінің қуаты танылады.

Ә. Бөкейханов: «Бұрын адам аз, жер көп болған, мұны біздің қазақ өз көзімен көріп отыр. Жердің көп -азына қарамай, жердің науасына қарай адам баласы мал баққан, егін салған. Жер көп болса мал бақса, бұл шаруаны қылған жұрт малмен бірге көшіп жүрген. Жер аз болса, жердің науасы егінге қолайсыз болса, мал шаруасын ұстап отырып, малды көшіріп қойып, жұрт өзі отырықшы болған. Бұған мысал Еуропада Швейцария жұрты жері Түркістан, Алтай, Алатаудай ғұмырында қар кетпейтін биік тау, малға жақсы, егінге жаман, адамы отырықшы болып қалада отыр, шаруасы мал бағу. Жер аз болған соң малдың басын азайтып, сүйегін асыл қылып, мал бағып,

тіршілік қылып отыр.»

Ахмет Байтұрсынов: «Амалыңды түзет, түземесең ешкімге кінә қойма. Беті жаманның айнаға өкпелеуі жөн бе? Ниеті жаманның Аллаға өкпелеуі жөн бе? Талап жоқ, үміт мол бар халықпыз.үмітіміздің көбі қошқар, қасқырдың үміті сықылды! Өзім жатсам екен, керегім өзі кеп тиер болса екен дейміз. Оны Алла да, адам да қабыл көре ме? Еңбексіз егін шықпайды, терлесең, терің тегін қалмайды. Телміріп алған теңгеден тер сіңірген тиын жұғымды. «Қараған қарап қалар» деген қазақта жақсы мақал бар, бірақ ол мақалды ескертетұғын қазақ жоқ. Қарап жатқанда табылатын болса, ғылым, өнер баршасы қазақта болар еді. Олардың бәрі де көрінбейді.

Ата жолдасы надандық, өнерсіздік қазақтан айырылатын емес. Надандықтың кесепаты әр жерде – ақ маңдайымызға тисе де, ата жолдасымыз болған соң, біз де қиып айырылмай – ақ келеміз. Олжалы жерде үлестен қағылғанымыз, ордалы жерде орыннан қағылғанымыз, жоралы жерде жолдан қағылғанымыз- бәрі надандықтың кесепаты ».

Мұстафа Шоқай:«Ұлтық зиялы деп кімдерді айтамыз? Бір қарағанда жеңіл көрінгенімен, шын мәнінде бұл сұраққа дұрыс жауап қайыру оңай емес. Оқыған, тәрбие көрген адамның бәрін зиялы деп атап, оны сол адам өзі тән болған ұлттың « ұлттық зиялысы» қатарына қоса беруге болады деп ойласақ, сөзсіз қателесеміз. Біздің ше, белгілі бір мұрат-мақсаттардың соңында жүрген және сол белгілі мұрат-мақсаттар төңірегінде жиналған оқымыстыларды ғана зиялы деп айтуға болады. Ұлттық зиялылар қатарына тек өз халқының саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуына қалтықсыз қызмет ете алатын адамдар ғана кіре алады. Зиялылардың міндеті ұлы да қасиетті болуы себепті өте ауыр... » [2].

Бұдан: ұлт оқымыстыларының ел-жер тағдырына, білім-ғылым, өнер мұратына, жалпы руханият ісіне бей-жай қарай алмайтындығы терең танылады.Ұлт пен ұрпақ қамы,отан мен отбасы сабақтастығы да сезіледі.

Маңыздысы: қазақ зиялылары кеңінен айтып,кемел ой қозғаған ұлттық мәселелер,руханият ісінің түйінді тұстары бүгін де мәнді, маңызды.

Байқалар ерекшелік: қазақ зиялылары ұлт мұраты мен мүддесін, халыққа қажетті маңызды іс-әрекет, шараларды тамыршыдай тап басып көрсетеді.Сөз бен істе бірлік бар. Ұлт жолында бастама да, тәуекел де мол.

Түйінді тұсы: ұлт мұратына қатысты кемел де келелі ойлар қозғайды, ұрпақ қамына, руханият өрісіне байланысты көзқарастары қазіргі кезеңде де мәнді.Ел-жерге адал,азаттыққа,өмірге құштарлықтарында шек жоқ.

Бұл – басты мұрат, негізгі назарда болатын жәйттардың бірі.

Көне кезең куәлары , ежелгі әдебиет пен мәдени жәдігерлеріміз,қысқасы руханият ісі - Тіл, Ой, Сөз жүйесі арқылы жеткен.Уақыт рухын танытты.Кеше мен бүгінді жалғады.

Ақын-жазушылар ерекшелігі тіл мұратынан, тазалыға мен қолданысынан кеңінен көрінеді. Айталық, әл-Фараби трактаттарында фәлсафалық – ойшылдық иірімдер, Қорқыт, Асан Қайғыда дидактикалық сарындар, Бұхар, Дулат толғауларында қоғам, өмір- уақыт тынысы, Абай әлемінен халықтық мұраттар, адами-рухани мәселелер, Ж.Аймауытұлы шығармашылығынан шеберлік деп шешендік танылады. М.Әуезов тілінде құрмалас сөйлем мол, ой-сөз жүйесі терең. С.Мұқанов халық тіліне жетік, ауызекі сөйлеу үлгісі, дерек көздері көп. Ғ.Мүсірепов ой-тіл жүйесін көркемдікке, сұлулыққа, шеберлікке құрады. Ғ. Мұстафин диалог, сұхбат, сырласуға бейім тұрады. Ә. Нұршайықов жастық, достық, махаббат тақырыптарын жан жылуы, мейірім шуағы арқылы баян етеді. М.Әлімбаев күнделікті өмір тұрмыс суреттерін көңіл күнделігі, халық тағлиматтары негізінде сөз етеді. З.Қабдолов қисындарынан ой мен сөз бейнелі, бедерлі сипат алады. С.Қирабаев жүйелі, ойлы, нақты жеткізеді. Т.Кәкішев деректі, сенімді, серпінді сөйлейді.Кеше мен бүгін байланысына мән береді.Оның да бүгінгі күні маңызы зор.

Мұндай дерек-мысалдар көп. Ендеше, үлгі-өнеге бар. Бағыт, мұрат айқын. Өмірімізді, еңбегімізді, іс-әрекетімізді – ұлтқа, оның келелі келешегіне арнауымыз керек. Оның бастапқы тұсында, сөз жоқ Тіл- тұғыр тұруы керек. демке, тіл – халық қазынасы.

Қазақстан Жазушылар Одағы 1984 жыл – «Көркем шығармалар тілі» туралы жиын өткізіп, оның тағылымды тұстары көп болды. [3]. Жекелеген жиын өтті[4], қазақ афоризмдері жарық көрді [5]. Осы бағыт, үрдіс жалғасын тапса – нұр...

Ендеше, Ұлттық тіл- бик тұғырға көтеріліп, оның барша мәселелері мен мүкіндіктері қашан, қалай шешімін табады? Бұл сұрақ: қаны мен тілі, діні мен ділі бір бойынан табылатын әрбір қазақтың көзінде де, көңілінде де жүр. Өйткені, тілге құрмет-ұлтқа адалдық, ілтипат! Ақын сөзімен айшықтасақ: «Өзге тілдің бәрін біл, Өз тіліңді құрметте!». Өйткені: «Ана тілінің асыл қасиеттерін бойға сіңіру бөбектің жөргегінен басталатынын адамзат тарихы талай ғасырлардан бері дәлелдеп келе жатыр»[6].

Атап айтар жәйт: ел дамуының бағыт-бағдарынан-адам капиталы, оның сапасын жақсарту туралы мәселе алдыға шыққаны анық. Бұл бағыт қоғамның барша саласында, әсіресе білім беру жүйесінен, оқу бағдарламаларындағы жаңа моделден, ойлау қабілеті мен ізденіс арналарынан аңғарылады. Бастысы, қазақ тілінің басымдығына мән беріледі. Үш тілді оқыту кезең-кезеңімен жүзеге асырылады. Білім беру бағдарламаларына бақылау мен жауапкершілік артады. Ұлттық тіл, оны оқыту сапасы, әдістеме жәйі негізгі назарда болады. Өйткені, тіл-ұлт айнасы, қымбат қазына. Руханият қайнары.

Біріншіден, Үштаған тірек /отбасы, балабақша, мектеп/- жұмған жұдырықтай бірлік-береке аясында еңбек етуі керек. Еңбек, оқу, іс-әрекет – Ұлттық мұратқа адалдықтан тұруы тиіс. Бұл - Отбасы мен Отанға адалдық пен тұрақтылықтан, перзенттік парыз-қарыздан көрініс тапқаны жөн.

Екіншіден, білім жүйесі, тәлім-тәрбие ісі, қарым-қатынас аясы- Ұлттық тіл арқылы жүзеге асуы шарт. Отбасы тәрбиесі ұстаз ұлағатымен ұштасып, бірін-бірі байытып, ұлы мұраттарға қызмет еткені нұр.

Үшіншіден, Ұлттық мұратқа қатысты әрбір іс-Ар атынан айтылып, жүрек әмірімен орындалып, көңіл сәулесі, мейірім шуағы жан-жақты сезілуі қажет. Тіл тұғыры мен ел абыройы осы тұста бар қырынан ашылары хақ.

Төртіншіден, қазақша ойлап, оқып-жазу- әрбір ұлт өкілінің төл міндетіне айналу керек. Өзін - қазақпын, әрі осы ұлт өкілі санайтын әрбір адам көзқарасын, еңбек мұраттарын айқындап, елге қызметін абыроймен атқарып, осы бағытқа мықтап табан тіреуі тиіс. Басқаша әрекет-Азаматтыққа сын! Ар-намысқа, санаға көлеңке түсіріп, жүрекке салмақ салады.

Бесіншіден, Ауыл мен Астанаға талап-талғам, көзқарас бірдей болуы шарт. Тіл тұғыры мен тамыры ауылда, қала- өркениет өрісі! Ендеше, ауыл-қала бірін-бірі толықтырып, келелі келешекке қатар қадам жасау керек. «Өткелде – ат ауыстырмайтынын» ескерсек, Ұлт рухы мен жанына көлеңке –сызат түспеуі керек. Асылы, тіл-ұлт қазынасы, халық мұрасы мен мирасы.

Тарих тағылымы, қазіргі кезең үрдісі, бүгінгі күн шындығы осы.

Тұтастай алғанда, тіл мұраты айқын:

Ұлт бар жерде-оның рухы, жаны, жалауы, тамыр-тынысы-Тіл болуы ақиқат жайт. Тілсіз қоғам, адам мұраты-қанатсыз құс, елес әлем;

Қоғам байлығы- Адам, оның еңбегі болса, Тіл-жаны, жүрегі. Ендеше, өмірге өріс, жанға-жарық, жылу, жүрекке- нұр, шуақ керек...

Тіл-Ұлттың күретауы. Тамыр- жүрекке апаратын жол. Жүрек –тіршілік тұтқасы. Тіршілік тынысы- тіл. Қоғам дамуы, адам еңбегі сонда өріс алады. Тіл тұғыры- биік әрі берік болғаны нұр.

Тіл- ұлт айнасы. Онда: ақыл-парасат мәйегі, ой-сөз жүйесі бар. А. Байтұрсыновша

айтсақ: «Сөзі жоғалған жұрттың - өзі де жоғалады».

Жоқтың аты-жоқ. Басқа балама,бәсеке болу мүмкін емес.

Жоқ болудан, жоғалып кету қаупінен сақтасын, Жаратушым!!!

Өйткені:тіл- кие, құдірет!Тіл-асыл мұра, қымбат қазына!Тіл-айбын, мерей, тұғыр!Тіл-ұлы мұрат, мәңгілік құбылыс...

Ендеше, Тіл төңірегіндегі ойлар мен толғаныстардың қай-қайсысы да ұлт мұратын арқау етсе, оның қоғамдағы , өмір –тұрмыстағы орын- үлесін терең сезінсе, бұдан халықтың қымбат қазынаға қатысты көзқарастары бұрынғыдан да берік болады, әрі кемел келешекке деген үміт-сенімі ұлғайая түсері хақ.Тегінде,тіл-ұлт айнасы Һәм қазынасы болғандықтан,оны аялау мен бағалау,оған деген құрмет еселеп артып,жауапкершілік міндеті мен сезімі,азаматтық Һәм перзенттік парыздың төмендемегені жөн.

Осы орайда,Ұлттық тілге кең өріс ашып,жан-жақты дамытқан жөн.Білім жүйесінде,әдістеме мұраттарында әрдайым назарда ұстаған жөн.

Ұлт мерейі мен мәртебесі,даму үрдістерінің негізі де осы.

Ана тілінің- ұлт байлығы, айбыны мен ардағы, қымбат қазынасының бірі болуының басты мәні, сыры мен сымбаты осында болса керек.

Пайдаланылған әдебиет:

1. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сііезі. - Алматы, 2005. -21 бет
2. Тіл мұраты// «Егемен Қазақстан, 2003, 1 қаңтар
- 3.Өнер алды - қызыл тіл. -Алматы: Жазушы, 1986. -204 бет).
- 4.Тіл және руханият:өзекті мәселелер. -Астана: Тіл комитеті, 2010. – 560 бет
- 5.Сөз сарасы.- Алматы: Сардар, 2009. -160 бет
- 6.Серғалиев М. Тілім менің - тінім менің.- Алматы: Сардар, 2013. -14 бет

ҚАЗАҚЫ ДІНИ ДҮНИЕТАНЫМНЫҢ ГУМАНИСТІК СИПАТЫ

О.Темірбеков ф.ғ.к. доцент

А.Үсен ф.ғ.д. профессор,

Р.Тұрысбек ф.ғ.д. профессор

Б. Қорғанбеков ф.ғ.к. профессор

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Қазақстан, Астана

Rst 58@ mail. ru

aierke 0102@ mail.ru

Түйіндеме: Қазақ дүниетанымының ерекшелігі – атеистік сананың жоқтығы. Қазақ қашаннан Құдайға қараған халық. «Құдайға қарау» деген тұрақты сөз тіркесі – Жаратушыны тану деген мағынаны береді. Грек ойшылы Пратогордың айтуынша адам барлық нәрселердің өлшемі екендігі белгілі. Бұл қағиданың мәнісі – бар болғаны - адам бар мен жоқтың, белгілі мен белгісіздің арасындағы меже ғана. Сондықтан ол бар нәрселерді «бар», жоқ нәрселерді «жоқ» деуші. Қазақ дүниетанымда бұл маңызды қағида «білетінің бір тоғыз, білмейтінің тоқсан тоғыз» деген мақал арқылы көрініс табады. Осыған байланысты қазақ адамы білмеген нәрсесі туралы «Құдай біледі» деп айтады. Бұл фундаменталды түсінік қазақ халқын «айттым – бітті, үздім – кесілді» деген тоталитарлық ойлау жүйесінің сақтандырып, өз мүмкіндіктерінің шекарасын үнемі сақтап отыруға көмектеседі. Қазақ социумында ешқашан тоталитарлық ойлау жүйесіне құрылған авторитарлы мемлекеттің болмауының басты себептерінің бірі де осы. Екіншіден, қазақ халқының діни танымы бойынша - Жаратушының алдында барлық ұлттар мен ұлыстар тең; ешқандай бір-бірінен айырмашылығы да, артықшылығы да жоқ. Бұл гуманистік ұстанымның негізінде – барлық адам баласы Адам ата мен Хауа анадан тараған деген түсінік жатыр. Қазақ ойшылы Мәшһүр Жүсіп бұл түсінікті нағыз, шынайы мұсылман болудың шарты санайды. Сондай-ақ, бұл түсінікке «барлық адам баласы мұсылман болып туады, кейіннен ата-аналары олардың біреуін насарани (христиан – О.Ж), біреуін яхудей, біреуін пұтқа табынушы қылады» деген хадисті қосыңыз. Егер дін ұстанушы адамдарды діни ерекшеліктеріне қарай жіктеп бөліп-жаратын болса, онда оның ұстанған діні қате деген сөз. Қазіргі кезде діни ерекшеліктерге, нәсілдік, тілдік айырмашылықтарға байланысты қоғамда көптеген әлеуметтік қақтығыстар болып жатады. Бұның барлығы дінді дұрыс түсінбегеннен пайда болатын келеңсіз құбылыстар. Қазақ ойшылы Абай өз шығармаларында «әрбір ақылды адамға иман парыз, ал әрбір иман келтірген адамға ғибадат парыз» деген хадисті алға тартады. Абайдың ойынша діннің негізі болып табылатын иманға адам ақыл арқылы келуі керек; иман келтірудің ең басты шарты – иман келтірушінің ақылды болуы. Егер адам туғаннан ақылсыз, ақыл-есі кем болса ондай адамға иман келтіру парыз болып есептелмейді екен. Ал ақылмен иманның не екенін түсініп алмайынша құлшылық етушінің құлшылығы (ғибадаты) толымды болмайды. Ақылдың дінді түсінуде, Құдайды тануда, жалпы адамның тіршілігіндегі маңызын қазақ халқы «Құдай қарғайын деген адамның ақылын алады» деген мақал арқылы бекітеді. Қазақ халқының дінді түсінудегі басты ерекшеліктерінің бірі – діннің сыртқы формасы емес, ішкі мәніне баса назар аударуы. Бұл тұрғыдан қазақ халқы «құмыраның сыртқы бейнесі емес, ішінде не бар екендігі маңызды» деген қағиданы берік ұстанады. Осы қағидаға адал қазақ ғұламасы Мәшһүр Жүсіп мұсылманшылық немен болады? деген риторикалық сұрақты қоя отырып, мұсылманшылық ең әуелі уәдеге опалы болу арқылы болады дейді. «Опа» сөзі - арап тілінен аударғанда «айтқан сөзіңе адалдық» деген мағыны береді екен.

Резюме: Особенность казахского мировоззрения- отсутствие атеистического сознания. Казахи всегда верили на всевщего Бога. Это отражается в словах и

словосочетаниях, языковой единице. «Смотреть на Бога» это фразеологизм означает – познание создателя. По мнению греческого мыслителя Протогора человек всего лишь измерения всегосущества не земле. Значения этой аксиомы человек это грань между быти и небытия, известного и неизвестного. Поэтому Он подтверждающий существующего, отрицающий несуществующего. В казахской мировоззрении эту основную аксиому отражает пословица «Знаешь девяти, а незнаешь девяноста девяти». В связи с этой мыслью, казах о неизвесном говорит, «Одному Богу известно». Эта фундаментальная концепция защищает казахский народ от высокомерия, тирании, суровости, которая придерживается мысли «она называется, она разрешена, отсекается», помогает противостоять пределам ее возможностей. И именно по этой причине авторитарное государство в казахском обществе не существует на основе тоталитарного мышления. Во-вторых, для казахского религиозного мировоззрения для Творца все народы и нации равны, они не отличаются друг от друга особым положением или статусом. В основе этого принципа лежит представление о том, что все человечество принадлежит Адаму и Еве. Казахский мыслитель Машһур Юсуп считает, что эта концепция является одним из основных условий для того, чтобы быть мусульманином. Это мнение подтверждается хадисом: «Все люди рождаются мусульманами, а затем их родители превращают одного из этих детей в христиан, а другого - евреев и других - в язычников. Если религиозная личность людей определяется по религиозным соображениям, то его религия не праведен. В наше время многие конфликты возникают из-за религиозных, расистских и языковых различий. Многие воюющие люди не могут правильно интерпретировать основы и принципы разных религий. В своих работах великий мыслитель Абай основывается на хадисе: «Каждый разумный человек должен верить, и каждый верующий имеет свое собственное поклонение». Согласно Абая, человек должен найти веру с ясным умом, который является основой религии. Главным условием веры является ум. Если человек не умный или умственно отсталый от рождения, он не обязан быть верующим. Если человек, который не понимает причину веры своего поклонения, не считается полным. Роль ума в познании Бога, в существовании человека определяется в казахской пословице: «Если Бог наказывает человека, лишает его ума». Самой важной особенностью понимания религии казахского народа является их внутреннее содержание, а не внешняя форма.

THE HUMANISTIC ASPECT OF THE KAZAKH RELIGIOUS WORLDVIEW

*Associate professor O.Temirbekov
professor A.Ussen
professor R. Turysbek
professor B. Kurganbekov
L.N.Gumilyov Eurasian National University
Kazakhstan,
Astana
Rst 58 @ mail. Ru
aierke 0102@ mail.ru*

Abstract: The peculiarity of the Kazakh worldview is the absence of atheistic consciousness. Kazakhs have always believed in the all-pervading God. This is reflected in words and phrases, the language unit. The phraseology "Watching God" means knowing the creator. According to the Greek thinker Pratoigor, man is only a measurement of the whole being not to the earth. The meanings of this axiom, man is the line between being and non-being, known and unknown. Therefore He confirms the existing, denying non-existence. In the Kazakh worldview, this basic axiom reflects the proverb "You know nine, but you do not know ninety-nine." In connection with this thought, the Kazakh about the unspeakable says: "One God knows." This fundamental concept protects the Kazakh people from arrogance, tyranny, sternness, which adheres to the idea "it is called, it is solved, cut off", helps to resist the limits of its capabilities. And it is for this reason that an authoritarian state in the Kazakh society does not exist on the basis of totalitarian thinking. Secondly, for the Kazakh religious worldview for the Creator all nations and nations are equal, they do not differ from each other by a special position or status. At the heart of this principle is the notion that all mankind belongs to Adam and Eve. Kazakh thinker Mashur Yusup believes that this concept is one of the basic conditions for being a Muslim. This opinion is confirmed by the hadith: "All people are born Muslims, and then their parents turn one of these children into Christians, and the other - Jews and others - into pagans. If the religious personality of people is determined for religious reasons, then his religion is not righteous. In our time, many conflicts arise because of religious, racist and linguistic differences. Many warring people can not correctly interpret the foundations and principles of different religions. In his works, the great thinker Abai is based on the hadeeth: "Every reasonable person should believe, and every believer has his own worship." According to Abai, a person must find faith with a clear mind, which is the basis of religion. The main condition of faith is the mind. If a person is not intelligent or mentally retarded from birth, he does not have to be a believer. If a person who does not understand the reason for the faith of his worship is not considered complete. The role of the mind in the knowledge of God, in the existence of man is defined in the Kazakh proverb: "If God punishes a person, deprives him of his mind." The most important feature of understanding the religion of the Kazakh people is their internal content, and not an external form.

Қазақ дүниетанымының ерекшелігі – атеистік сананың жоқтығы. Қазақ қашаннан Құдайға қараған халық. «Құдайға қарау» деген тұрақты сөз тіркесі – Жаратушыны тану деген мағынаны береді. Грек ойшылы Пратогордың айтуынша адам барлық нәрселердің өлшемі екендігі белгілі. Бұл қағиданың мәнісі – бар болғаны - адам бар мен жоқтың, белгілі мен белгісіздің арасындағы меже ғана. Сондықтан ол бар нәрселерді «бар», жоқ нәрселерді «жоқ» деуші. Қазақы дүниетанымда бұл маңызды қағида

«білетінің бір тоғыз, білмейтінің тоқсан тоғыз» деген мақал арқылы көрініс табады. Осыған байланысты қазақ адамы білмеген нәрсесі туралы «Құдай біледі» деп айтады. Бұл фундаментаальды түсінік қазақ халқын «айттым – бітті, үздім – кесілді» деген тоталитардық ойлау жүйесінің сақтандырып, өз мүмкіндіктерінің шекарасын үнемі сақтап отыруға көмектеседі. Қазақ социумында ешқашан тоталитардық ойлау жүйесіне құрылған авторитарлы мемлекеттің болмауының басты себептерінің бірі де осы. Екіншіден, қазақ халқының діни танымы бойынша - Жаратушының алдында барлық ұлттар мен ұлыстар тең; ешқандай бір-бірінен айырмашылығы да, артықшылығы да жоқ. Бұл гуманистік ұстанымның негізінде – барлық адам баласы Адам ата мен Хауа анадан тараған деген түсінік жатыр. Қазақ ойшылы Мәшһүр Жүсіп бұл түсінікті нағыз, шынай мұсылман болудың шарты санайды. Сондай-ақ, бұл түсінікке «барлық адам баласы мұсылман болып туады, кейіннен ата-аналары олардың біреуін насарани (христиан – О.Ж), біреуін яхудей, біреуін пұтқа табынушы қылады» деген хадисті қосыңыз. Егер дін ұстанушы адамдарды діни ерекшеліктеріне қарай жіктеп бөліп-жаратын болса, онда оның ұстанған діні қате деген сөз. Қазіргі кезде діни ерекшеліктерге, нәсілдік, тілдік айырмашылықтарға байланысты қоғамда көптеген әлеуметтік қақтығыстар болып жатады. Бұның барлығы дінді дұрыс түсінбегеннен пайда болатын келеңсіз құбылыстар. Қазақ ойшылы Абай өз шығармаларында «әрбір ақылды адамға иман парыз, ал әрбір иман келтірген адамға ғибадат парыз» деген хадисті алға тартады. Абайдың ойынша діннің негізі болып табылатын иманға адам ақыл арқылы келуі керек; иман келтірудің ең басты шарты – иман келтірушінің ақылды болуы. Егер адам туғаннан ақылсыз, ақыл-есі кем болса ондай адамға иман келтіру парыз болып есептелмейді екен. Ал ақылмен иманның не екенін түсініп алмайынша құлшылық етушінің құлшылығы (ғибадаты) толымды болмайды. Ақылдың дінді түсінуде, Құдайды тануда, жалпы адамның тіршілігіндегі маңызын қазақ халқы «Құдай қарғайын деген адамның ақылын алады» деген мақал арқылы бекітеді. Қазақ халқының дінді түсінудегі басты ерекшеліктерінің бірі – діннің сыртқы формасы емес, ішкі мәніне баса назар аударуы. Бұл тұрғыдан қазақ халқы «құмыраның сыртқы бейнесі емес, ішінде не бар екендігі маңызды» деген қағиданы берік ұстанады. Осы қағидаға адал қазақ ғұламасы Мәшһүр Жүсіп мұсылманшылық немен болады? деген риторикалық сұрақты қоя отырып, мұсылманшылық ең әуелі уәдеге опалы болу арқылы болады дейді. «Опа» сөзі - арап тілінен аударғанда «айтқан сөзіңе адалдық» деген мағыны береді екен. Жалпы адам баласы мен Жаратушысы арасындағы қатынас «пенде» ұғымы арқылы ашылады. Пенде – парсы тілінде «адам» деген ұғымды білдіре отырып, ауыспалы мағынасында «кіріптар, бағынышты жан» деген де ұғымды да білдіреді екен [1, 48]. Алла Тағаланың тоқсан тоғыз көркем есімінің бірі Ас – Самад – Мұқтажсыз, Мұңсыз . Он сегіз мың ғаламды жаратушы Алла Тағала Мұқтажсыз, Мұңсыз болғанда, Оның жаратқандары (махлұқтары) әлбетте Жаратушысына мұқтаж болады. Қазақ халқының бағына бола туған хакім Абай: «Алла мінсіз әуелден, пайғамбар хақ», - десе, - қазақтың тағы бір ғұламасы Мәшһүр Жүсіп: «Кірсіз ай, мінсіз Құдай» деп мақалдайды. Айтылған ойдың түйіні – Алла Тағала мінсіз, ал біз пенде ретінде міндіміз. Мінді болғандықтан да Алла тарапынан түскен Дінге мұқтажбыз. Ал мұқтаждық пайдалы арқылы өтеледі, егер мұқтаждықтан ділгір болып ұмтылған нәрсеміз пайдалы болмай шықса, онда мұқтаждық сол өтелмеген күйінде қала бермек. Жасыратыны жоқ, көп адамдар «біз Алла Тағала үшін ғибадат қылып жүрміз» деп ойлайды. Алла Тағала олардың намазына, не басқа ғибадатына еш мұқтаж емес екендігі олардың ойына да кіріп шықпайды. Пенде өзінің пенде ретінде дінге, иманға мұқтаж екенін сезінгенде ғана шын мұсылман болып, кәмалатқа жетеді. Сондықтан адам баласының рухани һәм материалды тұрғыда пісіп-жетілуі үшін ең алдымен ақидасы – сенім жүйесі дұрысталуы керек. Абай бұл мәселе хақында былай дейді: «Әуелі дін

исламның жолындағы пенделер иманның хақиқаты не сөз екенін білсін. Иман дегеніміз бір ғана инанмақтық емес, сен алла тағаланың бірлігіне, уә құранның оның сөзі екендігіне, уә пайғамбарымыз Мұхаммед Мұстафа салаллаһу ғалайһи уәссәлләм оның тарапынан елші екендігіне инандың. Жә, не бітті? Сен алла тағалаға алла тағала үшін иман келтіремісің я өзің үшін иман келтіремісің? Сен иман келтірмесең де, алла тағалаға келер ешбір кемшілік жоқ еді. Өзің үшін иман келтірсең, жә инандың. Ол инанмақтығың құр ғана инанмақтықпен қалса, саған пайда бермейді. Оның үшін сен инанмақтығыңнан пайда ала алмадың, пайдаланамын десең, пайда береді, кәміл иман болады. Пайданы қалайша алуды білмек керек [2, 125].

Діннің өзегі - иман (сенім). Дінді Алла Тағала тарапынан түскен әмірлер мен тыйымдарды орындаудың кешенді түрі десек, осы діннің бастау бұлағында иман (сенім) жатады. Имансыз еш нәрсе аяқ баспайды, еш нәрсе өздігінен кемелге келмейді. Адамды жетілдіретін, пенделіктің кәмалатына жеткізетін де осы иман. Бірақ иман осы айтылған күйінде қалып қойса еш пайда бермейді екен. Ол үшін, Абайдың айтуынша, иманнан (инанмақтықтан -сенуден) пайданы қалай алуды білмек керек.

Бұдан шығатын қорытынды – пайдалы иманға негізделген пайдалы дін ғана біздің пенде ретінде мұқтаждығымызды өтейді. Ол үшін, әлбетте, бірінші біз өзіміз үшін әуелі иман деген не? иман деген сөздің ақиқаты не? деген сұрақтарға жауап беруіміз керек. Егер олай етпесек, иман бізге еш пайда бермейді, сол айтылған күйінде ғана қалып қояды. Бұл иман сөзінің ішкі әлеміне кіріп, нұрын, сырын ұғуды Абай «иманның тазалығын ұғу» деп атайды. Ол өзінің «Алланың өзі де рас, сөз де рас» деп аталатын өлеңінде иманның тазалығы туралы былай дейді:

Имамдар ғибадаттан сөз қозғаған,
Хүснизән мен иманды білді ойлаған.
Иманның тазалығын жақсы ұқтырмай,

Сыртын қанша жуса да, іші оңбаған [2, 58].

Иманды тазарту, Абайдың ойынша, тек қана ой арқылы, ойлану арқылы болатын іс. Тілінді кәлимаға келтіру, иманды тек тілмен айту – бұл бейнелеп айтқанда, жаңғақтың сырты ғана; ал жаңғақты жаңғақ қылып тұрған, әлбетте, оның ішкі дәнегі. Хакім Абай оқырмандарын сол жаңғақтың сыртында қалып қоймай, оның ішкі өзегіне, дәнегіне жетіп, - пайдалануды ұсынады. Кез келген нәрсенің қоғамға пайдалы болуын ғылымда прагматизм деп атайды. Прагматизм қазаққа жат па әлде етене ме? Біздің ойымызш, прагматизм қазаққа жат емес. Оның айқын мысалын мына қазақ мақалынынан-ақ аңғаруға болады: «Асы жоқ алтын табақты, атып ұрда, отқа жақ». Күнделікті ас жейтін табак тіпті алтын болсын, ішінде асы жоқ болса, пайдалы болмаса, - құны соқыр тиын.

Діннің тек сыртқы көрінісіне алданып жүргендер дін ұстану үшін ақылдың қаншалықты қажет екенін қаперлеріне де алмайды. Дін, иман келтірі – тек қана ақын арқылы ғана болатынын ойларына да кіріп шықпайды. Бұл олқылық, қарапайым дін ұстанушы мұсылмандардың кінәсі емес, дінді, иманның тазалығын дұрыс түсіндіріп бермеген имамның кінәсі дейді Абай. Қазақ ойшылы өз ойын тыянақтау үшін пайғамбарымыздың мына бір хадисін алға тартады: «Құдай тағала әрбір ақылы бар кісіге иман -парыз, әрбір иманы бар кісіге ғибадат – парыз деген екен» [2, 115].

. Хадистен мәлім болды, иман тек ақылды адамға ғана парыз екен. Бұдан шығатын қорытынды, иманды тек қана ақылмен танып-білуге болады.

Абай прагматизмі – Алла Тағаланы танудан басталады: Жаратушының тоқсан тоғыз көркем есімін, сегіз тұрақты (субития) сипатын танып біл дейді. Тек танып біліп қоймай, оларды үйреніп, мағынасын біліп, өз пиғылдарыңды (іс-әрекеттеріңді) мейлінше соларға ұқсатуды шарт қыл дейді. Сонда ғана сенің атың мұсылман болып,

шын берілгенің рас болады дейді. Бұл қазақ руханиятындағы дінді түсінудегі керемет ой, адамды өсіретін, кемелдікке жеткізетін алтын қағида. Сол себептен де, біз айтып жүрген Абайдың «болмасаң да ұқсап бақ!» қағидасы бірінші кезекте Алла тағалаға қатысты айтылған. Бұл креативті ойын Абай былайша бекітеді: «Алла тағалаға ұқсай алам ба деп, надандықпен ол сөзден жиіркенбе, ұқсамақ – дәл бірдейлік дағуасыменен емес, соның соңында болмақ» [2, 126].

Жаратушыны тану, оған мейлінше ұқсауға тырысу – қазақ діни прагматизімінің айқын көрінісі. Кемел, істеген ісінде мүлтік жоқ, аса сабырлы, әділетті һәм мейірімді Жаратушының ұлы іс-әрекеттерін фәни жалғанда қайталау – Абай ойының ғажайып жаңалығы.

Абай прагматизімін жалғастырушы шәкірті Шәкерім Құдайбердіұлы. Ол өзінің ұстазының идеясын өлең жолдары арқылы шебер де кестелі тілмен жеткізеді:

Қояр ем мылжыңдамай сөзімді ұқса,
Қайтемін оны ұға алмай діннен шықса.
Азды ұқсаң, бұл сөзімді анықтап ұқ,
Иендей болам деме, Иеңе ұқса.

Тәңірің – таза, болып бақ сен де кірсіз,
Әлің келсе, менен қаш, Иең – мінсіз.
Бұл Құдайдай боламын деген емес,
Сөзімнің түбін ұқпай деме дінсіз.

Алланың пендесіне рақымы мол,
Сен де өзіндей адамға мейірімді бол.
Ол жаратты, сен-дағы жаратып бақ,

Бардан барды шығарсаң болады сол [3, 213-214].

Бұл Жаратушыға ұқсау туралы қазақы діни прагматизімінің ішіндегі ең креативті ой – жарату туралы, шығармашылы туралы келелі ой. Айырмашылығы – Жаратушы – жоқтан бар жасаушы, ал сенің міндетің – бардан бар жарату, - жасампаздық! Көптеген дін ұстанушылар, сол дінді көпшілікке түсіндіріп берушілер – осы қазақ ғұламаларының қоғамды даму мен технологиялық прогреске жетелейтін жасампаздыққа толы идеядарын әлі күнге дейін түсіне алмай келеді. Не деген өкініш! Олар құлшылықты тек қара бес парыз деңгейінде ғана түсініп, нағыз құлшылық – мінсіз Жаратушының мінсіз пиғылдарын (іс-әрекеттерін) жер бетінде әр пенденің хәл-қадерінше қайталау екендігін түсінбейді.

Келесі бір қазақ қоғамын артқа тартатын нәрсе – қандай да бір айырма, айырым негізінде адамдарды алалау, бөлшектеу. Ғұламалардан қалған бір қанатты сөз бар: «Аспан - адамдарды біріктіреді, жер - адамдарды бөлшектейді». Бұл жерде «аспан», «жер» деп діни танымның қабаттары меңзеліп отыр. Шын Құдайын таныған адам (аспан) «барлық адамзат баласын бір Адам ата – Хауа анадан тарады деп, барлығын туыс, бауыр көреді» (Мәшһүр Жүсіп). Ал діни танымы таяз адам, Құдайын танымаған, иманның не екенін түсінбеген адам (жер) – адамдарды діни, нәсілдік, тілдік, мәдени ерекшеліктерге қарай бөліп-жара бастайды. Бұл тұрғыда Шәкерім былай деп ой қорытады:

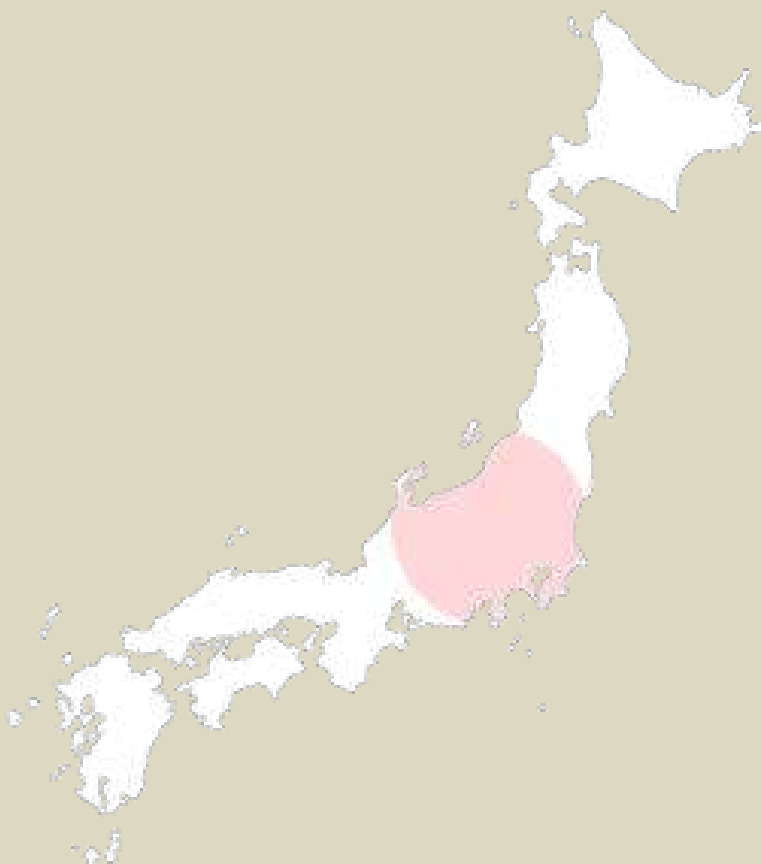
Әлемдегі діндердің түп мақсұты
Үш нәрседе бұлжымай құшақтасар:
Құдай – бар, ұждан – дұрыс, қиямет – шын,
Еш діннің мақсұты жоқ мұнан асар.
Дін адамды бір бауыр қылмақ еді,

Оны бөліп, дұспандық қару жасар [3, 70].

Осы айтылған жайттар қазақ қоғамының дінді дұрыс түсінудегі жеткен жетістіктерін айғақтайды. «Адамдарға пайдалы болу» - ислам дінінің негізгі кредосы, мұсылманның шынайы бейнесі екенін ескерсек, жоғарыда аты аталған ғұламалардың еңбегі талай жанға азық болары еш күмән тудырмайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Оңдасынов Н.Д. Парсыша-Қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы: Білім, 2011. – 352 бет.
2. Абай (Ибарһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.2: Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қарасөздер. – Алматы: Жазушы, 2005.- 336 бет.
3. Шәкәрім. Иманым. – Алматы: Арыс баспасы, - 2000. – 321 бет.

HOMOGENEOUS HOMONYMS IN THE KAZAKH LANGUAGE: TRADITION AND WORLD OUTLOOK

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ГОМОГЕНДІ ОМОНИМДЕР: ДӘСТҮР МЕН ДҮНИЕТАНЫМ

Zharkynbike SULEIMENOVA

Kazakh State Women's Teacher Training University, Prof.Dr.

zharkyn123@mail.ru

Akmaral KURMANALIEVA

KIMEP University, Dr.

akmaral@kimep.kz

ABSTRACT

The article considers the factors influencing the development of meaning in the Kazakh language. The meaning of the word is complex and it is a phenomenon of its development, whereas the laws of development are directly related to the life and the world of the people. Ethnological, mythological, linguistic and folklore studies are of great help in determining the meaning of the word. The people's language is an invaluable treasure, a heritage inherited from generation to generation. One of the scientists who contributed to the development of ethno linguistics in Kazakh linguistics - "The ethnos-linguistic view of ethnos and its language is to examine all the realities and life-styles, world-cognitive, cultural and spiritual wealth of the child from the time of childhood to the facts and data stored on our native language and to benefit them today is". The language we use as a means of communication in everyday life is a rich phenomenon that is invisible to us. First of all, it is primarily a treasure that has national values and values, such as world-wide, psychological features, culture. As such, the national character of the language is the only way to the spirit of the nation, which reflects the inner self of an ethnos.

The article describes the cultural, ethnolinguistic motives that have influenced the appearance of homogeneous homonyms - specific linguistic data that reflects the language's tintedness.

Key Words: ethnolinguistic homogenous speech, language and meaning of the word, tradition.

ТҮЙІНДЕМЕ:

Мақала қазақ тіліндегі сөз мағынасының дамуына әсер ететін факторларды қарастырады. Сөз мағынасы күрделі әрі өзінің даму заңдылығына ие құбылыс болса, даму заңдылығы халықтың өмірі мен дүние-танымымен тікелей байланысты екен. Сөз мағынасының даму барысын анықтауда этнологиялық, мифологиялық, лингвистикалық және фольклор зерттеулерінің берер көмегі зор.

Халықтың тілі – баға жетпес қазына, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан асыл мұра. Тілсіз халық, халықсыз тілдің өздігінше өмір сүруі мүмкін емес. Қазақ тіл білімінде этнолингвистика саласының өркендеуіне үлес қосқан ғалымдардың бірі-Ә. Қайдар: “Этнос пен оның тілін этнолингвистикалық тұрғысынан қарастыру деген сөз, оның сонау балаң кезінен есейгенге дейінгі барлық болмысы мен өмір-тіршілігін, дүние-таным мен мәдени, рухани байлығын ана тілімізде сақталған фактілер мен деректер негізінде зерттеп білу және оларды бүгінгі таңның игілігіне асыру болып табылады”-

дейді.

Күнделікті өмірімізде қарым-қатынас құралы ретінде пайдаланып жүрген тіліміз көзге көрінбейтін сан алуан қасиеттерге бай құбылыс болып табылады. Өйткені, ол ең алдымен өзінің бойына халықтың дүние-танымы, психологиялық ерекшеліктері, мәдениеті секілді құндылықтарды сіңіруші әрі ұлттық сипатқа ие қазына. Өз ретінде, тілдің ұлттық сипаты дегеніміз белгілі бір этностың ішкі болмысын көрсететін ұлттың рухына да апаратын бірден бір жол. Тіліміз бізге қазақ халқының тарихын танытатын категория болуымен аса бағалы.

Мақала тілдің ұлттық нақыш- бояуын көрсетуші қасиетін көрсететін нақты тілдік деректерге- гомогенді омонимдердің пайда болуына әсер еткен мәдени, этнолингвистикалық уәждемелер жайында баяндайды.

Тірек сөздер: этнолингвистика, гомогенді омонимдер, тіл, сөз мағынасы, салт-дәстүр.

Халықтың тілі – баға жетпес қазына, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан асыл мұра. Тілсіз халық, халықсыз тілдің өздігінше өмір сүруі мүмкін емес. Тіл жайында Шыңғыс Айтматов: “Тіл халықтың автопортреті. Әр тіл бүкіл адамзат қазынасының ортақ палитрасындағы өз өрнегімен қымбат”-десе [1], ал ғалым М.Арын ұлттың тілі жайында: “Тіл –деген бүкіл бір халықтың жинаған рухани қазынасының жиынтығы, соның бәрін сақтайтын қоймасы сияқты”- дейді [2].

Күнделікті өмірімізде қарым-қатынас құралы ретінде пайдаланып жүрген тіліміз көзге көрінбейтін сан алуан қасиеттерге бай құбылыс болып табылады. Өйткені, ол ең алдымен өзінің бойына халықтың дүние-танымы, психологиялық ерекшеліктері, мәдениеті секілді құндылықтарды сіңіруші әрі ұлттық сипатқа ие қазына. Өз ретінде, тілдің ұлттық сипаты дегеніміз белгілі бір этностың ішкі болмысын көрсететін ұлттың рухына да апаратын бірден бір жол. Тілдің ұлттық рухты көрсететін қасиеті жөнінде В.Гумбольдтің: “Ұлттың өзіне ғана тән, іштей дамитын рухы бар. Сол рухтың ерекшелігін сыртқа шығарып, сақтап, ұрпақтан- ұрпаққа беруші күш- тіл”-деп айтып кеткені бар [3].

Демек, ұлттың мәдениетін, дүние-танымын, психологиялық ерекшеліктері мен салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы секілді ұлттық менталитетін көрсететіндігімен тілдің маңызы арта түседі. Сондықтан, өзіміздің тіліміз бізге қазақ халқының тарихын танытатын категория болуымен аса бағалы. Тілдің ұлттық нақыш- бояуын көрсетуші қасиетін зерттеген орыс ғалымы Ф. Буслаев осы бағытта: “Язык выражение не только мыслительности всего народа, но и всего быта и нравов, поверии страны и истории народа”, –дейді [4]. Міне, ұлтымыздың тарихымен, өмірімен біте қайнасып жатқан тілдік құбылыстардың бірі –бір текті гомогенді омонимдер.

Гомогенді омонимдер бізге халықтың дүние-танымы мен тұрмыс-тіршілігі туралы мағлұмат беріп, оның тарихын тануға мүмкіндік береді. Осы жерде Ф. Шиллердің “Тіл дегеніміз ұлттың айнасы сияқты, ұлтты сол айнадан өзін көріп тұрғандай” деген сөзі еске түседі. Тілдің бұл қасиеті, әсіресе, гомогенді омонимдердің туындау заңдылықтарын, олардың пайда болуына әсер берген экстралингвистикалық факторларды қамтығанда көзге ерекше түседі. Өйткені, тіліміздегі гомогенді омонимдердің көпшілігі сөздердің таза лексикалық (деннотативтік) мағына негізінде емес, қосымша (коннотативтік) мағынасы негізінде пайда болып, өз кезегінде ол әдетте салт- дәстүр, наным-сенім мен халықтың өмір-тіршілігінде жиналған тәжірибе негізінде жүзге асатын құбылыс. Сондықтан тіліміздегі гомогенді омонимдердің табиғатын толығымен танып білуде этнолингвистикалық факторлардың қамтылуының маңызы өте зор. Себебі, бұлардың барлығы

бізге жаңадан туындаған мағынаны жан-жақты айқындап, оның кеңею шеңберін және мотивациялық негізін анықтауға едеуір септігін тигізетін үлес салмағы басым деректер болып табылады. Тілді зерттеудегі аталмыш әдіс әлбетте, қазіргі кезде Тіл білімінде өзінің қанатын кең жайған этнолингвистика саласына жүктелетіні сөзсіз. Осыған байланысты О.Н.Трубачев омонимдерді “этнолингвистика категориясына” жатқызып, оның маңыздылығы жайында: “Перспектива извлечения этноисторической информации из изучения важна для всей науки, религии и культуры” -деп атап өтеді [5].

Қазақ тіл білімінде этнолингвистика саласының өркендеуіне үлес қосқан ғалымдардың бірі-Ә. Қайдар: “Этнос пен оның тілін этнолингвистикалық тұрғысынан қарастыру деген сөз, оның сонау балаң кезінен есейгенге дейінгі барлық болмысы мен өмір-тіршілігін, дүние-таным мен мәдени, рухани байлығын ана тілімізде сақталған фактілер мен деректер негізінде зерттеп білу және оларды бүгінгі таңның игілігіне асыру болып табылады”-десе [6], Е.Жанпейісов: “Этнолингвистика этносқа қатысты культурологиялық, этнологиялық, мифологиялық, лингвистикалық және фольклор зерттеулері өзара байланыстыра, сабақтастыра қатар алып жүруді, үйлестіре жүргізуді талап етеді”-дейді [7]. Мәселен, көпшілікке мәлім “бұлақ” /Басы бастаулардан, қайнарлардан басталатын сай-жылғалармен ағатын кішігірім су/сөзінің “Құлақтың іші қабынып, іріңдеп, созылмалы түрде өтетін індет” жаңа мағынасы бар. Және ол мағынаның пайда болуына құлақ ауруымен ауырған адамды емдеу тәсілі әсер берген деген ойдамыз. Оның екінші мағынасының туындауына әсер еткен уәж. Уәжде жұрттың суды қастерлеп, оны қасиетті санауымен астарласып жатқан таным бар. Табиғаттағы мейлі, ол бұлақ. Көл өзен болсын суға айтылған: Сулы жер, нулы жер. Су анасы –бұлақ. Су дүниенің тасы Су ішкен құдығыңа түкірме, Судың сұрауы бар, т.б. тәрізді дала тұрғындарының тікелей борышына айналып айтылған сөз маржандары текке айтылмағанын білеміз. Қазақ халқы бұлақты ерекше қадір тұтқан. Бұлақтың тазалығын қадағалап, әрдайым оның айналасын кір-қоқыстан, шөп-шаламнан тазартып отыратын және егер біреу ластаған жағдайда, ол әрекетті “Жер-Анаға” жасалған қиянат деп ұғып, оның жазаланатындығына сенген. Сондықтан далада, жайлауда ойнап жүрген балаларға: “ Бұлақты лайлама не суды сабама, суға түкірме, суға зәр сындырма, суды сапырма” деп ескерту жасауды парыз санаған. Әйткенмен, бұл аталы сөзге құлақ аспаған балалар да табылатын. Оларды көбіне құлақтарының іріңдеп, дертке ұшырауынан танып, “Бұлақ ауруына шалдыққан ” дейтін. Сөзімізді бұлақ ауруы жайында елде сақталынған аңыздар да баяндайды. Ол аңыздардың бірінде дерттің шығу себебін: “Жын адамның миын ұрлау үшін шайтанды шыбын кейпінде құлағына кіргізеді де, соның салдарынан оның құлағы іріңдей бастайды” делінсе, ал келесі бірінде: “ Адамдардың, әдетте, кішкентай жасөспірімдердің бұлақтың айналасын лаптап кетіп, су иесінің қаһарына ұшырауынан деп түсіндіреді”[8]. Құлақ ауырған адамды бұлақтың басына апарып, оның суымен құлағын үш рет шаятын. Қайнар басында мал сойылып, жеті нан таратылатын. Судың басына тиын-тебен тастап, “Бұлағыңды алып, құлағымды бер” деген сөздерден кейін үйлеріне қайтатын. Демек, ерте кезде құлақтың қабынып, оның іріңдеуін емдеуде ата-бабаларымыздың бұлақтың суын пайдалануы әбден ықтимал. Бағзы замандарда түркі, алтай, халықтарында науқас адамды бұлақ суымен емдегені мен қазіргі уақытта шипалы сулардың маңында орналасқан түрлі емхана, сауықтыру орындарының өзі дәлел Осындай фактордың әсер бергенін тіліміздегі Ауыздық I мен Ауыздық II омоним сыңарларының бір-бірімен ара-қатынасын айқындау барысында байқауымызға болады. Омонимдік қатар құраған сыңардың бірі – Ауыздық I “Тең екі бөлек темірден құрастырылып, арасында бекітілген бөлшек” болса, ал екінші сыңары “Адамның, малдың езуіне шыққан жара”. Екеуінің байланысы, бірінен-бірі туындауы , біздің ойымызша, ауыздықты (*ер тұрманның бөлшегі*) емдік қасиеті бар бұйымдардың қатарына жатқызып, оны ауызға шыққан

жараны емдеу барысында кәдеге жаратуында жатса керек. Ертеде қазақ халқы жүген, желі, көген тәрізді заттарды бағалағандай, ауыздықты да көздерінің қарашығындай ұстаған. Жылқы-тұлпарды сатқанда шаңырақтан бақ-дәулет, ырыздық-береке кетіп қалады деген оймен ауыздығын алып қалатын. Ауыздығы жоқ жолаушы алыс сапарға, жолға, сарбаздар ешбір жорыққа шықпайтын. Малға түскен ұрылардың өздері де көп жағдайда жылқының ауыздығын иесіне тастап кететін оқиғалар кездесетін. Ер-тұрман ішіндегі ауыздыққа үлкен мән бергенін бізге туыс халықтардың тұрмысында сақталған әдет-ғұрыптардан байқауымызға болады. Мәселен, бурят халқының үйлену рәсімінде күйеу бала міндетті түрде қалыңдығына аттың ауыздығын тарту етсе, ал бірқатар жерлерде қалыңдықтың босағасына садақ пен ауыздық ілінгеннен кейін ғана күйеу жігіттің үйге енуіне қақысы болатын [9].

Демек, кезінде аттың ауыздығы да қадір тұтатын бұйымдардың қатарында болып, малмен айналысқан адамдардың тарапынан ерекше бағаланған. Және де оны адамның езуіне шыққан жараны емдеуде қолданған. Еріннің екі жағына шыққан жараны ауыздық деп аталуы да осы себептен болса керек.

Сөз мағынасының дамуына әсер еткен дәстүрдің бірі “бауыр” сөзімен де байланысты. Адам мен жануардың ас қорыту, қан тарату қызметін атқаратын дене мүшесі-бауырмен қатысты этнографиялық деректер де осылай. Олар да бізге “Бірге қандас ағайындар, туыс адамдар” мағынасына ие “Бауырдың” туындау заңдылығын көрсете алатын фактілер болып табылады. Осыған байланысты түркі, моңғол және алтай халықтарының салт-дәстүріндегі тағам ретінде малдың бауырына байланысты неше түрлі

әдет-ғұрыптарды айта кетуге болады. Мәселен, ертедегі Хорезмде балаға зар болған адамдар ел ішінде “қасиетті” деп саналатын жерге барып, онда сойылған малдың жеті мүшесінің ішінен малдың бауырына көбірек мән берсе, ал алтайлықтар бауырдан шықты деген тіркеспен “іштен туылып шықты” ұғымын білдірген. Ғалым Г.П. Снесарев: “У народов Средней Азии

печень считается символом сосредоточия чувств как сердце у европейцев”- дейді [10]. Бауырға телінген сезім көрінісін қазақ халқының дәстүрінен де аңғаруымызға болады. Қазақ дәстүрінде бауыр құдаларға берілетін тағам. Құйрық пен бауыр құда-андалықты бекіте түсетін жақындықтың, мейірімділіктің рәмізі ретінде құдаласу рәсімінде кеңінен пайдалануда. Тілімізде бауырдың осы қасиетіне орай: бауыры езіліп, бауырына басты, бауыры бұру мен жағымсыз мәндегі: тас бауыр, қара бауыр, бауыры бүлк етпеді т.б. осы тәрізді тұрақты тіркестері қалыптасты десек болады. Туыстық қатынасты білдіретін Бауыр соматизмнен туындағанын бүгінгі медицина ғылымы да дәлелдей түседі. Мысалы Е.Керімбеков: “Адамға бүкіл күш-қуат бауырдан тарайды, ол жүрекке жақын орналасып, жаңа ұрпақтың өмірге келуіне маңызды қызмет атқарады” дейді [11].

Адамдардың өмір тәжірибесінде жете түсініп, ерекше қасиеттерін таныған дене мүшелерінің енді бірі-Өкпе. Метатеза құбылысына ұшыраған бұл сөздің түбірі өп болып “жұту, ішу” мағынасын білдіреді. Дене мүшесі- өкпенің тілімізде “Адамның біреуге ренжігенін, көңілі қайтқан сезімін, көңіл-күйін білдіретін” омоним мағынасы және бар. Біздің ойымызша, оның туындауы да адам ренжіп, ашуланған уақытта өкпенің өзгеріп, құбылып отыратын қасиеттерімен сабақтасып жатуында. Осы ретте ашуланған, ренжіген адамның өкпесі тарылып, дем алысы қиындайтынын көз алдымызға елестетсек жеткілікті. Дене мүшесі өкпеге тән бұл физиологиялық қасиеті тіліміздегі: Ала өкпе болды, өкпесі тарылды, қара өкпе болды тіркестерінен аңғаруымызға болады. Осы орайда Өкпе I мен Өкпе II байланысын аша түсетін мынадай этнолингвистикалық деректерге көңіл аудару қажет. Мысалы, “Жалмауыз кемпір” ертегісінде өкпе мифтік бейнеге қатысы “ызақор, ашуланшақ” мағынасын

береді. Немесе түркі халықтарында үйге келген мейманды ренжітіп алмау мақсатында ешқашан тағам ретінде өкпе берілмейтін. Өкпеден жасалған тағамның берілмеуі жайында Н.М.Ильминский: “Легкое, состоящее из рыхлой и мало питательной ткани никогда не могло идти в угощение гостям”-дейді [12]. Дене мүшесі өкпеге көбіне ұрыс, ашудың символы ретінде мән артылғандығы туралы таулы аймақтарда мекендейтін қырғыздардың үйлену рәсімі де көрсетеді. Бұл жоралғы бойынша “араздаушылық, ұрыс-керіс болмасын” деген ниет білдіріп, тілек айтып малдың өкпесімен қосылғалы жатқан жастардың арқаларын қағады. екен. Аталған этнографиялық дерек екі омоним сөздің байланысын көрсететін этнографиялық деректер.

Байқап отырғанымыздай, қазақ тіліндегі сөз мағынасының дамуы күрделі әрі өзінің даму заңдылығына ие құбылыс болса, даму заңдылығы халықтың өмірі мен дүниетанымымен тікелей байланысты екен. Сөз мағынасының даму барысын анықтауда этнологиялық, мифологиялық, лингвистикалық және фольклорлық зерттеулердің берер көмегі зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Айтматов Ш. Ақылдың кені. Алматы, 1971. - 256 б.
2. Арын М. Бес анық (Тәрбие туралы толғамдар), Алматы. Арыс, 1996. - 120 б.
3. Гумбольдт В. Фон. Избранные труды по языкознанию. М., 1984.
4. Буслаев Ф.И. О преподавании отечественного языка. Л., 1941, Учпедгиз, 1941,- 248 с.
5. Трубаев О.Н. О специфике семантической реконструкции в условиях отдаленности значения многозначных слов //Советская тюркология, 1988, № 1, с.20-27.
6. Қайдаров Ә.Т. Этнолингвистика //Ана тілі, 1994, 3 қаңтар.
7. Жанпейісов Е. Этнолингвистика //Ана тілі, 1994, 3 қаңтар.
8. Төлеубаев А.Т., Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX- XX в.), Алматы, 1991,- 214 с.
9. Арғынбаев Х., Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. Алматы. Ғылым, 1969.-170 б.
10. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма, Москва. 1969, 205 с.
11. Керімбаев Е. Атаулар сыры, Алматы, Қазақстан, 1984. - 119 бет.
12. Ильминский Н.П. Древний обычай распределения кусков мяса, сохранившиеся у киргизов //Известия Императорского Археологического Общества 1861, т.11, ч.1, с.114-152.

URAL-ALTAY DİL AİLESİ VE JAPONCANIN TÜRKÇE İLE AKRABALIĞI URAL-ALTAY LANGUAGE AND ACCEPTANCE WITH JAPANESE IN TURKEY

*Prof. Dr. Necati DEMİR**

ÖZET

İnsanoğlu için hayatın ne zaman başladığı, hangi milletin diğer milletlerle köken birliği bulunduğu, dolayısıyla dil aileleri konusunda çok mürekkep tüketilmiştir. Bundan böyle de çok tartışılacak gibi görünmektedir.

Avrupa, Asya ve Afrika kıtası insanlık için ana kıtalar gibi görünmektedir. Yani insanlık bu üç kıtada doğmuş ve gelişmiş gibi görülmektedir. Amerika ve Avustralya kıtasına sonradan göçüldüğü yaygın bir kanaattir. Afrika kıtası konusu çok karışık olup konumuzun dışındadır.

Dil veya millet akrabalıkları merak edilen konular arsındadır. Türkçe, Ural-Altay dilleri arasında sayılmaktadır. Moğolca, Macarca, Fince, Samoyedce ve Tunguzca ile aynı kökten geldiği hemen hemen kesindir. Son yüzyıl içerisinde, malzemeye kolay ulaşılabildiği için, diller ve dil kökenleri konusunda daha ayrıntılı çalışmalar yapılmaya başlamıştır. Detaya indikçe Türkçe ve Türkçenin akraba olduğu diller konusu da renklenmeye başlamıştır.

Son yıllarda yapılan araştırmalarda Korece ve Japoncanın da Türkçe ile akraba olabileceği konusu ciddi anlamda tartışılmaya başlanmıştır.

Japoncanın Altay dillerinden sayılması H. Winkler, A. Boller, Grunzel, Pröhle gibi bilim adamları tarafından ayrıca savunulmuştur. Bu konu hem Avrupalı bilim adamları hem de Japon – Koreli araştırmacıların gündemini meşgul etmeye başlamıştır.

Biz bildirimizde Türkçe-Japonca köken birliği konusunda şimdiye kadar yapılan çalışmaları ve ulaşılan sonuçları gözden geçireceğiz. Sonra da yapılan çalışmalardan hareketle Türkçe ile Japonca dil akrabalığı konusundaki düşüncemizi bilim dünyası ile paylaşacağız.

Anahtar kelimeler: Altay Dilleri, Türkçe, Japonca

ABSTRACT

Much ink has been consumed about when the life has started for humanity, about which nation has origin association with other nations and so about language families. From now on, it seems to be continued to be discussed. Europe, Asia and Africa are seem to be the main continents for humanity. In other words, humanity was born and improved on these three continents. It is a common opinion that America and Australia continents has been migrated afterwards. The subject of Africa continent is much complicated and out of our interest. Language or nation relations are one of the curious subjects. Turkish is counted among Ural-Altic languages. It is almost certain that it has come from the same origin with Mongolian, Hungarian, Finnish, Samoyedic and Tungusic. Over the last century, more detailed studies about languages and origin of languages have been started. As it descends, the subjects of Turkish and languages in relation with Turkish have been started to be enlivened. With recent researches, it has been substantially started to discuss that Korean and Japanese might have relations with Turkish. Scientists like H. Winkler, A. Boller, Grunzel and Pröhle have defended the subject that Japanese is one of the languages from Altic languages. This subject has started to occupy the agendas of both European and Japanese-Korean researchers. In our paper, we will review the ever made studies about Turkish-Japanese origin association and conclusions. Then, with reference to prior studies we will share our opinion about language relation between Turkish and Japanese with science world.

Key Words: Altic Languages, Turkish, Japanese.

• Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi-Ankara / demir_necati@hotmail.com www.necatidemir.net

Giriş

Yapı ve söz varlığı bakımından birbirine yakın olan diller, “*dil aileleri*”ni oluşturur. Bir başka söyleyişle dünya dilleri, yapı ve söz varlığı bakımından dil ailelerine ayrılırlar.

Dil ailesi, tarihin bilinmeyen devirlerinde bir ana dilden çıkan dillerin oluşturduğu birliktir. Aslında her dilin bir ailesi ya da ayrıldığı bir kümesi vardır. Dünya dilleri incelendiğinde beş büyük aileden oluştuğu görülmektedir. Dünya dil aileleri kısaca şu şekildedir:

1.*Hint-Avrupa Dil Ailesi*: Dünya’nın en büyük dil ailesidir. Bünyesinde yüzlerce dil ve lehçe bulunmaktadır. Avrupa’nın çok büyük bölümü, güney ve batı Asya’nın bir bölümü, kuzey ve güney Amerika’da konuşulan dillerdir. Bu ailenin en önemli dilleri; İngilizce, İspanyolca, Hintçe, Portekizce, Bengalce, Rusça, Almanca, Fransızca, Marati, İtalyanca, Puncapca ve Urduca’dır. Diller dört ana kolda birleşmektedir: a. Hint-İran Dilleri: Ermence, Farsça, Afganca, Urduca, Hinnçe, Sri Lanka Dili, Nepal dilleri; b. Slav Dilleri: Rusça, Bulgarca, Lehçe (Polonya), Çekçe, Slovakça, Baltık dilleri; c. Roman Dilleri: İtalyanca, Fransızca, İspanyolca, Portekizce, Rumence; ç. Germen Dilleri: İngilizce, Almanca, Felemenkçe, İsveççe, Norveççe.

2. *Hami-Sami Dil Ailesi*: Güney Asya ve Kuzey Afrika’da konuşulmaktadır. Hami ve Sami alt grupları olmak üzere ikiye ayrılır. En önemli dilleri Arapça ve İbranicedir. Diller iki ana kolda birleşmektedir: a. Hami Dilleri: Eski Mısır dili, Kuşi dili, Libya-Berber dili, Çad dili; b. Sami Dilleri: Arapça, İbranice (Kenanca), Habeşçe, Akatça.

3.*Bantu Dil Ailesi*: Orta ve Güney Afrika’da yaşayan kabilelerin konuştukları dillerin tamamı bu dil ailesinden geldiği düşünülmektedir.

4. *Çin-Tibet Dil Ailesi*: Konuşan sayısının önemi bir dil ailesidir. En önemli dilleri Çince, Tibetçe, Dzongka, Birmanca, Vietnamca ve Kmerce’dir.

5.*Ural-Altay Dil Ailesi*: Avrupa içlerinde konuşulan dillere Ural kolu, Asya’da konuşulan dillere ise Altay kolu denilmektedir. Bu dil ailesi önceleri Türkçe, Moğolca, Tunguzça, ve Macarcadan oluştuğu sanılmaktaydı. Son yüz yıl içerisinde yapılan araştırmalarla Korece ve Japonca’nın da bu aileye mensup olduğu ortaya çıkmıştır.

1.Ural-Altay Dil Ailesi:

Yukarıda da bahsedildiği gibi dünyanın beş büyük dil ailesinden birisi Ural – Altay Dil Ailesidir.

Ural - Altay dillerinin en önde gelen ve önemli olan özelliklerinden birisi eklemeli oluşudur. Bu dillerde isim ve fiil çekimleri ile yeni kelimelerin oluşumunda kök değişmez. Kökün önüne veya sonuna birtakım ekler getirilerek kelime yapımı veya çekimi gerçekleştirilir.

Ural ve Altay dillerinin diğer yapı ve söz varlığı şu şekildedir: a) Ural Altay dilleri sondan eklemelidir, b) Sözcük yapısı (eklemeli) aynıdır; c) Cümle yapıları aynıdır, öğelerin dizilişi bakımından birbirlerine benzerler, c) Bu dillerde ünlü uyumu vardır (Japoncada ünlü uyumu çok güçlü değildir); ç) Ünlü bolluğu ünsüz seyrekliği vardır; d) Söz varlığı bakımından birbirine benzeyen veya birbirini aynısı olan kelimelere sıkça rastlanır. Bu dil ailesine bağlı olan diller şöyledir.

Ural Dilleri Ailesi: Fin-Ugur kolu: Fince, Estonca, Marice, Macarca, Samoyetçe

Altay Dilleri Ailesi: Türkçe (Oğuz grubu: Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Kazakistan Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Özbek Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi), Moğolca, Tungzca, Korece ve Japonca.

Türklerin Tarih Sahnesine Çıkışı ve Coğrafyası

Türk adı ve Türklerin tarih sahnesine çıkışı ile Türklerin coğrafyası konusunu aydınlatmak için tarih boyunca çok sayıda bilim adamı kafa yormuş, düşüncelerini tonlarca mürekkep harcayarak anlatmaya çalışmıştır¹. Bu konuda yeni bir düşüncüyü ortaya koymaktan çok uzak olduğumuzu ve bilinenleri tekrar etmekten öteye gidemeyeceğimizi özellikle belirtmek isteriz. Türk adı, kutsal

¹ Geniş bilgi için bk. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 2000, s. 43-56.

kitaplardaki bilgilerin yorumlanması ve Türkçenin yapısı çerçevesinde açıklanmaya çalışılmıştır. Türklerin tarih sahnesine çıkışı ve coğrafyası konusunda da galiba kutsal kitaplar bütün kaynakların ilerisindedir.

Kuran-ı Kerim’de Hazret-i Nuh ile ilgili olarak pek çok ayet, hatta Nuh suresi bulunmaktadır: Hazret-i Nuh’un insanlara doğru yolu göstermek için peygamber olarak gönderildiği, 950 yıl yaşadığı (Ankebut, 14), ancak ona kimsenin inanmadığı, Tanrı’nın inanmayanları cezalandırmak için dünyayı su ile kapladığı (Hud, 44), Hazret-i Nuh’un gemi yaparak inanlarla birlikte kurtulduğu (Hud, 37) ve dünyanın gemiden kurtulanlarla kurulduğu (Hud, 48) anlatılmaktadır. Ancak Kuran’da Hazret-i Nuh’un oğulları hakkında bir bilgi yoktur. İncil’de ve Tevrat’ta da Hazret-i Nuh’un serüvenleri anlatılmakta, oğulları; Sam, Ham ve Yafes/Yafet’in isimleri sayılır (Matta 24, Luka 17,27; Petrus 2,20; 2,5) ve eşleriyle birlikte kurtuldukları anlatılır (Tekfin 6-9).

Kutsal kitaplarda açık olmamakla birlikte daha sonra yazılan eserler, Türklerin kuzeyde bir yere göçüp yerleşen Nuh’un oğlu Yafes / Yafet’den geldiğini yazmaktadır. Bütün bunlardan öyle anlaşılmaktadır ki Türklerin ana vatanı Tanrı Dağları veya Altay Dağları’dır veya buralara yakın bir coğrafyadır². Belki de daha kuzey bölgelerdir³.

Bütün bu bilgilere rağmen, Yafes’in oğlu Türk’ün yaşadığı yer ve yıllar bilinmemekle birlikte Türk tarihinin başlangıcı konusunda tam bir tarih verebilmek de mümkün değildir. Tahmini tarih verebilmek ise Türk karakterli kaya üzeri resim ve yazıların çeşitli bilim kolları tarafından çok yönlü incelenmesi ile mümkün olabilecektir.

Türkler, Tanrı Dağları veya Altay Dağları ya da yakın coğrafyalardan çok eski tarihlerden beri dalga dalga dünyanın hemen her bölgesine yayılmıştır. Ancak hangi coğrafyada yaşarlarsa yaşasınlar onların bağları birbirinden kopmamıştır. Dil, inanç, tarih ve kültür birliği Türklerin en önemli bağlarıdır.

Japonların Tarih Sahnesine Çıkışı ve Coğrafyası

Tarihi kaynaklar Japonya’ya yerleşimi İlk dönem, Comon Dönemi, Yayoi Dönemi, Tümülsler Dönemi olmak üzere birkaç aşamada incelemektedir. İlk yerleşimlerin MÖ. VIII nin yollar olduğu tahmin edilmektedir. İnsanların Kuzay Asya’da çeşitli yollarla adaya taşındıkları, burada avcılık yaparak hayat sürdükleri anlaşılmaktadır. İlk giden insanların yarısı toprağa gömülü yuvarlak veya dikdörtgen biçiminde ağaç kulübelere yaşadığı tespit edilmiştir⁴. Adanın ilk sahiplerinin Kuzey Asyalı oluşu, avcılık konusu, ölülrin Tümülüslere gömmeleri dikkat çekici bilgilerdir.

Türk Japon Kültür Ortaklığı

Takvimleri ve bayramları, uzak mekânlarda olsalar bile, Türkleri birbirinden koparmamıştır. Türk milletinin ortak kültür değerlerinden birisi, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*⁵. *On İki Hayvanlı*

² Son yıllarda sık sık duyduğumuz Türklerin, Anadolu’dan doğuya göçtüğü, daha sonra yeniden döndüğü görüşü pek sağlıklı görünmemektedir. Zira tarihî kaynakların ve delillerin bulunmadığı durumlarda imdadımıza milletlerin konuştuğu diller yetişmektedir. Çince yapı itibarıyla tek heceli bir dildir. Türkçe de başlangıçta tek heceli bir gibi görünmektedir. Bu durumda Çince ile Türkçenin tarihin derinliklerinde bir süre birlikte geliştiği, sonra Türkçenin sondan eklemeli bir yapıya kavuştuğu anlaşılmaktadır. Bu durumda Türklerin ana vatanını Çin’in kuzeyinde aramanın daha doğru olacağı düşüncesindeyim.

³ Necati Demir, “Türk Tarihinin ve Kültürünün Kaynağı Olarak Kaya Üzeri Resimler (Petroglifler) ve Yazılar”, *Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks*, 2009/I, Vol. 1, No. 1, s. 5-19.

⁴ *Büyük Larousse*, C. 12 s. 6059-6060.

⁵ Türklerde zaman ve on iki sayısı ilgi çekici bir durum sergilemektedir. Türkler yılları on ikiye bölüp *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*’ni yapmışlardır. Yıllar da on ikiye bölünmüş ve her birine ay adı verilmiştir. Eski Türkler günleri de on ikiye bölüp her bir bölümünü *çağ* diye isimleştirmişlerdir. Saatte asıl sayı on ikidir. Herhangi bir kaynak tespit edememekle beraber, büyük ihtimalle *çağlar* ikiye bölünmüş ve saat kavramı da bu şekilde ortaya çıkmış olmalıdır. Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki yılın on ikiye bölünmesi büyük ihtimalle Türkler tarafından Avrupa’ya götürülmüş olmalıdır. Hatta bu hesapta yılbaşı yine mart ayı iken Sezar tarafından Hz. İsa’nın doğumu esas alınarak ocak ayına alınmıştır. Ayrıca Hristiyan Gürcü ve Osetler ocak ayına *Başil* (<Baş yıl), mart ayına da *Bayrım* (<Bayram) demektedirler. Türkler yılları da on ikiye bölmüşlerdir. Yılbaşı günü 21 mart olan *On İki Hayvanlı Türk Takvimi* bunu açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Türk Takvimi'ni⁶ Tuna Bulgarları 600'lü yıllarda⁷, Köktürkler 700'lü yıllarda taşa kazımışlardır⁸. Bu takvimi Selçuklular; biri *Sivas Gök Medrese* diğeri *Kayseri Karatay Hanı* olmak üzere iki güzel örneğini Anadolu'da taşa kazımışlardır. *On İki Hayvanlı Türk Takvimi* Japon kültüründe de vardır. Günümüz Japonya'sında hala kullanılmaktadır⁹.

Türklerde Nevruz'la ilgili inanış ve uygulamaların M.Ö. 3. yüzyıldan yani *Mete Han* zamanından beri var olduğu bilinmektedir¹⁰. Binlerce yıldır *Müslüman Türk Dünyası*, *Hristiyan Gagavuz ve Çuvaşlar*, *Şamanist Saha Türkleri* de dâhil, devam etmektedir¹¹. Amerika'daki Kızılderili kabilelerinin de mart ayını “*Yeni Yılın Başı*” olarak saymaları ve Orta Asya Türklerine benzer geleneklerle kutlamaları¹², Türk dünyasının tarihi ve kültürü konusu hakkındaki bilgilerimizin yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. 21 Mart Yen Gün (Nevruz) Bayramı, Japonya'da kutlanmaktadır¹³. Nevruz; *shunbunno hi* “bahar bayramı” adıyla resmi tatil günü ilan edilmiştir. Mevsim değişimi ve bahar bayramı şenlikleri yapılmaktadır¹⁴.

Türk milletinin ortak kültür değerlerinden birisi ölülerine olan saygılarıdır. Onlar ölülerini *kurgan* denilen mezarlara koymuşlardır. Korgan, Türk devlet hayatında önemli kişilerin mezarına denmektedir. Kelimenin aslı *korugan* (koru-gan)dır. Ölülerini korumasından dolayı bu isim verilmiştir¹⁵. Eski Japonlar da ölülerin kofun denilen çok büyük tümülüslerle gömerlerdi¹⁶.

Bütün bunların dışında a) Süslemelerde çiçek motifinin sıkça kullanılması, b) Onlarca çocuk oyunlarının aynı olması (saklambaç, ip atlama, seksek, vb.); c) masal ve efsanelerin benzerliği; ç) akşam çalınan ıslığın uğursuzluk getirmesi, d) akşamları tırnak kesilememsi; e) merdiven altından geçilmemesi; e) eski mezarlara dilek tutularak çaput bağlanması; f) karga ötmesi uğursuzluğu; g) hemen hemen aynı ritimle ninni okunması; ... gibi pek çok inanış iki millette de ortaktır.

Türkçe - Japoca İlişkisi ve Akrabalığı

⁶ *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*'nin ortaya çıkışı konusunda Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lügati't-Türk*'te şu bilgileri vermektedir: “*Türk hakanlarından birisi kendisinden birkaç yıl önce geçmiş olan bir savaşı öğrenmek istemiş, o savaşın yapıldığı yılda yanılmışlar; onun üzerine bu iş için Hakan ulusuyla müşavere yapar ve kurultayda 'biz bu tarihte nasıl yanıldıksa bizden sonra gelecek olanlar da yanılacaklardır; öyle ise, biz şimdi göğün on iki burcu ve on iki ay sayısınca her yıla bir ad koyalım; sayılarımızı bu yılların geçmesiyle anlayalım; bu aramızda unutulmaz bir andaç olarak kalsın' der. Ulus, Hakanın önerisini onaylar. Bunun üzerine hakan ava çıkar; yaban hayvanlarını İlisu'ya doğru sürünsünler diye emreder. Bu büyük bir ırmaktır. Halk bu hayvanları sıkıştırarak suya doğru sürer. Bu hayvanlardan avlar; bir takım hayvanlar suya atılırlar; on ikisi suyu geçer; her geçen hayvanın adı bir yıla ad olarak konur (Dîvânü Lûgat'it -Tercümesi I, (Çeviren: Besim Atalay), TDK yay, Ankara 1986, s. 344-347)”.*

⁷ Talât Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara 1987, s. 13-26.

⁸ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1980, s. 30-31.

⁹ F. Yılmaz Kaleli, *Türkçe ve Japoncanın Akrabalığı*, İstanbul 2002, s. 8.

¹⁰ Nevruz Türkiye’de daha çok *Yılsırtı*, *Mart Dokuzu*, *Mart Bozumu*, *Sultan Nevruz*, *Gün Dönümü*, *Yeni Gün* gibi Türkçe isimlerle bilinmektedir. Hemen her Türk coğrafyasında ve Türk topluluğunda görülmektedir. Fars kültüründen uzak yörelerde Türkçe veya Türklerin yakından tanıdığı isimlerle bilinmektedir: Altay Türkleri *Cılgayak Bayramı*; Azerbaycan *Ergenekon*, *Bozkurt Bayramı*; Başkurt Türkleri *Ekin Bayramı*; Doğu Türkistan *Yeni Gün*, *Baş Bahar*; Gagavuzlar *İlkyaz*; Hakas Türkleri *Cılsırtı*, *Ulu Kün*; Karaçay-Malkar Türkleri *Gollu*, *Gutan*, *Saban Toy*, *Tegri Toy*; Kazakistan Türkleri *Ulus Günü*; Kazan Türkleri ve Karapapaklar / Terekemeler *Ergenekon Bayramı*; Kumuk Türkleri *Yazbaş*; Nogay Türkleri *Saban Toy*; Türkmenler *Teze Yıl*; Uygur Türkleri *Yeni Gün*, ... İran’a yakın coğrafyalarda ve Fars kültürünün etkisinin görüldüğü yöreler olan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan’ın bazı yörelerinde *Novruz*, *Navruz*, *Nevruz Bayramı*, *Nevruz Köce*, *Noruz*; Nogay Türkleri *Nevroz* gibi Farsça *nev* ve *rûz* kelimelerinin birleşmesiyle ortaya çıkan ve “yenigün” anlamına gelen terimle veya terimlerle bilinmektedir.

¹¹ Reşat Genç, “Türk Tarihinde ve Kültüründe Nevruz”, *Nevruz*, (Yayına hazırlayan: Sadık Tural), Ankara 1995, s. 22-23.

¹² Ahmet Ali Arslan, “Amerikan Kızılderili Kabileleri ve Türk Dünyasında ‘Yeni Yıl Başı’ Merasiminde Paralellikler”, *Nevruz*, (Yayına hazırlayan: Sadık Tural), Ankara 1995, s.251-271.

¹³ Demir, agm.

¹⁴ Kaleli, age, s. 82.

¹⁵ Demir, agm.

¹⁶ *Büyük Larousse*, C. 12 s. 6060.

Şaşırtıcı kültür ortaklığından sonra dil benzerliklerine göz atmak gerekmektedir. *ses, şekil, kelime ve cümle yapısı* bakımından Türkçe ile Japonca pek çok benzer hatta birebir aynı özelliklere sahiptir. Söz varlığı konusundaki benzerlikler ise insanı şaşırtır boyuttadır. Türkçe ile Japoncanın benzer ve ortak özellikleri kısaca şöyledir:

Ses bilgisi

Japoncanın Türkçe gibi fazla karmaşık olmayan sade ve basit bir ses yapısı vardır. Kelimeler, Türkçedeki gibi 8 ünlü ile yazılır ve söylenir. Kelimeler genellikle açık hece ile biter. Türkçede oluğu gibi kapalı hece ile biten kelimelere de sahiptir¹⁷.

Şekil Bilgisi

Japoncada kelime kökleri Türkçedeki gibi önemlidir. Kelime kökleri eklerle geliştirilir. Her iki dilde de kelimeler ek/ekler aldığı anda kökler değişikliğe uğramazlar: *me* “göz”, *me-gane/megane* “gözlük”...

Kelime türetme konusunda iki dil birbirine çok benzemektedir: *me-gane-ya/meganeya* “gözlüğü”.

Japoncada soru eki “-ka” dır ve Türkçedeki gibi hem çekilmiş fiilde hem de isimlerde kullanılır ve sona gelir: *Anata wa iki mashita ka?* “Sen gittin mi?” *megane ka?* “gözlük mü”.

Yükleme hali eki -*ı*, -*i*, -*u*, -*ü* karşılığı Japoncada -*o* dur ve aynı şekilde kullanılır. *Hono yumu* “kitabı okudum”.

Yönelme hali eki -*a*, -*e* Japoncada “-e”dir ve aynı şekilde kullanır: *Toruko’e* “Türkiye’ye”

Bulunma hali eki -*de* hem ses, hem kullanım olarak iki dilde de aynıdır: *Nihon de* “Japonya’da”.

Türkçedeki olumsuzluk eki -*ma*, -*me* Japoncada -*na* eki ile karşılanır ve kullanılışı tamamen aynıdır: *ikuna* “gitme”, *kuruna* “gelme”, *yaruna* “yapma”¹⁸.

Türkçede sıfatları pekiştirmek için ön ek kullanılmaktadır. Aynı durum Japoncada da vardır: *massao* “masmavi”, *makko* “kıpkırmızı”, *masshiro* “bembeyaz”¹⁹.

Kelime Bilgisi

Japoncada tıpkı Türkçe gibi isimler yalın olarak kullanılmakta, ihtiyaç halinde iki kelime birleştirilerek birleşik isim yapılabilmekte, kelimeler son ek alabilmekte, kelimeler çekim ve yapım ekleri kullanılarak başka kelime türüne dönüştürülebilmektedir²⁰. Bu anlamda Japoncada Türkçeden farklı olarak bazı kelimeler ön ek de alabilmektedir. Bilindiği gibi Türkçe sondan elemeli bir dildir.

Belirtili isim tamlamasının kuruluşu iki dilde de aynıdır. Türkçedeki ilgi hali -*ın*, -*in*, -*un*, -*ün*, -*nın*, -*nin*, -*nun*, -*nün* ekine karşılık olarak Japoncada *no* kullanılmaktadır: *watashi no kuruma* “Benim arabam”, *watashi no ie* “Benim evim”²¹, *Nihon no menseki* “Japonya’nın yüzölçümü”, *anata no kuruma* “senin arabam”, *watashitachi no kuruma* “bizim arabamız”, *Karera no kuruma* “onların arabaları”.

Japoncada ve Türkçede özel adlar, cins adlardan önce gelmektedir: *Asahi Shinbun* “Ashai Gazetesi”, *Tokyo Daigaku* “Tokyo Üniversitesi”.

İşaret sıfatlarının kullanışı da çok benzemektedir: *konu koen* “bu park”, *sono uta* “şu şarkı”, ...

Sıfat tamlaması her iki dilde de aynı yapıdadır: *kuro kuruma* “kara/siyah araba”, *murasaki uchi* “mor ev”, *omoshiro-i eiga* “ilginç film”, ...

¹⁷ Oka Haluk Akbay, *Japonca ve Türkçedeki Eylemlerin Üye Yapısı –Dil Öğretimi Amaçlı Bir Karşılaştırma*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara 2006, s.

¹⁸ Kaleli, age, s. 46.

¹⁹ Kaleli, age, s. 46.

²⁰ Akbay, age, 23.

²¹ Nusret Sancaklı, *Japonca Dil Bilgisi ve Konuşma Kılavuzu*, İstanbul 1997, s. 18

Japoncada zarflar tıpkı Türkçedeki gibi fiillerden önce gelir: *Isshōkenmei hataraku* “çok çalışmak”, *Sōki suimin* “erken uyumak”, ...

Türkçedeki *de bağlacının* Japoncadaki karşılığı “*mo*” dur. Tamamen anı görevi yapar: *watashi mo ikimashita* “Ben de gittim”, *Watashi mo kuruma o motte kita* “Ben de bir araba getirdim”.

Türkçede özellikle Karadeniz Bölgesi ağızlarında sıkça kullanılan *kuvvetlendirme edatı da*, Japoncada aynı anlam ve şekildedir: *ii da* “iyi da”, *ike da* “git da”, *yome da* “oku da” *yoda da* “okudum da”.

Bir başka kuvvetlendirme edatı olan “*be*” hem Japoncada hem de Türkçede aynı yapı ve anlamda kullanılmaktadır: *ii be* “iyi be”, *suru be* “yap be”, *suruna be* “yapma be”, *yaruna be* “yapma be”. Aynı ekin Rumeli ağızlarında kullanılan “*beya*” biçimi, Japoncada da aynı şekilde kullanılması, tesadüfün sınırlarını fazlasıyla aşmaktadır: *ii beya* “iyi beya”, *suru beya* “yapma beya”, *yaruna beya* “yapbeya”, *saruna beya* “yapma beya”, *yaruna beya* “yapma beya”²².

Türkçede *cevap edatı olan he* Japoncada aynı anlam ve yapıda kullanılmaktadır: *-kimasu ka? -he/ hee* “geliyor musun, he (evet)”, *-soudesuka -he /hee* “öyle mi, he (evet)”²³.

Sözdizimi

Japoncada söz dizimi Türkçeye çok benzemektedir. Türkçenin standart cümle yapısı sayılan *özne+ zaman zarfı+tümle+nesne+ yüklem* sıralaması, Japoncanın da cümle yapısıdır²⁴. Bununla birlikte öğelerin yer değiştirmesi ve devrik cümle yapısı iki dilde de ortaktır. *Watashi wa izen kara anata wo shitte imasu*. “Ben sizi önceden tanıyorum”

Soru cümlelerde Türkçe soru eki *-mi* ‘nin yerine Japoncada *ka* kullanılır. Her iki dilde de, bazı özel durumlar hariç, soru eki sonda yer alır: *Taroo-wa hon-wa yonda ka?* “Toroo kitap okudu mu?”²⁵.

Söz varlığı

Japonca ve Türkçede, her iki dilde de kelimelerde erkeklik – dişilik ayrımı yoktur.

Japoncadaki bazı kelimelerin hem ses hem de anlam bakımından birbirilerinin aynısı olması gerçekten şaşırtıcıdır: *aci* “tat”, *ii* “iyi”, *chichi* “meme, cici”, *douri/touri* “doğru”, *hai-hai* “hay hay/ he he”, *mama* “mama”, *nene – nennenne* “ninni”, *onna* “kız, kadın/anne”, *otaku* “otağ, ev”, *tepen* “tepe, üst”, *yaban* “yabani, vahşi”, *yama* “yamaç, dağ”, *yamachi* “yamaç”, ...²⁶

Benzer kelimeler: *açira* “ora, bura”, *adana* “lakap”, *agaru* “yükselmek”, *akachan* “afacan”, *ano* “o”, *arkuru* “yürümek”, *ataru* “atmak”, *ayui* “ayak”, *chichimu* “çekmek”, *choku choku* “çok çok”, *dariu* “daral-”, *debu* “dev”, *don* “bön, don”, *hara* “geniş, düz, çimenlik alan”, *hara* “karın”, *heru* “erimek”, *horu* “çukur yer, mezar”, *hosu* “asak”, *ima* “şimdi”, *ine* “iğge”, *kaeru* “kurbağa”, *karasu* “karga”, *kareru* “kurumak”, *kazu* “katık/ azık”, *ken* “kent”, *kenken* “seksek”, *kuro* “kara”, *maki* “otlak, çadır, küçük bitkiler”, *mori* “orman”, *nan* “ne?”, *nande* “neden?”, *nanse* “neyse”, *oou* “örtmek”, *sao* “sopa”, *sonaeru* “sunmak”, *suku* “sevgi”, *tachi-taçi* “tay tay”, *taira* “geniş ve düz arazi”, *uchi* “iç / ev”, ...²⁷

Sonuç:

Öncelikle Japonların Asya kökenli olması, Doğu Asya’dan göçüp aday yerleşen halk olması, Türkçe- Japonca ilişkisini veya aynı kökten geldiğini akla yakın hale getirmektedir.

Bilim; insanlığa faydalı olabiliyor, karanlığı aydınlatabiliyor, bulunan yerden ileri götürüyor ise bilimdir. Aksi halde bilim, sadece sözde kalır. Türk – Japon akrabalığı karanlıkta kalmış bir konudur.

²² Kaleli, age, s. 57.

²³ Kaleli, age, s. 61.

²⁴ Akbay, 32, 42-48.

²⁵ Akbay, 42.

²⁶ Geniş bilgi için bk. F. Yılmaz Kaleli, *Türkçe ve Japoncanın Akrabalığı*, İstanbul 2002, s. 87-274.

²⁷ Geniş bilgi için bk. Kaleli, agy.

Türkçe – Japoca ilişkisi ebette ki bir makale ve bildiri boyutunu aşacak durumdadır. Bu iki dilin akrabalığı konusu, iki ülkenin önde bilim adamlarından oluşan kurul ile masaya yatırılmalı, mercek altına alınmalı, detaylı çalışmalar yapılmalıdır.

Kültür unsurları, gelenek, görenek, hayat tazı gibi konular dilin akrabalığı pekiştirecek unsurlardır. İki milletin Kültür unsurları, gelenek, görenek, hayat tazı da iki ülkenin ilim adamlarından oluşacak bir kurul ile gözden geçirilmelidir.

Kültür dil ve tarihi unsurlarda bu kadar benzerliğin olması tesadüf olamaz. Çok büyük ihtimalle Türkçe ile Japonca, dolayısı ile Türk ve Japonlar aynı kökten gelmektedir.

Formation of models of entrepreneurial universities: analysis of world experience

Формирование моделей предпринимательских вузов: анализ мирового опыта

Bakytgul Tundikbayeva*

Master of Business Administration, MBA, PhD in Management in process, Director of Executive Education Center of KIMEP University, Republic of Kazakhstan

Бакытгуль Куанышбековна Тундикбаева*

Магистр Делового Администрирования, Соискатель на степень PhD в менеджменте, Директор Executive Education Center Университета КИМЭП, Алматы, Казахстан.

*(Bakytgul@kimep.kz)

Abstract

In the article, the example of some developed countries analyzes the problems of the formation of entrepreneurial universities as one of the elements of the new innovative development model. Particular attention is paid to Kazakhstan and Russia, where the process of establishing of entrepreneurial universities is at an early stage. The features of this process are shown, conditioned by specific socio-economic factors.

This article gives the concept of the term "entrepreneurial university". The author also gives recommendations on how to change modern educational institutions of Kazakhstan into an entrepreneurial structure.

Key words: HEIs, entrepreneurial university, business activity, higher education system, commercialization of scientific research.

The modern paradigm of a knowledge-based economy presupposes the formation of a qualitatively new, ever-changing market of intellectual labor. Universities must adequately respond to the challenges of the external environment, meet both the social demands of society and the demands of the market. Their response to the growth of the need for higher education and the increasing demands of the labor market for the quality of training specialists in the context of reduced funding is the formation and development of them as subjects of market relations. There must be a link between **education - science - production - innovation** on the one hand and **the market, the commercialization of all activities**, on the other, and it is university complexes (UC), created by universities. The process of formation of the UC largely depends on the type of the basic higher educational institution. Abroad, the most developed model of the University of Entrepreneurship, the conceptual principles of its formation are formulated by B. Clark (1997). The questions of university management were developed by K. Cameron, G. Mintzberg, B. Sporn and others. Leading universities in the world implement strategic management in practice. Kazakhstani universities need to develop their own development strategies and position themselves in the university environment, based on national priorities, regional characteristics and specificity of their activities. The resource of strategic development of universities is entrepreneurship. Among foreign business (innovative) universities, the University of Oxford in Great Britain is an example, being the center of innovative development. University of Warwick (central counties of England), Geonsu (province of Finland), Chalmers (Technological University of the West Coast of Sweden), Twente (The Netherlands), Strathclyde in Glasgow are European universities, whose development was analyzed by B.Clark, University of Applied Sciences Gelsenkirchen [3], the Catalan Polytechnic University and a number of others have passed the way of creating and applying a new model of university management. These universities have united in an association called The European Consortium of Innovative Universities (ECIU, 1997), which supports institutional research and disseminates the experience of forming entrepreneurial (innovative) universities. In European society, universities of an entrepreneurial type are institutions that are actively engaged in the search for ways to preserve the relative

independence of state structures.

An important condition for the existence of European universities is their individuality. By introducing changes in the structure and diversifying its activities, universities risk their differences from other universities. The risk of experimental changes in relation to universities prevails over the risk of preserving traditional forms of existence. Entrepreneurship is an innovative activity, and the concepts of "innovation university" and "entrepreneurial university" in Europe are used as synonyms, priority is given to entrepreneurship. In universities of an entrepreneurial type, the task of preparing students is to develop entrepreneurial thinking among students. During the training they have the opportunity to get the basics of doing business, studying for any specialty, to participate in business projects, which in the future will help them to establish their business. The organizational restructuring of traditional universities into entrepreneurial-type universities was a long process (usually 10-15 years). As a result of the analysis of entrepreneurial universities that are members of the European consortium of innovation universities, the main approaches to the formation of entrepreneurial universities abroad on the subject of entrepreneurial activity were revealed, the comparative characteristics of which are given in Table 1.

Table 1 - Comparative characteristics of the main approaches to the creation of entrepreneurial universities abroad on the subject of entrepreneurial activity

Approach	Characteristics	Universities *
Research oriented	Applied use of scientific results (including fundamental)	Warwick (England) Oxford (England)
Technological approach	Formation and testing of new technologies (including industrial ones)	Chalmers (Sweden) Twente (Netherlands) Gelsenkirchen (Germany) Catalan (Spain)

Resource- innovative approach	Satisfy the needs of society through the development, accumulation, and synthesis of university resources (human resources, information technology, etc.	Geonsu (Finland) Strathclind (Scotland)
-------------------------------------	--	--

It should be noted that the profile of the university that took the path of transformation did not play an important role, a correctly formed identity allowed the university to move to a regional or federal level, which, taking into account European geographical conditions, characterizes the set of the existing economic and geographical conditions of a part of the country, and not just the region or district.

The American university system, where higher education from the very beginning developed primarily through a private initiative, is based on sponsorship and entrepreneurial initiative. A wide distribution in North America (primarily in the US) was given to corporate universities directly associated with large industrial, commercial and investment companies. The bases of the structure of these universities are educational, research and technological centers that promote the application of applied scientific research. Universities of states develop as corporations.

Universities of Canada, considered one of the characteristics of Canadian society, have only a regional character. The predominant role of the state in the implementation of the university education program becomes the second feature of the development of education. While preferring to expand the range of educational services, many Canadian universities have made this activity the main source of additional income. In Canada, a virtual (electronic) university has been widely used, using remote forms of education.

The considered transformations taking place in universities, their experience in the direction of innovative activity and entrepreneurship are of scientific and practical interest for universities in Kazakhstan.

The development of individual elements of entrepreneurial education is noted in some universities of the country where various business schools, business training centers, etc. are organized. So, for example, in the West Kazakhstan agricultural and technical university named after Zhangir Khan, from 2015 the Youth Business School functions. This is a training center for additional education, which is engaged in professional training in various areas of business. The training programs are designed to contribute to the successful personal and career growth of university graduates, are also aimed at developing the individual qualities of the future entrepreneur. Various seminars are held at the university, covering all thematic needs of Kazakhstan business in modern conditions (business planning, marketing research, taxation, accounting, commercialization of technologies, etc.). The university also concluded a memorandum of cooperation with the DKF of the Entrepreneurship Development Fund "DAMU". As part of the implementation of this agreement, the project "Support for Youth Business Initiatives" is being jointly implemented. For the proper development of innovative activities in the country, it is necessary to increase the competitiveness of human capital, access to financing.

The goal of creating entrepreneurial type universities in Kazakhstan should be the preparation of future entrepreneurs who are able to work in the real sector of the economy, be able to take risks, demonstrate innovation and initiative, and take responsibility for the decisions made.

Entrepreneurial activity of universities should be manifested in all types of activities, from providing educational services to ensuring their own effective functioning, suggesting the creation of an adequate organizational structure and management method. It is necessary to choose the directions for further development of universities taking into account regional peculiarities, to develop an economic mechanism for transforming the university into an "entrepreneurial organization" that positions itself in the region.

Bibliography:

1. Deryabin Yu.S. Education, Science and Innovation: "Finnish miracle"? // Higher education today. - 2003. - No. 11. - P.32-37
2. Sorokina N., Entrepreneurship University (Swedish experience) // Higher education in Russia. - 2002. - No. 3. - P.48-52
3. Shulte P. Extrabudgetary funding and the relationship between higher education, industry and society // Higher education in Europe .- 2014. - No. 2. - P. 78-82.